

જૈન ગાળર કવિયા

ભાગ-૧૦

સંગ્રહક અર્થે સંપ્રત્યોક્ત
મોહનલાલ દલિચંદ દેસાઈ

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
મુંબઈ

જૈન ગૂર્જર કવિઓ

ભાગ ૧૦

[પૂરક સામગ્રી ખંડ ૩ : જૂની ગુજરાતી
ભાષાની પૂર્વપરંપરા અને અપભ્રંશનો ઇતિહાસ]

સંગ્રાહક અને સંપ્રયોજક
મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈ

સંશોધિત-સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિના
સંપાદક
જયંત કોઠારી

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
મુંબઈ

Jain Gurjar Kavio Vol. X

A history of literary tradition prior to Old Gujarati and of Apabhraṃśa literature, ed. Mohanlal Dalichand Desai, revised by Jayant Kothari, 1997, Shree Mahavira Jaina Vidyalaya, Bombay.

બીજી સંશોધિત આવૃત્તિ જાન્યુઆરી ૧૯૯૭
નકલ ૫૦૦

કિં. રૂ. ૧૨૦

આવરણ : શૈલેશ મોદી

વિકેતાઓ

આર. આર. શેઠની કંપની

૧૧૦-૧૧૨ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, કેશવબાગ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૨
ગાંધી માર્ગ, કુવારા પાસે, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૨

નવભારત સાહિત્ય મંદિર

૫૩૧, કાલબાદેવી રોડ, ધોબી તલાવ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૨
ગાંધી માર્ગ, પતાસા પોળ સામે, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

ગાંધી માર્ગ, રતનપોળનાકા સામે, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

પ્રકાશક

ખાંતિલાલ જી. શાહ, પ્રકાશભાઈ પી. જવેરી

સુબોધરત્ન ચી. ગાર્ડી

મંત્રીઓ, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય,
ઓગસ્ટ કાન્તિ માર્ગ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૩૬

લેસર ટાઇપસેટિંગ :

શારદા મુદ્રણાલય

જુમ્મા મસ્જિદ સામે, ગાંધી માર્ગ,

અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧ □ ફોન : ૫૩૫૯૮૬૬

મુદ્રક :

ભગવતી ઓફસેટ

૧૫/સી, બંસીધર એસ્ટેટ, બારડોલપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

પ્રકાશકીય નિવેદન

સ્વ. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈના અતિમૂલ્યવાન આકરગ્રંથ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના નવસંસ્કરણનું મહાકાર્ય આજે ૧૧ વર્ષ પૂર્ણાહુતિને પામે છે એથી અમે અત્યંત હર્ષ અનુભવીએ છીએ. શ્રી દેશાઈ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના સ્થાપક સભ્યો માંહેના એક હતા ને જીવનભર એની મેનેજિંગ સમિતિના સભ્ય રહેલા. એમના આ ગ્રંથના પુનઃપ્રકાશનનો લાભ આ સંસ્થાને મળ્યો છે એનું અમને ગૌરવ છે. શ્રી જયંતભાઈ કોઠારી જેવા સંનિષ્ઠ વિદ્વાનને હાથે નવસંસ્કરણનું કાર્ય ઉત્તમ રીતે પાર પડ્યું તેથી આ ગ્રંથશ્રેણીની નવી મૂલ્યવત્તા સ્થાપિત થઈ છે. વિદ્વદ્વર્ગે આ પ્રકાશનને ઉમળકાથી વધાવ્યું છે તેનાથી અમને બળ મળ્યું છે. ગ્રંથશ્રેણીની આ બીજી આવૃત્તિના કેટલાક ભાગો અપ્રાપ્ય બનવા લાગ્યા છે એ આ પુનઃપ્રકાશનની સાર્થકતાની દૃઢ પ્રતીતિ કરાવે છે.

આશા છે કે આ ગ્રંથશ્રેણીના આ છેલ્લા ભાગે પણ આગળના ભાગોના જેવો જ આવકાર પામશે.

પૂર્ણાહુતિના આ પ્રસંગે પોતાની સહજ વિદ્યાપ્રીતિથી આ જહેમતભર્યા કાર્યના ભારનું વહન કરનાર શ્રી જયંતભાઈ કોઠારી, આ પુનઃપ્રકાશનની સંમતિ આપનાર શ્રી જૈન સ્નેહામ્બર કોન્ફરન્સ, શ્રી જયંતભાઈ કોઠારીને એમના કાર્યમાં સહાયરૂપ થનાર સૌ સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ, આ પુનઃપ્રકાશનની કદર બૂઝનારા સૌ સમીક્ષકો, શુભેચ્છકો તથા આ ગ્રંથશ્રેણીના વિક્રયની જવાબદારી ઉઠાવનાર સૌ વિક્રેતાઓ - બધાનો અમે હૃદયપૂર્વક આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ.

મુંબઈ

૧૦ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૬

ખાંતિલાલ ગોકળદાસ શાહ

પ્રકાશ પ્રવીણચંદ્ર ઝવેરી

સુબોધરત્ન ચીમનલાલ ગાર્કી

મંત્રીઓ

બીજી આવૃત્તિના સંપાદકનું નિવેદન

પૂરક સામગ્રીના આ છેલ્લા ખંડમાં 'જૂની ગુજરાતી ભાષાની પૂર્વપરંપરા અને અપભ્રંશનો ઇતિહાસ' એ નિબંધ આપવામાં આવ્યો છે.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના રૂપે 'જૂની ગુજરાતી ભાષાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એ નામનો નિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો. એ નિબંધમાં વસ્તુતઃ જૂની ગુજરાતીની પૂર્વપરંપરા રૂપે મુખ્યત્વે અપભ્રંશ સાહિત્યનો ઇતિહાસ છે. આથી અહીં એનું શીર્ષક 'જૂની ગુજરાતી ભાષાની પૂર્વપરંપરા અને અપભ્રંશનો ઇતિહાસ' એમ કરી લેવાનું યોગ્ય માન્યું છે. ૭૦ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલા આ નિબંધની કેટલીક વીગતો કાલગ્રસ્ત થઈ ગઈ હોય અને એમાં શુદ્ધિવૃદ્ધિને પૂરો અવકાશ હોય એ દેખીતું છે, પણ ગુજરાતી ભાષામાં હજુ આ વિષયનું આટલું વિસ્તૃત નિરૂપણ પ્રાપ્ત નથી ને બીજું અઘતન સધર નિરૂપણ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી આ નિબંધ ઉપયોગી છે એવો આ વિષયના જાણકારોનો અભિપ્રાય થયો તેથી એને અહીં સાચવી લીધો છે. સરળતાથી થઈ શકે તેવા અને નિબંધના મૂળ માળખાને અનુરૂપ હોય તેવા સુધારાવધારા, અલબત્ત, કરી લીધા છે. ખાસ કરીને કેટલેક ઠેકાણે પાઠશુદ્ધિ કરી છે, અનુવાદ સુધાર્યા છે અને કૃતિઓના પ્રકાશનની માહિતી ઉમેરી છે. ક્વચિત્ ભૂલભરેલી માહિતી રદ પણ કરી છે. શબ્દાર્થ, વ્યાકરણ વગેરેની કેટલીક નોંધો આજે બિનજરૂરી જણાતાં છોડી દીધી છે. કેવળ શબ્દાર્થ જ આપેલા હતા ત્યાં એને સંકલિત કરીને સળંગ અનુવાદ ગોઠવી લીધો છે તેમજ શબ્દાનુસારી અનુવાદ હતો ત્યાં એને નિયમસરની વાક્યરચનામાં મૂકી સુવાચ્ય બનાવ્યો છે. અન્ય લખાણમાં પણ વાક્યરચના ક્યાંક સરખી કરવાની થઈ છે.

ઉમેરેલી માહિતી [] કૌંસમાં મૂકી છે, પણ છોડી દીધેલા ભાગોની કોઈ નોંધ કરી નથી. અન્ય સુધારા કેટલેક સ્થાને મૂળ લખાણ સાચવીને એનાથી અલગ પાડી [] કૌંસમાં મૂક્યા છે, પરંતુ બધે એમ કરવા જતાં નિરૂપણ કઠંગું થઈ જાય એવું હતું. તેથી ઘણે સ્થાને સુધારા મૂળ લખાણમાં જ અંતર્ગત કરી લીધા છે. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ની અત્યાર સુધીની સંપાદનપદ્ધતિથી આ પદ્ધતિ થોડી જુદી પડે છે અને મૂળ શું હતું તે જાણવું હોય તો પહેલી આવૃત્તિ જોવી પડે એવું થયું છે. જોકે એવી કોઈ આવશ્યકતા નહીં રહે એવી પ્રતીતિથી જ આમ કર્યું છે. દેખીતી રીતે જ ખોટું હોય તે રદ કર્યું છે અને સુધાર્યું છે અને આજે પ્રસ્તુત ન હોય તે છોડ્યું છે.

બીજી આવૃત્તિના સંપાદકનો આ વિષયમાં ખાસ પ્રવેશ નથી, તેથી શુદ્ધિવૃદ્ધિ માટે ડૉ. રમણીક મ. શાહની મદદ માગેલી, જે એમણે ખૂબ પ્રેમપૂર્વક આપી છે. એમણે કેટલીક પાઠશુદ્ધિ અને અર્થશુદ્ધિ કરેલી છે અને વિશેષે તો પ્રકાશિત ગ્રંથોની માહિતી ઉમેરી આપી છે. હેમચંદ્રીય અપભ્રંશનાં ઉદાહરણોના અનુવાદ પરત્વે ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીના સાનુવાદ સંપાદનનો પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો છે અને 'પ્રબંધચિંતામણિ'માંનાં પદ્યો પરત્વે મુનિ જિનવિજયના સંપાદનની મદદથી કેટલીક શુદ્ધિ કરી છે. અનેક સ્થાનોએ પાઠશુદ્ધિ-અર્થશુદ્ધિમાં - તેમજ શંકા કરવામાં પણ - આ આવૃત્તિના

સંપાદકની મધ્યકાલીન ગુજરાતીની જાણકારી કામ આવી છે. ખાસ કરીને પ્રાચીન ગુજરાતી સુભાષિતો પરત્વે એ વધારે કામ આવી છે.

ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ પણ ઝડપથી નજર ફેરવી છે ને કોઈકોઈ સુધારા સૂચવ્યા છે. એમને અને શ્રી રમણીકભાઈને વારંવાર પૂછવા કરવાનું પણ થયું છે. બન્ને વિદ્વાનોનો હું અત્યંત ઋણી છું.

અપભ્રંશનો ઇતિહાસ લખવામાં પોતે ઉપયોગમાં લીધેલાં સાધનો શ્રી દેશાઈએ પોતાના નિવેદનમાં દર્શાવ્યાં છે. તે ઉપરાંત આજે હવે હિંદીમાં આ વિષયના ત્રણ ગ્રંથોની માહિતી મળે છે : (૧) અપભ્રંશ સાહિત્ય, ડૉ. હરિવંશ કોછડ, પ્રકા. ભારતી સાહિત્ય મંદિર, દિલ્હી, ૧૯૧૭. (૨) અપભ્રંશ ભાષા ઔર સાહિત્ય, ડૉ. દેવેન્દ્રકુમાર જૈન, પ્રકા. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, વારાણસી, ૧૯૬૬. (૩) અપભ્રંશ સાહિત્યપરંપરા ઔર પ્રવૃત્તિયાં, રાજવંશ સહાય. ગુજરાતીનાં ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીના 'સિદ્ધહેમગત અપભ્રંશ વ્યાકરણ'(૧૯૬૦)ની પ્રસ્તાવનામાં તથા 'અનુશીલનો'(૧૯૬૫)માં અપભ્રંશનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પ્રાપ્ય છે.

આ આવૃત્તિમાં આવશ્યક માહિતી સુધી સરળતાથી પહોંચી શકાય તે હેતુથી નામસૂચિ ઉમેરી છે.

ધાર્યા કરતાં ઘણું વિકટ ને શ્રમભર્યું બની રહેલું 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના પુનઃસંપાદનનું આ કાર્ય આજે દશ વર્ષે પૂરું થાય છે ત્યારે હૃદય પરમ સંતોષની, કૃતકૃત્યતાની લાગણી અનુભવે છે. ગંભીર માંદગીએ આ કામ પૂરું થવા વિશે મોટો સંશય ઊભો કરેલો. એ સંશય આજે નિરવકાશ બન્યો એમાં જગન્નિયંતાની કૃપા જ રહેલી છે. એ કૃપાના અનુભવથી હૃદય આર્દ્ર બને છે. એ કૃપા વરસાવવામાં નિમિત્ત બનનાર ડૉ. પ્રવીણભાઈ ઓઝા આદિ ચિકિત્સકોનું પણ કૃતજ્ઞભાવે સ્મરણ થાય છે. આવા મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્યમાં મને જોડીને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે મને મોટી તક પૂરી પાડી છે. મારી સજજતા વધી છે, મારી શક્તિઓ કસાઈ છે અને મને હું ન ધાર્યું એવી પ્રતિષ્ઠા પણ મળી છે. વિદ્યાલયે મને પૂરી મોકળાશથી અને સ્વતંત્રતાથી કામ કરવા દીધું છે એ તો કેવી મોટી ચીજ છે એ આજે સમજાય છે. આ સંસ્થાનો મારા પર મોટો ઉપકાર છે. ડૉ. રમણલાલ શાહ વિદ્યાલયમાં આ યોજનાનો પ્રારંભ કરાવનાર હતા એ કેમ વીસરાય ? એમની મારા પ્રત્યેની નિર્વ્યાજ પ્રીતિ આજે પણ મને પુલકિત કરે છે.

આ કામમાં ભાયાણીસાહેબે સતત મારી પડખે હોય એવો અનુભવ કરાવ્યો છે ને કીર્તિદાબહેને આરંભથી અંત સુધી મારો બોજ ઉઠાવ્યા કર્યો છે. બીજાં અનેકોનો પણ, જુદીજુદી કામગીરીઓમાં, સાથ મળતો રહ્યો છે. આ એક વિરલ ધન્યતાપ્રેરક અનુભવ છે. સદ્ગત કાંતિલાલ કોરા, આચાર્યશ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી, આચાર્યશ્રી શીલચન્દ્રસૂરિજી જેવી વ્યક્તિઓએ આ યોજનામાં હંમેશાં ઊંડો રસ લીધા કર્યો છે ને

મને પ્રોત્સાહિત કર્યો છે. મન આભારવશતાની લાગણીથી ભર્યુંભર્યું થઈ જાય છે. ડૉ. ભાયાણી, આચાર્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી અને આચાર્ય શીલચન્દ્રજીએ ગ્રંથશ્રેણીની પૂર્ણાહુતિને વધાવતા પ્રેમભર્યા શબ્દો લખી આપ્યું છે તે એક શુભાશીર્વાદ લેખે માથે ચડાવું છું.

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ની આ શ્રેણીની અત્યંત ઉમળકાભરી સમીક્ષા કેટલીબધી થઈ છે ! એ સમીક્ષકોએ આ પ્રવૃત્તિની સાર્થકતા પ્રમાણી સંપાદકને ને પ્રકાશક સંસ્થાને ઘણું બળ પૂરું પાડ્યું છે. આ પ્રવૃત્તિને ઘણી પ્રસિદ્ધિ પણ આપી છે. વિકેતામિત્રોએ છેક સુધી સાથે રહી વિદ્યા પ્રત્યેની અને મારા પ્રત્યેની પ્રીતિનું એક અનેરું ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે. આ ઘટનાઓ પણ મારે માટે મૂલ્યવંતી છે. સૌ સમીક્ષકો ને વિકેતામિત્રો પ્રત્યે ઋણભાવ અનુભવ્યા વિના હું રહી શકતો નથી.

અને ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ના સર્જક મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ ? એ પળેપળ મારી સામે રહ્યા છે, એમની સજ્જતા, એમનો પરિશ્રમ, એમની નિષ્ઠા - એ બધાં મને પ્રભાવિત કરતાં રહ્યાં છે, એમની નરી નિઃસ્પૃહતાભરી વિદ્યાસેવાની ભાવનાને તો માથું નમે છે. એમની સમક્ષ મન નમ્રતાનો, અલ્પતાનો અનુભવ કરે છે અને એમના કાર્યની યત્કિંચિત્ પૂર્તિ કરવાનું મળતાં પિતૃતર્પણનો પુણ્ય ભાવ જાગે છે.

છેલ્લા ત્રણ ભાગનું સુંદર ટાઇપસેટિંગ શારદા મુદ્રણાલયમાં થયું ને ભગવતી પ્રેસના ભીખાભાઈ પટેલ તો આ આખી ગ્રંથશ્રેણી સાથે સંકળાયેલા રહ્યા છે. એમનો પણ આભાર વ્યક્ત કર્યા વિના કેમ ચાલે ?

૧૦ ડિસેમ્બર ૧૯૯૬

જયંત કોઠારી

પ્રથમ આવૃત્તિના સંપ્રયોજકનું નિવેદન

[પહેલા ભાગમાંથી]

પ્રસ્તાવનામાં 'જૂની ગુજરાતી ભાષાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એ નામનો નિબંધ લખીને મૂક્યો છે. તે લખવામાં સદ્ગત ચંદ્રસેન ગુલેરીજી એમ.એ.ના 'પુરાની હિન્દી' એ નામના નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભાગ ૨ના અંક ૧થી ૪માં આવેલ લેખો, દોઢકવૃત્તિ (સંશોધક પં. ભગવાનદાસ હર્ષચંદ્ર, પ્રકા. હેમચંદ્રાચાર્ય ગ્રંથાવલી, પાટણ), સદ્ગત પ્રો. ગુણેની 'ભવિસયત્ત-કહા' (ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ, નં. ૨૦) પરની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના તથા તેમના ઈ.સ.૧૯૨૨ના મેથી ઓક્ટોબરના 'વિવિધ જ્ઞાનવિસ્તાર'ના અંકમાંના મરાઠી ભાષા સંબંધી લેખો, શ્રીયુત હીરાલાલ જૈનના બે લેખ નામે હિંદી માસિક મનોરમા (જુલાઈ ૧૯૨૪)માંનો 'જૈન સાહિત્યમે હિન્દીકી જડ' એ લેખ તેમજ અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટી જર્નલમાંનો 'અપભ્રંશ લિટરેચર' નામનો અંગ્રેજી લેખ (પૃ. ૧૫૭થી ૧૮૪), 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક'માં શ્રીયુત નાથુરામજી પ્રેમીનો લેખ, સદ્ગત ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલના લેખો તેમજ રાવબહાદુર પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાના 'રજપૂતાનેકા ઇતિહાસ - પહલા ખંડ' વગેરેનો આધાર લઈ કેટલાકમાંથી અનુવાદ કરી, કેટલાકમાંથી સાર લઈ ઉપયુક્ત માહિતીઓ ૩૩૧ પાનામાં એકત્રિત કરી છે. તો તે સર્વેનો હું પરમ ઋણી છું.

આ નિબંધ સાત વિભાગ અને તેના ૩૬ પ્રકરણમાં વહેંચેલ છે અને તે "ગુજરાતી સાહિત્યના પાયા જૈનોએ નાખ્યા છે"^૧ એ વસ્તુસ્થિતિ સબળ પ્રમાણથી પુરવાર કરશે અને તેમાંથી નવીન અભ્યાસીને ઘણું નવીન અને રસપ્રદ જાણવા જેવું મળી આવશે તો હું મારો પરિશ્રમ સફલ થયેલો માનીશ. આ નિબંધની વિષયસૂચિ 'વિષયાનુક્રમ'માં મૂકી છે.

મુંબઈ, ૨૬-૬-૧૯૨૬
જ્યેષ્ઠ વદ ૧, શનિવાર
સં. ૧૯૮૨

મોહનલાલ દલ્વીચંદ દેશાઈ

૧. રા. શંકરભાઈ સોમાભાઈ પટેલ, સાબરમતી, પુ. ૪ અં. ૫-૬, પૃ. ૨૩૬.

સમુદ્ધારયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ

મો. દ. દેશાઈના 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' એ વિષયની દૃષ્ટિ તો તે પ્રાચીન ગુજરાતીની એક સવિસ્તર હસ્તપ્રતસૂચિ છે - જૈન હસ્તપ્રતભંડારોમાં તેમજ અન્યત્ર સંગ્રહાયેલી હસ્તપ્રતોની સૂચિ. પરંતુ તેની સાથે તેમણે સમગ્ર જૈન પરંપરા વિશે જે સંલગ્ન સાહિત્યિક, ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સામગ્રી પણ એકત્રિત કરીને આપી છે અને જે ઉપયોગી પરિશિષ્ટો અને સૂચિઓ આપી છે તે જોતાં એ મહાગ્રંથને જૈન પરંપરાનાં અનેક પાસાંઓને લગતો માહિતીકોશ પણ ગણવો જ પડે. જૈન પરંપરાનો સમગ્રદર્શી ઇતિહાસ તૈયાર કરવા માટેના કાયા માલનો એ અમૂલ્ય, અઢળક ખજાનો છે.

'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ની ભૂમિકા અને પરિશિષ્ટો રૂપે આપેલ લખાણોને સુધારીમઠારીને ભાઈ જયંત કોઠારીએ (૧) દેશીઓની સૂચિ અને કથાનામકોશ, (૨) ગુરુપટ્ટાવલીઓ અને રાજાવલી તથા (૩) જૂની ગુજરાતીની પૂર્વપરંપરાનો ઇતિહાસ - એમ ત્રણ ભાગમાં પ્રકાશિત કરવાનું કામ અહીં પાર પાડ્યું છે, અને એમ પોતાના સમુદ્ધારયજ્ઞની તેમણે પૂર્ણાહુતિ કરી છે.

આ વિષયો જ એવા 'માતબર' છે કે તેમાં અત્યારે પ્રાપ્ત સામગ્રીની દૃષ્ટિએ, અઘાવલિ થયેલા સંશોધનકાર્યની દૃષ્ટિએ અને સંશોધનાપદ્ધતિની દૃષ્ટિએ તે પ્રત્યેકને અઘતન કક્ષાએ પહોંચાડવાનું કામ હવે પછી વર્ષોની નિષ્ણાત કોટિની મહેનત માગી લે તેમ છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં એ દિશાઓનું કામ હવે ઠીકઠીક કાળગ્રસ્ત ગણાય. પરંતુ જયંતભાઈએ તો એક શ્રાદ્ધતર્પણનું પવિત્ર કાર્ય કર્યું છે. દેશાઈએ આરંભેલાં કામો પૂરાં કરવાનો, વિદ્યાપૂર્વજોનું ઋણ ફેડવાનો ભાર આજની પેઢીને માથે છે. જયંતભાઈનો અસાધારણ પરિશ્રમ આવા અન્ય પૂર્વજો - ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, હરગોવિંદદાસ શેઠ, ચી. ડા. દલાલ, મુનિ જિનવિજય, પુણ્યવિજયજી, મંજુલાલ મજમુદાર વગેરેએ સંશોધન-ક્ષેત્રે જે યોગદાન કર્યું છે તેનું સ્મરણ-મૂલ્યાંકન કરવા થોડાક જણને પણ નહીં પ્રેરે ? થોડીક સંસ્થાઓને પણ નહીં જગાડે ?

તા.૯-૧૦-૧૯૯૬

હરિવલ્લભ ભાયાણી

અખંડ દીવાનો વિસ્તરતો ઉજાશ

વિશાળ વ્યાપ ધરાવતા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૈન શ્રમણોના યોગદાનને એના સાચા પરિપ્રેક્ષ્યમાં રજૂ કરવાનું પુણ્યકાર્ય શ્રી મોહનભાઈએ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના સંપાદન દ્વારા કર્યું છે. તેમણે તો એક વિદ્યાકાર્યનો અખંડ મહાવજ્ર જ માંડ્યો. જીવનને તે સત્કાર્યથી જ ઉજાળ્યું અને અમર બનાવ્યું. તેઓને જાણે પોતાનું જીવનકાર્ય જડી ગયું, અને તેને સંપૂર્ણ સમર્પિત થઈને તેઓએ મધ્યકાલીન ગુજરાતી જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસનો ખંડ દીવો પ્રગટાવ્યો. થોડા કાળમાં તેની શગ સંકોરવાની અને તેમાં ઘી પૂરવાની જરૂર પડી. તો શ્રી જયંતભાઈએ એ પુણ્યકાર્ય એમની આગવી કુશળતાથી એવી રીતે કર્યું કે દીવાની જ્યોત વધુ પ્રકાશમાન થઈ અને અજવાળું દૂર સુધી ફેલાવ્યું. ઉજાશ એવો તો પથરાયો કે તેમાં રહેલી ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુ-વીગતો હસ્તામલકવત્ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. જેમ કુશળ તંતુવાય બીજાના વસ્ત્રને એવી રીતે તૂણે કે જોનારને અસલ પોતમાં ઉમેરો ક્યાં થયો તે ન દેખાય તે રીતે જયંતભાઈએ મોહનભાઈની મૂળ સામગ્રીને સંમાર્જિત કરી આપી. જયંતભાઈને પણ પોતાના ઉત્તર જીવનને શણગારવાનું એક વિશેષ કાર્ય મળી ગયું, અને જીવલેણ માંદગીના બિછાનેથી આવા કામ કરવા માટે જ તેઓ જાણે બેઠા થયા. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના જૂના ત્રણ ભાગ (ને ચાર ગ્રંથ) જોયા પછી નવા દશ ભાગને જોઈએ ત્યારે લાગે કે જયંતભાઈ મોહનભાઈના માનસપુત્ર છે. મોહનભાઈએ અહીં આવું શા માટે લખ્યું છે/હશે, આ વાત આ રીતે કેમ મૂકી છે, તે બધું જાણે કે જયંતભાઈએ પરકાયપ્રવેશની વિદ્યા સાધીને જાણ્યું હોય એમ લાગે. મોહનભાઈનો આત્મા જ્યાં હશે ત્યાં, આ કામથી પ્રસન્ન થઈને શુભાશિષ વરસાવશે. પિતૃતર્પણનો આથી વધુ સારો પ્રકાર બીજો કયો હોઈ શકે ?

જ્યારે તમે એક કામમાં સંપૂર્ણ તન્મય અને તદ્દાકાર થાઓ છો ત્યારે તે કામ તમારી પાસે હૈયું ખોલીને વાત કરે છે. તમને તે કામથી આગળઆગળના કામની સૂઝ પણ પડતી જાય છે. વચ્ચેવચ્ચે તમારા કામનો તમને અંદરથી હોંકારોય મળતો રહે છે. ક્યારેક તો કોઈક કામ સુંદર રીતે પાર ઊતરે ત્યારે અંદરથી શાબાશી પણ સંભળાતી હોય છે. આવું બને તો જ માણસ આવા નીરસ લાગતા, માથાકૂટવાળા કામમાં વર્ષો વિતાવે અને છતાંયે રળિયાત બને, એવું આ કામ જોતાં લાગે છે.

સંશોધનના કામમાં જયંતભાઈની સચ્ચાઈ, પ્રામાણિકતા, નિષ્ઠા - આ બધાં માટે તો એમના શત્રુ પણ કાન પકડે. નર્મદની જેમ જયંતભાઈ પણ કહી શકે તેમ છે : "વીર સત્ય ને નેક ટેકીપણું, અરિ પણ ગાશે દિલથી." આવાં કામોને શકવર્તી કામ કહેવાય. તેને કાળનો કાટ લાગતો નથી. તેમાં હજુ ઉમેરવાનું અન્ય કોઈના હાથે બનશે પરંતુ તેને કોરાણે મૂકવાનું નહીં બને. જેને મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં કશુંય જોવું હશે, નોંધવું હશે, કામ કરવું હશે તેને આના વિના નહીં જ ચાલે તેવું આ કામ બન્યું છે.

આવાં ઘણાં કામો આદર્યા અધૂરાં રહે છે પણ આ તો આદરીને તેને પરિપૂર્ણ કર્યું છે; કહો કે એક તપ પૂર્ણ થયું. આમેય દશ ભાગમાં દશ વર્ષથી વધુ સમય વીત્યો છે. બાર વર્ષને તપ કહેવાય. આનો ઓચ્છવ કરીએ.

હજી પણ એક શેષ કાર્ય છે. મોહનભાઈએ જૈન સાહિત્યનો જે સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ કર્યો છે તેની સંવર્ધિત આવૃત્તિ ન થાય તો પણ તેનું પુનર્મુદ્રણ તો અતિ આવશ્યક છે જ, જેથી વિદ્વાનોની આવતી કાલની પેઢીના હાથમાં આ 'જણસ' પહોંચે. એથી પણ સાહિત્યની મોટી સેવા થશે; મોહનભાઈને પૂર્ણ અંજલિ આપી ગણાશે. જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસના પુનઃસંપાદન અને પ્રકાશન માટે જે કાંઈ સહયોગ જોઈતો હશે એ આપવા હું વચનબદ્ધ થાઉં છું. આમેય હું જયંતભાઈ સાથે સ્નેહબદ્ધ તો છું જ.

આ ધૂળધોયાના કામને સમજનારા, પોંખનારા ઓછા જ હોય છે પણ આમાં લાલ લીટી 'ઓછા' શબ્દ નીચે નહીં પણ 'હોય છે'ની નીચે મૂકીને મારા હૈયાનો આનંદ પ્રકટ કરું છું.

સૂરત

દીપોત્સવ, વિ.સં. ૨૦૫૨

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

કાળજયી સાહિત્યકૃતિના પુનરુદ્ધારકનું અભિવાદન

સાહિત્ય, ઇતિહાસ, હસ્તપ્રતો, સંશોધન - આ બધા વિષયોમાં ચૌદ-પંદર વર્ષની વયથી જ રસ પડવા માંડ્યો હતો. તેનું કારણ અમદાવાદની શ્રી વિજયનેમિસૂરિ જ્ઞાનશાળાના વિરાટ ગ્રંથસંગ્રહની વયમાં સળંગ આઠેક વર્ષ સુધી રહેવાની ને અધ્યયન કરવાની વિરલ તક મને મળી. તે હતું. પહેલાં અધ્યયનના મિષે, ને પછી તો “પુસ્તકો પળિહ્તો ભવેત્” એવી મનમાં બાઝેલી ગ્રંથિને કારણે, નિત્ય નવાં પુસ્તકોનું અવલોકન - સમજાય કે ના સમજાય તોપણ - કર્યા કરું; તો હસ્તલિખિત પાનાં હાથમાં આવે ત્યારે રસપૂર્વક તેમાંથી કાંઈક જડે/જડશે તેવી લાલસાથી ખણખોદ કર્યા કરું. એ ખણખોદમાં સહાયક ગ્રંથો તે સમયે મુખ્યત્વે બે : ૧. જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ૨. જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ. એમાં પણ કોઈ કૃતિ કે તેના કર્તા કે તેના સમય વિશે અધિકૃત માહિતી માટે પહેલાં ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ પાસે જવું પડતું ને પછી તેની વિશેષ કે પૂરક માહિતી માટે ‘જૈન પરંપરાના ઇતિહાસ’ની જરૂર મુજબ મદદ લેવાતી.

તે સમયે જ ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ના કર્તા મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ વિશે મનમાં એક આદરની, બલકે અહોભાવની સઘન ભાવના ઊગી ગયેલી. મનમાં વખતોવખત થતું : સાવ ટાંચાં સાધનોમાં આ વ્યક્તિએ કેવું ગંજાવર અને તે પણ સુગ્રથિત કામ કર્યું છે ! એ સાથે જ મનમાં વિસ્મય પણ ઊગતું : આવું કામ આ માણસે એકલા હાથે શી રીતે કર્યું હશે ?

પછીનાં વર્ષોમાં મુંબઈ, પૂના તથા ગુજરાતનાં અન્યાન્ય સ્થળોમાં હસ્તપ્રત ભંડારોનું અવલોકન કરવાનો જ્યારેજ્યારે મોકો મળેલો ત્યારેત્યારે લગભગ તે દરેક ભંડારની ગુજરાતી ભાષાની હસ્તપ્રતોના રેપર ઉપર મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈના હસ્તાક્ષરો ને પ્રતના અંતભાગમાં કૃતિ કે તેના કર્તાનાં નામો આવે ત્યાં ઘેરી ભૂરી કે જાંબલી શાહીથી કરેલ અન્ડરલાઇન જોવા અચૂક મળે. ક્યારેક તો મનમાં પાકો વિશ્વાસ હોય કે આ સંગ્રહ તો મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈની નજરમાં કે જાણમાં નહીં જ આવ્યો હોય. પણ તેવા સંગ્રહગત પ્રતોમાં પણ તેમની ઉપરોક્ત ખૂબી જોવા મળતી જ, અને ત્યારે મન આશ્ચર્ય તેમજ રોમાંચથી છલકાઈ જતું.

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ની જૂની આવૃત્તિનો સમાગમ તો ત્યાર પછી ઘણાં વર્ષે થયો, ને જે થયો તે પણ અત્યલ્પ જ ગણાય. તે પછી મેં એક ઠેકાણે લખેલું કે “મો. દ. દેશાઈ એ one man university છે.” આમાં કહેવાનો આશય એટલો જ કે જે કાર્ય, આજની સાધનસામગ્રીથી સભર પરિસ્થિતિમાં પણ, એક આખી સંસ્થા કે વિશ્વવિદ્યાલય જ કરી શકે, તેવું કાર્ય ટાંચાં - લગભગ નગણ્ય - સાધનો દ્વારા આ વ્યક્તિએ એકલા હાથે કરી બતાવ્યું છે.

કોઈપણ સર્જનાત્મક કાર્ય, જો તે ચિરંજીવ બનવાની ક્ષમતા - ગુણવત્તા ધરાવતું હોય તો તેને, યોગ્ય અવસરે, જીર્ણોદ્ધારની કે પુનર્ગ્રંથનની ગરજ રહે જ છે. મંદિરોના કે ભવ્ય ઇમારતોના જીર્ણોદ્ધાર જો આવશ્યક મનાતા હોય તો સાહિત્યક્ષેત્રની કાળજયી

કૃતિઓના પણ જીર્ણોદ્ધાર શા માટે આવશ્યક ન ગણાય ? તેમાંય એ કૃતિ જો સંદર્ભગ્રંથ હોય તો તેનો પુનરુદ્ધાર, બદલાઈ ગયેલા સાહિત્યિક વાતાવરણના સંદર્ભમાં, થાય તે સર્વથા ઉચિત - અપેક્ષિત જ ગણાય. પરંતુ આવા સર્જનાત્મક કાર્યનો પુનરુદ્ધાર એવી યોગ્ય વ્યક્તિના હાથે કે નજર નીચે થવો જોઈએ કે જે વ્યક્તિની ક્ષમતા તે કાર્યના મૂળ સર્જકની ક્ષમતાની બરોબરીમાં ઊભી રહી શકે તેવી હોય. વળી, બદલાયેલા સાહિત્યિક પરિવેશનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવી તે મૂળ સર્જનને વધુ તાર્કિક, વધુ વાસ્તવિક અને વધુ સંમાર્જિત રૂપમાં મૂકી આપવાની સજ્જતા ને દષ્ટિ જેનામાં હોય તે જ આવા પુનરુદ્ધાર માટે સમર્થ અને યોગ્ય વ્યક્તિ ગણાય.

મો. દ. દેશાઈના અમર સંદર્ભગ્રંથો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નું એ સદ્ભાગ્ય જ ગણાય કે તે ગ્રંથોને, ઉપર વર્ણવી છે તેવી ક્ષમતા તથા સજ્જતા ધરાવનાર અનુસર્જક સાંપડ્યા - શ્રી જયંતભાઈ કોઠારીના રૂપમાં. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના નવા સંપાદનના પૂર્વપ્રકાશિત ૭ ગ્રંથો અને અવશિષ્ટ રહેલા ૩ ગ્રંથો - એમ દશ ગ્રંથોનું જરા નિરાંતે અવલોકન કરીએ તો જયંતભાઈની શોધક દષ્ટિ, ચીવટ, અને હાથમાં લીધેલા કાર્યના એકાદ અક્ષરને પણ અન્યાય ન થઈ જાય તે માટેની સક્ષમ જાગૃતિ, તેમાં અક્ષરે-અક્ષરે જોવા મળશે.

આપણે ત્યાં સાહિત્યજગતમાં માનસપુત્ર કે માનસશિષ્યનો એક ખ્યાલ પ્રચલિત છે. જોકે આ ખ્યાલને કારણે ઘણા સારા ગણાતા સાહિત્યિકો પોતે જેને કોઈ રીતે આંબી શકે તેમ ન હોય તેવી મૂર્ધન્ય વિભૂતિઓના પોતે માનસપુત્ર હોવાની ભ્રમણામાં રાગ્યા હોય તેવું બન્યું છે. આ સંજોગોમાં, જયંતભાઈને મો. દ. દેશાઈના માનસપુત્ર તરીકે ઓળખાવવાનું હું ઉચિત નહીં ગણું, તેમ પસંદ પણ નહીં કરું. પરંતુ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના અનુસર્જનના કાર્યના સંદર્ભમાં એટલું તો અવશ્ય કહીશ કે જયંતભાઈ એ મો. દ. દેશાઈના યોગ્યતમ ઉત્તરાધિકારી છે.

જૈન સમાજને યાદ કરીને હું અહીં ઉમેરીશ કે મો. દ. દેશાઈ જેવા પોતાના મૂર્ધન્ય અને બહુશ્રુત જૈન વિદ્વાનને તથા તેના શકવર્તી સર્જન-સંશોધનકાર્યને જૈન સમાજ લગભગ ભૂલી ગયો હતો તેવે ટાણે જયંતભાઈએ આ ગ્રંથશ્રેણીના પુનરુદ્ધાર દ્વારા સર્જક તથા સર્જનની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરી છે અને દાંયકાઓ સુધી આપણે આ સર્જનને તથા સર્જકને ભૂલીએ નહીં તેવી યોજના કરી આપી છે તે બદલ સમગ્ર જૈન સમાજે જયંતભાઈને વધાવવા જોઈએ. જો મને જૈન સમાજ વતી કહેવાનો હક મળતો હોય તો હું કહીશ કે જયંતભાઈ, જેમ મો. દ. દેશાઈને અને 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ને અમે નહીં ભૂલીએ, તેમ તમને - તમારા આ પુનઃસર્જનને પણ અમે કદી ભૂલીશું નહીં.

અને છેલ્લે, આ બૃહત્ કાર્ય સાઘંત પાર પાડવાનું બીડું ઝડપીને મો. દ. દેશાઈનું સુયોગ્ય તર્પણ કરનાર સંસ્થા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને પણ, અહીં જ, પૂરા આદર સાથે ગતશઃ ધન્યવાદ આપવા ઘટે.

શનુંજી : મ તીર્થ

શીલચંદ્રસૂરિ

તા. ૬-૧૨-૧૯૯૬

વિષયાનુક્રમ

[પેટાવિષયનિર્દેશ પૂર્વેના આંકડા ફરરાઓના ક્રમાંક દર્શાવે છે.]

જૂની ગુજરાતી ભાષાની પૂર્વપરંપરા અને અપભ્રંશનો ઇતિહાસ પૃ.૧-૨૧૩

વિભાગ ૧ : ભાષાઓ પૃ.૩-૨૪

પ્રકરણ ૧ : સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ પૃ.૩-૧૪

- ૧-૪ સ્વાભાવિક ભાષાપ્રવાહો પૃ.૩-૪ • ૫-૬ જૈન સૂત્રોની ભાષા પૃ.૪-૫ • ૭-૮ પ્રાકૃત ભાષાઓ પૃ.૫ • ૯-૧૩ પ્રાકૃત કવિતાનું ઊંચું આસન પૃ.૫-૮ • ૧૪-૧૫ શૌરસેની અને પૈયાશી (ભૂતભાષા) પૃ.૮-૯
- ૧૬-૩૪ અપભ્રંશ અને જૂની હિંદી-ગુજરાતી પૃ.૯-૧૪

પ્રકરણ ૨ : પ્રાકૃત પ્રત્યે જૈનોની રુચિ અને અપભ્રંશની વિશેષતાઓ

પૃ.૧૫-૧૯

- ૩૫-૩૭ પ્રાકૃત પ્રત્યે જૈનોની રુચિ પૃ.૧૫-૧૭ • ૩૮-૩૯ અપભ્રંશની વિશેષતાઓ પૃ.૧૭-૧૯

પ્રકરણ ૩ : અપભ્રંશ અને તેની જીવંતતા પૃ.૧૯-૨૪

- ૪૦-૪૨ અપભ્રંશ પૃ.૧૯-૨૦ • ૪૩-૫૧ અપભ્રંશની જીવંતતા પૃ.૨૧-૨૪

વિભાગ ૨ : અપભ્રંશ સાહિત્ય પૃ.૨૫-૭૬

પ્રકરણ ૧ : દશમી સદી સુધીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય પૃ.૨૫-૩૧

- ૫૨-૫૩ હમણાં સુધી મળેલું સાહિત્ય પૃ.૨૫ • ૫૪-૫૭ આઠમીથી દશમી સદી વચ્ચેનું સાહિત્ય પૃ.૨૪-૨૮ • ૫૮-૬૨ દશમી સદીનું સાહિત્ય પૃ.૨૮-૩૧

પ્રકરણ ૨ : અગિયારમી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય પૃ.૩૨-૪૧

પ્રકરણ ૩ : બારમી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય પૃ.૪૧-૫૦

પ્રકરણ ૪ : તેરમી, ચૌદમી અને પંદરમી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય પૃ.૫૦-૬૫

- ૧૦૫-૧૩૩૩ તેરમી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય પૃ.૫૦-૬૩ • ૧૩૪-૧૩૫૬ ચૌદમી શતકનું અપભ્રંશ સાહિત્ય પૃ.૬૩-૬૪ • ૧૩૬-૧૩૭૧ પંદરમી સદીનું સાહિત્ય પૃ.૬૪-૬૫ • ૧૩૮-૧૩૯ અનિર્ણીત સમયની નાની કૃતિઓ પૃ.૬૫

પ્રકરણ ૫ : સોળમી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય પૃ.૬૫-૭૬

- ૧૬૫ જૈનોનો ફાળો અને હજુ અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય પૃ.૭૫-૭૬

વિભાગ ૩ : હેમચુગ પૃ.૭૭-૧૨૩

પ્રકરણ ૧ : હેમચન્દ્રજીનું વ્યાકરણ પૃ.૭૭-૮૩

- ૧૬૫ પાણિનિનું વ્યાકરણ પૃ.૭૭ • ૧૬૬-૧૭૪ હેમચન્દ્રનું વ્યાકરણ પૃ.૭૭-૮૩

પ્રકરણ ૨ : 'દેશીનામમાલા' અને 'કુમારપાલચરિત' પૃ.૮૩-૮૮

- ૧૭૫-૧૭૬ દેશીનામમાલા પૃ.૮૩-૮૬ • ૧૭૭-૧૭૮ કુમારપાલચરિત પૃ.૮૬-૮૮

પ્રકરણ ૩ : હેમચન્દ્રજીનું જીવનચરિત અને કાર્ય પૃ.૮૮-૯૦

- ૧૮૦-૧૮૩ ટૂંક પરિચય અને ગ્રંથો પૃ.૮૮-૮૯ • ૧૮૪ 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણની રચના પૃ.૮૯-૯૦

પ્રકરણ ૪ : હેમચન્દ્ર અને દેશી પૃ.૯૦-૯૫

- ૧૮૫-૧૮૭ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને દેશી પૃ.૯૦-૯૨ • ૧૮૮-૧૯૨ 'દેશીનામમાલા'ની યોજના પૃ.૯૨-૯૪ • ૧૯૩-૧૯૫ હેમચન્દ્રીય અપભ્રંશ અને અપભ્રંશભેદો પૃ.૯૪-૯૫ • ૧૯૬ હેમચન્દ્ર પછીની સ્થિતિ પૃ.૯૫

પ્રકરણ ૫ : 'કુમારપાલચરિત'નાં અપભ્રંશ પદો પૃ.૯૫-૯૭

પ્રકરણ ૬ થી ૮ : હેમચન્દ્રીય વ્યાકરણનાં અપભ્રંશ ઉદાહરણો પૃ.૯૭-૧૨૧

પ્રકરણ ૯ : વાગ્ભટ્ટનું ભાષાસંબંધે વક્તવ્ય પૃ.૧૨૧-૧૨૩

વિભાગ ૪ : સોમપ્રભાચાર્યનો 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' પૃ.૧૨૪-૧૫૦

પ્રકરણ ૧ : સોમપ્રભસૂરિ પૃ.૧૨૪-૧૨૫

પ્રકરણ ૨ : 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'માંનો ઇતિહાસ અને જૈનકથાઓ

પૃ.૧૨૬-૧૨૯

પ્રકરણ ૩ : 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'ની રચના પૃ.૧૨૯-૧૩૫

પ્રકરણ ૪ : સોમપ્રભાચાર્યે અવતારેલ અપભ્રંશ ઉદાહરણો પૃ.૧૩૫-૧૪૪

પ્રકરણ ૫ : સોમપ્રભ અને સિદ્ધપાલે રચેલી કવિતા પૃ.૧૪૪-૧૫૦

વિભાગ ૫ : મેરુતુંગસૂરિનો 'પ્રબંધચિંતામણિ' પૃ.૧૫૧-૧૮૫

પ્રકરણ ૧ : 'પ્રબંધચિંતામણિ' પૃ.૧૫૧-૧૫૨

પ્રકરણ ૨ : તે સમયની જૈન સંસ્કૃત પૃ.૧૫૨-૧૫૭

પ્રકરણ ૩ અને ૪ : 'પ્રબંધચિંતામણિ'માંથી ઉદાહરણો પૃ.૧૫૭-૧૭૪

પ્રકરણ ૫ : પ્રાચીન ગુજરાતી સુભાષિતો પૃ.૧૭૪-૧૮૫

વિભાગ ૬ : અપભ્રંશ સંબંધી કેટલીક હકીકતો પૃ.૧૮૬-૨૦૨

પ્રકરણ ૧ થી ૩ : અપભ્રંશ સંબંધી પ્રાચીન ઉલ્લેખો પૃ.૧૮૬-૧૯૮

પ્રકરણ ૪ : અપભ્રંશનો સમય પૃ.૧૯૮-૧૯૯

પ્રકરણ ૫ : અપભ્રંશ અને આભીરનો દેશાનુદેશ વિહાર પૃ.૧૯૯-૨૦૨

વિભાગ ૭ : જૂની ગુજરાતી સંબંધી કેટલીક હકીકતો પૃ.૨૦૩-૨૧૩

પ્રકરણ ૧ : ગુર્જરો અને ગુર્જર દેશ પૃ.૨૦૩-૨૦૬

પ્રકરણ ૨ : પૂર્વની ભાષાઓ મરીને આપણી દેશી ભાષાઓ નવી બની નથી

પૃ.૨૦૭-૨૧૦

પ્રકરણ ૩ : ગુજરાતી એક સાહિત્યભાષા પૃ.૨૧૦-૨૧૩

નામોની વર્ણાનુક્રમણી પૃ. ૨૧૪-૨૨૬

જૂની ગુજરાતી ભાષાની પૂર્વપરંપરા અને
અપભ્રંશનો ઇતિહાસ

[આ વિષયના પ્રાસ્તાવિક માટે જુઓ ગ્રંથારંભે પહેલી
આવૃત્તિના સંપ્રયોજક તથા બીજી આવૃત્તિના સંપાદકનાં નિવેદનો.]

વિભાગ ૧ : ભાષાઓ

પ્રકરણ ૧ : સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ

સ્વાભાવિક ભાષાપ્રવાહો

૧. આ આર્યાવર્તમાં જૂનામાં જૂનું સાહિત્ય જે ભાષામાં મળે છે તેને 'સંસ્કૃત' ભાષા કહેવામાં આવે છે. તે નામના અર્થ પરથી જ જણાય છે કે આર્યોની મૂલ ભાષા તે નથી, પણ તે તો શુદ્ધ કરેલી - સુધારેલી ભાષા છે. કેટલાં હજારો વર્ષ વીતી ગયા પછી કોણે તેને સુધારી આ સ્વરૂપમાં મૂકી તે જાણવાનાં સાધનો બચી શક્યાં નથી. એમ સમજો કે ગંગાની નહેર બાંધી તેમાં બધું પાણી ભરવામાં આવ્યું છે, તેના કિનારા સરખા છે, તે પર હરિયાલી અને વૃક્ષ રહેલ છે, પ્રવાહ નિયમિત છે. કોઈ નાનામોટા કિનારાવાળી, નાનીમોટી, પથ્થરવાળી કે રેતાળ જમીન પર વહેતી નદીઓનું પાણી એક તરફ વાળી આ નહેર બનાવવામાં આવી અને તે સમયના સનાતન-ભાષા-પ્રેમીઓએ જૂની નદીઓનો પ્રવાહ 'અવિચ્છિન્ન' રાખવા માટે કંઈ પણ કોઈ જાતનું આંદોલન કર્યું કે નહીં તે આપણે જાણી શકતા નથી. હમેશાં આ 'સંસ્કૃત' નહેરને જોતાંજોતાં આપણે 'અસંસ્કૃત' યા સ્વાભાવિક, પ્રાકૃતિક નદીઓને ભૂલી ગયા, અને જ્યારે પુનઃ નહેરનું પાણી આગળ સ્વચ્છંદી બની સમતલ બાંધેલા કિનારાને છોડી જલસ્વભાવે ક્યાંહી વાંકું, ક્યાંહી સીધું, ક્યાંહી ગંદું, ક્યાંક સ્વચ્છ, ક્યાંક પથ્થરવાળી, ક્યાંક રેતાળ ભૂમિ પર અને ક્યાંક જૂના સૂકા માર્ગો પર પ્રાકૃતિક રીતિથી વહેવા લાગ્યું ત્યારે આપણે એવું કહેવા લાગ્યા કે નહેરથી નદી બની છે, નહેર પ્રકૃતિ છે અને નદી વિકૃત છે. દષ્ટાંત તરીકે હેમચન્દ્રસૂરિએ પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણનો આરંભ જ એ રીતે કર્યો છે કે સંસ્કૃત પ્રકૃતિ છે, તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તેથી પ્રાકૃત કહેવાણી; પણ એ એમ ન કહેવા લાગ્યા કે નદી હવે સુધારકોના હાથમાંથી છૂટી ફરીથી સનાતન માર્ગ પર આવી છે.

૨. આ પ્રમાણે વેદ યા છંદસૂની ભાષાનું જેટલું સરખાપણું જૂની પ્રાકૃત સાથે છે તેટલું સંસ્કૃત સાથે નથી. સંસ્કૃતમાં ગાળેલું પાણી લેવામાં આવ્યું છે. પ્રાકૃતિક પ્રવાહનો માર્ગક્રમાંક આ છે : (૧) મૂલભાષા, (૨) છંદસૂની ભાષા, (૩) પ્રાકૃત, (૪) સંસ્કૃત, (૫) અપભ્રંશ. સંસ્કૃત અજર અમર તો થઈ, પણ તેનો વંશ ન ચાલ્યો. તે કલમી ઝાડ હતું. ખરું કે તેની સંપત્તિથી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ અને પછી હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી ભાષાઓ પુષ્ટ થતી ગઈ. તેમણે કોઈકોઈ સમયે તેની ભેટનો સ્વીકાર કર્યો.

૩. વૈદિક (છંદસૂની) ભાષાનો પ્રવાહ પ્રાકૃતમાં વહેતો ગયો અને સંસ્કૃતમાં બંધાઈ ગયો. આનાં કેટલાંક ઉદાહરણ છે : (૧) વેદમાં 'દેવાઃ' અને 'દેવાસઃ' એમ બંને રૂપો છે, સંસ્કૃતમાં કેવલ 'દેવાઃ' એ રૂપ રહ્યું છે જ્યારે પ્રાકૃત આદિમાં 'દેવાસઃ'માંનો 'આસસ્' (બીજો 'જસ્') પ્રત્યયનો વંશ 'આઓ' આદિમાં ચાલ્યો.

(૨) 'દેવેઃ'ની જગ્યાએ 'દેવેભિઃ' ('અધરેહિં') કહેવાની સ્વતંત્રતા પ્રાકૃતને રિક્થક્રમમાં [વારસામાં] મળી, સંસ્કૃતને નહીં. (૩) સંસ્કૃતમાં અધિકરણનો 'સ્મિન્' સર્વનામમાં જ બંધાઈ ગયો, પરંતુ પ્રાકૃતમાં 'મ્મિ', 'મ્મિં' યતાંથતાં હિન્દીના 'મેં', ગુજરાતીના 'માં' સુધી પહોંચી ગયો. (૪) વૈદિક ભાષામાં છઠ્ઠી યા ચોથીનો યથેચ્છ પ્રયોગ કરવાની સ્વતંત્રતા હતી, તે પ્રાકૃતમાં આવી ચોથી વિભક્તિને જ ઉડાવી ગઈ, કિંતુ સંસ્કૃતમાં બંને, પાણી ઊતરી જતાં ચઢાણ પર ચીટકી રહે તેમ રહી ગઈ. (૫) વૈદિક ભાષાના 'વ્યત્યય' અને 'બાહુલક' પ્રાકૃતમાં જીવિત રહ્યા અને પરિણામ એ આવ્યું કે અપભ્રંશમાં એક વિભક્તિ 'હ' 'હં' ઘણા કારકો તરીકે વપરાઈ, સંસ્કૃતની પેઠે જરાય પિટાઈ નહીં. (૬) સંસ્કૃતમાં પૂર્વકાલિકનો એક 'ત્વા' જ રહી ગયો, અને 'ય' નીકળી ગયો, અહીં પ્રાકૃતમાં 'ત્વાન' અને 'ત્વાય' અને 'ય' સ્વતંત્રતાથી આગળ વધતા ગયા, વપરાતા ગયા. (આગળ જુઓ). (૭) ક્રિયાર્થા ક્રિયા(ઇન્ડિનિટિવ ઓવ્ પર્યઝ)નાં કેટલાંક રૂપો (જે ધાતુજ શબ્દોનાં બીજી, છઠ્ઠી યા ચોથીનાં રૂપ છે તે)માંથી સંસ્કૃતને ભાગે 'તુમ્' એકલું જ આવ્યું જ્યારે પ્રાકૃતમાં બીજાં ઘણાં રૂપ આવ્યાં. (૮) 'કૃ' ધાતુનો અનુપ્રયોગ સંસ્કૃતમાં કેવલ કંઈ લાંબા ધાતુઓના પરોક્ષ ભૂતમાં રહ્યો, છંદસૂની ભાષામાં બીજી જગ્યાએ પણ હતો, કિંતુ અનુપ્રયોગનો સિદ્ધાંત અપભ્રંશ અને હિન્દી-ગુજરાતી આદિ ભાષા સુધી પહોંચ્યો. આ વિષય વિશેષ વધારી ઉદાહરણો સાથે લખી બતાવવાની જરૂર છે. અત્યારે ટૂંકમાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૪. અકૃત્રિમ - સ્વાભાવિક ભાષાપ્રવાહમાં (૧) છંદસૂની ભાષા (૨) જૈન સૂત્રોની માગધી (૩) બૌદ્ધ ગ્રંથોની પાલી (૪) અશોકની ધર્મલિપિઓની ભાષા (૫) 'લક્ષિતવિસ્તર'ની ગાથા યા ગડબડી સંસ્કૃત અને (૬) ખરોષ્ટી અને પ્રાકૃત શિલાલેખો તથા સિક્કાઓની અનિર્દિષ્ટ પ્રાકૃત - આ જ પુરાણા નમૂના છે.

[વૈદિક ભાષા સંસ્કૃત કરતાં પ્રાકૃતની વધુ નજીક છે એ મત હવે સ્વીકાર્ય રહ્યો નથી.]

જૈન સૂત્રોની ભાષા

૫. માગધી યા અર્ધમાગધી કહેવાય છે, તેને આર્ષ પ્રાકૃત પણ કહેવામાં આવે છે. પછીથી પ્રાકૃત-વૈયાકરણીઓએ માગધી, અર્ધમાગધી, પૈશાચી, શૌરસેની, મહારાષ્ટ્રી આદિ દેશભેદ અનુસાર પ્રાકૃત ભાષાના ભેદ કર્યા, કિંતુ માગધીવાલા કહે છે કે માગધી જ મૂલ ભાષા છે કે જેને પ્રથમ કલ્પના મનુષ્ય, દેવ અને બ્રાહ્મણ બોલતા હતા.

[માગધી મૂળ પ્રાકૃત એમ શ્વેતાંબરો કહે છે તો શૌરસેની મૂળ પ્રાકૃત એમ દ્વિગંબરો કહે છે.]

૬. હેમચન્દ્રાચાર્યે 'જિજિન્દાણ વાણી' - જિનેન્દ્રોની વાણીને 'દેશીનામમાલા'ના આરંભમાં 'અસેસ ભાસ પરિણામિણી' એ વિશેષણ આપી વંદના કરતાં એવું અવતરણ આપ્યું છે કે :

દેવા દૈવીં નરા નારીં શબરાશ્વાપિ શાબરીમ્ ।
તિર્યચોઽપિ હિ તૈરશ્વીં મેનિરે ભગવદ્ગિરમ્ ॥

પ્રાકૃતનાં વ્યાકરણો

૭. બૌદ્ધ ભાષાએ સંસ્કૃતનો અધિક આશ્રય લીધેલ છે, સિક્કાઓ તથા લેખોની ભાષા પણ તેવી છે. શુદ્ધ પ્રાકૃતના નમૂના જૈન સૂત્રોમાં મળે છે. અહીં બે વાત બીજી ધ્યાનમાં રાખવાની છે : (૧) એક તો જે કોઈએ પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ બનાવ્યું, તેણે પ્રાકૃતને ભાષા સમજીને વ્યાકરણ નથી લખ્યું. સામાન્ય વાતો જેવી કે પ્રાકૃતમાં દ્વિવચન અને ચોથી વિભક્તિ નથી, એ વાત એક બાજુ પર રાખીએ તો બધાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો કેવલ સંસ્કૃત શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં શું-શું ફેરફાર થાય છે તેની પરિસંખ્યા - સૂચિ માત્ર રૂપે છે. (૨) બીજી વાત એ છે સંસ્કૃત નાટકોની પ્રાકૃતને શુદ્ધ પ્રાકૃતના નમૂના ગણવા ઉચિત નથી. તે તો પંડિતાઈભરેલી યા નકલી યા બનાવેલી પ્રાકૃત છે, કે જે સંસ્કૃતમાં મુસદ્દો બનાવી પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમો પ્રમાણે 'ત'ની જગ્યાએ 'ય', અને 'ક્ષ'ની જગ્યાએ 'ખ' એમ મૂકીને સંચામાં વસ્તુ બને તેમ બનાવવામાં આવી છે. એટલેકે સંસ્કૃતનું રૂપાંતર કરી મૂકેલી છે, [એ અસલ] પ્રાકૃત ભાષા નથી. અલબત્ત, ભાસનાં નાટકોની પ્રાકૃત શુદ્ધ માગધી છે. જૂના કાળની પ્રાકૃતની રચના, દેશભેદ નિયત થઈ જવાથી કાં તો માગધીમાં પરિણમી યા કાં તો મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં. શૌરસેની, પૈશાચી આદિ કેવલ ભાષામાં વિરલ દેશભેદમાત્ર રૂપે રહી ગઈ - એવું, તે ભાષા પર પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં કેટલું થોડું ધ્યાન દેવામાં આવ્યું છે તે પરથી સિદ્ધ થાય છે. માગધી-અર્ધમાગધી તો આર્ષ પ્રાકૃત બની જૈન સૂત્રોમાં જ બંધ થઈ ગઈ, તે પણ એક જાતની છંદસૂની ભાષા બની ગઈ.

૮. પ્રાકૃત વ્યાકરણોએ મહારાષ્ટ્રીનું પૂરી રીતે વિવેચન કરીને તેને આધાર રૂપે માની. શૌરસેની આદિના અંતરને તેમણે અપવાદો રૂપે જણાવેલ છે. આનો અર્થ એ કે દેશભેદથી કેટલીક પ્રાકૃત થવા છતાં પણ પ્રાકૃત સાહિત્યની પ્રાકૃત એક જ હતી. જે પદ પહેલાં માગધીનું હતું તે મહારાષ્ટ્રીને મળ્યું. આ પરમપ્રાકૃત અને સૂક્તિરત્નોનો સાગર કહેવાઈ. રાજાઓએ તેની કદર કરી. હાલે (સાતવાહને) તેના કવિઓની ચૂંટેલી રચનાઓ એકત્ર કરી 'સતસઠ' (ગાથાસમશતી) બનાવી, પ્રવરસેને 'સેતુબંધ' કરી પોતાની કીર્તિ તે દ્વારા સાગરની પેલે પાર પહોંચાડી, વાક્યપતિએ તે ભાષામાં 'ગૌડવધ' બનાવ્યો, પરંતુ આ સર્વ પંડિતી પ્રાકૃત થઈ, વ્યવહારની નહીં. જૈનોએ તેને ધર્મભાષા માની તેનું સ્વતંત્ર અનુશીલન કર્યું અને માગધીની પેઠે મહારાષ્ટ્રી પણ જૈન રચનાઓમાં જ શુદ્ધ મળે છે, અને છંદો થવાથી જેમ સંસ્કૃતનો 'શ્લોક' તે અનુષ્ટુભ્ છંદોનો રાજા છે, તેમ પ્રાકૃતની રાણી 'ગાથા' છે. લાંબા છંદ પ્રાકૃતમાં આવ્યા તો તેના પર સંસ્કૃતની છાયા સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. પ્રાકૃત કવિતાનું આસન ઊંચું થયું.

પ્રાકૃત કવિતાનું ઊંચું આસન

૯. એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે દેશી શબ્દોથી ભરેલી પ્રાકૃત કવિતાની સામે

સંસ્કૃતને કોણ સાંભળે છે ? જુઓ -

લલિએ મહુરકખરએ જુવઇયણવદ્ધહે સસિંગારે ।
સન્તે પાઇયકવ્વે કો સક્કઇ સક્કયં પઢિઉં ॥

- વજજાલગ્ગ, ૨૮

• લલિત, મધુરાક્ષર, યુવતીજનવદ્ધભ, સશૃંગાર પ્રાકૃત કવિતા હોવા છતાં સંસ્કૃત કોણ પઢી શકે છે ? •

રાજશેખર કે જેની પ્રાકૃત તેની સંસ્કૃતની સમાન જ સ્વતંત્ર અને ઉદ્ભટ છે, તેમણે પ્રાકૃતને મીઠી અને સંસ્કૃતને કઠોર કહી દીધી. જુઓ -

પરુસા સક્કઅબન્ધા, પાઉઅબન્ધો વિ હોઇ સુઉમારો ।
પુરુસ-મહિલાણં જેત્તિઅમિહન્તરં તેત્તિયમિમાણં ॥

- કર્પૂરમંજરી

• સંસ્કૃતની રચના પુરુષ અને પ્રાકૃતની રચના સુકુમાર હોય છે. જેટલું પુરુષ અને સ્ત્રીઓમાં અંતર હોય છે તેટલું આ બેમાં છે. •

૧૦. પ્રાકૃત ભાષાનું મહત્ત્વ જૈન મહર્ષિઓએ ઊંચું આંક્યું છે, કારણકે જૈન ધર્મગ્રંથોનો મોટો ભાગ પ્રાકૃત ભાષામાં યોજાયેલો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પરમપૂજ્ય સિદ્ધર્ષિગણિનાં વચનો પણ આ વાતને પુષ્ટ કરે છે. 'ઉપમિતિભવપ્રપંચા-કથા'ના પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં તેઓશ્રી કથે છે કે :

સંસ્કૃતા પ્રાકૃતા ચેતિ ભાષે પ્રાધાન્યમહત્તઃ
તત્રાપિ સંસ્કૃતા તાવદ્ દુર્વિદગ્ધ-હૃદિ સ્થિતા ॥૫૧॥
બાલાનામપિ સદ્બોધકારિણી કર્ણપેશલા ।
તથાપિ પ્રાકૃતા ભાષા ન તેષામપિ ભાસતે ॥૫૨॥

• સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને ભાષાઓ પ્રધાનપણાને યોગ્ય છે, તેમાં પણ (કિવળ) સંસ્કૃત ભાષા દુર્વિદગ્ધ પુરુષોના ચિત્તમાં સ્થિત હોય છે અને પ્રાકૃત ભાષા (તો) બાલકોને પણ સદ્બોધકારિણી અને કર્ણપેશલા હોય છે. તથાપિ તે (પ્રાકૃત ભાષા) દુર્વિદગ્ધ પુરુષોને રોચતી નથી. •

૧૧. આ છતાં પણ પોતે તે ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં રચ્યો તેનું કારણ સિદ્ધર્ષિજીએ એમ બતાવ્યું છે કે 'ઉપાયે સત્તિ કર્તવ્યં સર્વેષાં ચિત્તરંજનમ્' (અગર ઉપાય હોય તો દરેકનું ચિત્તરંજન કરવું જોઈએ) તેથી તેમણે સંસ્કૃતમાં તે ગ્રંથ લિપિબદ્ધ કર્યો. 'અજિતશાંતિસ્તવન' એ પ્રાકૃત સ્તવન એટલુંબધું સુંદર અને જુદાજુદા પ્રાકૃત વૃત્તોથી ભરેલું છે કે તે જો મધુર સ્વરે, છંદોના બરાબર ઉચ્ચારણ અને રાગ સાથે ગવાય તો ગાનાર આખી સભાને ચિત્રવત્ સ્થિર કરી નાખે તેમ છે.

૧૨. 'શંભુરહસ્ય' નામના જૈનેતર ગ્રંથમાં પ્રાકૃત ભાષાની મહત્તા દાખવતા કેટલાક શ્લોકો છે તે અત્ર આપવા યોગ્ય થઈ પડશે (જુઓ ઇન્ડિઅન ઍટિકવેરી, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૬, પૃ.૧૪૫)

વચઃ પ્રિયં ભગવતઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતાદપિ ।
 પ્રૌઢોક્તેરપિ હૃદ્યં હિ શિશૂનાં કલભાષિતમ્ ॥૧૨॥
 કો વિનિન્દેદિમાં ભાષાં ભારતીમુગ્ધભાષિતમ્ ।
 યસ્યાઃ પ્રચેતસઃ પુત્રો વ્યાકર્તા ભગવાનૃષિઃ ॥૧૩॥
 ગાગૃયંગાલવશાકલ્યપાણિન્યાઘા યથર્ષયઃ ।
 શબ્દરાશોઃ સંસ્કૃતસ્ય વ્યાકર્તારો મહત્તમાઃ ॥૧૪॥
 તથૈવ પ્રાકૃતાદીનાં ષડ્ભાષાણાં મહામુનિઃ ।
 આદિકાવ્યકૃદાચાર્યો વ્યાકર્તા લોકવિશ્રુતઃ ॥૧૫॥
 યથૈવ રામચરિતં સંસ્કૃતં તેન નિર્મિતમ્ ।
 તથૈવ પ્રાકૃતેનાપિ નિર્મિતં હિ સતાં મુદે ॥૧૬॥
 યાવત્ સંસ્કૃતભાષાયાઃ પ્રાશસ્ત્યં ભુવિ વિદ્યતે ।
 તાવત્ પ્રાકૃતભાષાયા અપિ પ્રાશસ્ત્યમિષ્યતે ॥૧૭॥
 પાણિન્યાઘૈઃ શિક્ષિતત્વાત્ સંસ્કૃતી સ્યાઘથોત્તમા ।
 પ્રાચેતસવ્યાકૃતત્વાત્ પ્રાકૃત્યપિ તથોત્તમા ॥૧૮॥
 તસ્માત્ સંસ્કૃતતુલ્યૈવ પ્રાકૃતી યાપિ ભારતી ।
 મન્યતે શાસ્ત્રતત્ત્વજ્ઞઃ કિમતત્ત્વજ્ઞભાષિતૈઃ ॥૧૯॥

• પૂજનીય સંસ્કૃત ભાષાથી પણ પ્રાકૃત વચન પ્રિય હોય છે, કેમકે પ્રૌઢ ઉક્તિ કરતાં પણ બાલભાષિત મનોહર લાગે છે. ૧૨

સરસ્વતીના મુગ્ધ ભાષણરૂપ આ ભાષાની (પ્રાકૃતની) કોણ નિંદા કરે ? કે જેનું વ્યાકરણ કરનાર પ્રચેતાનો પુત્ર (વાલ્મિક) ઋષિ છે. ૧૩

જેમ ગાગૃય, ગાલવ, શાકલ્ય અને પાણિનિ આદિ ઋષિઓ સંસ્કૃત વ્યાકરણના કર્તા થયા, તેવી રીતે પ્રાકૃતાદિ છ ભાષાઓના વ્યાકરણના કર્તા પણ આદિકવિ સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય (વાલ્મિક ઋષિ) થયા છે. ૧૪-૧૫

જેવી રીતે સંસ્કૃતમાં તેમણે 'રામચરિત્ર' બનાવ્યું છે, તેવી રીતે પ્રાકૃતમાં પણ [સજજનોના આનંદ અર્થે] બનાવ્યું છે. ૧૬

સંસ્કૃત ભાષાનું જેટલું પ્રશસ્તપણું જગતમાં વિદ્યમાન છે, તેટલું જ પ્રાકૃત ભાષાનું પણ છે. ૧૭

પાણિનિ આદિથી શીખવવામાં આવેલી હોવાથી જેમ સંસ્કૃત ભાષા ઉત્તમ ગણાય છે, તેમ વાલ્મિકે વ્યાકરણ બનાવેલ હોવાથી પ્રાકૃત પણ ઉત્તમ છે. ૧૮

એથી સંસ્કૃતની બરાબર જ પ્રાકૃત ભાષા છે એમ શાસ્ત્રતત્ત્વજ્ઞ પુરુષ માને છે; તો પછી અતત્ત્વજ્ઞ પુરુષના બોલવા વડે કરીને શું ? ૧૯ •

૧૩. ઉપરના શ્લોકોના અર્થ ઉપરથી એમ ચોક્કસ જોઈ શકાય છે કે પ્રાકૃત ભાષા સંસ્કૃત કરતાં કોઈ પણ દરજ્જે હલકી - કમ મહત્ત્વવાળી નથી, એમ જૈનો જ

નહીં, પરંતુ હિન્દુ ધર્માનુયાયી વિદ્વાનો અને ઋષિઓ પણ સ્વીકાર કરી ગયા છે.

શૌરસેની અને પૈશાચી (ભૂતભાષા)

૧૪. આ પ્રાકૃતના ભેદોમાંથી આપણે શૌરસેની અને પૈશાચીનો દેશનિર્ણય કરીશું. જોકે આ બંને ભાષાઓ માગધી અને મહારાષ્ટ્રીથી દબાઈ ગયેલી હતી અને તેનું વિવેચન વ્યાકરણોમાં ગૌણ યા તો અપવાદ રૂપે જ કરવામાં આવ્યું છે, તથાપિ હાલની હિન્દી આદિ ભાષાઓ સાથે તેને ઘણો સંબંધ છે. તેમાં કોઈ મોટો સ્વતંત્ર ગ્રંથ નથી મળતો, પરંતુ તેનું ક્ષેત્ર એ છે કે જે વ્રજ ભાષા, ખડી બોલી અને રેખતાની પ્રકૃત ભૂમિ છે. પૈશાચીનું બીજું નામ ભૂતભાષા છે. આ ગુણાધ્યની અદ્ભુતાર્થા એવી 'બૃહત્કથા'થી અમર થઈ ગઈ છે. આ 'બૃહત્કથા' હમણાં નથી મળતી. બે કાશ્મીરી પંડિતો(નામે ક્ષેમેન્દ્ર અને સોમદેવ)એ કરેલા તેના સંસ્કૃત અનુવાદ (નામે 'બૃહત્કથામંજરી' અને 'કથાસરિત્સાગર') મળી આવે છે. કાશ્મીરનો ઉત્તર તરફનો પ્રાંત પિશાચ યા પિશાશ (પિશ્=કાચું માંસ અને અશ્=ખાવું) દેશ કહેવાતો હતો અને કાશ્મીરમાં જ 'બૃહત્કથા'નો અનુવાદ મળવાથી પૈશાચી ત્યાંની ભાષા માનવામાં આવતી હતી. કિંતુ વાસ્તવમાં પૈશાચી યા ભૂતભાષાનું સ્થાન રાજપૂતાના અથવા મધ્યભારત છે. માર્કણ્ડેયે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં 'બૃહત્કથા'ને કેકયપૈશાચીમાં ગણેલી છે. કેકય તો કાશ્મીરનો પશ્ચિમોત્તર પ્રાંત છે. સંભવ છે કે મધ્યભારતની ભૂતભાષાની મૂલ 'બૃહત્કથા'નું કંઈ રૂપાંતર ત્યાં થયું હોય કે જેના આધાર પરથી કાશ્મીરીઓના સંસ્કૃત અનુવાદો થયા હોય. (લાકોટે, વિએના ઓરિએન્ટલ સોસાયટીનું જર્નલ, પુસ્તક ૬૪, પૃ.૯૫ આદિ)

૧૫. રાજશેખર કે જે વિક્રમ સંવતની દશમી શતાબ્દીના મધ્યભાગમાં હતો તેણે પોતાની 'કાવ્યમીમાંસા'માં એક જૂનો શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે કે જેમાં તે સમયના ભાષાનિવેશની ચર્ચા છે : "ગૌડ (બંગાલ) આદિ સંસ્કૃતમાં સ્થિત છે, લાટદેશીઓની રુચિ પ્રાકૃતમાં પરિચિત છે, મરુભૂમિ, ટક્ક (ટાંક, દક્ષિણ પશ્ચિમી પંજાબ) અને ભાદાનક(બીજોલ્યાના શિલાલેખમાં પણ ભાદાનકનો ઉલ્લેખ છે, તો તે પ્રાંત રાજપૂતાનામાં જ હોવો જોઈએ)ના વાસીઓ અપભ્રંશનો પ્રયોગ કરે છે, અવંતી (ઉજ્જૈન), પારિયાત્ર (બેનવા અને ચંબલનો ભાગ) અને દશપુર(મંદસોર)ના નિવાસી ભૂતભાષાની સેવા કરે છે. જે કવિ મધ્યદેશ(કન્નૌજ, અંતર્વેદ, પંચાલ આદિ)માં રહે છે તે સર્વ ભાષાઓમાં સ્થિત છે."

રાજશેખરને ભૂગોળવિદ્યા પર ઘણો શોખ હતો. 'કાવ્યમીમાંસા'ના એક આખા અધ્યાયમાં ભૂગોળનું વર્ણન આપીએ કહે છે કે વિસ્તારથી જોવા માટે મારો બનાવેલો ભુવનકોશ જોવો. પોતાના આશ્રયદાતાની રાજધાની મહોદય(કન્નૌજ) ઉપર પોતાને ઘણો પ્રેમ હતો. કન્નૌજ અને પંચાલની તેમણે ઠેકાણેઠેકાણે અતિ પ્રશંસા કરી છે. મહોદય(કન્નૌજ)ને પોતે ભૂગોળનું કેન્દ્ર ગણ્યું છે અને દૂરતાનું માપ મહોદયથી જ કરવું જોઈએ - જૂના આચાર્યો અનુસાર અંતર્વેદીથી નહીં - એમ જણાવી (કાવ્યમીમાંસા,

પૃ.૮૪) દીધું છે. આ મહોદયની કેન્દ્રતાને ધ્યાનમાં રાખી તેણે બતાવેલા રાજાના કવિસમાજનો નિવેશ ઘણો ચમત્કાર બતાવે છે. તે કહે છે કે રાજા કવિસમાજની મધ્યમાં બેસે, ઉત્તરે સંસ્કૃતના કવિ (કાશ્મીર, પાંચાલ), પૂર્વે પ્રાકૃત (માગધીની ભૂમિ મગધ), પશ્ચિમે અપભ્રંશ (દક્ષિણી પંજાબ અને મરુદેશ) અને દક્ષિણે ભૂતભાષા (ઉજ્જૈન, માલવા આદિ)ના કવિ બેસે. (કાવ્યમીમાંસા, પૃ.૫૪-૫૫). આ પ્રમાણે રાજાનો કવિસમાજ ભૌગોલિક ભાષાનિવેશનું માનચિત્ર થયો. આ બાજુ કુરુક્ષેત્રથી પ્રયાગ સુધીનો અંતર્વેદ, પાંચાલ ને શૂરસેન અને તે બાજુ મરુ, અવંતી, પારિયાત્ર અને દશપુર - આ શૌરસેની અને ભૂતભાષાનાં સ્થાન હતાં.

અપભ્રંશ અને જૂની હિંદી-ગુજરાતી

૧૬. બાંધેલા બંધથી બચેલા પાણીની ધારાઓ મળીને હવે નદીનું રૂપ ધારણ કરી રહી હતી. તેમાં દેશીની ધારાઓ પણ આવીને મળતી ગઈ. દેશી ભાષા એ બીજું કંઈ નથી, પણ બંધથી બચેલું પાણી છે અથવા જે પાણી નદીમાર્ગ પર ચાલી આવ્યું ને બંધાયું નહીં તે. તે પાણી પણ કોઈકોઈ વખત ગાળીને નહેરમાંથી લેવામાં આવતું હતું. બંધનું પાણી પણ ઘસડાતુંઘસડાતું અહીં આવી મળી જતું હતું. પાણી વધવાથી નદીની ગતિ વેગથી નિમ્નાભિમુખી (નીચેનીચે જતી) થતી ગઈ, તેનો 'અપભ્રંશ' (નીચેથી વીખરાવું) થવા લાગ્યો. હવે કિનારા અથવા નિશ્ચિત ઊંડાઈ રહી નહીં.

૧૭. રાજશેખરે સંસ્કૃત વાણીને સુણવા-યોગ્ય, પ્રાકૃતને સ્વભાવમધુર, અપભ્રંશને સુભવ્ય અને ભૂતભાષાને સરસ કહેલ છે ('બાલરામાયણ'માં જુઓ). આ વિશેષણો અન્વર્થક - પ્રયોજનસહિત છે, તેથી તેની સામ્પ્રાયતા વિચારવાયોગ્ય છે. તે વળી એવું પણ કહે છે કે કોઈ વાત એક ભાષામાં કહેવાથી સારી લાગે છે, કોઈ બીજામાં, કોઈ બેત્રણ ભાષામાં. (કાવ્યમીમાંસા, પૃ.૪૮). તેણે કાવ્યપુરુષનું શરીર શબ્દ અને અર્થનું બનાવ્યું છે તેમાં સંસ્કૃતને મુખ, પ્રાકૃતને બાહુ - હાથ, અપભ્રંશને જંઘાસ્થલ - સાયળ, પૈશાચને પગ અને મિશ્રને ઉરુ કહેલ છે.

૧૮. વિક્રમની સાતમી શતાબ્દીથી અગિયારમી સુધી અપભ્રંશની પ્રધાનતા રહી અને પછી તે પુરાણી હિન્દી-ગુજરાતીમાં પરિણત થઈ ગઈ. તેમાં દેશીની પ્રધાનતા છે. વિભક્તિઓ ઘસાઈ ગઈ છે, ખરી ગઈ છે. એક જ વિભક્તિ 'હું' યા 'આહું' કંઈક કામે આવી છે, એક કારકની વિભક્તિથી બીજાનું પણ કામ ચાલવા લાગ્યું છે. વૈદિક ભાષાની અવિભક્તિક નિર્દેશની વાત પણ આમાં ભળી. વિભક્તિઓના ખરી જવાથી કેટલાક અવ્યય યા પદ, લુપ્તવિભક્તિક પદની આગળ રાખતા જવામાં આવ્યા, કે જે અવ્યય યા પદ વિભક્તિઓ નથી. ક્રિયાપદોનું માર્જન થયું. હા એટલું ખરું કે તેણે કેવલ પ્રાકૃતના જ તદ્ભવ અને તત્સમ પદ લીધાં નથી, પરંતુ ધનવતી અપુત્રા માસી(સંસ્કૃત)માંથી પણ કેટલાય તત્સમ પદ લીધાં છે.

(તદ્ભવ પ્રયોગોના અધિક ઘસાવાથી ભાષામાં એવી અવસ્થા આવે છે કે જ્યારે શુદ્ધ તત્સમોનો પ્રયોગ કરવાની ટેવ પડી જાય છે. હિન્દી કે ગુજરાતીમાં હવે કોઈ

‘જસ’ કે ‘ગુનવંત’ નથી લખતું, પણ ‘યશ’ અને ‘ગુણવાન્’ લખે છે. બોલવામાં પણ ગમે તે રીતે જેમકે ‘મોહનદાસ’ બોલવામાં આવશે; પણ લખવામાં આવશે ‘મોહનદાસ’.)

૧૯. સાહિત્યની પ્રાકૃત, સાહિત્યની ભાષા જ થતી ચાલી હતી. તેમાં ‘ગત’ને બદલે ‘ગય’, અને ‘ગજ’ને બદલે પણ ‘ગય’; ‘કાય’, ‘કાક’ અને ‘કાય’ (શરીર) એ બધાને બદલે ‘કાય’ વપરાતું હતું. આમાં ભાષાનું જે પ્રધાન લક્ષણ - સાંભળવાથી અર્થબોધ - છે, તેનો વ્યાઘાત થતો હતો. અપભ્રંશમાં બંને પ્રકારના શબ્દો મળે છે. જોકે શૌરસેની, પૈશાચી, માગધી આદિ ભેદો થયા છતાં પણ પ્રાકૃત એક જ હતી, તેવી રીતે શૌરસેની, અપભ્રંશ, પૈશાચી અપભ્રંશ, મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશ આદિ થઈને એક જ અપભ્રંશ પ્રબલ થઈ. હેમચન્દ્રે જે અપભ્રંશનું વર્ણન કર્યું છે તે શૌરસેનીના આધાર પર છે. માર્કંડેયે એક ‘નાગર’ અપભ્રંશની ચર્ચા કરી છે કે જેનો અર્થ નગરવાસી, ચતુર, શિક્ષિત (ગામડિયાથી વિપરીત) લોકોની ભાષા યા ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો, યા નગર(વડનગર, વૃદ્ધનગર)ના પ્રાંતની ભાષા થઈ શકે છે. ગુજરાતની અપભ્રંશ-પ્રધાનતાની ચર્ચા આગળ આવશે, પરંતુ તેના તે નગરનું વડનગર યા નગર નામ પ્રાચીન નથી, તેથી ‘નગરની ભાષા’ એ અર્થ લેતાં માર્કંડેયના વ્યાકરણની પ્રાચીનતામાં શંકા થાય છે.

૨૦. રાજશેખરે ‘કાવ્યમીમાંસા’માં કેટલાક શ્લોકો એવા આપ્યા છે કે જેમાં બતાવેલ છે કે કયા દેશનો મનુષ્ય કેવી રીતે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બોલી શકે છે. અહીં આ પાઠશૈલીના વર્ણનની ચર્ચા કરવી ઘટે છે. આ વર્ણન રોચક પણ છે અને કેટલાક અંશે તે હજુ સુધી સત્ય પણ છે. ઉચ્ચારણની રીત એ પણ એક વિચારણીય વસ્તુ છે. તે કવિ કહે છે કે કાશીથી પૂર્વ તરફ જે મગધ આદિ દેશોના નિવાસી છે તે સંસ્કૃત ઠીક બોલે છે, પરંતુ પ્રાકૃત ભાષામાં કુંઠિત છે. બંગાળીઓની હાંસી કરતાં તેણે એક જૂનો શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે કે જેમાં સરસ્વતી બ્રહ્માને પ્રાર્થના કરે છે કે આપને એવી વિજ્ઞાપના કરું છું કે મને મારો અધિકાર છોડવાની ઇચ્છા થઈ છે - કાં તો ગૌડલોક ગાથા બોલવાનું છોડી દે અને નહીં તો કોઈ બીજી જ સરસ્વતી બનાવી લ્યો. (‘બ્રહ્મન્ વિજ્ઞાપયામિ ત્વાં સ્વાધિકારજિહાસયા, ગૌડસ્ત્યજતુ વા ગાથામન્યા વાસ્તુ સરસ્વતી’)

૨૧. ગૌડ દેશમાં બ્રાહ્મણો ન અતિસ્પષ્ટ, ન અશ્લિષ્ટ, ન રુક્ષ, ન અતિકોમલ, ન મંદ અને ન અતિતાર - એવા સ્વરથી બોલે છે. ગમે તે રસ, રીતિ કે ગુણ હોય, પણ કણાટ લોકો ઘમંડથી, અંતમાં ટંકારા દેતાં બોલે છે. ગદ્ય, પદ્ય કે મિશ્ર કોઈ પણ જાતનું કાવ્ય હોય, પણ દ્રવિડ કવિ ગાઈને જ બોલશે. સંસ્કૃતના દ્વેષી લાટ પ્રાકૃતને લલિત મુદ્રાથી સુંદર બોલે છે. સુરાષ્ટ્ર (સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત-કાઠિયાવાડ), ત્રવણ (પશ્ચિમી રાજપૂતાના), જોધપુરના રાજા બાડકના વિ.સં. ૮૯૪ના શિલાલેખમાં પોતાના ચોથા પૂર્વપુરુષ શિલુકે ત્રવણી અને વલ્લદેશ સુધી પોતાના રાજ્યની સીમા બાંધી હતી એમ

જણાવ્યું છે. આમાં વલ્લ દેશ તે ભાટીઓનું જૈસલમીર છે, અને ત્રવણ્ણી તેની દક્ષિણનો દેશ હોવો જોઈએ) આદિ, સંસ્કૃતમાં અપભ્રંશના અંશ ભેળવી એક જ રીતે બોલે છે. શારદાના પ્રસાદથી કાશ્મીરીઓ સુકવિ થાય છે પરંતુ તેની પાઠક્રમ જોશો તો જાણે ગળાની પિચકારી છે. ઉત્તરાપચના કવિઓ બહુ સંસ્કારી છતાં પણ નાકમાંથી બોલે છે. પાંચાલ દેશવાળાના પાઠ તો કાનોમાં મધ વરસાવે છે તેનું તો બોલવું જ શું ? ('માર્ગાનુગેન નિનદેન નિધિર્ગુણાનાં, સંપૂર્ણવર્ણરચનો યતિભિર્વિભક્તઃ, પાંચાલમંડલ-ભુવાઃ સુમનઃ કવીનાં, શ્રોત્રે મધુ ક્ષરતિ કિંચન કાવ્યપાઠઃ ।।')

૨૨. જૂની અપભ્રંશ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાથે મળતી છે, અને પાછળની અપભ્રંશ તે જૂની હિન્દી-જૂની ગુજરાતીને મળતી છે. ઉપર બતાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે શૌરસેની અને ભૂતભાષાની ભૂમિ જ અપભ્રંશની ભૂમિ થઈ અને તે જ જૂની હિન્દી-જૂની ગુજરાતીની ભૂમિ છે. અંતર્વેદ, વ્રજ, દક્ષિણી પંજાબ, ટક્ક, ભાદાનક, મરુ, ત્રવણ્ણ, રાજપૂતાના, અવંતી, પરિયાત્ર, દશપુર અને સુરાષ્ટ્ર - અહીંની જે ભાષા તે એક જ મુખ્ય અપભ્રંશ હતી, જેવી રીતે પહેલાં દેશભેદ થતાં પણ એક જ પ્રાકૃત હતી. હમણાં અપભ્રંશના સાહિત્યનાં અધિક ઉદાહરણ મળ્યાં નથી, તેમ તે ભાષાના વ્યાકરણ આદિ પર હજુ પૂરું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી.

૨૩. અપભ્રંશ ક્યાં સમાપ્ત થાય છે અને જૂની હિન્દી-જૂની ગુજરાતીનો ક્યાંથી આરંભ થાય છે તેનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે પરંતુ તે રોચક અને અતિ મહત્વનો છે. આ બે ભાષાઓના સમય અને દેશના સંબંધે કંઈ સ્પષ્ટ લીટી દોરી શકાતી નથી. કેટલાંક ઉદાહરણ એવાં છે કે જેને અપભ્રંશ પણ કહી શકાય અને જૂની હિન્દી-જૂની ગુજરાતી પણ કહી શકાય. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તે લખાઈ તે કારણે અપભ્રંશ અને જૂની હિન્દી-જૂની ગુજરાતીની લેખશૈલીની રક્ષા થઈ. નહીં તો મુખસુખાર્થ લેખનશૈલીમાં બદલતીબદલતી એવી થઈ જાત કે તેને પ્રાચીન સમજવી અશક્ય થાત. તે પ્રાચીન શૈલીને હિન્દી કે ગુજરાતી ઉચ્ચારણાનુસારિણી શૈલી પર લખવામાં આવે (કે જે રીતે તે અવશ્ય બોલાતી હોય) તો અપભ્રંશ કવિતા કેવલ જૂની હિન્દી કે જૂની ગુજરાતી થઈ જાય છે અને દુર્બોધ રહેતી નથી. આ પરથી એમ કહી શકાય નહીં કે જૂની હિન્દી કે જૂની ગુજરાતીનો કાલ ઘણો પાછળ હઠાડી શકાય. ઉપમાવાચક 'જિમિ' યા 'જિમ' 'જ્યમ', તેને આવી જૂની કવિતામાં 'જિમ્વે' લખેલો મળી આવે છે. તેના ઉચ્ચારણમાં પ્રથમ સ્વર સંયુક્તાક્ષરની આગળ હોવાથી ગુરુ થઈ શકતો નથી (જિમ્મૂવ), કારણકે જે છંદમાં તે આવ્યો છે તેનો ભંગ થાય છે. આથી તેને ભલે 'જિમ્વે' લખ્યો હોય, પણ તેનો ઉચ્ચાર 'જિવ' થતો કે જે 'જિમ' જ છે. સંસ્કૃત 'ઉત્પદંતે'નું પ્રાકૃત રૂપ 'ઉપ્પજજઠ' છે કે જે ઘસાતાં 'ઉપ્પજઠ'ના રૂપમાં પરિણમે છે. હવે આ 'ઉપ્પજઠ'ને અપભ્રંશ માનવો કે જૂની હિન્દી-જૂની ગુજરાતી માનવો ? 'જઠ'ને તેના ઉચ્ચાર અનુસાર લખવાથી 'ઉપજૈ' થાય છે (સંયુક્ત 'પ'કારને કારણે 'ઉ'ની માત્રાની ગુરુતા માનતાં 'ઉપજૈ' ખરી રીતે થાય) કે જેને હમણાં હિંદી તરીકે પિછાનીએ

છીએ અને ગુજરાતીમાં 'ઉપજે' એ રૂપ સ્વીકારીએ છીએ; અને આ રૂપ 'ઉપજજઇ, ઉપજજઇ, ઉપજજે, ઉપજજે' એમ કેટલી શતાબ્દીઓ સુધી ચાલુ રહ્યું છે.

૨૪. આ પુસ્તકોના લખનારા સંસ્કૃતના પંડિતો યા જૈન સાધુ હતા. સંસ્કૃત શબ્દોને તો તેમણે શુદ્ધિથી લખ્યા, તેમ પ્રાકૃતને પણ લખ્યા. પરંતુ આ કવિતાઓની લેખશૈલી પર ધ્યાન આપ્યું નહીં. કોઈ વખત જૂનું રૂપ રાખવા દીધું, તો કોઈ વખત વ્યવહારમાં પરિચિત થયેલું નવું રૂપ મૂકી દીધું. આ આગળના પાઠાંતરોથી જાણવામાં આવશે.

૨૫. આવી કવિતાને માટે જૂની હિન્દી-જૂની ગુજરાતી એ શબ્દ જાણીબૂઝીને વાપર્યો છે. જૂની ગુજરાતી, જૂની રાજસ્થાની, જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની આદિ નામ કૃત્રિમ છે અને વર્તમાન ભેદને પાછળ વધારે ધક્કેલી બનાવવામાં આવ્યાં છે. ભેદબુદ્ધિ દંઢ કરવા સિવાય આનું ફલ પણ નથી. કવિતાની ભાષા પ્રાયઃ સર્વ જગ્યાએ એક જ જેવી હતી. જેવી રીતે નાનકથી લઈને દક્ષિણના હરિદાસો સુધીની ભાષા 'વ્રજભાષા' કહેવાતી હતી, તેવી જ રીતે અપભ્રંશને જૂની હિન્દી-જૂની ગુજરાતી કહેવી અનુચિત નથી, ભલે પછી કવિના દેશકાલ અનુસાર તેમાં કોઈ રચના પ્રાદેશિક હો.

૨૬. પછીના સમયમાં હિન્દી કવિ સંત લોકવિનોદને માટે એક અર્ધું પદ ગુજરાતી યા પંજાબીમાં લખી પોતાની વાણીઓ ભાષામાં લખતા હતા, જેવી રીતે કંઈક શૌરસેની, પૈશાચીની છાંટ દઈ કવિતા મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં જ થતી હતી. મીરાંબાઈનાં પદ જૂની હિન્દી કે ગુજરાતી કે મારવાડી કહેવાય ? કવિની પ્રાદેશિકતા આવ્યા છતાં સાધારણ ભાષા 'ભાખા' કહેવાતી હતી. જેવી રીતે અપભ્રંશમાં ક્યાંકક્યાંક સંસ્કૃતનો પુટ છે, તેવી રીતે તુલસીદાસજી રામાયણને પૂરવી ભાષામાં લખતાંલખતાં સંસ્કૃતમાં ચાલી ગયા છે (જેવી રીતે 'કવિહિં અગમ જિમિ બ્રહ્મસુખ અહમમ-મલિનજનેષુ, રન જીતિ રિપુદલમધ્યગત પસ્યામિ રામમનામયં' ઇત્યાદિ). છાપખાનાં, પ્રાંતીય અભિમાન, મુસલમાનોનો ફારસી અક્ષરોનો આગ્રહ અને નવા પ્રાંતિક ઉદ્બોધન ન હોત તો હિંદી ભાષા અનાયાસે દેશભાષા બની જાત. અધિક છાપવા-છપાવવા-લખવાનું ચાલ્યું ને ઝગડાઓ થયા તેથી આ ગતિ અટકી.

૨૭. આજકાલ લોકો 'પૃથ્વીરાજ રાસા'ની ભાષાને હિન્દીનું પ્રાચીનતમ રૂપ માને છે, પણ કહેવું જોઈએ કે અપભ્રંશની કવિતાઓને જૂની હિન્દી-જૂની ગુજરાતી કહી શકાય તો તે રાસાની ભાષાને રાજસ્થાની યા મેવાડી-ગુજરાતી-મારવાડી-ચારણી-ભાટી કહેવી ઘટે, હિન્દી નહીં. વ્રજભાષા પણ હિન્દી નથી અને તુલસીદાસજીની મધુર ઉક્તિઓ પણ હિન્દી નથી.

૨૮. આ પુરાણી ભાષા અહીં કહીં વીખરેલી મળે છે - કોઈ મુક્ત શૃંગારરસની કવિતા, કોઈ વીરતાની પ્રશંસા, કોઈ ઐતિહાસિક વાત, કોઈ નીતિના ઉપદેશ, કોઈ લોકોક્તિ અને તે પણ વ્યાકરણનાં ઉદાહરણોમાં યા કથાપ્રસંગમાં ઉદ્ભૂત કરેલી. આવું ભાષાસાહિત્ય ઘણું હતું એમ જણાય છે. આમાં મહાભારત અને રામાયણની સંપૂર્ણ

યા તેના આશ્રય પર બનેલી નાનીનાની કથાઓ હતી. બ્રહ્મ અને મુંજ નામના કવિઓ મળી આવે છે. જેવી રીતે પ્રાકૃતનાં જૂનાં રૂપ પણ શુંગારની ચટકદાર મુક્તાક ગાથાઓમાં (સાતવાહનની 'સપ્તશતી'), યા જૈન ગ્રંથોમાં છે, તેવી રીતે જૂની હિન્દી-જૂની ગુજરાતીના નમૂના પણ શુંગાર વા વીરરસના અથવા કથાઓમાં ચૂંટીને મૂકેલા યા તો જૈન ધાર્મિક રચનાઓમાં મળી આવે છે. હેમચન્દ્રજીને મોટી શાબાશી એ દેવાની છે કે તેમણે પ્રાકૃત ઉદાહરણોમાં તો પદ યા વાક્યોના કટકાઓ જ આપ્યા, પરંતુ આવી કવિતાઓના તો પૂરા છંદ ઉદ્ધૃત કર્યા. આનું કારણ એવું જણાય છે કે જે પંડિતોને માટે તેમણે વ્યાકરણ બનાવ્યું તેઓ સાધારણ મનુષ્યોની 'ભાષા' કવિતાને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કાવ્યને જેવી રીતે કંઠસ્થ કરતા હતા તેવી રીતે કરતા નહીં હતા.

૨૮. આવી કવિતાનો રાજા જેમ સંસ્કૃતમાં શ્લોક અને પ્રાકૃતમાં ગાથા તેમ [અપભ્રંશમાં] દોહા છે. સોરઠા, છપ્પય, ગીત આદિ બીજા છંદ પણ છે, પરંતુ અહીં દોહા ને ત્યાં ગાથા એમ પુરાણી હિન્દી-ગુજરાતી અને પ્રાકૃતના ભેદ છે. 'દોહા'નું નામ કોઈ સંસ્કૃતાભિમાનીઓએ 'દોઘક' [દોઘક] બનાવ્યું છે, કિન્તુ શાબ્દિક સમાનતાને મૂકી દઈએ તો તેમાં કંઈ સાર લાગતી નથી અને સંસ્કૃતમાં દોઘક નામનો છંદ જુદો હોવાથી આમાં ગોટાળો થાય છે. 'દોહા' પદની નિરુક્તિ બે એ સંખ્યા પરથી છે, જેમ ચોપાઈ અને છપ્પયની ચાર અને છ સંખ્યા છે તેમ - દો+પદ, દો+પથ યા દો+ગાથા. 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં એક સ્થલે પ્રાકૃતનો 'દોઘક' પણ આપ્યો છે, તે દોહા છંદ જ છે. (પૃ.૫૬, ૧૫૭). પૂર્વાર્ધ સપાદલક્ષ(અજમેર, સાંભર)ના રાજાએ સમસ્યાના રૂપમાં મોકલ્યો હતો અને ઉત્તરાર્ધની પૂર્તિ હેમચન્દ્રે કરી હતી. (પૃ.૧૫૭, પ્ર.ચિં. - 'પહલી તાવ ન અનુહરઈ, ગોરી મુહકમલસ્સ, અદિદ્રિઠ પુનિ ઉત્તમઈ, પડિપયલી ચંદરસ'.) 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં જ એક સ્થળે બે ચારણોને 'દોહાવિદ્યા સ્પર્ધામાનો' અર્થાત્ દોહાવિદ્યાથી હોડાહોડ કરતા જણાવ્યા છે. તેમની કવિતાઓમાં એક દોહા છે, એક સોરઠા, કિંતુ રચના 'દોહાવિદ્યા' એ નામથી જણાવી છે એ ખાસ ધ્યાન દેવા જેવું છે.

૩૦. જૂની હિંદી કે જૂની ગુજરાતીનું ગદ્ય ઘણું ઓછું લખેલું મળે છે. પદ્ય બે રીતે થયેલું છે - મુખથી તેમજ લેખથી. બંને રીતની રક્ષામાં લેખકને હસ્તસુખથી અને વક્તાને મુખસુખથી એટલું પરિવર્તન થઈ ગયું છે કે મૂલ શૈલીની વિરૂપતા થઈ ગઈ છે. લખનારાઓ પ્રચલિત ભાષાના ગ્રંથો યા લોકપ્રિય કાવ્યોમાં 'માખીની માખી' એમ લખતા નથી. પોતે જાણતા ન હોય છતાં નવાં રૂપો લખી મારે છે. 'તઈસઈ' 'જુગુતિ' 'કાલસુભાઉ' 'અઉરઉ' તે બદલે 'તૈસેહિ' 'યુક્તિ' 'કાલસ્વભાવ' 'ઔરો' એમ કરી નાખ્યું છે. જે કવિતા મુખથી કાને ચાલી આવે છે તેમાં તો ઘણો જ ફેરફાર થઈ જાય છે. હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયનાં ઉદાહરણોમાં એક 'અપભ્રંશ' યા જૂની હિન્દી-ગુજરાતીનો દોહો લઈએ. અપભ્રંશ અને જૂની હિન્દી કે જૂની ગુજરાતી વચ્ચે સીમારેખા ઘણી અસ્પષ્ટ છે, અને કહેવામાં આવશે તેમ જૂની હિન્દી-જૂની ગુજરાતીનો સમય ઘણો પૂર્વનો જણાશે.

૩૧. આ દોહો એ છે કે :

વાયસુ ઉઠાવન્તિઅએ, પિઉ દિટ્ઠઉ સહસ-ત્તિ;
અધ્યા વલયા મહિહિ ગય, અધ્યા કુટ્ટ તડ-ત્તિ.

વિયોગિની કાગડાને ઉડાવવા લાગી કે મારો પિયુ આવે છે તો ઊડી જા. [પિયુ આવતો નથી ને તું ખોટા શુકન કરે છે માટે ઊડી જા.] એટલામાં તેણીએ અચાનક પિયુને દીઠો. તેણી વિયોગમાં એટલી દૂબળી થઈ હતી કે હાથ લંબાવતાં જ અરધી ચૂડીઓ જમીન પર પડી, અને પ્રિયદર્શનના હર્ષથી એટલી વધી ગઈ કે બાકીની ચૂડીઓ તડતડ ફૂટી ગઈ.

૩૨. ચારણોના મુખેથી પેઢીઓ સુધી બોલાતાંબોલાતાં રાજપૂતાનામાં આ દોહાનું હાલ સાફ કરેલું રૂપ એ પ્રચલિત છે કે :

કાગ ઉડાવણ જાંવતી, પિય દીઠો સહસ-ત્તિ;
આધી ચૂડી કાગગલ, આધી ટૂટ તડ-ત્તિ.

આમાં નિશાન ઠીક લાગી ગયું, ચૂડીઓ જમીન પર ન પડતાં કાગડાના ગળામાં પહોંચી ગઈ, અને ચૂડી ટૂટવાનું અપશુકન મટી ગયું.

૩૩. એ જ વ્યાકરણમાંથી એક દોહો બીજો જોઈએ :

પુત્તે જાએ કવણુ ગુણુ, અવગુણુ કવણુ મુએણ;
જા બખીકી ભુંહડી, ચમ્પિજજઈ અવરેણ.

• એ પુત્રના જન્મથી શું લાભ અને મરી જવાથી શું ખોટ કે જેના હોવા છતાં બાપની ધરતી પર બીજો અધિકાર કરી લે. •

૩૪. આ દોહાનું પરિવર્તન થતાંથતાં એવું રૂપ થઈ ગયું કે :

બેટા જાયાં કવણ ગુણ, અવગુણ કવણ વિયેણ;
જો ઊભાં ધર આપણી, ગંજજૈ અવરેણ.

આમાં 'વિયેણ' એટલે ધી - પુત્રીથી; ઊભાં=ઊભાંઊભાં, ધર=પૃથ્વી, ધરા. ગંજજૈ=ગંજન કરવામાં આવે, જીતવામાં આવે. આ પણ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે કે મૂલ દોહામાં 'મુએલા પુત્રથી શું અવગુણ ?' એમ કહેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ પાછળથી સ્ત્રીજાતિની પ્રત્યે અપમાનબુદ્ધિ વધી જવાથી અને તેને ઉત્તરાધિકાર ન હોવાથી 'ધી (=પુત્રી, સંસ્કૃત 'દુહિત્', પંજાબી 'ધી')થી શું અવગુણ ?' એમ થઈ ગયું છે.

અસ્તુ. આવી દશામાં જે પુરાણી કવિતા યા ગદ્ય, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનાં વ્યાકરણ અને છંદ આદિના ગ્રંથોમાં બચી ગયેલ છે તે પુરાણા વર્ણવિન્યાસની રક્ષા સાથે તે સમયની ભાષાનું વાસ્તવરૂપ બતાવે છે.

પ્રકરણ ૨ : પ્રાકૃત પ્રત્યે જૈનોની રુચિ અને અપભ્રંશની વિશેષતાઓ

પ્રાકૃત પ્રત્યે જૈનોની રુચિ

૩૫. શ્રીયુત હીરાલાલ જૈન 'મનોરમા'(ભાગ ૧-૪)માં 'જૈન સાહિત્યમેં હિન્દીકી જડ' એ નામના લેખના પ્રથમ ભાગમાં જણાવે છે કે :

“સંસ્કૃત ભાષા સ્વયં, સનાતનાગત પ્રાકૃત ભાષાને શોધી બનાવવામાં આવી છે અને તે પ્રાકૃત ભાષાનો સ્વતંત્ર પ્રવાહ પછી પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પ્રકટ થયો છે. સંસ્કૃતનો તેના પર કંઈ પ્રભાવ અવશ્ય પડ્યો પરંતુ તેથી તે મૂલતઃ સંસ્કૃતોપપન્ન કહી શકાતી નથી. આ સ્વતંત્ર પ્રાકૃતપ્રવાહ આગળ જતાં હજારો વર્ષ આજકાલની પ્રચલિત ભાષાઓમાં વ્યક્ત થયો છે. તે માટે આ ભાષાઓનો સાચો ઇતિહાસ અને સાચું વિજ્ઞાન જાણવા માટે આપણે પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓ અને વિશેષતઃ નિકટવર્તી ભૂતકાલની પ્રાકૃતોનું પરિશીલન કરવું જોઈએ. પાણિનિના સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાનો કંઈ એવો પ્રભાવ બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો પર જામ્યો કે તેઓએ સમયાનુસાર પ્રચલિત ભાષાઓની કંઈ પણ પરવા ન કરી. તેમણે તેને સાહિત્યનું રૂપ આપવાનો કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહીં. હજારો વર્ષો સુધી તેઓ બરાબર કેવળ સંસ્કૃતનું જ પઠન-પાઠન અને સાહિત્યવર્ધન કરતા રહી તેમાં દત્તચિત્ત રહ્યા. તેઓને પ્રાકૃત ભાષાઓ પર કંઈક ઘૃણા જેવું થઈ ગયું. આ પ્રવૃત્તિ કેટલાક પંડિતોમાં આજ સુધી વિદ્યમાન છે, અને શાસ્ત્રાર્થ આદિમાં તેઓ કહેવા લાગે છે કે 'ભાષારંડાયાઃ કિં પ્રયોજનમ્.' આવી અવસ્થામાં જો કેવલ બ્રાહ્મણ સમાજના જ શિરે અત્યાર સુધી દેશની સાહિત્યરક્ષાનો ભાર રહેત - જેવી રીતે આજથી કંઈ અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે સુધી રહ્યો હતો - તો આપણને અવશ્ય દેશની આધુનિક ભાષાઓના ઉદ્ભવસ્થાન(ઉત્પત્તિસ્થાન)નો કંઈ પત્તો લાગત નહીં^૧, પરંતુ આજથી લગભગ અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે બે અન્ય (બ્રાહ્મણેતર) સમાજોએ દેશની સાહિત્યરચનામાં ભાગ લેવાનો પ્રારંભ કર્યો જેથી પ્રાકૃત ભાષાની રક્ષા થઈ શકી. વિક્રમની પૂર્વે ચોથી પાંચમી શતાબ્દીમાં પૂર્વ ભારતમાં પ્રચલિત ભાષાનું જ્ઞાન આપણને બૌદ્ધોના 'પાલી' ગ્રંથોથી થાય છે. પરંતુ આ સાહિત્ય પણ આપણને અધિક આગળના વખત માટે સહાયક નથી થતું, કારણકે એક તો બૌદ્ધ સાહિત્યની 'પાલી' ભાષા પણ સ્થિરરૂપ થઈ ગઈ હતી, અને બીજું બૌદ્ધ ધર્મનું આધિપત્ય પણ લગભગ એક હજાર વર્ષના મહત્ત્વપૂર્ણ ઇતિહાસની પછી તેની જન્મભૂમિ ભારતમાંથી ચાલી ગયું.

૩૬. વિક્રમની પૂર્વે પાંચમી શતાબ્દીથી આજ સુધી મુખ્યમુખ્ય ભારતીય ભાષાઓને સાહિત્ય દ્વારા જીવિત રાખવાનું શ્રેય જૈન આચાર્યોને છે. તેઓએ જ પ્રાકૃત

૧. ડૉક્ટર જેકોબીએ યોગ્ય કહ્યું છે કે “Had it not been for the Jains, we would never have known what Prakrit literature was.” (જૈનો વગર આપણે પ્રાકૃત સાહિત્ય શું હતું તે કદી પણ જાણી શક્યા ન હોત.)

ભાષાઓને પોતાના ધર્મપ્રચારનું વાહન બનાવી તેને સાહિત્યનું રૂપ આપ્યું. આખું બ્રાહ્મણ સાહિત્ય જોઈ લઈએ, તેમાં રાજશેખર (કે જેનો ઉલ્લેખ ફકરા ૯માં કરવામાં આવ્યો છે) જેવા ગણ્યાંગાંઠ્યાં ઉદાહરણ એવા કવિઓનાં મળશે કે જેઓએ પ્રાકૃત ભાષાની પ્રત્યે કંઈ સાચી સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી હોય અને તેને અપનાવી હોય. બાકીના સર્વ તરફથી તેને તો 'ભાષારંઝાયાઃ કિં પ્રયોજનમ્'નો શુભાશીર્વાદ મળ્યો છે. અલબત્ત નાટકગ્રંથોમાં અવશ્ય કંઈ પ્રાકૃતનાં વાક્ય મળે છે. ભાસ, શૂદ્રક, કાલિદાસ, ભવભૂતિ આદિ સર્વ મહાકવિઓએ પોતાનાં નાટક-કાવ્યોમાં થોડીઘણી પ્રાકૃતની રચના કરી છે પરંતુ સ્વ. પં. ચન્દ્રધર શર્મા ગુલેરીએ કહ્યું છે કે તે વિશેષે કરી "કેવલ પંડિતાઈ યા નકલી યા કૃત્રિમ પ્રાકૃત છે કે જે સંસ્કૃતમાં મુસદ્દો બનાવી પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમોથી 'ત્'ની જગ્યાએ 'ય' અને 'ક્ષ'ની જગ્યાએ 'ખ' મૂકી સંચા પર રાખી બનાવી દીધેલી છે. તે સંસ્કૃત રૂઢિપ્રયોગના નિયમાનુસાર કરેલું રૂપાંતર છે, પ્રાકૃત ભાષા નથી." (નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, ભાગ ૧ અંક ૨, પૃષ્ઠ ૮). આવી રચના નાટકોને સર્વથા અસ્વાભાવિક બને તેમાંથી બચાવવા માટે કરેલી છે. આ કારણે તેનાથી કોઈ પણ સમયની પ્રચલિત ભાષાનો યથાર્થ બોધ નથી થતો. કેવલ જૈન સાહિત્ય જ ભિન્નભિન્ન કાલની પ્રાકૃત ભાષાઓને સ્પષ્ટ રૂપે વ્યક્ત કરે છે.

૩૭. જૈન આચાર્યોની પ્રાકૃત ભાષાઓ પ્રત્યે કેવી ભક્તિ રહી છે, તેમાં તેમનો કેટલો ઉત્સાહ છે, અને કયા અભિપ્રાય-ઉદ્દેશથી તેઓએ આ ભાષાઓને પોતાના ઉત્સાહનું અવલંબન બનાવી એ એક પ્રાચીન કથાથી સારી રીતે પ્રકટ થઈ જશે. વિક્રમાદિત્યના સિદ્ધસેન નામના એક મહા તર્કવાદી બ્રાહ્મણ વિદ્વાન થયા છે. તેમણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જે કોઈ મને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાસ્ત કરશે તેનો હું શિષ્ય થવાનું સ્વીકારીશ. એક વાર ભૃગુકચ્છપુર(ભરૂચ)માં તેનો એક વૃદ્ધવાદિ નામના જૈન ગુરુ સાથે ભેટો થયો અને તે તેમની સાથે શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત થઈ ગયા. પોતાની પૂર્વપ્રતિજ્ઞાનુસાર સિદ્ધસેનને તેમના શિષ્ય થવું પડ્યું. તેમણે જૈન સિદ્ધાન્તના અધ્યયનનો આરંભ કરી દીધો, પરંતુ જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રાકૃત ભાષામાં હતાં અને તેમને પોતે બ્રાહ્મણ હોવાથી પ્રાકૃત પર કંઈક ઘૃણા હતી. આથી તે ગર્વમાં આવી બોલી ઊઠ્યા કે હું આ સમસ્ત સિદ્ધાન્તને આ ગ્રામ્ય ભાષામાંથી સંસ્કૃતબદ્ધ કરીશ. વૃદ્ધવાદિ ગુરુને પ્રાકૃતની આવી નિન્દા અસહ્ય હતી. તેમણે કહ્યું : "બાલ, સ્ત્રી, મન્દ, મૂર્ખ આદિ સર્વે ચારિત્રના આકાંક્ષીઓના ઉપકારાર્થે તત્ત્વજીએ સિદ્ધાન્તને પ્રાકૃતમાં રાખ્યા છે.

બાલસ્ત્રીમન્દમૂર્ખાણાં નૃણાં ચારિત્રકાંક્ષિણાં ।

અનુગ્રહાર્થે તત્ત્વજૈઃ સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥

તમે પ્રાકૃતની નિન્દા કરી ઘોર પાપ કર્યું." પછી તેમણે આ આ પાપને માટે સિદ્ધસેન દિવાકર^૨ને બાર વર્ષ સુધી મૌન ધરી પરિભ્રમણ કરવાનું 'પારાચિક' નામનું પ્રાયશ્ચિત્ત

૨. સિદ્ધસેન દિવાકર અન્ય કોઈ નહીં પણ વિક્રમાદિત્યની સભાનાં નવ રત્નો પૈકી 'ક્ષપણક' હતા એવું ડૉ. સતીશચન્દ્ર વિદ્યાભૂષણનું અનુમાન છે (જુઓ તેમનો ગ્રંથ નામે

આપ્યું. આથી વિદિત થાય છે કે જૈન આચાર્ય પ્રાકૃતને કેટલું ઊંચું સ્થાન આપતા હતા. (વિશેષ અગાઉ ફકરા ૯થી ૧૩માં કહેવાયું છે.)

અપભ્રંશની વિશેષતાઓ

૩૮. વિક્રમ સંવતથી ત્રણચાર સૈકા પહેલાં, પૂર્વ અને ઉત્તર ભારતમાં પ્રચલિત માગધી અને અર્ધમાગધી ભાષાઓ^૩ના જ્ઞાનને માટે આપણે જૈન શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયનાં સૂત્રગ્રંથોનું અવલોકન કરવું જોઈએ. આ ગ્રંથો વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દીમાં દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના પ્રમુખપદે સૌરાષ્ટ્ર-વલ્લભીપુરમાં મળેલી જૈન પરિષદમાં લિપિબદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા. આ કારણે તેની ભાષા કંઈક વિકૃત થઈ છે તોપણ તે વિક્રમ પૂર્વની કેટલીક શતાબ્દીની ભાષા સમજવામાં ઘણી સહાયક થઈ શકે છે. આ કાલની ભાષાનું રૂપ બૌદ્ધોના પાલી ગ્રંથો અને અશોકની 'ધર્મલિપિઓથી પણ થોડુંઘણું જ્ઞાત થાય છે. આથી અગાઉ વિક્રમ સંવતના પ્રારંભથી સાતમી-આઠમી શતાબ્દી સુધીની ભાષાઓના જ્ઞાન માટે આપણે દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બર આચાર્યોના રચેલા શૌરસેની, મહારાષ્ટ્રી અને મિશ્રિત પ્રાકૃતના અનેક ગ્રંથો જોવા ઘટે. આ સર્વ ગ્રંથ ગાથાબદ્ધ છે અને તેનો વિષય ધાર્મિક છે. દિગમ્બર જૈનોનાં કુન્દકુન્દાચાર્ય સ્વામી, કાસ્તિકેય, વટ્ટકેર આદિ કવિઓના ઘણાંક ગ્રંથ તેમજ શ્વેતામ્બરાચાર્ય વિમલસૂરિનું 'પઉમચરિયમ્', હરિભદ્ર-સૂરિની 'સમરાઇચ્ચ-કહા', દક્ષિણ્યાંકસૂરિની 'કુવલયમાલા' (૨ચ્યા સં. ૮૩૫) આદિ ગ્રંથ આ કાલની ભાષાના વિજ્ઞાનને માટે અત્યંત ઉપયોગી છે.

નવમીથી સોળમી શતાબ્દી સુધી જૈન આચાર્યોએ રચેલા સેંકડો ગ્રંથ એવા છે કે જે દેશની આધુનિક ભાષાઓ - હિન્દી, ગુજરાતી, મારવાડી, મરાઠી આદિના ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન માટે ઘણા ઉપયોગી છે એટલું જ નહીં પરંતુ બહુ આવશ્યક છે. આ અધિકાંશે કથાવિષયક હોવાથી સર્વને માટે રુચિકર થઈ શકે તેમ છે, અને તેનાથી દેશની તાત્કાલિક ઘણી ઐતિહાસિક સામગ્રી પણ એકઠી કરી શકાય તેમ છે. 'અપભ્રંશ' શબ્દ ઘણો ભ્રમોત્પાદક છે. તેથી જે અપભ્રંશથી અહીં તાત્પર્ય છે તેને સ્પષ્ટ

'મિડિવલ સ્કૂલ ઓફ ઇન્ડિઅન લોજિક'). જૈન કથાઓમાં એ પ્રસિદ્ધ છે કે મજકુર પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું કરતી વખતે પરિભ્રમણ કરતાંકરતાં દિવાકરજી ઉજ્જૈન આવી પહોંચ્યા ને ત્યાં મહાકાલના મંદિરમાં એક અતિશય બતાવી તેમણે વિક્રમાદિત્ય રાજાને જૈન બનાવ્યો.

૩. આ ભાષાઓ સંબંધે વાંચો વિચારો પંડિત બહેચરદાસજીના લેખ (૧) 'ગુજરાતી ભાષા' (આનંદ કાવ્ય મહોદય, મૌકિતિક પત્રી પ્રસ્તાવના) (૨) 'જૈન આગમ સાહિત્યની મૂળ ભાષા કઈ - અથવા અર્ધમાગધી એટલે શું' (જૈન સાહિત્યસંશોધક, ભાગ ૧ અંક ૧) (૩) 'પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય' (આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા, પૃ. ૧૯૫થી ૨૩૧) (૪) 'અર્ધમાગધી ભાષા' (પુરાતત્ત્વ, પુ. ૩ અંક ૪ પૃ. ૩૪૬થી ૩૬૬) (૫) તેમનું પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ (પ્ર. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ) તથા (૬) મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીનો લેખ નામે 'માગધી ભાષા' (જૈનયુગ, પુ. ૧ અંક ૧ અને ૨).

કરી દેવો આવશ્યક પ્રતીત થાય છે, 'અપભ્રંશ'નો શબ્દાર્થ વિકૃત ભ્રષ્ટ અથવા બગડેલી થાય છે. આ શબ્દ ઘણા કાલથી એક ખાસ પ્રાકૃત ભાષાનો બોધક થયેલો છે. વરરુચિના 'પ્રાકૃતપ્રકાશ' નામના વ્યાકરણમાં તો અપભ્રંશ ભાષાનો ઉલ્લેખ આવ્યો નથી પરંતુ આજથી લગભગ બે હજાર વર્ષ પૂર્વના એક પ્રાકૃત વ્યાકરણના કર્તા જૈનાચાર્ય ચંડે આ ભાષાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેનું વિશેષ લક્ષણ કેવલ એક સૂત્રમાં આપ્યું છે. (જુઓ ડૉ. આર. હોર્નેલ સંશોધિત કલકત્તા ૧૮૮૦વાળી 'પ્રાકૃતલક્ષણ'ની આવૃત્તિમાં પ્રસ્તાવના તથા મૂળ - 'ન લોપોડપભ્રંશેઽધોરેઙ્સ્ય', ૩-૩૨૦. પરંતુ ડૉ. ગુણે ચંડનો કાલ ઈ.સ. છઠા સૈકા પછીનો આપે છે.) કિન્તુ આ અપભ્રંશ અને નવમી-દશમી શતાબ્દીની અપભ્રંશમાં બહુ અંતર છે. ડૉ. હોર્નેલનું અનુમાન છે કે "ચંડના સમયની અપભ્રંશના ઉદાહરણ રૂપે અશોકની જે પ્રશસ્તિઓ શાહબાજગઢી અને મન્સહરાની શિલાઓ પર ખોદેલી મળે છે અને જેની ભાષાને સર કર્નેગહામે ઉત્તરી ભાષા (નોર્થર્ન ડાયાલેક્ટ) કહી છે તે પ્રશસ્તિઓને ગણી શકાય તેમ છે. આ ભાષા થોડીઘણી માગધીના જ જેવી છે. વિશેષ ભેદ કેવલ એટલો જ હતો કે માગધીમાં 'ર'ને સ્થાને 'લ' આદેશ થતો હતો પરંતુ અપભ્રંશમાં 'ર' જ રહેતો હતો. પરન્તુ નવમી શતાબ્દીના પછીની અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં કેટલીક એવી વિશેષતાઓ છે કે જે તેથી પૂર્વની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં જણાતી નથી.

૩૮. આ વિશેષતાઓ મુખ્યપણે ચાર છે :

(૧) કારક અને ક્રિયા વિભક્તિઓની ઘણીખરી મન્દતા. ક્રિયાપદોમાં રૂપ બનાવવામાં પ્રત્યયો લગાડવાની મંદતા. ભાષા લગભગ પ્રત્યય વગરની થવાનું વલણ પકડતી જાય છે.

(૨) ઘણા એવા દેશી શબ્દો અને રૂઢ શબ્દોનો પ્રયોગ કે જેના સમાનરૂપ શબ્દો સંસ્કૃતમાં મળતા નથી.

(૩) ઘણા નવા છંદો ઉદ્ભવે છે. બીજી પ્રાકૃતમાં આર્યા-ગાથા કે શિષ્ટ સંસ્કૃત છંદો સિવાયના અન્ય છંદો સામાન્ય રીતે દેખાતા નથી પણ અપભ્રંશમાં અસંખ્ય નવા છંદો વપરાયા અને તે અક્ષરમેળ છંદો વપરાયા, માત્રામેળ છંદો કે જે વૈદિક કવિતામાં જોવામાં આવે છે તે નહીં. આ અસંખ્ય નવા છંદોનાં લક્ષણો તથા ઉદાહરણો 'પ્રાકૃત-પિંગલ'માં મળી આવે છે.

(૪) પ્રાસબંધ છંદનો પ્રાદુર્ભાવ. તેવા પ્રાસાનુબંધ છંદ પહેલી વખત જ અપભ્રંશમાં મળી આવે છે.^૪

આમાંની પહેલી અને બીજી વિશેષતાઓ તો કેટલેક અંશે તેનાથી પૂર્વની પ્રાકૃત ભાષામાં મળી આવે પણ ચોથી વિશેષતાનું ઉદાહરણ તેનાથી પૂર્વે મળતું નથી.

૪. શિષ્ટ સંસ્કૃતમાં પ્રાસાનુબંધ છંદનો મળતો એક જ પ્રકાર પાદાન્ત્યમક નામના અલંકારમાં મળી આવે છે (દંડીના 'કાવ્યાદર્શ' પ્રકરણ ૩, રૂકરો ૪૧.૪૪) એ સંભવિત છે કે આ અલંકારમાંથી પ્રાસ મેળવવાનું જન્યું હોય.

પ્રાસાનુબંધ છંદનો પૂર્ણ વિકાસ આધુનિક ભાષાઓમાં જ જોવામાં આવે છે. કેટલાક લોકોનો એવો ખ્યાલ છે કે પ્રાસાનુબંધ છંદનો પ્રયોગ ભારતીય કવિઓએ મુસલમાનો પાસેથી લીધો છે. આ મતથી વિરુદ્ધ આ સમયે કંઈ પણ નિશ્ચિત રીતે કહી શકાતું નથી, પણ સંસ્કૃત અલંકાર નામે પાદાન્તયમકમાંથી તેનો જન્મ થયો હોય તે વિશેષ સંભવિત છે. વિક્રમની છઠ્ઠી-સાતમી સદીની પૂર્વથી જ અરબ નિવાસીઓનું પશ્ચિમ ભારતમાં ઘણું આવાગમન થયું છે. મહમદ બિન કાસમની ગુજરાત પર ચડાઈ ઈ.સ.૭૦૭માં થઈ હતી અને અત્યાર સુધી પ્રાપ્ત થયેલ અપભ્રંશ ભાષાનું સાહિત્ય, દેશના આ ભાગ - ગુજરાતના કવિઓ દ્વારા રચાયેલું સિદ્ધ થાય છે, આ વાતનો બરાબર નિર્ણય કરવા માટે આપણે આપણા સાહિત્યની પૂર્ણ મીમાંસા કરવી જોઈએ અને આ વાતનો પણ નિકાલ કરવો જોઈએ કે મુસલમાની સાહિત્યમાં પ્રાસાનુબંધ કવિતાનો પ્રચાર ક્યારથી જણાય છે. આ પ્રશ્ન ઘણો મહત્ત્વનો છે.”

પ્રકરણ ૩ : અપભ્રંશ અને તેની જીવંતતા

અપભ્રંશ

૪૦. સ્વ. સાક્ષર ચીમનલાલે ‘અપભ્રંશ’ એ મથાળા નીચે ‘સાહિત્ય’ માસિકમાં લખતાં જણાવ્યું હતું કે :

વૈયાકરણોએ છ મુખ્ય ભાષાઓ ગણાવી છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પિશાચિકા, માગધી અને સૂરસેની.

સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચેવાપભ્રંશોથ પિશાચિકા ।

માગધી સૂરસેની ચ ભાષાઃ ષટ્ સંપ્રકીર્તિતાઃ ॥

‘વાગ્ભટાલંકાર’માં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પિશાચિકા (ભૂતભાષિત) એમ કાવ્યની શરીરભૂત ચાર ભાષાઓ ગણેલી છે :

સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં તસ્યાપભ્રંશો ભૂતભાષિતમ્ ।

ઇતિ ભાષાશ્ચત્સોપિ યાન્તિ કાવ્યસ્ય કાયતામ્ ॥ ૨-૧

અહીંઆ ‘અપિ’ શબ્દથી ટીકાકારો માગધી અને સૂરસેનીનો અંતર્ભાવ કરે છે. ‘એકા ભાષા અપભ્રંશઃ હરિવિજયાદિ... ચત્સોપિ ભાષાકાવ્યશરીરપ્રાપ્તા ઇત્યર્થઃ’. જે-જે દેશોમાં અપર ભાષાથી અમિશ્રિત શુદ્ધ ભાષા તે અપભ્રંશ એવી વ્યાખ્યા વાગ્ભટ આપે છે.

અપભ્રંશસ્તુ તચ્છુદ્ધં યદ્દદ્દેશેષુ ભાષિતમ્ ।

તે-તે કર્ણાટ, પાંચાળાદિ દેશોને વિશે બોલાતી શુદ્ધ, બીજી ભાષાથી અમિશ્રિત ભાષા તે અપભ્રંશ. જે દેશને વિશે સ્વભાવથી જે ભાષા બોલાય છે તે અપભ્રંશ. માગધી અને સૂરસેનીનો પણ આમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે.

યત્તેષુ તેષુ કર્ણાટપાગ્ચાલાદિષુ દેશેષુ શુદ્ધમપરભાષાદિભિરમિશ્રિતં ભાષિતં સોપભ્રંશઃ । યસ્મિન્દેશે સ્વભાવતો યા ભાષોચ્યતે સોપભ્રંશો

ભવતીત્યર્થઃ । માગધી સૂરસેની ચાત્રૈવાન્તર્ગતા ॥

૪૧. વાગ્ભટના 'કાવ્યાનુશાસન' ઉપર ભટ્ટારક નરેન્દ્રકીર્તિના શિષ્ય શ્રેષ્ઠી પોમરાજના પુત્ર વાદિરાજની ટીકામાં ૨૭ અપભ્રંશ ભાષાઓ ગણાવી છે :

વ્રાયંડો લાટવેદભાવુપનાગરનાગરૌ ।

બાર્બરાવંત્યપાંચાલટાક્કમલયકૈકયાઃ ॥

ગૌડોદ્રદવપાશ્ચાત્યપાંડ્યકૌંતલસિંહલાઃ ।

કાલિંગપ્રાચ્યકર્ણાટિકાંચ્યદ્રાવિડગૌર્જરાઃ ॥

આભીરો મધ્યદેશીયઃ સૂક્ષ્મભેદવ્યવસ્થિતાઃ ।

સમવિંશત્યપભ્રંશા વૈડાલાદિપ્રભેદતઃ ॥

આ શ્લોકો ટીકાકારે કયા ગ્રંથમાંથી લીધેલા છે તે જણાવેલું નથી, તે જ ટીકાકારે પિશાચિકાના ૧૧ ભેદ ગણાવેલા છે :

કાંચીદેશીયપાંડ્યે ચ પાંચાલં ગૌડમાગધમ્ ।

વ્રાયંડં દાક્ષિણાત્યં ચ સૌરસેનં ચ કૈકયમ્ ॥

શાવરં દ્રાવિડં ચૈવ એકાદશ પિશાચજાઃ ।

આ ઉપરથી જણાય છે કે એક જ દેશમાં (ઉદાહરણ તરીકે વ્રાયંડ) અપભ્રંશ અને પૈશાચિકા બન્ને ભાષાઓ બોલાતી હતી. પૈશાચિકા એ પિશાચોની - ભૂતોની ભાષા હતી. એટલે તે દેશોની મુખ્ય ભાષા અપભ્રંશ હશે, પરંતુ પિશાચ લોકો પૈશાચિકા બોલતા હશે. માર્કડેયના 'પ્રાકૃતસર્વસ્વ'માં તથા કૃષ્ણમિશ્રની 'પ્રાકૃતચન્દ્રિકા'માં પણ ઉપરના અપભ્રંશ સંબંધી શ્લોકો ઉતારેલા છે.

૪૨. માર્કડેયે આ સતાવીશ ભેદોમાંથી વ્રાયંડ, ઉપનાગર અને નાગરને મુખ્ય ગણીને બીજાઓને સૂક્ષ્મ ભેદને લીધે પૃથક્ ગણેલા નથી. ઉપરના ત્રણ મુખ્ય અપભ્રંશોનું તેમણે વર્ણન કરેલું છે અને બીજાઓની તો ફક્ત ખાસિયતો જણાવી છે.

ગૌર્જરી અપભ્રંશ ભાષાનો વિશેષ એટલો જણાવ્યો છે કે તે સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરપૂર છે અને ટક્ક ભાષાની સાથે તે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે.

સંસ્કૃતાઢ્યા ચ ગૌર્જરી । ચકારાત્ પૂર્વોક્તટક્કભાષાગ્રહણમ્ ॥

વ્રાયંડ અપભ્રંશ સિંધમાં બોલાતો હતો એવું માર્કડેય કહે છે. પરંતુ નાગર, ઉપનાગર અને ટક્ક ક્યાં વપરાતા હતા તે જણાવ્યું નથી. નાગર અપભ્રંશ નગરકોટના પ્રદેશમાં બોલાતો હશે અને ઉપનાગર તે પ્રદેશના નજીકના ભાગની ભાષા હશે. ટાક્કી ભાષા ઉત્તર પંજાબમાં ટક્ક દેશની ભાષા હતી. (જર્નલ ઓફ રો. એ. સોસાયટી, ઓક્ટો. ૧૯૧૩, પૃ. ૮૭૫-૮૮૩) માર્કડેયના નાગર અપભ્રંશ અને હેમાચાર્યના સૌરસેન અપભ્રંશને ઘણું મળતાપણું છે. આ ઉપરથી ડો. ઝિઅર્સન એમ ધારે છે કે નાગર અપભ્રંશ તે ગુજરાતમાં બોલાતી ભાષા હશે, અને ઉપનાગર અપભ્રંશ ગુજરાત અને સિંધની વચ્ચેના પ્રદેશ - પશ્ચિમ રજપૂતાના અને દક્ષિણ પંજાબના ભાગમાં બોલાતી હશે.

અપભ્રંશની જીવંતતા

૪૩. હવે અગિયારમા શતક સુધી અપભ્રંશ ભાષા જીવંત હતી તેના પુરાવા આપીશું. કઈ ભાષા ક્યારે મરણ પામી, એટલેકે તે બોલવાનો વ્યવહાર તૂટી ગયો એ સંબંધી પ્રત્યક્ષ પુરાવા મળવા ઘણા વિકટ હોય છે, તેમ તે મરણ પામ્યાથી તેના સાહિત્યનું નિર્માણ થઈ શકે છે ઇત્યાદિ વાત જરા દુર્ઘટ છે, તોપણ સુદૈવે અપભ્રંશના સંબંધમાં આપણને પ્રત્યંતર [નિકટના] પુરાવા પણ મળે છે.

(૧) અગાઉ ફકરા ૧૫માં ટૂંકમાં જણાવ્યું છે તેમ વિશેષપણે જણાવતાં રાજશેખર પોતાના 'કાવ્યમીમાંસા'માં (ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ, પૃ.૫૪, ૫૫) પોતાની કવિરાજની કાવ્યપરીક્ષાની સભા કેવી હોવી જોઈએ એ સંબંધમાં લખતાં જણાવે છે કે :

મધ્યેસભં... વેદિકા । તસ્યાં રાજાસનમ્ । તસ્ય ચોત્તરતઃ સંસ્કૃતાઃ
કલ્પો નિવેશરન્ । તતઃ પરં વેદવિદ્યાવિદઃ પ્રામાણિકાઃ પૌરાણિકાઃ સ્માર્તા
ભિષજો મૌહૂર્તિકા અન્યેપિ તથાવિદ્યાઃ । પૂર્વેણ પ્રાકૃતાઃ કવયઃ । તતઃ
પરં નટનર્તક-ગાયનવાદક-વાગજીવનકુશીલવતાલચરા અન્યેડપિ તથાવિદ્યાઃ ।
પશ્ચિમેનાપભ્રંશિનઃ કવયઃ । તતઃ પરં ચિત્રલેખ્યકૃતો મણિક્યબંધકવૈકેટિકાઃ
સ્વર્ણકારવર્ધકિલોહકારા અન્યેપિ તથાવિદ્યાઃ । ઇ.

• મધ્યે રાજ્યાસન, તેની ઉત્તરે સંસ્કૃત કવિ, અને તેની પાસે વૈદિક, નૈયાયિક, પૌરાણિક આદિ પંડિત લોક, પૂર્વે પ્રાકૃત કવિ અને તેની પાસે નટ, નાયનારા, ગાનારા, વગાડનારા આદિ કલાવન્ત લોક, પશ્ચિમે અપભ્રંશ કવિ અને તેની પાસે ચિત્ર કરનાર, રંગ પૂરનાર, રત્નકાર આદિ કસબી લોક અને સોની, સુતાર, લુવાર આદિ કારુ - કારીગર ઇત્યાદિ •

૪૪. આ સભાની રચના કાલ્પનિક હોય તોપણ પ્રત્યેક સાહિત્યભાષાના કવિની પાછળ તે ભાષા જેઓમાં વ્યવહારસાધન રૂપે બોલાતી લાગે છે તેના લોક રાજશેખરે બેસાડ્યા છે, એ તે પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. સંસ્કૃત કવિ પાછળ પંડિતોનું પૂર, પ્રાકૃત કવિ પાછળ જે નાટકમાં પ્રાકૃત વપરાય છે તેને લગતા નટાદિનું મૂકવું, અને અપભ્રંશ કવિ પછવાડે માત્ર વણિવર્ગ અને કારીગર આદિની વર્ગ - અર્થાત્ સામાન્ય જનસમૂહ એમ બેસાડવાથી ઔચિત્ય સાધ્યું છે. એમ ન હોત તો વ્યાપારી વર્ગ અને ધંધાદારી લોક સંસ્કૃત કવિ પછવાડે શા માટે ન બેસાડ્યા અથવા નટનર્તકાદિ કલાવંતોના વર્ગને અપભ્રંશ કવિની પાછળ કેમ સ્થાન ન આપ્યું એવા પ્રશ્નોનો બીજો સમર્પક ઉત્તર નથી. આ પરથી રાજશેખરના સમયમાં સામાન્ય જનસમૂહની બોલી અપભ્રંશ હોવાથી તેમનું તે જ ભાષામાં સાહિત્ય હતું એમ માનવામાં હરકત નથી. રાજશેખર ઈ.સ. નવમા શતકના છેવટમાં અને દશમાના આરંભમાં થઈ ગયા.

૪૫. (૨) રુદ્રટના 'રુદ્રટાલંકાર'ના ૨-૧૧ સૂત્ર નામે 'સંસ્કૃત પ્રાકૃતં ચાન્યદપભ્રંશ ઇતિ ત્રિધા' એ શ્લોક પર પોતાની વૃત્તિમાં ટીકાકાર જૈન નમિસાધુએ અપભ્રંશના

જુદાજુદા ભેદ બતાવી તેના લક્ષણ સંબંધે જણાવ્યું છે કે 'તસ્ય ચ લક્ષણં લોકાદેવ સમ્યગવસેયમ્' (તેનું લક્ષણ લોકો પાસેથી - લોકમાંથી જ સારી રીતે સમજી લેવું). પ્રાકૃત સંબંધે બોલતાં તેનું લક્ષણ 'ગ્રંથાન્તરાદવજ્ઞેયં' (બીજા ગ્રંથોમાંથી જાણી લેવું) એમ તે જણાવે છે; આ પરથી 'લોકાત્' એટલે પ્રત્યક્ષ લોકવ્યવહાર પરથી એવું કહેવાનો તેનો ઉદ્દેશ જણાય છે તે સ્પષ્ટ છે. નમિસાધુ ઈ.સ. અગિયારમા શતકના મધ્યમાં થઈ ગયા. તેમના સમયમાં અપભ્રંશ જીવંત હોવા સિવાય તે 'તસ્ય ચ લક્ષણં લોકાદવજ્ઞેયં' એમ કહે નહીં. આ પરથી અપભ્રંશ ભાષા અગિયારમા શતકના મધ્ય સુધી ખાસ જીવંત હતી એ કહેવામાં હરકત નથી.

૪૬. (૩) હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણના અપભ્રંશ પ્રકરણમાં જે અપભ્રંશનાં ઉદાહરણો અપભ્રંશ કવિતામાંથી આપ્યાં છે તેમાંથી બે મહત્ત્વનાં છે :

(ક) બાહ વિછોડવિ જાહિ તુહું, હઉં તેવંઈ કો દોસુ,
હિઅયહિઉ જઈ નીસરહિ, જાણઉં મુંજ સરોસુ.

• હાથ છોડાવી તું જાય છે, તેમ હું જાઉં (તેમાં) કયો દોષ ? પણ હૃદયમાંથી તું જો નીસરી જા તો, હે મુંજ, તારો મારા પર રોષ છે એમ હું જાણીશ •

[જુઓ આ પછી હેમચંદ્રે અવતારેલ અપભ્રંશ ઉદાહરણોમાં ક.૧૬૧]

૪૭. આમાં મુંજરાજા પર ક્રિદા થયેલી તરુણીના તેને અનુલક્ષીને શબ્દો છે. આમાં તેની પ્રશસ્તિ સરખા મહાકાવ્ય જેવો પ્રકાર બિલકુલ નથી. સિવાય કે મુંજ જેવો રાજા બીજો થયો નહોતો કે તેના સંબંધે કોઈ પછીથી પણ કાવ્ય રચે. તેથી મુંજની અને વિશેષતઃ તેના સ્ત્રીલંપટત્વની વાત લોકહૃદયમાંથી ભૂંસાઈ નહોતી, તે વખતે લોકમાં રૂઢ થયેલા આ લોકનાં જ પદ હોય એમ કહેવામાં હરકત નથી. મુંજ દશમા શતકના મધ્યમાં થઈ ગયો તેના પછી થોડા કાળના તરીકે આ પદને સમજીએ તો દશમા શતકના છેવટે અપભ્રંશ ભાષા લોકમાં પ્રચાર પામી હતી એમ દીસે છે.

૪૮. (ખ) રકખઈ સા વિસહારિણી, તે કર ચુંબિવિ જીઉ;
પડિબિંબિઅ-મુંજાલુ [જલુ] જેહિં અ-ડોહિઉ પીઉં.

• જેમાં મુંજાલનું [મુંજનું] પ્રતિબિંબ પડેલું છે તે સ્વચ્છ [હોળ્યા વિનાનું] પાણી જે હાથે પીધું તેનું ચુંબન લઈને તે પાણીવાળી તરુણી [મૃણાલવતી] પોતાનો જીવ ટકાવે છે •

આ પણ ઉપરના પદ જેવું તાત્કાલિક મહત્ત્વનું લોકસુભાષિત છે, અથવા તે પ્રચલિત લોકભાષામાંનું હોવા યોગ્ય છે.

[ઉપરના પદમાં દેશાઈએ 'મુંજાલ' નામ વાંચેલું અને એને પાટણનો મંત્રી મુંજાલ (ઈ.સ. ૧૧મું શતક) માની એ વિશે નોંધ કરેલી, જે અહીં રદ કરી છે. આ મુંજ-મૃણાલવતી વિશેનું જ પદ છે. જુઓ હેમચંદ્રે અવતારેલ અપભ્રંશ ઉદાહરણો ક.૧૬૧.]

૪૮. (૪) 'પ્રાકૃતપિંગલ' આ નામનો પ્રાકૃત છંદ:શાસ્ત્ર પરનો ગ્રંથ (?) [૧૫ કે ૧૬મા] શતકનો છે તેમાં કેટલાંક અપભ્રંશ અને કેટલાંક જૂનાં હિંદી-ગુજરાતી ઉદાહરણો છે તેમાંથી બે જ અત્ર લેવામાં આવે છે :

(ક) કણ્ણ ચલંતે કુમ્મ ચલઇ પુણવિ અસરણા,
કુમ્મ ચલંતે મહિ ચલઇ ભુવણ ભયકરણા,
મહિએ ચલંતે મહિહરુ તહ અ સુરઅણા,
ચક્કવઇ ચલંતે ચલાઇ ચક્ક તહ તિહુઅણા.

• કર્ણ (સંગ્રામમાં) ચાલતી વખતે અશરણ (થઈ) કૂર્મ હલે છે, કૂર્મ હલવાથી પૃથ્વી હલે છે જેથી પ્રાણીમાત્ર ભય પામે છે, પૃથ્વી હલતાં પર્વત ડોલે છે, અને તેથી (તે પર રહેલ) સુરગણ હલે છે. (આ પ્રમાણે) ચકવર્તી (કણ્ણ) ચાલ્યો તેથી (દિશાઓનું) ચક્ર અને ત્રિભુવન ચલાયમાન થાય છે :

૫૦. (ખ) 'જે ગંજિય ગોલાહિવઇ રાઉ, ઉદંડ ઉહઉ સભઅ પરાઉ,
ગુરુવિક્કમ વિક્કમ જિણિઅ જુજ્જ, તા કણ્ણપરક્કમ કોઇ ભુજ્જ.

• જેણે ગૌડાધિપતિને ગાંજ્યો, ગર્વિષ્ઠ ઉત્કલ (રાજા)ને ભયભીત કરી નસાડ્યો, (જેણે) મોટા પરાક્રમી વિક્રમને યુદ્ધમાં જીત્યો, તે કર્ણના પરાક્રમની બૂજ કોણ કરે ? •

૫૧. આમાં કર્ણ તે કલચૂરિ-વંશનો ચેદિ રાજા જે ઈ.સ. ૧૧મા શતકના મધ્યના સુમારે થઈ ગયો. 'પ્રાકૃતપિંગલ-ટીકા'નો હસ્તલિખિત ગ્રંથ મળ્યો તે સંબંધી ખુલાસામાં ડૉ. સર ભાંડારકર કહે છે કે :

"The last two forms (the Apabhramsa and the Vernacular forms) must represent the Vernacular speech of the period when the poets wrote, and since they could not have praised the particular princes if they had died and been forgotten at the time when they lived, the conclusion is not unwarranted that the forms of the language used by them were the forms current about the time of Karna i.e, in the first half of the eleventh century, the stage of development at which Vernacular tongues had arrived was still that represented by the Apabhramsa" (ભાંડારકર, રિપોર્ટ ઓન ધ સર્ચ ફોર મેન્યૂસ્ક્રિપ્ટ્સ, ૧૮૮૭-૮૪, પૃ.LXXI આગળ)

"છેલ્લાં બે રૂપો (અપભ્રંશ અને દેશી ભાષાનાં રૂપો) કવિઓએ સર્જન કર્યું તે સમયની દેશી - લોકભાષાનાં પ્રતિનિધિરૂપ જ હોવાં જોઈએ.

અને તે કવિઓ જ્યારે પોતે વિદ્યમાન હોય ત્યારે તે અમુક રાજાઓ જો મરી જઈ ભુલાઈ ગયા હોય તો તે વખતે તે રાજાઓનાં ગુણગાન કરી શક્યા ન હોત; આથી એ નિર્ણય પર આવવું અયોગ્ય નથી કે તે કવિઓએ વાપરેલાં ભાષાનાં રૂપો જે વખતે તે રાજાઓ વિદ્યમાન હતા તે વખતના અરસામાં ચાલુ હતાં. આ પ્રમાણે કર્ણના અરસામાં એટલેકે અગિયારમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં જે વિકાસની અવસ્થાએ દેશી ભાષાઓ પહોંચી હતી તે અપભ્રંશ ભાષાનો જ ચાલુ વિકાસ હતો.”

આ સર્વ વિવેચન પરથી ઈ.સ. ૧૧મા શતકના મધ્ય સુધી અને વિક્રમ બારમા શતક સુધી તો અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હતી એ નિર્વિવાદ દીસે છે. આની પછી નવીન આર્યભાષાનો - દેશી ભાષાનો કાળ શરૂ થાય છે એમ કહી શકાય.

વિભાગ ૨ : અપભ્રંશ સાહિત્ય

પ્રકરણ ૧ : દશમી સદી સુધીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય

હમણાં સુધી મળતું સાહિત્ય

૫૨. અપભ્રંશ સાહિત્યનું સંખ્યાપ્રમાણ શું છે આ પ્રશ્ન દશેક વર્ષ પહેલાં હાસ્યજનક લાગત કારણકે હજુ હમણાં સુધી અપભ્રંશનું જે કંઈ સાહિત્ય વિદ્વાનોને જ્ઞાત અને માન્ય હતું તે ફક્ત એટલું જ હતું કે ૧. કાલિદાસના 'વિક્રમોર્વશીય'ના ચતુર્થ અંકમાંનું, ૨. પિંગલકૃત કહેવાતું 'પ્રાકૃત-પિંગલ', ૩. હેમાચાર્યનું વ્યાકરણ, સૂત્ર ૪-૩૨૯થી ૪૪૬ કે જેમાં તે જુદાંજુદાં સ્થળોએથી અપભ્રંશ ટાંકે છે, ૪. હેમાચાર્યનું 'કુમારપાલ-ચરિત્ર' અથવા 'પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયકાવ્ય' સર્ગ ૮, શ્લોકો ૧૪થી ૮૨ કે જે પોતાના વ્યાકરણના નિયમોનાં ઉદાહરણ તરીકે મૂકેલા છે, ૬. જૈન કથાઓ જેવી કે 'કાલકાચાર્ય-કહા' અને દ્વારાવતીના નાશની કહા અને અહીંતહીં અલંકારના ગ્રંથો જેવા કે 'સરસ્વતીકંઠાભરણ', અને 'દશરૂપ' અને 'ધ્વન્યાલોક' એ બંને પરની ટીકાઓમાં મળી આવતી છૂટી ગાથાઓ; આ ઉપરાંત થોડી ગાથાઓ 'વેતાલ-પંચવિંશતિકા', 'સિંહાસન-દ્વાત્રિંશિકા' અને 'પ્રબંધ-ચિંતામણિ'માંની. આનો ઉપયોગ પિશલે પોતાના વ્યાકરણમાં કર્યો છે. આમાં પહેલાં બે સિવાય સર્વ જૈનો-રચિત સાહિત્ય છે.

૫૩. પિશલના વખત પછી શોધખોળ કરતાં અપભ્રંશ સાહિત્ય વિશેષ અને વિશેષ જૈનો પાસેથી મળી આવ્યું છે. તેમાં ખાસ કરી 'ભવિસયત્ત-કહા' નામનું ધનપાલકૃત લાંબું કાવ્ય ડો. જેકોબીએ અમદાવાદના રા. કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી વકીલ પાસેથી પોતાના ભારતના છેલ્લા પ્રવાસ દરમ્યાન તેની એક પ્રત પ્રાપ્ત કરી જર્મની જઈ તેના પર ખૂબ સંશોધન, શોધખોળ કરી, વિવેચન, પ્રસ્તાવના વગેરે લખી મ્યુનિચમાં સન ૧૮૧૮માં છપાવ્યું તેમાં ગુજરાતી હિન્દી આદિ આધુનિક ભાષાની જનની અપભ્રંશ ભાષાનું મહત્ત્વ તેમણે સ્થાપિત કર્યું. ત્યાર પછી અપભ્રંશ સંબંધી હિન્દમાં રસ લેવાવા માંડ્યો. તેનું કેટલુંક સાહિત્ય સાક્ષરશ્રી સ્વ. દલાલે પાટણ અને જેલસમેરના તેમજ શ્રીયુત હીરાલાલ જૈને કારંજાના જૈન પુસ્તક ભંડારો શોધતાં તેમજ બીજે શોધ કરતાં મળી આવ્યું. આ સર્વની રૂપરેખા સૂચિ સહિત નીચે આપીએ છીએ.

આઠમીથી દસમી સદી વચ્ચેનું સાહિત્ય

૫૪. હાલ અપ્રકટ પણ મોટા બે અપભ્રંશનાં કાવ્યો હમણાં એક પુસ્તકભંડારમાં જણાયાં છે, તેનાં નામ 'હરિવંશ-પુરાણ' અને 'પઉમચરિય' છે. તેમનું ગ્રંથપ્રમાણ આશરે અઠાર હજાર અને બાર હજાર શ્લોક અનુક્રમે છે. બંનેના રચનારનું નામ સ્વયંભૂદેવ છે. તેમણે બંને ગ્રંથો અપૂર્ણ મૂક્યા હતા ને તેના પુત્ર નામે ત્રિભુવન સ્વયંભૂદે તે બંનેને પૂર્ણ કર્યા હતા. 'હરિવંશ-પુરાણ'માં સ્વયંભૂદેવ પોતાને 'ધવલઘય'ના

અને 'પઉમચરિય'માં 'ધનંજય'ના આશ્રિત તરીકે ઓળખાવે છે. બંને નામો એક જ વ્યક્તિને લાગુ પડતાં હોય એવો સંભવ છે. ત્રિભુવન સ્વયંભૂ પોતાને 'બંદઇય' (કે જે 'ધવલઇય'નો પુત્ર કદાચ હોય)ના આશ્રિત તરીકે ઓળખાવે છે. 'હરિવંશ-પુરાણ'ના અંતભાગની સંધિઓ પરથી જણાય છે કે તે ગ્રંથનો એક ભાગ ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ લખેલો તે અપ્રાપ્ત થતાં તે ગ્વાલિયરના જસકિત (યશ:કીર્તિ) નામના સં.૧૫૨૧ લગભગ થયેલા ભટ્ટારકે પુનઃ સ્થાપિત કર્યો હતો.

૫૫. 'હરિવંશ-પુરાણ'માં ભામહ, દંડી, બાણ, હરિવેણ અને ચૌમુહ(ચતુર્મુખ)ના ઉલ્લેખ મળે છે અને 'પઉમચરિય'માં રવિવેણ, ભામહ અને દંડીના મળે છે. આ બધા ગ્રંથકારો ઈ.સ. ૭મી સદી પછી વિદ્યમાન જણાયા નથી. વિક્રમ ૧૧મી સદીના પુષ્પદન્તે પોતે પોતાના 'મહાપુરાણ'માં સ્વયંભૂદેવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પરથી એમ નિર્ણય થઈ શકે કે સ્વયંભૂદેવે ઈ.સ. ૭મી અને ૧૦મી સદી વચ્ચે કોઈ કાળમાં રચના કરી હશે.

૫૬. ઉક્ત 'પઉમચરિય'ના પ્રારંભમાં એ છે કે

મહાણવ-કોમલ-કોમલ-મણહર-વર-વહલકંતિ-સોહિલ્લં,	
ઉસહરસ પાયકમલં સસુરાસુર-વંદિયં સિરસા.	૧
દીહર-સમાસનાલં સદ્દલં અત્યકેસરુગ્ધવિયં,	
બુહ-મહુયર-પીય-રસં સયંભુ-કલ્પુપ્પલં જયઉ.	૨
તિહુયણ-લગ્ગણ-ખંભુ, ગુરુ પરમેટ્ઠિઠ નવેપ્પિણુ,	
પુણિ આરંભિય રામ-કહા, આરિસૂ જોએપ્પિણુ.	૩

ઘત્તા

ઇય ચઉવીસ વિ પરમ જિણ પણવેપ્પિણુ ભાવેં,	
પુણુ અપ્પાણઉં પાયડમિ રામાયણ-કાવેં.	૧
વદ્ધમાણ-મુહ-કુહર-વિણગિય, રામકહાણઇ એહ કમાગય,	
અકખર-વાસ-જલોહ-મનોહર, સુયલંકાર-છંદ-મચ્છીહર.	
દીહ-સમાસ-પવાહાવંકિય, સક્કય-પાયય-પુલિણાલંકિય,	
દેસીભાસા-ઉભયતડુજજલ, કવિ-દુક્કર-ઘણ-સદ્-સિલાયલ.	
અત્ય-બહલ કલ્હોલાણિટ્ઠિય, આસાસય સમતૂહ પરટ્ઠિય,	
એહ રામકહ-સરિ સોહંતી, ગણહરદેવહિં દિટ્ઠ વહંતી.	
પચ્છઇ ઈંદભૂઅ-આયરિએં, પુણુ ધમ્મેણ ગુણાલંકારએં,	
પુણુ એવહિં સંસારારાએં, કિત્તિહરેણ અણુત્તરવાએં.	
પુણુ રવિસેણાયરિય-પસાએં, બુદ્ધિએ અવગાહિય કઇરાએં,	
પઉમિણિ-જણણિ-ગબ્બ-સંભૂએ, માડુઅએવ-રૂવ-અણુરાએં,	
અઇતણુએણ પઇહરગત્તેં, છિવ્વરણાસેં પવિરલ-દંતેં.	

ધત્તા

શિમ્મલ-પુણ્ણ-પવિત્ત-કહ-કિત્તણુ આઢપ્પાઇ,
જઈણ સભાણિજજંતએણ, થિર કિત્તિ વિઢપ્પઇ. ૨
બુહયણ સયંભુ પઈ વિણ્ણવઇ, મઇ સરિસઉ, અણ્ણુ ણાહિ કુકઇ,
વાયરણું કયાઇ ન જાણિયઉં, ણવ વિત્તિ સુત્તુ વકખાણિયઉ,
ણઉ પરચાહારહો તત્તિ કિય, ણઉ સંધિએ ઉપરિ બુદ્ધિ દિય,
ણઉ ણિસુઅઉ સત્ત-વિહત્તિયાઉ, છન્નિહઉ સમાસ-પઉત્તિયાઉ.
છક્કારય દસલયાર ણ સુય વીસોવસગ્ગ પંચય બહુય,
ણ વલાવલ ઘાઉ ણિવાય ગણુ, ણઉ લિંગુ ઉણાઇ ચક્કુ વયણુ
ણઉ ણિસુણિઉ પંચ મહાકવ્વુ, ણઉ ભરહુ ણ લક્ખાણુ ઇંદુ સવ્વુ,
ણઉ વુજ્જિઝઉ પિંગલ પત્થારુ, ણઉ ભમ્મહ દંડિયલંકારુ,
વવસાઉ તોવિ ણઉ પરિહરમિ, વરિ રયડા વુત્તુ કવ્વુ કરમિ.

✽

ઇય એત્થ પઉમચરિએ ધણંજયાસિય સયંભુએવ-કએ,
જિણ જમ્મુપ્પસિઇયં પઢમં ચિય સાહિયં પવ્વં. ૧

✽

ઇય એત્થ પઉમચરિએ, ધણંજયાસિય સયંભુએવ-કએ,
જિણવર ણિક્કમણ ઇમં, વીયં ચિય સાહિયં પવ્વં. ૨

✽

આયરઇ અવરઈ અવિસેસઈ કરિયઈ મુણિગણ સારએણ,
પરમાગમે જહ ઉદ્ધિઠઈ આસિ સયંભુ ભડારએણ. ૨૦
ઇય પઉમચરિયસેસે સયંભુએવસ્સ કહવિ ઉવ્વરિએ,
તિહુઅણ-સયંભુ રઇયં સભાણિયં સીયહીવ પવ્વમિણં.
વદઇ આસિય તિહુયણ-સયંભુ કઇ કહિય પોમચરિયસ્સ,
સેસે ભુવણ પગાસે તેઆસીમો ઇમો સગ્ગો.
કઠરાયસ્સ વિજય-સેસિયસ્સ વિત્થારિઉ જસો ભુવણે
તિહુઅણ-સયંભુણા પોમ-ચરિય સેસેણ નિસ્સેસો. સંધિ. ૮૩

આ ગ્રંથની સં. ૧૫૨૧માં લખાયેલી પ્રત પૂનાના સર ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં
નં. ૧૧૨૦ સન ૧૮૮૪-૮૭માં છે.

[‘પઉમચરિય’ ભા. ૧, ૨, ૩ ડો. હરિવલ્લભ ભાયાણી સંપાદિત ભારતીય વિદ્યા
ભવન, મુંબઈ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે, ૧૯૫૩, ૧૯૫૩, ૧૯૬૧.]

પ૭. ઉપરોક્ત ‘હરિવંશ-પુરાણ’ના નમૂના. તેમાં આદિભાગ એ છે કે
સિરિ-પરમાગમ-ણાલુ સયલ-કલા-કોમલ-દલુ,
કરહું વિઈસણ કણ્ણે જાયવ-કુરુ-બકુહુપ્પલુ.

પણામામિ શોમિ તિત્યંકરહો, હરિબલકુલ-નહયલ-સસહરહો
તઇલોક્કલચ્છિ-લચ્છિય-ઉરહો, પરિપાલય અજરામરપુરહો.

ચિતવઇ સયંભુ કાઇ કરમ્મિ, હરિવંશ-મહણ્ણવ કે તરમ્મિ,
ગુરુવયણ-તરંડઉ લચ્છુ નવિ, જમ્મહો વિલજો ઇઉ કોવિ કવિ.
ણઉ ણાઇઉ વાહત્તરિ-કલઉ, એક્કુવિ ણ ગંથુ પરિમોક્કલઉ
તહિ અવસરિ સરસઈ ધીરવઇ, કરિ કવ્વુ દિણમઇ વિમલમઇ.
ઈદેણ સમપ્પિઉ વાયરણુ, રસુ ભરહેં વાસેં વિચ્છરણુ,
પિંગલેણ ઇંદ પય-પત્થારુ, ભમ્મહં દંડિણિહિં અલંકારુ.
બાણેણ સમપ્પિઉ ઘણ ઘણઉં, તં અકખર ઉંબરુ અપ્પણઉં.
સિરિ હરિસેણિંય ણિઉ ણિત્તણઉં, અવરે હિમિ કઇરિં કઇત્તણઉં.
ઇંડણિય દુવઇ ધુવએહિ જડિય, ચઉમુહેણ મ્મપ્પિય પદ્ધડિય.
જય ણાયણાણંદ જણેરિયએ, આસીસ એ સવ્વહુ કેરિયએ,
પારંભિય પુણુ હરિવંસકહા, સસમય પરસમય વિચય સહા.

આ ગ્રંથની સં. ૧૫૮૨માં લખેલી પ્રત પણ તે પૂનાની ઉપરોક્ત સંસ્થામાં નં. ૧૧૭૭ સન ૧૮૯૧-૯૫ની વિદ્યમાન છે તે પરથી શ્રીયુત નાથુરામ પ્રેમીજીની નોંધમાંથી ઉપરનાં અવતરણો લીધાં છે.

['હરિવંશપુરાણ' અથવા 'રિટ્ઠણેમિચરિઉ' ('અરિષ્ટનેમિચરિત')નું ડૉ. રામસિંહ તોમરે કરેલું સંપાદન પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટી, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત થવામાં છે.

આ ઉપરાંત આ કવિની 'સ્વયંભૂઇંદ' નામે કૃતિ હ. દા. વેલણકર સંપાદિત રાજસ્થાન પુરાતત્ત્વ સંશોધન સંસ્થાન, જોધપુર દ્વારા ૧૯૬૨માં પ્રકાશિત થયેલ છે. બે અન્ય કૃતિઓ 'સદયચરિઉ' ('સદયચરિત') અને 'પંચમીચરિઉ' ('પંચમીચરિત') જાણવા મળેલ છે. પણ એ હજુ અનુપલબ્ધ છે. જોકે સ્વયંભૂની કુલ ૭ કૃતિઓ હોવાનું વિદ્વાનોનું અનુમાન છે.]

દશમી સદીનું સાહિત્ય

૫૮. ધનપાલ કવિએ 'ભવિસયત્ત કહા' અપર નામ 'સુયપંચમી કહા' એ નામનું મહાકાવ્ય બનાવ્યું છે. તે ૨૨ સંધિઓ(પ્રકરણો)માં છે. આ કથામાં ભવિષ્યદત્ત રાજા એ નાયક છે અને તેમાં કાર્તિક શુક્લ પંચમી(જ્ઞાનપંચમી)ના ફલવર્ણનરૂપ વિષય છે. આ ગાયકવાડની ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં ૨૦મા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલ છે. કવિ પોતાનો પરિચય ટૂંકમાં એ આપે છે કે તે ધક્કડ (ધાર્કટ) વણિકવંશમાં ધનશ્રી માતા અને મહેશ્વર પિતાના પુત્ર હતા. પોતે શ્રુતજ્ઞાનમાં સરસ્વતી દેવીના પુત્ર હોવાનું જણાવે છે. આ વણિક કવિની કવિતા ધવલ અને પુષ્પદંતની કવિતા જેવી છે. તેમની અપભ્રંશ હેમચન્દ્રના કરતાં વધારે પ્રાચીન લાગે છે. હેમચન્દ્રજીમાં દેખાતી એવી વ્યાકરણની વિકૃતિ અને રૂપની બહુલતા તેમાં છે, એ પરથી જણાય છે કે આ ભાષા

બોલાતી બંધ નહીં પડી હોય તે સમયમાં ધનપાલે આ લખેલ હશે અને હેમચન્દ્રજીના સમયમાં તે સાહિત્ય રૂપે વિદ્યમાન રહેવા ઉપરાંત વિકૃત ભાષા થઈ ગઈ હશે. આથી તેમના અને હેમાચાર્ય વચ્ચે ઓછામાં ઓછું બે સૈકાનું અંતર ગણી શકાય. આ ગ્રંથ ડૉક્ટર હર્મન જેકોબીએ સને ૧૯૧૮માં મ્યુનિચમાં રોમન લિપિમાં જર્મન ભાષામાં ભૂમિકા સહિત પ્રકટ કર્યો છે ને તેમાં અપભ્રંશ સંબંધી અતિ સુંદર, મહત્વપૂર્ણ અને શોધખોળથી યુક્ત વિવેચન વિસ્તારથી કર્યું છે. ત્યાર પછી સ્વ. સાક્ષર ચિમનલાલ દલાલથી સંશોધિત ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં નં.૨૦માં સને ૧૯૨૩માં બહાર પડેલ છે તેમાં સ્વ. ડૉ. ગુણેએ જેકોબીનો આધાર લઈ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના અને વિવેચન અંગ્રેજીમાં કરેલ છે ને તેમાં શબ્દકોશ પણ છેવટે આપ્યો છે. અપભ્રંશનો પહેલો સંપૂર્ણ ગ્રંથ પ્રકાશમાં આ જ આવ્યો.

૫૯. આમાંથી એક નમૂનો લઈએ :

હુકિકિવિ સહું જણાણિ કિઉ મંતુ, તુરિઉ તાય પરિવરુઢય તંતુ,
મઈ તં કણયદીઉ પઇસિવ્વઉ, અચ્છઇ તામ એહુ સુહસેવઉ,
તં ણિસુણિવિ પરિવરુઢય મંતિં, કરયલુ વયણિ દિન્નુ વિહસંતિં,
તુડિહિં ચડિવિ જઇ તં કિર કિજજઇ, વયણુવિ નઉ કરાલુ જંપિજજઇ,
બોદ્ધહિ પુત્ત જેમ અણણાણિઉં, કિં વણિઉત્તહં મગ્ગુ ન યાણિઉં;
સુહિયહિ હિયઉં ણાહિં અપ્પિવ્વઉ, પરિમિતું થોઉ થોઉ જંપિવ્વઉ,
અત્થુ વિઠ્ઠપ્પઇ વિવિહપયારિહિં, વંચિવિ કરસન્નાસંચારિહિં;
અપ્પુણુ પકખે ભંડુ સલહિવ્વઉ, અણણહો ચિત્તુ વિચિત્તુ લહેવ્વઉ,
અપ્પુણુ અંગ ણાહિ દરિસિવ્વઉ, અણણહો તણઉં પરામરિસિવ્વઉ,
ધત્તા

પરકજજ સુણંતુ વિ ણઉ સુણઈ, અપ્પણ કજજહો ણઉ ચલઇ,
ણ કલાવઇ કેણવિ ણિયચરિઉ, પરહો અંગિ પઇસિવ્વિ-ક્કઇ.

• જનની - માતા પાસે જઈ મંત્ર કરી, પૂછગાછ કરી ત્વરિત તાત પાસે ગયો; (કહું કે) તે કનકદ્વીપમાં મારે જવું છે. તે સુખસેવિત સ્થાન છે. તેણે આવી વિચાર કર્યો છે એવું જાણી વદન પર કરતલ મૂકી (તાત) હસતો (બોલ્યો). (એક કુશલ વાણિયો - વેપારી પોતાના ધંધાના કેવા નિયમો રાખે છે તે અત્ર બતાવે છે.) જો કંઈ ત્રુટિઓ, મુશ્કેલીઓ પ્રાપ્ત થાય, કજિયો થાય તો એવું ખરેખર કરીએ કે (૧) વચનોમાં કરાલ - કઠોર વદવું નહીં, (૨) હે પુત્ર ! તું અજ્ઞાનીની માફક બોલે છે. શું વણિકોનો માર્ગ જાણતો નથી ? (૩) સુહદ્ - મિત્રને હેયું આપીશ નહીં - ગુમ વાત કરતો નહીં, (૪) પરિમિત થોડુંથોડું બોલવું, (૫) વિવિધ પ્રકારે - હાથની સંજ્ઞાના સંચારથી છેતરી અર્થ - પૈસી કમાવો - મેળવવો, (૬) આપણા પક્ષના માલની શ્લાઘા કરવી - વખાણ કરવાં, અને અન્યનું

ચિત્ત સારી રીતે સમજી લેવું, (૭) પોતાનું અંગ (પક્ષ, હકીકત) દેખાડવું નહીં, અને અન્યના અંગને ખ્યાલમાં રાખવું - વિચારવું - તેનો પરામર્શ કરવો, (૮) પરકાર્ય સાંભળતાં છતાં ન સુણી - તે પ્રત્યે બહેરા રહી પોતાના કાજ ચલિત ન કરવાં - સ્થિર કરવાં - દંઢપણે વળગી રહેવું, (૯) કોઈને પોતાનું ચરિત્ર કળાવવું - જણાવવું નહીં (રખેને કોઈ કળી જાય) અને અન્યનું અંગ (પક્ષ - હકીકત) તેમાં પ્રવેશ કરી કળી જવું - જાણી લેવું. •

આનાં વિશેષ ઉદાહરણો આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે એટલે તેમાંથી જોઈ શકાશે તેથી અત્ર આખ્યાં નથી.

૬૦. મહાકવિ ધવલ પણ દશમી સદીમાં થયા જણાય છે. નિર્ણીત સમય બરાબર કહી શકાતો નથી પરંતુ દશમી સદીથી આગળ તેમનો સમય લાવી શકાશે નહીં એમ તો જણાય છે. તેમણે ૧૨૨ સંધિમાં - અધ્યાયમાં અને ૧૮૦૦૦ શ્લોકમાં 'હરિવંશપુરાણ' રચેલો કારંજા ભંડારમાં જણાયો છે, તેમાં મહાવીર અને નેમિનાથ તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર વર્ણવ્યાં છે. મહાભારતની કથા પણ તેમાં છે.

૬૧. આની ભાષાનો પણ થોડો નમૂનો લઈએ. કવિ કુંડગ્રામ (મહાવીરના જન્મગ્રામ)નું વર્ણન કરે છે કે

જંબૂદ્વીવહિં સોહણુ અસેસુ, ઈહ ભરતખેત્તિ ણં સુરણિવેસુ,
 ધરહરિહિં સરિહિં સુરઉવવણેહિં, આસિહિ મહિસિહિ પરુ ગોહણેહિ. ૧
 ગામિહિ ગોટ્ટહિ કોટ્ટહિ પુરેહિં, વહુવિહસાયહિ કમલાયરેહિં;
 સુપસિદ્ધઉ ભુવણિ વિદેહદેસુ, ભય-રહિઉ પસિદ્ધઉ ણિરવિસેસુ. ૨
 તહિં કુંડ-મહાપુરુ ભુવણ-સારુ, ઉત્તંગુ મણોહરુ તહો પયારુ;
 દૂરહો દીસઠ ઉજજલઉ ભાઇ, મણિમંડિય સુરગિરિસિહરુ ણાઈ. ૩
 ખાઇય પૂરિય ણિમ્મલ-જલેણ, ણં ચિપ્પઇ દિણયરરહેણ;
 ધવલહરિહિ પવલિહિ ગયણિ લગ્ગુ, પુરુ દીસઠ ણં સુરલોયમગ્ગુ. ૪
 દુ-તિ-પંચ-સત્ત-ભૂમીયરેહિ, જિણભવણિહિ ધય ધુવ્વંતએહિ,
 જાણેવિણુ વીર-જિણાગમેણ, ણં ણં અઇસય તુટ્ટઠ યમેણ. ૫

ધત્તા

બહુધણુ બહુગુણુ બહુસુય જુત્તઉ, તહિં ણિવસઠ જિણબકખમ ભત્તઉ,
 ણિચ્ચ પસાહિય તહ ણરણારિઉ, ણં સુરલોય મહિહિ અવયારિઉ. ૬

• આ સમસ્ત જંબૂદ્વીપમાં શોભાયમાન, સુરલોકની સમાન ભરતક્ષેત્ર છે. તેમાં પર્વત, નદી, દેવોપવન, અશ્વો, મહિષી અને ગોધન, તથા ગામ, ગોષ્ઠિ, કોટ, પુર અને અનેક વિકસિત કમલાકરોથી (સુસજ્જિત) ભુવનપ્રસિદ્ધ વિદેહ દેશ છે કે જે ભયથી રહિત અને પૂર્ણ વિખ્યાત છે. આમાં કુંડ નામનું એક ભુવનશ્રેષ્ઠ મોટું નગર છે, જેના ઊંચા અને મનોહર

ઉજ્જવલ મણિમંડિત પ્રાકાર દૂરથી સુરગિરિ (સુમેરુ પર્વત)ની પેઠે ભાસમાન જોવામાં આવે છે. (આ પુર)ની ખાઈઓ નિર્મલ જલથી ભરેલી છે. [(આ પ્રાકારો જાણે દિનકરના રથથી ગ્રહણ કરાય છે (?)]

ગગનયુંબી વિદુમવાળા પ્રાસાદોથી આ પુર એવું દેખાય છે કે જાણે તે સુરલોકનો માર્ગ હોય નહીં ! બે-બે પાંચ-પાંચ સાત-સાત ભૂમિ(ખંડ)વાળાં જિનમંદિરોની ઊડતી ધ્વજાઓથી જાણે તે નગર વીર જિનેશ્વરનું આગમન થવાનું જાણીને અત્યન્ત હર્ષિત અને સંતુષ્ટ બની રહ્યું હતું.

આ નગરમાં બહુ ધન, બહુ ગુણ, બહુ શ્રુતથી યુક્ત, જિનવચનનાં ભક્ત, નિત્ય પ્રસન્નચિત્ત નરનારીઓ નિવાસ કરે છે, જાણે સુરલોક ભૂમિ પર ઊતરી આવ્યો છે. •

૬૨. કવિના ગુરુનું નામ અંબસેન હતું અને સુર નામના વિપ્રનો તે પુત્ર હતા. તેમનું નામ દરેક સંધિની છેલ્લી કડીમાં તેમજ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં આવે છે, કે જ્યાં બીજા ગ્રંથકારો અને તેમની કૃતિનો ઉલ્લેખ મળે છે - જેમકે ધીરસેન, સમત્તજુત (પ્રમાણ પરના એક ગ્રંથના કર્તા), દેવનંદિ ('જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ'નો કર્તા), વજ્રસૂરિ (નય પરના એક ગ્રંથના કર્તા), મહસેન ('સુલોચનાચરિત'ના કર્તા), રવિષેણ ('પદ્મચરિત'ના કર્તા), જિનસેન ('હરિવંશપુરાણ'ના કર્તા) જડિલમુનિ, ('વરાંગચરિત'ના કર્તા), દિનકરસેન ('અનંગચરિત'ના કર્તા), પદ્મસેન, અંધસેન ('અમિજારાહમા'ના કર્તા, ધનદત્ત ('ચન્દ્રપ્રભાચરિત'ના કર્તા), વિંધ્યસેન (ઘણાં ચરિતોના કર્તા), સિંહનંદિ ('અનુપ્રેક્ષા'ના કર્તા), સિદ્ધસેન (કે જેમણે આગમ ગાયું ને 'ભવિયવિનોદ' સારી રીતે પ્રકાશ્યું), રામનંદિ (ઘણી કથાઓના કર્તા), આસગ ('વીરચરિત'ના કર્તા), ગોવિંદ ('સનત્કુમારચરિત'ના કર્તા), શાલિભદ્ર ('જીવઉદ્યોત'ના કર્તા), ચઉમુહ ('પઉમચરિત'નો કર્તા) અને દ્રોણ. આ પૈકી ઘણા ગ્રંથકારો અને ગ્રંથો સંબંધી કંઈ જણાયું નથી. જેમના ગ્રંથો બહાર આવ્યા જણાય છે તે સર્વ ઈ.સ. ૧૦મી સદીમાં યા પહેલાં વિદ્યમાન જણાયા છે. જૈનોએ લોકભાષા પર કેટલો પ્રેમ અને ભક્તિભાવ બતાવ્યો છે તે આ પરથી જણાઈ આવે છે. આ પૈકી સૌથી પાછળ થયેલ 'વીરચરિત'ના કર્તા આસગ છે કે જે તે ચરિત્રની કેટલીક પ્રતી પરથી ૮૧૦ના વર્ષમાં થયેલા દેખાય છે. જો તે વર્ષને વિક્રમ સંવત્ ગણીએ તો ૮૫૩ ઈ.સ. તે ગ્રંથકારનો સમય ગણાય. પણ એ વાત આશ્ચર્યજનક લાગે છે કે ધવલે 'આદિપુરાણ'ના પ્રસિદ્ધ કર્તા જિનસેન કે જેનો ઉલ્લેખ પુષ્પદંત કરે છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. ધવલ પુષ્પદંતનો પણ ઉલ્લેખ કરતા નથી તેમ પુષ્પદંત ધવલનો કરતા નથી. જોકે બંને ઘણા સારા કવિઓ છે. તેથી એ સંભવિત છે કે તેઓ નજીકના સહયોગી હોય. આથી આ કવિને વહેલામાં વહેલા દશમા સૈકામાં મૂક્યા છે. તે મોડામાં મોડા અગિયારમી સદીમાં થયા હોય.

પ્રકરણ ૨ : અગિયારમી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય

૬૩. 'સંજમમંજરી' શ્વેતામ્બરાચાર્ય મહેશ્વરસૂરિકૃત છે તેમાં ૩૫ દોહા છંદ છે ને અપભ્રંશમાં જ છે. આ મૂળમાં તેના સંસ્કૃત અનુવાદ સહિત ડૉ. ગુણેએ ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટના 'એનલ્સ'માં સને ૧૯૧૯-૨૦માં વો.૧ ભાગ ૨જામાં પૃ.૧૫૭-૧૬૬ ઉપર કંઈક વિવેચન સહિત આપેલ છે. તે ૧૧મી સદીમાં થઈ ગયેલ હશે, કારણકે એક મહેશ્વરકૃત 'પંચમી-કહા' (કે જે પણ અપભ્રંશમાં હોવી જોઈએ)ની પ્રત સં.૧૧૦૯માં લખાયેલી જેસલમેર ભંડારમાં છે તે મહેશ્વરકૃત આ કૃતિ પણ હોઈ શકે. વળી 'કાલકાચાર્ય-કથાનક' [પ્રા.] કે જે એક મહેશ્વરસૂરિકૃત છે તેની સં.૧૩૬૫માં લખાયેલી મળી આવે છે.

૬૪. આ 'સંજમમંજરી'ની ગાથાઓના નમૂના નીચે છે :

સંજમુ સુરસત્થિહિં પુઅઉ, સંજમુ મોક્ષદુવારુ,
જેહિ ન સંજમુ મણિ ધરિઉ, તહ દુત્તર સંસારુ. ૨
સંજમભાર ધુરંધરહ, સદુચ્છલિઉ ન જાહ,
નિઅ-જણણી-જુવ્વણ-હરણુ, જમ્મુ નિરત્થઉ તાહ. ૩
(સંયમ: સુરસાર્થે: શ્રુત: સંયમો મોક્ષદ્વારમ્ ।
થૈર્ન સંયમો મનિ ધૃત: તેષાં દુસ્તર: સંસાર: ।।
સંયમભારધુરંધરસ્ય શબ્દ: ઉચ્ચવિત્તો ન યસ્ય
નિજજનનીયૌવનહરણં જન્મ નિરર્થકં તસ્ય ।।)

• સંયમ સુરસમૂહોએ વખાણ્યો છે. સંયમ મોક્ષદ્વાર છે. જેણે સંયમ મનમાં ધર્યો નથી તેનો સંસાર દુસ્તર છે.

સંયમના ભારરૂપી ધુરાને વહનાર તરીકેનું જેમનું નામ ગાજ્યું નથી તેનો પોતાની માતાના જોબનનું હરણ કરનારો જન્મ નિરર્થક ગયો. •

૬૫. આ ઉપર હેમહંસસૂરિના શિષ્યની કરેલી ટીકા છે તે પણ અપભ્રંશના માટે ઉપયોગી છે. તેની પ્રત સં.૧૫૦૫ની મળે છે તેથી તે ટીકાકાર તેની પહેલાં અવશ્ય હોવા જોઈએ. તેમાં અપભ્રંશ અવતરણો ઘણાં છે અને કેટલાંક તો લાંબાં છે. નાનાં સુભાષિત રૂપે છે કે જે ટીકાકારના સમયમાં બહુ સામાન્ય રીતે વપરાતાં હોવાં જોઈએ. દાખલા તરીકે -

દ્વિક્ર્ઠ જો ન વિ આલવઠ, કુસલ ન પુચ્છઠ વત્ત,
તાસુ તણઠ ન વિ જાઇઠ, રે હયડા નીસત્ત.
રાસહુ કંધિ ચડાવિયઠ, લબ્ભઠ લત્ત સહસ્સ,
આપહણે કરિ કમ્મડાં, હિયા વિસૂરહિ કર્સ.
મરણ તિ બિહઈ બપ્પડા, ધમ્મિ જિ મુક્કા રંક,
સુકિઅ સુસંચિઅ જેહિં પર, તે તિણિવાર નિસંક.

૬૬. એક નગર અને તેનાં ઉપનગરો - પરાંઓનું વર્ણન તે ટીકામાં આ પ્રમાણે છે :

અહિરામારામવણાઉલાઈ, સુરસુરહિસમાણય-ગોઉલાઈ,
જહિં સયવર બાવીસઈ વરાઈ, વણસિરીઅ રમણિ કેલીહરાઈ.
મયમત્તય મયગલ ગુલગુલંત, વરતરલતુરય ધપમપધપંત,
જિહિં રહવર ધોરણિ ધડહડંત, ફરફારક પાઇક ધમધમંત.
જહિં કૂવ મણીહર સરવરાઈ, નરનારીજણ-ઘણ-સુંદરાઈ,
રમણીઅ રમણિજણુ અચ્છરાઈ, જહિં વહઇ સરિઅ કિરિ જલહરાઈ.
જહિં વસહિં લોય અટ્ટારહવત્ર, જહિં પઉણ-બહત્તરિ-નવરત્ર,
જહિં પવરચહુટ્ટઇ મનવહુટ્ટ, જલથલદીવંતરસત્થઘટ્ટ,
જહિં નાગર-સાગર-કિરિનિવાસ, જહિં લીલ કરઈ લીલાવિલાસ,
જહિં સુંદરમંદિર-દેહુરાઈ, જણુ સિચ્છઈ લચ્છીહર-ઘરાઈ.

૬૭. આ પ્રતના ૧૦૬(૨) પાનાં પર તક્ષશિલાના રાજા નામે ત્રિવિક્રમની કથા આવે છે તે ત્રણ પાનાં સુધી લંબાય છે અને તે જિનનમસ્કારના ફલ વિશે છે. તે કથાની શરૂઆત રસિક હોવાથી અત્ર આપી છે :

અત્થિ નામિણ નયરુ તખસિલ. પડિ-વક્ખ-વછયલ-સિલમણિ-
સિલોહં-સહ-બદ્ધસુરહર, હરિણચ્છિ-હરિણંક-મુહમહિલચક્ક-ચંકમણમણહર.

ઘણકણ કંચન-રયણ-નિહિ, સુરપુરસરિસાચારુ,
સેસુફણાવલિ કિં ઠિયઉ, પરિશંભિવિ પાચારુ.

તહિં તિવિક્કમુ ૨ અત્થિ નરનાહુ. તિઅલોઅવિક્ખાઉ. જસિ
દલિય-સયલ-બલિરાયવિક્કમુ સરપંકયસંગહિય મંખનાવઇ તિવિક્કમુ.

તાસુ મંગલદેવી પિય, કોમલકમલપયચ્છિ,
રૂવિ વિણિજિજય રઇરમણિ, કણયચ્છવિ નં લચ્છિ.

૬૮. 'રાસહુ કંધિ ચડાવિયઈ' વગેરે તેમ 'દિવસિ પહિહઇ પાહુણુ સોનાસમુ વીકાઇ' - આની જેવાં અપભ્રંશ અવતરણો છૂટાં સુભાષિત ગાથાઓ જેવાં લાગે છે ને તે રચનારના સમયમાં પ્રચલિત હોવાં જોઈએ તેમજ તે એમ પણ બતાવે છે કે અપભ્રંશનું સાહિત્ય કે જેમાંથી વિશેષ પ્રમાણમાં તે લીધાં છે તે ઘણું સમૃદ્ધ હોવું જોઈએ. આ વાતની ખાત્રી આ લાંબી કથા અપભ્રંશમાં છે તે પણ આપે છે.

૬૯. પ્રસિદ્ધ જૈન બ્રાહ્મણ પંડિત ધનપાલ માલવપતિ મુંજ અને ભોજની વિદ્વત્-સભામાં અગ્રણી હતા. તેમણે સં. ૧૦૨૮માં 'પાઇયલચ્છી-નામમાલા' નામનો પ્રાકૃત કોષ, અને પ્રસિદ્ધ જૈન કથા 'તિલકમંજરી' ભોજના રાજ્યમાં રચી છે.

૭૦. ધનપાલનું 'સત્યપુરમંડન મહાવીરોત્સાહ' નામનું એક ૧૫ ગાથાનું નાનું સ્તોત્ર અપભ્રંશમાં છે; આ ધનપાલ ઉપરોક્ત ધનપાલ હોય તો તેનો સમય અગિયારમી શતાબ્દી છે :

રખિ સામિ પસરંતુ મોહુ નેહુડુ ય તોડહિ;
 સમ્મદંસણિ નાણુ ચરણુ ભડુ કોહુ વિહોડહિ,
 કરિ પસાઉ સચ્ચઉરિ વીરુ જઇ તુહું મણિ ભાવઇ,
 તઈ તુકઇ ધણપાલુ જાઉ જહિ ગયઉ ન આવઇ. ૧૫

આ 'ઉત્સાહ'ની પ્રત સં. ૧૩૫૦માં લખેલી પાટણના શેઠ હાલાભાઈના ભંડારમાં છે, તે પ્રતમાં સોમનાથ વગેરેના નાશની વાત પણ છે. મહમદ ગિઝનવીની સોમનાથ પર ચડાઈ સં. ૧૦૮૦માં થઈ, સં. ૧૦૬૬ પછી ભોજરાજા ગાદી પર આવ્યા; એટલે તે વખતે ધનપાલ કવિ વિદ્યમાન હતા. વળી વિશેષમાં 'પ્રભાવકચરિત'માં જણાવ્યું છે કે તેમણે 'દેવનિમ્મલ'થી શરૂ થતી સાચોર (સત્યપુર) મહાવીર જિનસ્તુતિ રચી હતી એટલે સાચોરમાં તે ગયેલ હતા એમ જણાય છે. આ પરથી સહીસલામતીથી માની શકાય તેમ છે કે આ 'ઉત્સાહ' પણ પોતાની પાછલી વયમાં, સોમનાથની ચડાઈના સમય આસપાસ આ ધનપાલ કવિએ જ રચ્યો હતો, આ પરથી સાચોર ઘણું પ્રાચીન ગામ છે અને ત્યાંની મહાવીરની મૂર્તિ - મંદિર પણ પ્રાચીન છે એમ નક્કી થાય છે.

૭૧. મહાકવિ પુષ્પદંત : અપભ્રંશ ભાષાના આ મહાકવિ માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટ વંશી નરેશ કૃષ્ણરાજ(ત્રીજા)ના સમયમાં થયા છે. બીજે ક્યાંકથી આવી તેમણે રાજાના મંત્રી ભરતને ત્યાં આશ્રય લીધો અને તેના કહેવાથી એક 'મહાપુરાણ' ['અજિતપુરાણ'] - 'તિસદ્ધિ-મહાપુરિસ-ગુણાલંકાર'ની રચના કરી. આ ગ્રંથ તેર હજાર શ્લોક પ્રમાણ છે અને ૧૦૨ સંધિમાં - પરિચ્છેદોમાં સમાપ્ત થયો છે. તેને બે ભાગ - 'આદિપુરાણ' ને 'ઉત્તરપુરાણ'માં વિભક્ત કર્યો છે. તેમાં જિનસેન અને ગુણભદ્રનાં તે નામના સંસ્કૃત ગ્રંથો છે તેમાં જે વિષય છે તે જ વિષય છે - તેમાં ૨૪ તીર્થકરો અને અન્ય મહાપુરુષોનાં જીવન વર્ણવ્યાં છે. તેની રચના શક સં. ૮૮૭(વિ.સં. ૧૦૨૨)માં આષાઢ શુકલ દશમી દિને (૧૧મી જૂન ૮૬૫ રવિવારે) સમાપ્ત થઈ હતી. તેના પછી રચાયેલાં આ કવિનાં બે બીજાં નાનાંનાનાં કાવ્યો અનુક્રમે ચાર અને નવ સંધિનાં મળ્યાં છે તેનાં નામ 'યશોધર-ચરિત્ર' અને 'નાગકુમાર-ચરિત્ર' છે. તેની રચના કવિએ ભરતમંત્રીના પુત્ર નત્રના કહેવાથી તેના જ ઘરમાં રહીને કરી છે. કવિએ પોતાના સર્વ ગ્રંથોમાં ભરત અને નત્રની પ્રશંસાનાં ઘણાં ગીત ગાયાં છે. 'મહાપુરાણ' અને 'યશોધરચરિત્ર'નો પરિચય શ્રીયુત નાથુરામજી પ્રેમીએ પોતાના એક વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખ દ્વારા કરાવ્યો છે અને તેમાં કંઈ અવરતણો પણ મૂક્યાં છે. (જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ખંડ ૨ અંક ૧.)

૭૨. તે પૈકી થોડાં અત્ર લઈએ. 'મહાપુરાણ'માંથી -

ધત્તા

ધણુ તણુ સમુ મજ્જુ ણ તં ગહણુ ણોહુ ણિકારિમુ ઇચ્છમિ,
 દેવીસુઅ સુદણિહિ તેણ હઉ ણિલએ તુહારએ અચ્છમિ. ૨૦
 મહુ-સમયાગમે જાયહેં લલિયહેં, બોહ્લઇ કોઇલ અંબય-કલિયહેં,
 કાણણે ચંચરીઉ રુણરુંટઇ, કીરુ કિણણ હરિસેણ વિસદ્ધઇ. ૨૧

મજ્જુ કઇત્તણુ જિણપય-ભત્તિહં, પસરઇ હાઉ ણિય જીવિયવિત્તિહં,
 વિમલગુણાહરણંકિયદેહઉ, એહ ભરહ ણિસુણઇ પઈ જેહઉ. ૨૨
 કમલગંધુ ઘિપ્પઇ સારંગે, હાઉ સાલૂરે ણીસારંગે;
 ગમણલીલ જા કય સારંગે, સા કિં ણાસિજજઇ સારંગે. ૨૩
 વરિઠ્ઠયસજજણદૂસણવસણે, સુકઇ કિત્તિ કિં હમ્મઇ પિસુણે;
 કહમિ કવ્વુ વમ્મહ-સંહારણુ, અજિયપુરાણુ ભવણણવતારણુ. ૨૪

• કવિ મંત્રી ભરતને કહે છે હું ધનને તરણા સમું ગણું છું અને તેના ગ્રહણને ઇચ્છતો નથી. હું અકૃત્રિમ (ણિકારિમુ) ધર્માનુરાગ - અકારણ પ્રેમ ઇચ્છું છું; તેટલા માટે (હે) દેવીસુત શ્રુતનિધિ (ભરત !) તમારા મહેલમાં રહું છું.

મધુ - વસંતનું આગમન થતાં આંબામાં લલિત મહોરકલિકા આવે છે, ત્યારે કોયલ બોલે છે, અને કાનન - વનમાં ભમરા ગુંજારવ કરે છે, ત્યારે કીર - પોપટ (એવો હું) હર્ષથી શું ફુલાતો નથી ? જિનચરણ પ્રત્યેની ભક્તિથી જ મારી કવિતા પ્રસરે છે - સ્ફુરામાન થાય છે, નહીં કે નિજ જીવિત વૃત્તિ - આજીવિકાના ખ્યાલથી. હે વિમલ ગુણાભરણથી જેનો દેહ અંકિત થયેલો છે એવા ભરત ! તું હવે મારી આ રચના સાંભળ. [વિમલ ગુણોરૂપી આભરણથી યુક્ત આ રચના સાંભળ.]

કમલોની સુગંધ ભ્રમર ગ્રહે છે, નહીં કે નિઃસાર અંગવાળાં દેડકાં; હાથી-હંસ(સારંગ)ની જે ગતિની લીલા હોય છે, તેવી ચાલથી શું હરણું ચાલી - નાસી શકશે ? આ જ રીતે જેઓને સજ્જનો પર દૂષણો મૂકવાની ટેવ પડી ગઈ છે એવા પિશુન - દુર્જન શું સુકવિઓની કીર્તિને હણી શકશે ? (હવે હું) મન્મથને સંહારનારા (અને) ભવસમુદ્રને પાર કરાવનારા અજિતપુરાણ (નામના) કાવ્યને કહું છું. :

[‘મહાપુરાણ’ ભા.૧, ૨, ૩, ડો. પી. એલ. વૈદ્ય સંપાદિત માણિક્યચંદ્ર દિગમ્બર જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ દ્વારા ૧૯૩૭, ૧૯૪૦ અને ૧૯૪૧માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૭૩. ‘યશોધરચરિત’માંનો વિષય અને તેના સમકાલીન સોમદેવે સં.૧૦૧૬માં રચેલા ‘યશસ્તિલક-ચંપુ’નો વિષય - બંને સરખા છે. તેને પોતે ‘નત્રના કણોના આભરણ’રૂપ જણાવેલ છે.

તિહુયણ-સિરિકંતહો અઇસયવંત હો અરહંતો વમ્મહહો,
 પણવિવિ પરમેહિહિં પવિમલદિહિહિં ચરણ જુયલુ ણાયસયમહહો. ધ્રુવકં.
 કુંડિલ્લગુત્ત-ણહટિણયરાસુ, વલ્લહનરિંદ-ધર-મહયરાસુ;
 ણણણહુ મંદિર ણિવસંતુ સંતુ, અહિમાણમેરુ કઈ પુષ્કયંતુ.
 ચિંતઇ હો વણ નારી કહાએ, પજજતઉ કય દુકખયપહાએ;
 કય ધમ્મણિવદ્ધી કાવિ કહવિં, કહિયાઈ જાઈ સિવસોકખ લહમિ.

['જસહરચરિત' ('યશોધરચરિત') ડૉ. પી. એલ. વૈદ્ય સંપાદિત કારંજા જૈન ગ્રંથમાળા, કારંજા દ્વારા ૧૯૩૧માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૭૪. હવે 'નાગકુમાર-ચરિત' કે જેની પ્રતિ માત્ર કારંજા ભંડારમાં મળે છે તે લઈએ :

છંદ ચૌપાઈ

ગોત્તમ ગણહર એ વંસિટ્ઠઉ, સૂરિપરંપરાએ ઉવઠટ્ઠવઠ;
 શાયકુમાર ચરિતુ પયાસિઉ, ઇય સિરિ પંચમિફલ મઇ ભાસિઉ. ૧
 સો શંદઉ જો પઢઠ પઢાવઠ, સો શંદઉ જો લિહઠ લિહાવઠ,
 સો શંદઉ જો વિવરિ વિદાવઠ, સો શંદઉ જો ભાવે ભાવઠ. ૨
 શંદઉ સમ્મઠ-સાસણુ સમ્મઠ, શંદઉ પય સુહુ શંદઉ ષરવઠ,
 ચિંતિઉ ચિંતિઉ વરિસઉ પાઉસુ, શંદઉ શંશું હોઉ દીહાઉસુ. ૩
 શંશહો સંભવતું સુપવિત્તહ, શિમ્મલ દંસણ-શાણ-ચરિત્તહ;
 શંશ હોઉ પંચ-કલાણઠ, રોય-સોય-ખય-કરણ-વિહાણઠઠ

• ગૌતમ ગણધરના વંશમાં સૂરિપરંપરામાં ઉપદિષ્ટ આ 'નાગકુમારચરિત' મેં પ્રકાશિત કર્યું અને શ્રી પંચમી-ફલનું વર્ણન કર્યું. જે આને શીખે-શિખાવે તેને આનંદ રહો, જે લખે કે લખાવે તેને આનન્દ રહો, જે આનું વિવરણ કરે યા કરાવે તેને પણ આનંદ હો. સંમતિ^૫ એટલે મહાવીરનું શાસન (શુદ્ધ શ્રદ્ધાનું શાસન - વીરશાસન) સમ્યક્ પ્રકારે આનંદવાનું હો, પ્રજાને આનંદ હો અને નરપતિને આનંદ હો. ચિંતવતાં ચિંતવતાં (એક) વર્ષ વીતી ગયું (!) નન્ન દીર્ઘાયુષ્ય થાઓ અને આનંદ કરો. નન્નને સુપવિત્ર અને નિર્મલ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર (જૈનોના રત્નત્રય) ઉત્પન્ન હો. નન્નને સર્વ રોગશોકના - ક્ષયકારી પંચ કલ્યાણ હો. •

કવિએ પોતાનો ટૂંક પરિચય કરાવ્યો છે તે જોઈએ :

સિવભક્તાઈમિ જિણ સાણા સે, વેવિ મયાઇ દુરિયા ણિણણાસે,
 બંભણાઇ કાસવ રિસિ ગોત્તઠ, ગુરુ-વયણામય-પૂરિય-સોત્તઠ. ૧
 મુદ્ધાએવી-કેસવ-જામઠ, મહુ પિયરાઇ હોંતુ સુહધામઠ,...

• હું શિવભક્તિ... કાશ્યપગોત્રીય બ્રાહ્મણ હતો. જૈન ગુરુનાં વચનામૃતથી મારાં શ્રોત્રો પુરાયાં, ત્યારે હું જૈનભક્ત થઈ ગયો. મુગ્ધાદેવી

૫. સંમતિ - સન્મતિ એ મહાવીરનું બીજું નામ હતું. જુઓ ધનંજયકૃત 'નામમાલા' :

સન્મતિમહતિવીરો મહાવીરોડન્યકાશ્યપઃ ।।૧૧૩।।

નાથાન્વયો વર્ધમાનો યત્તીર્થમિહ સાંપ્રતમ્ ।

હવે રજમા જિનેન્દ્રનાં નામ કહે છે : સન્મતિ, મહતિવીર, મહાવીર, અંત્યકાશ્યપ, નાથાન્વય, વર્ધમાન કે જેમનું તીર્થ - શાસન હાલમાં પ્રવર્તે છે.

અને કેશવ(ભટ્ટ) નામના મારાં માતાપિતા સુખનાં ધામ બનો. •

[‘શાયકુમારચરિત’ (‘નાગકુમારચરિત’) ડૉ. હીરાલાલ જૈન સંપાદિત બલાતકારગણ પ્રકાશક મંડલ, કારંજા દ્વારા ૧૯૩૩માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

‘યશોધરચરિત’ અને ‘નાગકુમારચરિત’ બન્ને હિંદી અનુવાદ સાથે ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, દિલ્હીથી પણ ૧૯૪૪માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૭૫. તેમનાં ‘પુરાણો’માંથી વિશેષ હકીકત મળે છે તે એ છે કે મેવારી (મેલપાટી અથવા માન્યખેટ)ની વાડીમાં લાંબા પ્રવાસથી શ્રમિત થઈને અને પોતાને થયેલ અપમાનથી ખિન્ન થઈ પોતે થાક લે છે. તે નગરના બે જનો તેને લઈ રાજા શુમતુંગદેવ(વલ્લભરાય)ના મંત્રી ભરત સાથે ઓળખાણ કરાવે છે. ભરત પોતાના મંદિરમાં રાખી તેમની કાવ્યપ્રતિભાથી મુગ્ધ થઈ ‘મહાપુરાણ’ લખવા પ્રેરે છે. કવિ તેના આ આશ્રયદાતાની ઉપકાર પોતાના આ વીરસકાવ્યની દરેક સંધિના અંતે તેનું નામ જોડી અને ઘણે સ્થળે તેની પ્રશંસા કરી સ્વીકારે છે. તેમના પિતાનું નામ કેશવભટ્ટ અને માતાનું મુગ્ધાદેવી હતું. તેમનું શરીર કૃશ અને રૂપ કુરૂપ હતું, પુષ્પદંત પોતાને માટે બહુ અભિમાની હતા અને ‘અભિમાનમેરુ’ એ નામનું બિરુદ પોતે ધારણ કરી વાપર્યું છે.

૭૬. મોટે ભાગે અપભ્રંશ કાવ્યો સંધિમાં (પ્રકરણમાં) વહેંચાયા છે તે પ્રમાણે આ કવિએ સંધિમાં પોતાના ‘મહાપુરાણ’ને વહેંચેલ છે. સંધિ ૧માં ૭મો છંદ છે તેમાં પ્રવરસેનના ‘સેતુબંધ’નો તેમજ સાથેસાથે રામાયણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. નવમા છંદમાં કપિલ અને વ્યાસ ઉપરાંત ઐતિહાસિક એવા ભારવિ અને બાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી તે અન્યત્ર રુદ્રતનો તેમજ બીજા ઘણાનો ઉલ્લેખ કરે છે. જેવા કે કણયર (કણાદ-કપિલ), ભરત (નાટ્યશાસ્ત્રના કર્તા), પતંજલિ, ભાસ, કાલિદાસ, હર્ષ, પિંગલ, અકલંક, કુખ્માંડ, દ્રોણ, સ્વયંભૂ. આમાં દ્રોણ તે એ જ છે કે જેમનો ઉલ્લેખ હેમાચાર્ય ‘દેશી-નામમાલા’માં દાખલા તરીકે ‘અવિણયવદે ઇતિ દ્રોણઃ’ (૧-૧૮), ‘અજ્ઞો એષ ઇતિ દ્રોણઃ’ (૧-૫૦) વગેરેમાં ઉલ્લેખ કરે છે તે જ છે. સ્વયંભૂને નોટ્સમાં પ્રતિકારે - કોઈ અકલંકે એમ જણાવેલ છે કે ‘સ્વયંભૂઃ કવિઃ પદ્મીબદ્ધરામાયણકર્તા આપલીસંધીયઃ’. આ પરથી જણાય છે કે તે જૈન છે અને એમણે પ્રાકૃત છંદ પદ્મીમાં ‘રામાયણ’ - ‘પઉમચરિય’ રચેલ છે (કે જેનો અગાઉ આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. ફકરો ૫૪).

૭૭. શ્રીચંદ્રમુનિ : તેમનો બનાવેલો એક ‘કથાકોશ’ છે તેમાં ૫૩ સંધિ અર્થાત્ અધ્યાય છે. તેમાં લગભગ તેટલી સંખ્યામાં નાની રોચક ઉપદેશપૂર્ણ કથાઓ કહેલી છે. કર્તાની ગ્રંથને અંતે પ્રશસ્તિ છે તે પરથી જણાય છે કે આ કવિએ આ ગ્રંથ ગુજરાતની રાજધાની અણહિલપુર પાટણમાં મૂલરાજ નૃપતિના સમયમાં રચ્યો હતો. અણહિલપુરના ચાલુક્ય (સોલંકી) વંશમાં બે મૂલરાજ થયા - એક વિ.સં.૯૮૮થી ૧૦૪૩ સુધી; અને બીજો માત્ર બે વર્ષ સં. ૧૨૩૩થી સં. ૧૨૩૫ સુધી. સંભવિત રીતે

આ કવિ મૂલરાજ પહેલાના સમયમાં થયા છે. તેમની છેવટની સંસ્કૃતમાં પ્રશસ્તિ છે તે પરથી જણાય છે કે કુંદકુંદાચાર્યના ગણની પરંપરામાં શ્રીકીર્તિ શિષ્ય શ્રુતકીર્તિ શિષ્ય ગુણાકરકીર્તિ શિષ્ય વીરચંદ્રના તેઓ શિષ્ય હતા અને તેમણે આ ગ્રંથ મૂલરાજ રાજાના ગૌષ્ઠિક (સલાહકારક મંત્રી) અને અણહિલપુરના વતની પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના સજ્જનના પુત્ર કૃષ્ણના કુટુંબ માટે રચ્યો હતો.

૭૮. તેમની ભાષા ધવલ આદિ કવિઓ જેવી છે, પરન્તુ છંદ કંઈક ભિન્ન છે.

પણવેપિપણુ જિણુ સુવિસુદ્ધમઠ, ચિંતઠ ભણિ મુણિ સિરિચ્ચંદુ કઠ,
સંસારુ અસારુ સવ્વ અચિરુ, પિય-પુત્ત-મિત્ત માયાતિમિરુ. ૧

ખણિ દીસઠ ખણિ પુણુ ઉસસરઠ, સંપય પુણુ સંપહે [સપ્ખાહી ?] અણુહરઠ;
જોબ્બણુ ગિરિવાહિણિ-વેયગાઉ, લાયણુ વણુ કરસલિલ સઉ. ૨
જીવિઉ જલબુબ્બુય-ફેણ-ણિહુ, હરિજાલુ વ રજજુ અ વજજુ ગિહુ.

• વિશુદ્ધમતિ જિન(ભગવાન)ને પ્રણામ કરીને મુનિ શ્રીચંદ્ર કવિ ચિત્તમાં ભણે - ચિંતવન કરે છે કે સંસાર અસાર અને સર્વ અસ્થિર છે. પ્રિય પુત્ર મિત્ર માયાના અંધકાર સમાન છે. ક્ષણમાં દીસે, વળી ક્ષણમાં ઓસરી જાય - ચાલી જાય (એવી) સંપત્તિ વળી 'સાપ'ને અનુસરતી - સરખી છે. જોબન ગિરિ એટલે પર્વતની વાહિની - નદીના વેગ પેઠે જનારું છે, લાવણ્યવર્ણ - કાન્તિ હાથમાંના પાણી જેમ નાશવંત છે. જીવન જલના બુદ્બુદ - પરપોટાના ફીણ જેવું છે, અને રાજ્ય ઈંદ્રજાલ સમાન છે, ઘર ત્યજવાલાયક છે.)

૭૯. ઘુવડ અને હંસની એક કથાનો પ્રારંભ જોઈએ :

મગહામંડલિ પય-સુહય-રમ્મિ, પયપાલુ રાઉ પાડલિપુરમ્મિ,
તત્થેવ એક્કુ કોસિઉ ઉયારિ, નિવસઠ મયાવિ ગોઉરદુવારિ. ૧

સ કયાઠ રાયહંસહ સમીવુ, ગઉ વિહરમાણુ સુરસરિહે દીવુ,
એક્કેણ તત્થ કય-સાગએણ, પુચ્છિઉ હંસે વયસાગએલ. ૨

ભો મિત્ત ! તં સિ કો કહસુ એત્થુ, આઉમિ પએસહો કહો કિમત્થુ,
ઘયરટ્ઠહો વયણુ સુણેવિ ઘૂઉ, ભાસઠ હઉ ઉત્તમ-કુલ-પસૂઉ. ૩

કયસાવાણુગ્ગહવિહિ પયાસુ, આયહો પહુ ! પુહઠ મંડલાસુ;
વસવત્તિ સવ્વ સામંત-રાય, ભહું [?] વયણુ કરતિ કયાણુરાય. ૪

કીલાઠ ભમંતઉ મહિ પસત્થ, તુમ્હઈ નિએવિ આઉમિ એત્થ;
ઇય વયણહિં પરિઉસિઉ મરાલુ, વિણએણ પયંપિઉ મઠવિસાલુ. ૫

• સુખદ અને રમ્ય પ્રદેશોવાળા મગધમંડલમાં પાટલિપુરમાં પ્રતિપાલ રાજા (હતો). ત્યાં જ (તેના) એક કોટના ગોપુરદ્વાર - દરવાજામાં એક જાગતો (ઉયારિ) અને માયાવી ઘુવડ વસતો હતો. તે એક દિવસે વિહરતો-વિહરતો સુરસદૃશ દ્વીપમાં રાજહંસો સમીપ આવી લાગ્યો. ત્યાં

એક ઉંમરે પહોંચેલા - વૃદ્ધ હંસે સ્વાગત કરીને તેને પૂછ્યું, 'હે મિત્ર ! તું કોણ છે, ક્યાંથી આવ્યો છે ? આ પ્રદેશમાં શા અર્થે આવ્યો છે ?' ધૃતરાષ્ટ્ર(હંસ)નાં વચન સુણીને ઘુવડ બોલે છે, 'હું ઉત્તમ કુલમાં જન્મેલો છું. હું વિધિપુર:સર શાપાનુગ્રહવિધિ કરીને હે પ્રભુ ! પૃથ્વી(પુષ્પપુર !)-મંડલમાંથી આવ્યો છું. સર્વ સામંત અને રાજા મારા વશવર્તી છે અને હે રાજા ! તેઓ મારા વચનનું ભલે પ્રકારે અનુરાગથી પાલન કરે છે. કીડાને માટે ભમતા રાજાઓ - મહિપોની સાથે હું અહીં તમારા પ્રદેશમાં આવી નીકળ્યો છું.' ઘુવડનાં આ વચનો સાંભળી પરિતુષ્ટ થયેલા આ વિશાલમતિ મરાલે વિનયપૂર્વક કહ્યું.

૮૧. કવિએ છંદ જુદાજુદા વાપર્યા છે તેનાં ઉદાહરણ : (૧) વંશસ્થ -
લહેવિ સિદ્ધિં ચ સમાહિકારણં, સમત્ય-સંસાર-ડુહોહવારણં
પહું જએ જં સરસં નિરન્તરં, સુહં સયા તાક્લજં અશુતરં.

(૨) દુહડહઉ નામનો છંદ -

તેણાણુ માઉ, વદ્ધિઉ પમાઉ,
સમ્મત્ત ણાણ, તવ ચરણ થાણ,
સેણાઇ મોહ, મિછત્ત જોહ,
ઈદ્ધિય કસાય, પરિસહ વિસાય.
ઉવસગ્ગ આઇ, નિદ્ધિવિ અરાઇ,
પાવેવિ મોકખ, સિરિ પહય દુકખ.

(૩) માલિનિ છંદ -

વિવિહ-રસ-વિસાલે, જોય કોઊહલાલે;
લલિય-વયણ-માલે, અત્ય-સંદોહ-સાલે.
ભુવણ-વિદ્ધિદ-ણામે, સવ્વ-દોસોવસામે;
ઇહ ખલુ કહકોસે, સુન્દરે દિણ્ણ તોસે.

[આ 'કથાકોશ' ('કહકોસુ') ડૉ. હીરાલાલ જૈન સંપાદિત, હિંદી અનુવાદ અને પ્રસ્તાવના સાથે પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટી, અમદાવાદ દ્વારા ૧૯૬૮માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

શ્રીચંદ્ર મુનિની એક અન્ય રચના 'રત્નકરંડ-શાસ્ત્ર' પણ મળે છે, જેમાં ૨૧ સંધિઓમાં અનેક ઉપદેશપ્રદ ધાર્મિક અને નૈતિક કથાઓ રોચક શૈલીમાં વર્ણવાઈ છે. આની બે હસ્તપ્રતો આમેર શાસ્ત્ર ભંડારમાં છે. કૃતિ અપ્રકાશિત છે.]

૮૨. સં. ૧૦૭૬માં સાગરદત્તનું બનાવેલું 'જંબુસ્વામિચરિત્ર' (૨૬૮૦ ગ્રંથાગ્ર) તથા તેના ઉપર ટિપ્પન (૧૧૮૦ ગ્રંથાગ્ર) 'બૃહત્ ટિપ્પાંનકા'માં નોંધાયેલ છે.

૮૩. પદ્મકીર્તિના 'પાર્શ્વપુરાણ'માં ૧૮ સંધિ છે ને ૩૩૨૩ શ્લોક છે. જૈનોના ૨૩મા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથનું ચરિત્ર તેમાં છે. પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે તે ચંદ્રસેનના શિષ્ય માધવસેનના શિષ્ય જિનસેનના શિષ્ય હતા. તેમના કાલનો નિર્ણય

હાલ થઈ શકે તેમ નથી. પણ તેના આ ગ્રંથની કારંજા ભંડારમાં જે પ્રત છે તેનો લખ્યા સંવત્ ૧૪૭૩ શાલ્વુણ વદિ ૯ બુધ છે કે જે વખતે વીરભાણદેવ રાજ્ય કરતો હતો.

['પાસણાહ-ચરિત' ('પાર્શ્વનાથચરિત') ડૉ. પ્રફુલ્લકુમાર મોદી સંપાદિત પ્રાકૃત ટેક્ટ સોસાયટી, વારાણસી દ્વારા ૧૯૬૫માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૮૪. નયનન્દિના 'સુદર્શન-ચરિત'માં ૧૨ સન્ધિ છે. તેમાં સુદર્શનનું ચરિત્ર છે. પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે કર્તા કુંદકુન્દાચાર્યગણના પચનંદિના શિષ્ય વિશાખનંદિના શિષ્ય રામનંદિના શિષ્ય માણિક્યનંદિના શિષ્ય હતા અને તેમણે વિ.સં. ૧૧૦૦માં જ્યારે ભોજદેવ રાજા અવંતિદેશમાં ધારાનગરીમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે આ ગ્રંથ રચ્યો છે. તેનો આદિભાગ આ પ્રમાણે છે :

ૐ નમઃ સિદ્ધેભ્યઃ । ણમો અરહંતાણં । ણમો સિદ્ધાણં । ણમો
આચરિયાણં । ણમો ઉવજ્જયાણં । ણમો લોએ સવ્વસાહૂણં ।

ઇહ પંચ ણમોક્કારઈ લહેવિ ગોવહુવઉ સુદંસણુ,

ગઉ મોકખહો અકખમિતહો ચરિઉ વ ચઉવગ્ગ-પયાસણુ.

['સુદંસણ-ચરિત' ('સુદર્શનચરિત') ડૉ. હીરાલાલ જૈન સંપાદિત પ્રાકૃત જૈન વિદ્યા ઔર અહિંસા શોધ સંસ્થાન, વૈશાલી દ્વારા ૧૯૭૦માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૮૫. આ જ નયનન્દિએ કદાચ 'આરાધના' નામનો ગ્રંથ રચ્યો હોય. તેના સંબંધમાં સ્વ. સાક્ષર દલાલે જણાવ્યું છે કે તેના કર્તા નયનન્દિ દિગંબર છે. ગ્રંથ બે ભાગમાં - પહેલામાં ૫૬ અને બીજામાં ૫૮ સંધિ છે. પાટણ ભંડારમાં સ્વ. દલાલે પોતે જોયેલી પ્રતમાં માત્ર ૩૦ અને ૨૭ સંધિઓ છે.

મુણિવર ણયનંદી સણિણવધ્ધે પસિધ્ધે સયલવિહિણિહાણે એત્થ કવ્વે સુભવ્વે,
અરિહ પમુહ સુત્તુ વુત્તમારાહણાએ પભણિઉં કુડું સંધી અઠ્ઠાવણં સમેત્તિ.

['આરાધના' અપરનામ 'સકલવિધિનિધાન-કાવ્ય' આ નયનન્દિની જ રચના છે. તેમાં ૫૮ સંધિઓમાં અનેક વિધિવિધાનો અને આરાધનાઓનું વર્ણન છે. આમેર શાસ્ત્રભંડારમાં આની પ્રત છે.]

૮૬. કનકામરનું 'કરકંડુ-ચરિત' ૧૦ પ્રકરણ કે જેને પરિચ્છેદ નામ આપેલ છે તેમાં છે. તેમાં ઋષિ કરકંડુનું ચરિત્ર છે. કર્તા તેમાં સિદ્ધસેન, સમન્તભદ્ર, અકલંકદેવ, સ્વયંભૂ અને પુષ્પદંતનો ઉલ્લેખ કરે છે તે પરથી તેમણે ઈ.સ. ૧૦મી સદીમાં કે તે પછી કોઈ કાળે તેની રચના કરેલી હોવી જોઈએ.

['કરકંડુ-ચરિત' ડૉ. હીરાલાલ જૈન સંપાદિત કારંજા જૈન ગ્રંથમાલા, કારંજા દ્વારા સં. ૧૯૩૪માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૮૭. આનો આદિ-અંતભાગ નીચે પ્રમાણે છે :

મણ-મારવિણાસણહો સિવપુરવાસહો પાવત્તિમિરહરદિણયરહો;

પરમપ્પયલીણહો વિલયવિહીણહો સરમિ ચરણુ સિરિ-જિણવરહો.

જય અણુવમ-સિવસુહ-કરણ દેવ, દેવેદ-કૃષ્ણેદ-શરિંદ-સેવ,
જય ણાણ-મહોદદિ કલિય-પાર, પારાવિય સિવપહે ભવિયતાર.

પુણુ કહમિ પયડુ ગુણણિયરભરિઉ, કરકંડ-શરિંદહો તણઉ ચરિઉ

તો સિદ્ધસેણ સુસમંતભદ્, અકલંકદેવ સુઅજલ સમુદ્;
જય એવં સયંભુ વિલાસચિત્તુ, વાએસરિઘરુ સિરિ પુક્યંતુ.

ચિરુદિવવરવંમુખ્પણ્ણએણ, ચંદારિસિગોતેં વિમલએણ
વઇરાયઇ હુવઇ દિયંબરેણ, સુપસિદ્ધણામ કણ્યામરેણ
બુહમંગલએવહો સીસએણ, ઉપ્પાઇય-જણમણતોસએણ,
આસાઇયણ્ણપરિ સંપત્તએણ, જિણચરણસરોરુહભત્તએણ.

આની સં. ૧૮૭૮માં લખાયેલી પ્રત ઐલક પત્રાલાલ સરસ્વતી ભવનમાં નં. ૨૮ની છે.

[૮૭૬. હરિષેણે સં. ૧૦૪૪માં 'ધમ્મપરિક્ખા' ('ધર્મપરીક્ષા') ૧૧ સંધિમાં રચેલ છે.

૮૭૭. વીર કવિએ સં. ૧૦૭૬માં 'જંબુસામિચરિઉ' ('જંબૂસ્વામીચરિત') ૧૧ સંધિમાં રચેલ છે, જે ડૉ. વિમલ પ્રકાશ જૈન સંપાદિત ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, વારાણસી દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે.

૮૭૮. રામસિંહ મુનિએ સંભવતઃ આ સદીમાં જ અધ્યાત્મપરક 'પાહુડદોહા' કે 'દોહાપાહુડ' રચેલ છે, જેમાં ૨૧૧ પદ્યો મોટે ભાગે દોહા છે. આ હિંદી અનુવાદ, પ્રસ્તાવના વગેરે સાથે ડૉ. હીરાલાલ જૈન સંપાદિત કારંજા જૈન પબ્લિકેશન સોસાયટી, કારંજા દ્વારા ૧૯૩૦માં તથા ગુજરાતી અનુવાદ સાથે ડૉ. રમણીક શાહ સંપાદિત 'સંબોધિ' (લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર જર્નલ)માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

પ્રકરણ ૩ : બારમી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય

૮૮. અભયદેવસૂરિ બારમી સદીમાં સં. ૧૧૩૩-૩૫ લગભગ સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમણે 'જયતિહુયણ-સ્તોત્ર' રચ્યું છે તે પણ અપભ્રંશમાં છે. તેમાં ૩૩ ગાથા છે :

જયતિહુયણ વર-કપ્પરુકખ જય જિણ-ધનંતરિ;
જયતિહુયણ કહ્ણાણ-કોસ દુરિયકખરિ-કેસરિ
તિહુયણ-જણ-અવિલંધિઆણ ભુવણત્તય-સામિય
કુણસુ સુહાઇ જિણેસ પાસ થંભણયપુરિદ્દિઠય.

એય મહારિય જત દેવ ઈહુ નહવણ-મહૂસઉ;
 જં અણલિય-ગુણ-ગહણુ તુમ્હં મુણિજણ અણિસિદ્ધઉ.
 એમ પસીય સુપાસણાહ થંભણપુરદ્દિઠય;
 ઇય મુણિવરુ સિરિ અભયદેઉ વિણણવઇ અણિદિય. ૩૦

['જયતિહુઅણ-સ્તોત્ર' શબ્દાન્વય અને હિંદી અનુવાદ સાથે સાધ્વી સુરેખાશ્રી દ્વારા સંપાદિત અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ થવામાં છે.

૮૮ક. અભયદેવસૂરિની એક રચના 'વીરજિણેસરચરિઉ' ('વીરજિનેશ્વરચરિત') ૧૦૮ પદની પ્રાપ્ત થઈ છે. અને ડૉ. રમણીક શાહ દ્વારા સંપાદિત 'સંબોધિ' (વો. ૧૨ અં. ૧-૪ ૧૯૮૪)માં પ્રકાશિત થયેલ છે. અભયદેવસૂરિની આ પ્રારંભકાળની રચના જણાય છે. આમાં સરળ ભાષામાં ભગવાન મહાવીરનું ચરિત્ર આલેખાયું છે. એના આદિ-અંતભાગ આ પ્રમાણે છે :

વીરજિણેસર-વર-ચરિઉ અઇસય-સયહિં મહંતુ,
 આયત્તિજજઉ કત્રસુહુ સુયણહુ વત્તિજજંતુ.

ઇય કહ્લાણ-કિત્તણુ કિઉ વીરહ જિણહ,
 વર જિણેસરસૂરિહીં સીસિં સુવિહિયહ,
 અભયદેવસૂરિ સૂરિં જિણગુણ-ભાવિયહ,
 હોઇ પઢંત-સુણંતહ કારણુ સિવસુહહ.

૧૦૮]

૮૮. સં. ૧૧૨૩માં સાધારણના અંક સૂચિત કવિએ ૧૧ સંધિવાળી અપભ્રંશ ભાષામાં 'વિલાસવઈકહા' રચેલી છે તે 'સમરાઇચ્યકહા' નામની સુપ્રસિદ્ધ હરિભદ્રસૂરિની પ્રાકૃત કથામાંથી ઉદ્ધૃત કરી છે એમ તે કવિએ પોતે જણાવ્યું છે. કથાવસ્તુ જાણવા માટે સમરાદિત્ય કથામાંનું પંચભવવર્ણન જોવું. ગ્રંથકાર પોતે કોટિકગણ વજ્રશાખામાં થયેલા બપ્પભટ્ટિસૂરિના સંતાન છે ને યશોભદ્રસૂરિના ગચ્છના છે એમ જણાવે છે. કવિ 'સાધારણ' એ નામથી પૂર્વે સુપ્રસિદ્ધ હતા. તે નામથી તેમણે અનેક જાતનાં સ્તુતિસ્તોત્રો રચેલાં હતાં. પાછળથી પોતાનું નામ સિદ્ધસેનસૂરિ પ્રતિષ્ઠિત થયું એ પણ તેમણે જ જણાવી દીધું છે: આ અપભ્રંશ કથાની પ્રત જેસલમેર ભંડારમાં છે. તેનું આદિ આ પ્રમાણે છે :

બહુરયણમહણોરુ નિમ્મલપયહરુ સગુણુ સુવત્તાહિદ્દિઠયઉ,
 જ(ભ?)ણ કરસ ન સોહઇ નયણુ મોહઇ કવ્વહારુ કંઠદ્દિઠયઉ. ૧
 પઢમં પણમેપ્પુ(વિ?)ણુ ઉસહસામિ પુણુ અજિઉ વિવિનિ(ણિ?)જિજયઉ
 થુણામિ,

સંભવુ ભાવેવિણુ ભવવિણાસણુ વંદિવિ અભિનંદણુ ગુણનિધાણુ.

- જેસલમેર ભંડાર સૂચી પૃ. ૧૪, પ્રસ્તા. પૃ. ૪૫

['વિલાસવઈકહા', ('વિલાસવતી કથા') ડૉ. રમણીક શાહ સંપાદિત લા. ૬.

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ દ્વારા ૧૯૭૭માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૯૦. 'માણિક્ય-પ્રસ્તારિકા-પ્રતિબદ્ધરાસ'નો ઉલ્લેખ સં.૧૧૭૪માં યશોદેવ ઉપાધ્યાયના રચેલા 'નવતત્ત્વભાષ્ય-વિવરણ'માં કરેલો છે ને તે સંધિબદ્ધ (અપભ્રંશ કાવ્ય) છે. 'અનયોશ્ચ વિશેષવિધિર્મુકુટ-સપ્તમી-સન્ધિબન્ધ-માણિક્ય-પ્રસ્તારિકાપ્રતિબદ્ધ-રાસકાભ્યામવસેયઃ.' આ પરથી જણાય છે કે ગુજરાતીમાં જેમ કાવ્યને રાસ કહે છે તેવી રીતે અપભ્રંશ તથા પ્રાકૃત ભાષામાં રાસો હતા.

૯૧. સં.૧૧૬૦માં શાલિભદ્રસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ 'ઋષભચરિત્ર' રચ્યું છે તેમાં કેટલેક ઠેકાણો અપભ્રંશ ભાગ આવે છે.

[આ ઋષભચરિત્ર 'જુગાઈજિણિંદ્યરિયં' ('યુગાદિજિનેન્દ્રચરિતમ્') એ નામે પં.રૂપેન્દ્રકુમાર પગારિયા સંપાદિત લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૯૧. સદ્ગત સાક્ષર શ્રી ચિમનલાલે અપભ્રંશ સંબંધે 'સાહિત્ય' માસિકમાં લખતાં જણાવ્યું છે કે :

“અત્યાર સુધીમાં અપભ્રંશ ભાષાનાં જે ઉદાહરણો અપાયાં છે તે હેમાચાર્યના પ્રાકૃત વ્યાકરણ તથા 'દ્વયાશ્રય'માંથી છે. કેવળ અપભ્રંશ ભાષામાં રચાયેલાં કડવાબદ્ધ કાવ્યો તથા ગ્રંથો જૈન ભંડારોમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલાં મોજુદ છે. આ ઉપરાંત ૧૦મા, ૧૧મા તથા ૧૨મા શતકમાં રચાયેલાં પ્રાકૃત કાવ્યોમાં પણ અપભ્રંશમાં રચાયેલો કેટલોક ભાગ માલૂમ પડે છે. હેમાચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્રે સં.૧૧૬૦માં 'શાન્તિનાથ ચરિત્ર'^૬ નામનું ૧૬૦૦૦ શ્લોકનું કાવ્ય રચેલું છે તેમાંથી કેટલોક અપભ્રંશ ભાગ નીચે આપ્યો છે.”

૯૨. આ ભાગમાં શાન્તિનાથના જન્મ વખતે દિશાકુમારીએ જે ઉત્સવ કર્યો હતો તેનું વર્ણન છે :

કવિરાયચક્કવટ્ટિં વંદે સિરિ-ઈંદભૂઈમુણિનાહં,
જસ્સ જલે તેહમ્મિ વ વાણી સવ્વત્થ વિચ્છરઈ. ૬
વંદામિ ભદ્દબાહુ જેણ ય અઈરસિયબહુકહાકલિયં,
રઈયં સવ્વાલક્ખં ચરિયં વસુદેવરાયસ્સ. ૭
વંદે સિરિહરિભદ્દં સૂરિં વિઉસયણા નિગ્ગયપયાવં,
જેણ ય કહાપબન્ધો સમરાઈચ્ચો વિણિમ્મવિઉ.

૬. આ કાવ્યના પ્રારંભમાં પ્રાચીન કવિઓને નમસ્કાર કરવાની પ્રથા હોય છે તે પ્રમાણે દેવચંદ્રસૂરિ ગૌતમસ્વામી, સવાલક્ષપ્રમાણ 'વસુદેવકથા' ('વસુદેવહિંડી')ના કર્તા ભદ્રબાહુ 'સમરાઈચ્ચકહા'ના કર્તા હરિભદ્રસૂરિ, 'કુવલયમાલા'ના કર્તા દાક્ષિણ્યચિહ્નસૂરિ તથા 'ઉપમિતિ-ભવપ્રપંચ'ના કર્તા સિદ્ધસૂરિને નમસ્કાર કરે છે. 'વસુદેવહિંડી' સંઘદાસ તથા ધર્મસેન વાચકની બનાવેલી છે. પરન્તુ આમાં તે ભદ્રબાહુએ રચેલી છે તથા તેનું પ્રમાણ સવાલક્ષનું છે તે વિશેષ છે.

દાકિખત્રઈધસૂરિં નમામિ વરવત્રભાસિયા સગુણા, કુવલયમાલેવ્વ સુહા કુવલયમાલા કહા જસ્સ.	૮
પણમામિ સિદ્ધસૂરિં મહામતિં જેણ સવ્વજીવાણ, પચ્ચક્રમંપિવ રઈયં ભવસ્સ રુવં કહાબંધે.	૧૦
જય જય તિહુયણદીવયદાઇ એ, જય જય અસેસહ માઈ એ, જય જય તિહુયણસૂરવિયાઇ એ, જય જય અચ્છરિયપસાઇ એ. ૪	
મ બીહિસિ પરમેસરિ સામિણિ, જમ્હે દિસાકુમારિ ગયગામિણિ, જમ્મકમ્મુ જિણવરહ કરેસહં, અપ્પઉં સિવપુરિપંથિ ધરેસહમ્. ૬	
અવિ ય તિહુયણનાહહ કુચ્છિધરિ જય જય સામિણિ દેવિ, અમ્હેહિં તુહ પયપંકયઈ વંદિય સિરહ નમેવિ.	૭
જય જય અઇરાદેવિ તુહું સંતિજિણંદહ માએ, પણમહં તુહ પયપંકયઈ સિરિતિહુયણવિક્ખાએ.	૮
જય જય તિહુયણદીવુ તઈ દંસિયસયલપયત્થુ, દિંતિય સામિણિ તાડિયઉ ભવિયહં મોહુ સમત્થુ.	૯
જય જય જગગિહખંભુ જિણુ દિંતિય સામિણિ લોઈ, સંજોઇયભવભીયજણ સયલસુહં સંજોઇ.	૧૦
સયલદુરિયદંદોલિદવજાલાવલિજલવાહુ, દિંતિય તિહુયણમાય પઈ ફેડિઉ અંગહ દાહુ.	૧૧
જય જય પરિબોહયરુ વિત્તિયપુત્તિમચંદુ, માય મહાસઇદેવિ પઈ કિઉ ભવિયહ આણંદુ.	૧૨
જય જય ભવસાયરગયણિચ્છારણવોહિત્થુ, દિંતિય કિઉ ઉવચારુ પઈ લોયહ અઇસુસમત્થુ.	૧૬
જય જય સામિણિ તુજ્જ સુઉ હોસઇ તિહુયણનાહુ, ભવિયાણ યણહ અસેસહ વિ જે ફેડેસઇ દાહુ.	૨૮
અપ્પડિબધુ વિહંગુ જિહ ભૂ જિહ ખંતિસમગ્ગુ, રંગવિવજિજઉં સંખુ જિહ એગુસિંગુ જિહ ખગ્ગુ.	૩૬
હુયવહુ જિમ્વ તવાતવયરુ ભારુંડુ વ અપમત્તુ, સીહુ જમ્વ દુદ્ધરિસુ જિણુ સ્તરઉ જિમ્વ કરિમત્તુ.	૩૭
પંચવત્રવરકુસુમભરુ પુણ સુર મેહ્ધિસ્સંતિ, ઉપરિ છત્તતયરયણુ ચંદતુહુ ધરિહિંતિ.	૪૮
ઇય પરમેસરિ પુત્તુ તુહ હોસઇ ગુણગણરાસિ, તિં વંદહ પણમંત સિર અમ્હિ ણિવિક્કિય પાસિ.	૫૧
પરિવોહેવિણુ ભવિયજણુ જહવિત્થારિવિ કિત્તિ, અંતિવિહેવિણુ તુહતણઉ સેલેસી વરસત્તિ.	૭૫

- દેવચંદ્રપરિવંદિયલ કિયલુ હુડકમુડ એસ,
કો કિર સક્કઠે જિણવરલ ભત્તિ કરેવિ અસેસ. ૭૬
- અઇપંડુસિલાસીહાસણમ્મિ સોહમ્મસામિ ઉવવિસઇ રમ્મિ,
ઉચ્છંગિ ધરઇ જિણવરેંદુ જો પાવજલણઉલ્લવણકંડુ. ૧૦૨
- એત્થંતરિ સારી દુહખયકારી બહુવિલકુસુમગુણાવરિય,
અચ્ચુયસુરણાહિં ભત્તિસણાહિં કુસુમંજલિ નિયકરિ ધરિય. ૧૦૩
- જાઇકુંદમંદારસમુજ્જલ ચંપયપારિજાયયપિંજલ,
કેયઇદલમચકુંદસેહિય ગંધલુદ્ધક્કુંધયમોહિય. ૧૦૪
- ખેત્તકિંકરહિં એત્થંતરે સહસઅક્રેવ ચઉસકહલત્થંતરે,
કણાયકલસાણ સહસક્ક અક્રોત્તરે વીયઉ રૂમ્પમઇયાણ પુણ ઉત્તરે. ૧૦૫
- એવત્ર-સુરેંદિહિં સહસુરવિંદિહિં મજ્જણુ જિણવર-અણિંદયલ,
કિઉ બહુવિહુભત્તિએ નિયવિચ્છિત્તિએ દેવચંદ્રપરિવંદિયલમ્. ૧૧૪
- જયહિ જિણનાહયા કમ્મવણદાહયા પણયસુરનાહયા સિદ્ધિગમવીહયા,
જયહિ સુભકારયા મોહનિદ્ધારયા દુરિયસયવારયા ચત્તસંસારયા. ૧૨૩
- જયહિ ગયસંસયા કામભડધંસયા નીરૂનવદસયા ભુવનઅવચંસયા,
જયહિ હયપાવયા કહિયવરભાવયા દુરકત્તણલાવયા સજલપ્પણરાવયા. ૧૨૬

૮૩. આ દેવચંદ્રજ્ઞકૃત 'સુલસાખ્યાન' અપભ્રંશમાં છે તેમાં ૧૭ કડવક છે.

એહ સંધિ પુરુસત્થ વસત્થિય દેવચંદ્રસૂરિહીં સમત્થિય,
ઇય બહુગુણભૂસિઉ જિણામુપસંસિઉ સુલસચરિઉમ્મત્થિયહં.
નિસુણાંત-પઢંતહ ભત્તિએ સત્તણં મોકમુ મોકખત્થિયહં.

૮૪. હેમચંદ્રજ્ઞના 'વ્યાકરણ'['સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન']માંથી તેમજ 'કુમારપાલચરિત/દ્વયાશ્રય પ્રાકૃતકાવ્ય'માંથી ઘણુંક અપભ્રંશ સાહિત્ય મળી આવે છે તેના સંબંધે હવે પછી જુદા વિભાગ અને પ્રકરણમાં જણાવીશું.

૮૫. સસિપાલક-કુલસંભવ પાર્શ્વનંદન ધાહિલના 'પઉમસિરિચરિઉ'માં ચાર સંધિમાં પદ્મશ્રી સતીના શીલનું વર્ણ છે. આ ક્યારે રચાયેલું છે તે જણાવેલું નથી પરંતુ પાટણ ભંડારની પ્રતનો સંવત્ ૧૧૯૧નો છે. તેનો આદિ ને અંતભાગ નીચે પ્રમાણે છે :

ધાહિલુ દિવ્વદિદ્દિઠ કવિ જંપઇ, અહુ જણ રોલુ મુએવિણુ સંપઇ,
નિસુણાહ સાહમિ કત્રરસાયણુ, ધમ્મ કહાણઉ બહુગુણ-ભાયણુ.

સસિપાલકવ્વ-કઇ આસિ માહુ, જસુ વિમલુ કિત્તિ જગિ ભમઇ સાહુ,
તસુ નિમ્મલિ વંસિ સમુબ્ભવેણ, પઉમસિરિચરિઉ કિઉ ધાહિલેણ.
કવિ પાસહ નંદણુ દોસવિમદ્દણુ સુરાઇહિં મહાસઇહિં.
જિણાયલણહ ભત્તઉ તાયઇ પીતઉ દિવ્વદિદ્દિઠ નિમ્મલમઇહિં.

[‘પઉમસિરિયરિઉ’ (‘પદ્મશ્રીચરિત’) ડૉ. મધુસૂદન મોદી અને ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી સંપાદિત ભારતીય વિદ્યા ભવન, મુંબઈ દ્વારા સિંઘી સિરીઝમાં ૧૯૪૮માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૯૬. ‘સંદેશરાસક’ પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશમાં છે. તેમાં દોહા, ગાથા, રકા, પદ્ધિકા, ચંદ્રાયણ, અર્ધ વગેરે છંદો વાપરેલા છે. પાશ્ચાત્ય દેશમાં મ્લેચ્છ દેશમાં મીરસેણના સંબંધીનો પુત્ર અદ્દહમાન નામનો હતો, તેની ગીતવિષયક પ્રાકૃત કાવ્યને વિશે પ્રીતિને લીધે તેના સ્નેહથી આ વિરહિણી-સંદેશવિષયક ‘સંદેશ-રાસક’ રચેલું છે. તેની પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે.

પચ્ચાએસિ પહ્લુઓ પુવ્વપસિદ્ધો ય મિચ્છદેસોત્પિ,

એહ વિસએ સંભૂઓ આરદ્દો મીરસેણસ્સ. ૩

તહ તણઓ કુલકમલો પાઇય-કવ્વેસુ ગીય-વિસએસુ.

અદ્દહમાણ પસિદ્ધો સન્નેહઈ-રાસયં રઈયં.

[અદ્દહ રહમાન (અબ્દુલ રહમાન)નો ‘સંદેશરાસક’ મુનિ જિનવિજય અને ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી સંપાદિત ભારતીય વિદ્યા ભવન, મુંબઈ દ્વારા સિંઘી સિરીઝમાં ૧૯૪૫માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૯૭. ‘ચર્યરી’ નામની જિનવલ્લભસૂરિની સ્તુતિ સાથે ચૈત્યવિધિ જિનદત્તસૂરિએ અપભ્રંશમાં રચી છે. જિનવલ્લભનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૧૬૮માં થયો ને તેમના શિષ્ય જિનદત્તે તેમના પછી થોડાં વર્ષોમાં જ આ સ્તુતિ રચી હોય તેમ અનુમાનાય છે. જિનદત્તને આચાર્યપદ સં. ૧૧૬૮માં મળેલું અને તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૨૧૧માં થયો. તેનો આદિભાગ :

નમિવિ જિણેસર-ધમ્મહ તિહુયણસામિયહ

પાયકમલુ સસિનિમ્મલુ સિવગયગામિયહ,

કરિમિ જહક્રિયગુણથુઇ સિરિ-જિણવલ્લહહ

જુગપવરાગમસૂરિહિ ગુણિગણદુહહહહ. ૧

• ત્રિભુવનના સ્વામી, શિવગતિગામી એવા જિનેશ્વર ધર્મનાથના ચંદ્ર જેવા નિર્મલ પાદકમલને નમીને યુગપ્રવર આગમાચાર્ય ગુણિગણદુર્લભ એવા શ્રી જિનવલ્લભની યથાસ્થિત ગુણસ્તુતિ કરું છું. •

પરિહરિ લોયપવાહુ પયટ્ટિઉ વિહિવિસઉ,

પારતંતિ સહુ જેણ નિહોડિ કુમગ્ગસઉ,

દંસિઉ જેણ દુસંઘ-સુસંઘહ અંતરઉ,

વદ્દમાણજિણતિત્થહ કિયઉ નિરંતરઉ. ૧૦

• જેણે લોકપ્રવાહને પરિહરી - તજ્જ પરતંત્રતાવાળા શત કુમાર્ગને ટાળી વિધિમાર્ગ પ્રવર્તાવ્યો, જેણે નઠારો સંઘ અને સારો સંઘ બે વચ્ચેનું અંતર બતાવ્યું અને વર્ધમાન - મહાવીર જિનના તીર્થ[ધર્મપરંપરા]ને

નિરંતરનું - અવિચ્છિન્ન કર્યું.

૮૮. જિનદત્તસૂરિની બીજી બે અપભ્રંશ કૃતિઓમાંથી 'ઉપદેશ(ધર્મ)રસાયન-રાસ'માં ૮૦ ગાથા છે અને 'કાલસ્વરૂપકુલક'માં ૩૨ ગાથા છે. આમાંની છેલ્લી કૃતિની ત્રીજી ગાથામાં 'વિક્કમસંવચ્છરિ સય બારહ હુયઇ પણટ્ટઉ સુહુ ઘરવારહ' આવા શબ્દો છે તેથી તે કૃતિ વિક્રમના તેરમા સૈકાના પ્રારંભના ૧૧ વર્ષમાં કોઈ પણ વખતે બની હોવાનું અનુમાન કરી શકાય કારણકે વિ.સં. ૧૨૧૧માં જિનદત્તસૂરિનો સ્વર્ગવાસ થયો છે. છતાં આ સર્વને સામાન્ય રીતે ૧૨મી સદીની કૃતિ તરીકે લેવામાં વિશેષ હરકત જેવું નથી.

૮૯. આ ત્રણે જિનદત્તસૂરિનાં કાવ્ય 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' એ નામથી ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં પ્રકટ થનાર ગ્રંથમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે, અને તેમાં પ્રથમનાં બે કાવ્યો પરની જિનપાલ ઉપાધ્યાય (જિનપતિસૂરિશિષ્ય)ની સં. ૧૨૮૪ની રચાયેલી સંક્ષિપ્ત સંસ્કૃત વૃત્તિ પણ દાખલ કરી છે. છેલ્લી કૃતિ પર ઉપાધ્યાય સુરપ્રભ- (જિનપતિસૂરિશિષ્ય)ની વિવૃત્તિ છે. સાથે એ ત્રણે કાવ્યની સંસ્કૃત છાયા તે ગ્રંથના સંપાદક પંડિત લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીએ કરીને મૂકી છે. તેમાં સંપાદક સાક્ષર જે પ્રસ્તાવના અને પરિશિષ્ટ મૂકવાના છે તે બહાર પડવાથી વિશેષ પ્રકાશ પડશે.

['અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયી' ૧૯૨૭માં પ્રકાશિત થઈ ચૂકેલ છે.]

૧૦૦. વાદિદેવસૂરિ એ મહાપ્રભાવક જૈનાચાર્ય થઈ ગયા. તેમણે પોતાના ગુરુ મુનિચંદ્રસૂરિ (સ્વ. સં. ૧૧૭૮) ઉપર તે સમયની બોલાતી ભાષા - અપભ્રંશ ભાષામાં 'સ્તવન' રચ્યું છે (મુદ્રિત - જૈન શ્લોકો. હેરલ્ડ પત્રનો ઈ.સ. ૧૯૧૭ના સપ્ટે.થી નવે.નો ખાસ અંક પૃ.૩૩૧-૩૩૫). તેનો આદિ અને અંતભાગ નીચે પ્રમાણે છે :

નાણુ ચરણુ સંમતુ જસુ રયણતઉ સુપહાણુ,
જયઓ સુ મુણિસુરિ ઇત્યુ, જગિ મોડિ અવમ્મહખાણુ. ૧

જાહે પસત્રા તુહ નયણ, તહ મણુયહ સયકાલ,
હિયઇચ્છિય સુહ સંપડહિં, અનુ છિંદહિં દુહજાલ. ૨૪
દૂસમં રયણિહિં સૂર જિમ્વ, તુહ ઉહિઉ મુણિનાહ,
સિરિ મુણિચંદ મુણિંદ પર મહુ ફેડઇ ફુગ્ગાહ. ૨૫
આની હાલની ગુજરાતી છાયા પં. બહેચરદાસે આ પ્રમાણે આપી છે :
જ્ઞાનચરણ સમ્યક્ત્વ જેનું રત્નત્રય સુપ્રધાન,

જ્યો સ મુનિસુરિ અહીં જગે, મોડયો મન્મથસ્થાણુ. ૧
જ્યારે પ્રસન્ન તવ નયનો તથા મનુજોને સદા કાળ,
હૃદયઇચ્છિત સુખ સાંપડે પછી છેદાય દુઃખજાળ. ૨૪

દુઃષમ રજનિમાં સૂર્ય જેમ તું ઊઠ્યો મુનિનાથ.

શ્રી મુનિચંદ્ર મુનીંદ્ર પરમ [પર મમ] ફેરે કુઆહ.

ચરણ - વિશુદ્ધપ્રવૃત્તિ, સમ્યક્ત્વ - શ્રદ્ધા, મન્મથસ્થાણુ - કામરૂપ ખીલો. દુઃષમ રજની - આ પાંચમા દુઃષમ નામના આરારૂપ રાત્રી. કુઆહ-કદાગ્રહ.

૧૦૧. લક્ષ્મણગણિએ 'સુપાસનાહ-ચરિએ' એ નામનો પ્રાકૃત ગ્રંથ સંવત ૧૧૯૯માં માઘ શુદ્ધ ૧૦ ગુરુને દિને ગુરુ મંડલીપુરીમાં શ્રી કુમારપાલના રાજ્યમાં રચ્યો છે તેમાં ક્યાંક-ક્યાંક અપભ્રંશમાં છંદો છે :

ગરુડભક્તિબ્ભરુભિભ્રરોમંચયા, થુણહિ તિત્થેસરં તત્થ નચ્યંતયા,
કેવિ મુંચંતિ મંદારસુમણોહરં, ગંધવસ મિલિય સલોહ સુમણોહરં. ૨૬૮
કેવિ મદ્ધ વ સજ્જંતિ કમદદ્દુરં, અવરિ ગાયંતિ સુહકંઠરવસુંદરં,
કેવિ ઉત્તાલ તાલાઉલં રાસયં, કુણહિં કરનચિયં અવરિ વરહાસયં. ૨૬૯
કેવિ હરિસુદ્ધરા તિસય ગલદદ્દુરં, કુણહિં હયહેસિયં કેવિ સુઇબંધુરં,
કેવિ ગયગજિજયં કુણહિં મયત્તિભલં, અગ્નિ મુટ્ઠીહિ પહરંતિ ધરણીયલં. ૨૭૦

કેવિ શોરિંતિ વક્કરિય ઉક્કેરયં, કેવિ કુવ્વંતિ કંઠીરવુત્તાયયં,
કેવિ તકખણિણુ ખીરોચજલ-સંતિયં, કલસમુવણિંતિ તિયસા હરિયંતિયં. ૨૭૧

• ત્યાં ગુરુભક્તિના ભરથી ઉદ્ભવત્ર રોમાંચ થયાં છે જેનાં એવા નાચતા (દિવતાઓ) તીર્થેશ્વરને સ્તવે છે. કેટલાક (દિવો) સુગંધને વશ થઈ જ્યાં સુમનોહર ભ્રમરો થોકબંધ ભેગા થાય છે એવા મંદાર નામનાં પુષ્પોનો ભર - ઢગ ફેંકે છે, કેટલાક મદ્યોની માફક કમદદ્દુર (દેડકાની પેઠે) સજ્જ થાય છે, જ્યારે બીજા સારા કંઠરવથી સુંદર ગાય છે. કેટલાક ઊંચાનીચા તાલવાળા રાસ કરે છે. કેટલાક હાથ નચાવે છે, બીજા સુંદર હાસ્ય કરે છે, કેટલાક હર્ષથી મસ્ત બની ગળું ફુલાવી દેડકા જેવો અવાજ કરે છે, કેટલાક કર્ણને બંધુર એવા ઘોડાના હણહણવાનો અવાજ કરે છે, કેટલાક મદમસ્ત હાથીની ગર્જના કરે છે. બીજા ભૂમિતલને મૂઠીથી મારે છે, કેટલાક... (?) અને કેટલાક સિંહનાદ કરે છે. કેટલાક દેવતાઓ તે જ ક્ષણે ક્ષીરોદધિના જલવાળા કલશો ઈંદ્ર પાસે લઈ જાય છે. •

૧૦૨. બીજો નમૂનો એ છે કે :

ચઉપ્પઇ

જહિં ઉપ્પજજઇ જલણું તં નિશ્ચિયં તા ડહઇ,
પાસહિઉં ફુલિંગિહિં ડહઇ ન વા ડહઇ,
જસુ પુણુ કોહ સુ અપ્પઉં જણુ ડહિઉં,
હાણિ કરેઇ પરત્તાહ જિણવરિ ઇહ કહિઉં. ૨૭૦

રોસિણ અબ્ભુકખાણુ જુ વિચરઇ અવરજણિ,
 સો તેણવિ પરિભવિયઇ ડજ્જઇ અન્નુ મણિ,
 તો તં સો ઇહ લોઇવિ વઇરિઉ ભણિ હણઇ.
 આલિ જુ દિત્રઇ પાવુ અયાણઉ ન તં ગણઇ. ૨૭૧

રોસાનવિણ પલિત્તુ મુહિત્તિણ ડહઇ નરુ,
 નિયધમ્મહ ભંડારુ સુસંઠિઉ જો સુચિરુ,
 રોસપિસાઇણ ગહિઉ ન ભુંજઇ ન ય સુયઇ,
 અઇવહ્ણહ ધણુ માણુસુ વિણુ દોસિણ મુયઇ. ૨૭૨

જહ કુંડલ કેઉર કિરીડ વિહૂસણ વિહૂસિઉ,
 વિણયવિહૂણઉ સોહ ન પાવઇ નરુ કહવિ,
 તહ પંડિઉ દાયારુ તવસ્સી જઇ તહવિ,
 ન લહઇ સુગ્ગઇમગ્ગુ સરોસિઉ નરુ કહવિ. ૨૭૩

• જ્યાં અગ્નિ ઊપજે - ઉત્પન્ન થાય તેને પોતે રહે ત્યાં સુધી બાળે, (પણ) પાસે પડેલાને (પોતાના) તણખાથી બાળે કે ન પણ બાળે; જ્યારે ક્રોધ જેને થાય છે તે પોતાને તથા બીજાને પણ બાળીને બીજે સ્થળે પણ હાનિ કરે છે એમ જિનવરે કહ્યું છે.

જે (જન) રોષથી બીજા મનુષ્યોમાં અભ્યાખ્યાન - ચાડી ફેલાવે છે તે તે (રોષ)થી પણ પરાભવ પામે છે, અને પોતાના મનમાં બળે છે; તેથી તે આ લોકમાં પણ તેને વૈરી ગણી મારે છે. અભ્યાખ્યાન - આળમાં જે પાપ થાય છે તે અજ્ઞાની સમજતો નથી.

જે ઘણા કાળ સુધી સુસંસ્કારમાં સ્થિત હોય એવો મનુષ્ય રોષરૂપી અગ્નિથી પ્રદીપ્ત થઈને (એક) મુહૂર્તમાં નિજ ધર્મનો ભંડાર બાળી નાખે છે. રોષરૂપી ભૂત જેને ભરાણો હોય તે ભોગવતો નથી તેમ સૂઈ શકતો નથી, અને અતિ પ્યારું ધન મનુષ્યને વિના દોષે છોડી જાય છે. જેમ કુંડલ, કેયૂર, કિરીટ(મુગટ)થી વિભૂષિત થયેલો નર વિનયવિહીણો (હોય તો) કોઈ રીતે શોભા પામતો નથી, તેવી રીતે કોઈ માણસ પંડિત, દાતા, તપસ્વી હોય છતાં પણ રોષવાળો હોય તો સુગતિનો માર્ગ પ્રાપ્ત કરતો નથી.

૧૦૩. આ કવિએ બીજાનું સુભાષિત પણ મૂક્યું છે અને તેથી તે તેમના સમયથી પ્રાચીન હોવું જોઈએ :

યતઃ ઉક્તમ્

અપ્પત્થિયઈ ઈતિ જહ દુક્ખઈ, સહસા પરિણમંતિ તહ સુક્ખઈ,
 પુવ્વજિજયઈ ધરિવિ કો સક્કઈ, સપ્પુરિસહં ચિત્તુવિ ન ચમક્કઈ,

• જેમ દુઃખો અપ્રાર્થિત (વણમાગ્યાં) આવે છે, તેમ સુખો સહસા - એકદમ પરિણમે છે. પૂર્વોપાર્જિતને કોણ અટકાવી શકે ? સત્પુરુષોનું

ચિત્ત છતાંય ચમકતું નથી - ચમત્કાર પામતું નથી - આશ્ચર્ય પામતું નથી.

૧૦૪. આવા અપભ્રંશ ભાષામાં અમુક ભાગો પૃ.૫૦, ૧૮૦, ૨૧૩, ૨૮૬, ૨૯૬, ૪૪૦થી ૪૪૨, ૪૬૮, ૫૭૦, ૬૨૫, ૬૩૨, ૬૪૭ પર છે. જુઓ 'સુપાસનાહ-ચરિત્ર' સંસ્કૃત છાયા કરીને સંશોધક પંડિત હરગોવિન્દદાસ શેઠ અને પ્રકાશક જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા, અંક ૪, ૮, ૧૨, કાશી. [સં.૨૪૪૬]

[૧૦૪ક. દેવસેને સં.૧૧૩૨માં 'સુલોચણાયરિઉ' ('સુલોચનાચરિત') ૨૮ સંધિમાં રચેલ છે.

૧૦૪ખ. શ્રીધરની ત્રણ કૃતિઓ મળે છે - 'પાસણાહચરિઉ' ('પાર્શ્વનાથચરિત'), ૧૨ સંધિ, રચ્યા સં.૧૧૮૮; 'સુકુમાલચરિઉ' ('સુકુમારચરિત'), ૬ સંધિ, રચ્યા સં.૧૨૦૮; 'ભવિસયત્તચરિઉ' ('ભવિષ્યદત્તચરિત'), ૬ સંધિ, રચ્યા સં.૧૨૩૦.

૧૦૪ગ. અનુમાને ૧૧મી અને ૧૩મી શતાબ્દી વચ્ચે સુપ્રભાચાર્ય 'વૈરાગ્યસાર' ૭૭ પદની રચેલ છે. એ ડો. હ. દા. વેલણકર સંપાદિત એનલ્સ ઓફ ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂનાના વો.૧ (પૃ.૨૭૨-૮૦)માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

૧૦૪ઘ. ઉપરાંત જુઓ ફકરો ૧૩૮.]

પ્રકરણ ૪ : તેરમી, ચૌદમી અને પંદરમી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય

તેરમી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય

૧૦૫. યોગચંદ્રમુનિના રચેલા 'યોગસાર' ગ્રંથમાં ૧૦૫ દોહા ૧ સોરઠો ને ૧ ચોપાઈ છે. તેને 'દોહાસાર' પણ કહે છે. તેનો વિષય અધ્યાત્મોપદેશ છે. યોગચંદ્રમુનિનો સમય નિર્ણીત થયો નથી. કોઈ કહે છે કે વિક્રમની બારમી સદી અથવા વધુમાં વધુ તેરમી સદીનો પૂર્વ ભાગ સિદ્ધ થાય છે, પણ ભાષા સરલ તેથી આધુનિક ભાષાને એટલીબધી મળતી છે કે તેને તેટલો પ્રાચીન સમય આપવાનો સ્વીકાર કરવા કોઈ ખંચાય; છતાં જ્યાં સુધી તેનો સમય નિર્ણીત રીતે સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તેને અત્ર સ્થાન આપવું યોગ્ય ધાર્યું છે. (આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થઈ ગયો છે. માણિકચંદ્ર જૈન ગ્રંથમાલા, અંક ૨૧.) તેના દોહાની ભાષા આપણી હાલની દેશી ભાષાનું પુરાણું સ્વરૂપ બતાવે છે, અને તે અપભ્રંશની સરલ ભાષા છે તેથી તેને જૂની ગુજરાતી કે જૂની હિંદી નિશ્ચિતપણે આપણે કહી શકીએ. ઉદાહરણ તરીકે :

અજરુ અમરુ ગુણગણણિલઉ, જહિ અપ્પા ધિર થાઇ,

સો કમ્મહિણવિ બંધવઇ, સંચિયપુવ્વ વિલાઇ. ૧

- અજર અમર ગુણગણનિલય, જે આત્મા સ્થિર થાય,
તે કર્મો નવિ બાંધશો, સંચિતપૂર્વ વિલાય.

એટલેકે અજર, અમર, ગુણના સમૂહનું સ્થાન (એવો) આત્મા જેનો સ્થિર થાય છે તેને તે કર્મો બાંધતા - બંધન કરતા નથી. પૂર્વનાં (જે)

સંચિત (તે જ) વિલય પામે છે - નાશ પામે છે. •

અપ્પ-સરૂવલ જો રમઇ, છંડવિ સબ વવહારુ,

સો સમ્માઇઠી હવઇ, લહુ પાવઇ ભવપારુ.

- આત્મસ્વરૂપે જે રમે, છાંડે સહુ વ્યવહાર,
તે સમ્યગ્દંષ્ટિ થતો, પામે અલ્પ ભવપાર.

લહુ-લઘુ, થોડા સમયમાં યા થોડા પ્રયાસથી. •

જહ સલિલેણ ણ લિપ્પયઇ, કમલણિપત્ત કયાવિ,

તહ કમ્મેણ ણ લિપ્પયઇ, જઇ રઇ અપ્પ-સહાવિ.

- જલથી થાય ન લિપ્ત જયમ, કમલિનીપત્ર કદાપિ,
કર્મથી થાય ન લિપ્ત ત્યમ, યદિ રતિ આત્મસ્વભાવ. •
ઇક્ક ઉપજજઇ મરઇ કુવિ, દુહુ સુહુ ભુંજઇ ઇક્કુ,
ણરયહ જાઇવિ ઇક્ક જિય, તહ ણિવ્વાણહ ઇક્કુ. ૪
- એકલો ઊપજે, મરત એક, દુઃખસુખ ભોગવે એક,
નરક જાય વળી એક જીવ, ત્યમ મુક્તિ પણ એક. •

૧૦૬. આમાં સોરઠા છંદ પણ છે :

જીવાજીવહ ભેઉ જો, જાણઇ સો જાણિયઉ,

મોક્ખહ કારણ એઉ ભણઇ, જોઇ જોઇહિ ભણિઉ.

- જીવ અને અજીવના ભેદ જે જાણે છે તે જાણે છે (અર્થાત્ તે જ જ્ઞાની છે). મોક્ષનું કારણ એ જ છે (એમ) યોગી (યોગચંદ્ર) કહે છે (કે જે) યોગીઓએ કહેલું છે. •

ધમ્મુ ણ પઢિયા હોઇ, ધમ્મુ ણ પોચ્છાપિચ્છયઇ,

ધમ્મુ ણ મઢિય પયેસિ, ધમ્મુ ણ મુચ્છા લુચ્ચિયઇ.

- પઢ્યે ન હોયે ધર્મ, પૂછાપૂછીથી ધર્મ નવ,
મઢી પ્રવેશ્યે ધર્મ નવ, મૂછ લોચ્યે નવ ધર્મ છે. •

આમાં પોચ્છાપિચ્છય (પૂછાપૂછી), મઢિય (મઠ), મુચ્છા (મૂછ) વગેરે દેશી શબ્દો છે.

૧૦૭. આ ગ્રંથમાં એક ચોપાઈ પણ છે :

કાસુ સમાહિ કરઉં કો અંચઉં, છોપુ અછોપુ કરિવિ કો વંચઉં,

હલ સહિ કલહિ કેણ સમ્માણઉં, જહિં જહિં જોવઉં તહિં અપ્પાણઉં. ૨૦

- કેની સાથે સમાધિ કરું, કોને અર્ચું (પૂજું), છૂત-અછૂત કરીને કેની વંચના કરું, ભલા, કેની સંગાથે કલહ ભોગવું; જ્યાંજ્યાં જુઓ ત્યાં આત્મા જ છે. •

આ 'દોહાસાર'ને મળતો જ 'શ્રાવકાચાર' નામનો ગ્રંથ છે કે જેનો ઉલ્લેખ આગળ કરવામાં આવ્યો છે.

૧૦૮. પ્રાયઃ આ કવિનો 'પરમાત્મપ્રકાશ' નામનો ઉત્તમ આધ્યાત્મિક ગ્રંથ છે

તે પણ આ જ પ્રકારનો છે. તે ભક્ત પ્રભાકરની વિનંતીથી રચવામાં આવ્યો હતો. તેમાં પણ દોહા છંદનો ઉપયોગ કર્યો છે. દાખલા તરીકે :

જઈ શિવિસહુ વિ કુઈ કરઈ, પરમપ્પઈ અણુરાઉ,
અગ્ગિકણી જિમ કટ્ઠગિરિ, ડહઈ અસેસુ વિ પાઉ. ૧૧૫

• જો (એક) નિમિષ - ક્ષણની અર્ધી પણ કોઈ પરમાત્મા પ્રત્યે અનુરાગ કરે - રાખે, તો જેમ અગ્નિની એ કણી લાકડાનો પર્વત - મોટો ઢગ બાળી નાખે છે તેમ તે અશેષ - સર્વ પાપ પણ બાળી નાખે છે. •

હરિહરબહુ વિ જિણવર વિ, મુણિવરવિંદ વિ ભવ્વ,
પરમણિરંજણિ મણુ ધરિવિ, મુકમુ જ ઝયહિ સવ્વ. ૧૩૪

• હે ભવ્યો ! હરિ, હર, બ્રહ્મા પણ, (તેમજ) જિણવરો પણ, (અને) મુનિવરના સમૂહો પણ, પરમનિરંજનમાં મન રાખી મોક્ષને જ ધ્યાય છે. •

ણિટ્ટુરવયણુ સુણેવિ જિય, જઈ મણિ સહણ ણ જાઈ,
તો લહુ ભાવહિ બંભુ પરુ, જિં મણુ ઝત્તિ વિલાઈ. ૩૧૫

• હે જીવ ! જો નિષ્કુર વચન સાંભળી મનમાં સહન થાય નહીં તો પરબ્રહ્મને શીઘ્ર ભાવ - તેની ભાવના કર કે જેથી મન ઝટ વિલીન - દ્રવીભૂત બને. •

આમાં ૩૪૫ છંદ છે તેમાં ૩૪૩ દોહા છે ને છેલ્લા બે જુદા છંદમાં છે તે પૈકી -

જં તત્તં ણાણરૂવં પરમમુણિગણા ણિચ્ચ ઝયંતિ ચિત્તે,
જં તત્તં દેહચત્તં ણિવસઈ ભુવણે સવ્વદેહીણ દેહે,
જં તત્તં દિવ્વદેહં તિહુવણગુરુગં સિજ્જએ સંતજ્જવે,
તં તત્તં જસ્સ સુહં કુરઈ ણિયમણે પાવએ સો હિ સિદ્ધિં. ૩૩૪

૧૦૮. ઉપરનાં ઉદાહરણો મૂલ માત્ર પરથી લીધાં છે; તેના પર સંસ્કૃત છાયા કે કોઈ ટીકાટિપ્પણી વગેરે મળતી નથી તેથી ક્યાંકક્યાંક શબ્દો યા પદોના અર્થ સ્પષ્ટ સમજાયા નથી. વાચક પોતાની મેળે તે પર વિચારી કરી લેશે. એ થોડાં ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થશે કે વિક્રમની નવમી સદીથી પાંચ-છ સદી સુધીનું અપભ્રંશ-પ્રાકૃત સાહિત્ય, ગુજરાતી, હિન્દી આદિ દેશી ભાષાના મૂળનો પત્તો લગાડવામાં કેટલું ઉપયોગી છે.

૧૧૦. ઉક્ત 'પરમાત્મપ્રકાશ' નામનો ગ્રંથ પ્રકટ થયો છે (રાયચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાલામાં) તેમાં કર્તાનું નામ યોગીન્દ્રદેવ આપ્યું છે તે જ આ યોગચંદ્રમુનિ એમ સંભવે છે. આ કૃતિની ભાષા પણ અપભ્રંશની સારી અને ઉચ્ચ સ્થિતિ સૂચવે છે. ઉપરની અને આ કૃતિની ભાષા સાથેસાથે એક પ્રવાહમાં અખંડપણે સરલતાથી એવી વહે છે કે જાણે તત્કાલીન બોલાતી ભાષામાં રચાઈ હોય એવું જણાય છે. તેના પર ટીકા બ્રહ્મચારી દેવે સંસ્કૃતમાં રચી છે. વળી આ 'પરમાત્મપ્રકાશ' પરથી શ્વેતામ્બરીય ધર્મમંદિરગણિએ ગુજરાતીમાં તે જ નામની કૃતિ સં.૧૭૪૨ના કાર્તિક શુદ્ધ ૫ ગુરુવારે મુલતાનમાં રચી પૂર્ણ કરી છે. જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ભા.૪, પૃ.૩૨૫.

[યોગીન્દ્રદેવ અને યોગચન્દ્ર મુનિ એક જ છે એમ ડો. ઉપાધ્યેએ સિદ્ધ કરેલ છે. તેમણે મૂળમાંના 'જોઈન્દુ'ને આધારે-એમનું 'યોગીન્દુ' એવું નામ આપેલ છે. ડો. ઉપાધ્યેએ યોગીન્દુનો સમય ઈ.સ. છઠ્ઠી-સાતમી (સંવત સાતમી-આઠમી) શતાબ્દી માનેલ છે.]

'પરમખ્યાસુ' ('પરમાત્મપ્રકાશ') ડો. એ. એન. ઉપાધ્યે સંપાદિત મુંબઈથી ૧૯૩૭માં પ્રકાશિત થયેલ છે તેમાં પરિશિષ્ટ રૂપે 'યોગસાર' છપાયેલ છે.]

૧૧૧. દશમી સદીમાં દોહાની રચના થતી હતી એવું માલૂમ પડે છે, પણ તે જોઈએ તેવી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા પામી નહોતી એ પણ સાથેસાથે જણાય છે.

દેવસેન આચાર્યે દર્શનસાર, નયચક્ર, ભાવસંગ્રહ, આરાધનાસાર અને તત્ત્વસાર નામના પ્રાકૃત ગ્રંથ રચેલા તે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. તે પૈકી 'દર્શનસાર'ની રચના વિ.સં.૯૯૦માં ધારાનગરીના શ્રી પાર્શ્વનાથ ચૈત્યાલયમાં સમાપ્ત થયાનું તેની પ્રશસ્તિ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે; તેથી આ આચાર્યનો સમય દશમી સદીમાં થવાનું નિશ્ચિત છે. "તેમણે 'નયચક્ર' નામનો ગ્રંથ દોહા છંદમાં એટલે તે સમયની અપભ્રંશ-પ્રાકૃત ભાષામાં રચ્યો હતો પરંતુ તેના સમયમાં સમાલોચકોને તે છંદ પસંદ ન પડ્યો તેથી તેમના શિષ્ય માઈલ્લ ધવલે તેના દોહાને ગાથાઓમાં ફેરવી નાખ્યા. આ વાત તે ગ્રંથની બે છોટી ગાથાઓ પરથી વિદિત થાય છે :

સુણિગિણ દોહાસત્થં સિગ્ધં હસિઉણ સુંહકરો ભણઇ,

એત્થ ણ સોહઇ અત્થો, ગાહાબંધેણ તં ભણઇ.

• દોહાબદ્ધ ગ્રંથને સુણીને શીઘ્ર શુભંકરે હસીને કહ્યું, આ (છંદ)માં અર્થ શોભતો નથી તેથી ગાથાબદ્ધ કરો. •

દવ્વસહાવપયાસં દોહયબંધેણ આસિ જેં દિટ્ઠં,
તં ગાહાબંધેણ રઇયં માઈલ્લધવલેણ.

• સ્નેહથી આ દ્રવ્યસ્વભાવનો પ્રકાશ (ગ્રંથ) કે જે પહેલાં દોહાબદ્ધ જોવામાં આવ્યો હતો તે માઈલ્લ ધવલે ગાથાબદ્ધ રચ્યો. •

૧૧૨. "દોહા છંદનો તે વખતે સામાન્યપણે નવોનવો જ પ્રયોગ હતો તેથી શુભંકર મહાશયે તેને પસંદ ન કર્યો. આ દોહાબદ્ધ ગ્રંથ હમણાં મળતો નથી. કોણ જાણે આ જાતના બીજા કેટલાએક ગ્રંથો આવા શુભંકરોની કૃપાથી નષ્ટ થયા હશે." (ગુલેરીજી, ના.પ્ર.પ., ભા.૨-૩, પૃ. ૨૪૧-૨૪૩).

૧૧૩. આ સર્વ ગ્રંથોથી જુદો એક અશ્રુતપૂર્વ ગ્રંથ નામે 'શ્રાવકાચાર' દેવસેનસૂરિએ રચેલો કારંજાના ભંડારમાં ઉપલબ્ધ થયો છે. આમાં લગભગ ૨૫૦ દોહામાં ગૃહસ્થધર્મનું વર્ણન છે, તેમાંથી અહીંથી તહીંથી બે-ચાર દોહા લઈએ :

ણમકારેપિણુ પંચગુરુ, દૂરિદલિયદ્દુહકમ્મુ,

સંખેવે પયકખરહિ, અકખમિ સાવયધમ્મુ.

• જેણે દુષ્કર્મોને દુર્દશિત કર્યા છે (એવા) પંચ ગુરુઓને^૧ નમસ્કાર કરી સંક્ષેપમાં પદ અને અક્ષરો દ્વારા શ્રાવકધર્મને કહું છું - આખ્યાન કરું છું. •

‘પિણુ’ પૂર્વકાલની ક્રિયા વિભક્તિ છે અને ‘કમ્મુ’ તથા ‘ધમ્મુ’માં ‘ઉ’ છે તે કર્મકારક-સૂચક છે.

સુણુ દંસણ જિય ! જેણ વિણુ, સાવયગુણ ણવિ હોઇ,
જહ સામગ્ગિ વિવજ્જિયહ, સિજ્જહ કજ્જુ ન કોઇ.

• હે જીવ ! દર્શનને^૨ સાંભળો, જેના વિના શ્રાવકના ગુણ હોય નહીં; (કેવી રીતે ?) જેવી રીતે (યોગ્ય) સામગ્રી છોડીને (રહિત) કોઈ કાર્ય સીઝતું - સિદ્ધ થતું નથી. •

‘ણવિ’માંનો ‘વિ’ પાદની પૂર્તિ માટે અથવા ‘ન’ પર જોર દેવા માટે વપરાયો છે.

સચ્ચ સયેણ વિજાણિયહ, ધમ્મુ ણ ચઢઇ મણે વિ,
દિણયર સઉ જઇ ઉગ્ગમઇ, ધૂવઉ અંધઉ તો વિ.

• તે સત્યથી વિશેષપણે જાણીને (જાણ્યા છતાં) ધર્મ મન ઉપર ચડતો નથી, જો સો દિનકર - સૂર્ય ઊગે, તોપણ ધુવડ આંધળું હોય છે. •

મન ઉપર ચઢવું - ગળે ઊતરવું, કોઈ વાત પૂરી જાણી લેવી એ અર્થમાં હાલની આપણી ભાષામાં વપરાય છે. આ વાણીવ્યવહાર અને ધુવઉ - ધુવડ એ શબ્દ સર્વથા દેશી છે.

ખંચઇ ગુરુવયણંકુસઇ, મેલ્લિ મ દિલ્લઉ તેન,
મુહ મોડઉ મણ-હત્થિયઉ, સંજમભર તરુ જેન.

• ગુરુવચનરૂપી અંકુશીથી ખેંચ, તે માટે ઢીલું મેલીશ - મૂકીશ મા - મન ! તું ઢીલું પડીશ મા. હે મનરૂપી હાથી ! સંયમભારરૂપી તરુ - ઝાડ પ્રત્યે મોં ફેરવ ! •

આમાં ‘ખેંચે છે’, ‘ઢીલું મેલ મા - મૂક મા’, ‘મોં મોડ - ફેરવ’ એ આપણી

૭. જૈનો પાંચ પરમ ઇષ્ટને પૂજે છે : અર્હન્ત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સર્વ સાધુ. આને જૈન ધર્મમાં ‘પંચ પરમેષ્ઠી’ કહે છે. અર્હન્ત એટલે તીર્થંકર. સર્વ આત્મઘાતી કર્મોને દૂર કરી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લોકોને બોધ આપી ધર્મના પ્રવર્તક. સિદ્ધ એટલે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી સિદ્ધિ - મુક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ કંચનકામિનીના ત્યાગી વૈરાગીના ચડતાઊતરતા પ્રકાર છે.

૮. ‘દર્શન’ એ નામ જૈન ધર્મમાં ‘શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, યકીન’ને આપેલું છે. જૈનમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થવા માટે સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણે એકીસાથે કહ્યા છે અને ત્રણને ‘રત્નત્રય’ કહેવામાં આવે છે. આ રત્નત્રયમાં પહેલું રત્ન દર્શન છે કે જેના હોવા વગર કોઈ ધર્મવાનુ કહી શકાતો નથી.

દેશી ભાષામાં રૂઢ છે.

એહુ ધમ્મુ જો આચરઇ, ચઉવણ્ણહ મહ કોઇ,
સો ણરણારી ભવ્યયણ, સુરગઇ પાવઇ સોઇ.

- એહ ધર્મ જે આચરે, ચર્તુવર્ણમાં કોઈ,
તે નરનારી ભવ્યજન, સુરગતિ પામે તેહ. •

૧૧૪. આ 'શ્રાવકાચાર'ની ભાષા જોતાં તે દશમી સદી જેટલી જૂની ન લાગે અને તેથી તેના અને 'નયચક'ના કર્તા ભિન્નભિન્ન દેવસેનસૂરિ હોઈ શકે, પરંતુ 'નયચક'ની છેલ્લી બે ગાથા પરથી એમ તો જણાય છે કે દેવસેનસૂરિએ દોહામાં રચના કરી હતી, અને 'શ્રાવકાચાર' દોહામાં છે તો તે પણ તેમની જ કૃતિ હોઈ શકે. તેમ હોય તો પછી દશમી સદી જેટલી જૂની ભાષા તેમાં નથી જણાતી તેનું કારણ તેની મૂળ ભાષામાં પછીથી ફેરફાર બીજા હાથે થયો હોવો જોઈએ એમ માનવું ઘટે.

[અહીં નોંધાયેલ 'શ્રાવકાચાર' તે ડૉ. હીરાલાલ જૈન સંપાદિત 'સાવયધમ્મદોહા' ('શ્રાવકધર્મદોહા') કારંજા જૈન પબ્લિકેશન સોસાયટી, કારંજા દ્વારા ૧૯૩૨માં પ્રકાશિત થયેલ છે તે જ જણાય છે.]

૧૧૫. વટગચ્છના જિનચંદ્રસૂરિશિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિશિષ્ય હરિભદ્રસૂરિનું 'નેમિનાહચરિય' સં. ૧૨૧૬ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૩ ને દિને અણહિલવાડ નગરે કુમારપાલના રાજ્યમાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષામાં ૮૦૩૨ શ્લોકમાં સંપૂર્ણ થયું છે; અને તે નવ લીટીના રક્કા યા વસ્તુ છંદમાં છે. તેના પહેલા ભાગમાં અરિષ્ટનેમિ અને રાજિમતીના નવ પૂર્વભવોનું વર્ણન છે અને પછી તેનાથી નાના બીજા ભાગમાં આ તીર્થંકરનું ચરિત્ર છે કે જેમાં કૃષ્ણ અને પાંડવોનાં ચરિત્રો ઓતપ્રોત છે. આ ગ્રંથ ડૉ. જેકોબી સંશોધિત કરી પ્રગટ કરવાના છે તેથી અપભ્રંશ ભાષા અને સાહિત્ય પર અવનવો પ્રકાશ પડશે. તેનો આરંભ આ પ્રમાણે છે :

દુહ વિપયડિયકરણ આચારુ
દુહદંસિયધમ્મનિહિ દુહનમંતપયવિહવપાવણુ
દુહકમણ્ણાણંદયરુ દુહસુવત્તરયણપ્પહાવણુ
મહ સુહુ વિચરઉ વિમલગુણરાસિજલહિરયણિંદુ
પણાયસુરાસુરનરનિચરકયથુઇ રિસહજિણિંદુ.

૧

વિશેષ માટે જુઓ જેસલમેર ભાંડાગારીય ગ્રંથાનાં સૂચિ (ગા.ઓ.સિ. નં. ૨૧) પૃ. ૨૭.

['નેમિનાહચરિઉ' ('નેમિનાથચરિત') ડૉ. ભાયાણી અને પ્રો. મોદી સંપાદિત બે ભાગમાં લા. દ. ગ્રંથમાળામાં અમદાવાદથી ૧૯૭૦ અને ૧૯૭૧માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૧૧૬. સં. ૧૨૩૮માં સિદ્ધરાજના સમકાલીન વાદિ દેવસૂરિના શિષ્ય રત્નાપ્રભ-સૂરિ ('રત્નાવતારિકા'ના કર્તા)એ 'ઉપદેશમાલા' પર 'દોઘટ્ટીવૃત્તિ' રચી છે તેમાં કેટલોક

અપભ્રંશ ભાગ છે.

[‘ઉપદેશમાલા-દોઘટ્ટીવૃત્તિ’ ઋષભદેવ કેશરીમલ સંસ્થા, ઈંદોર દ્વારા ૧૯૩૬માં અને હેમસાગરસૂરિ સંપાદિત ધનજીભાઈ દેવચંદ ઝવેરી, મુંબઈ દ્વારા ૧૯૫૮માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૧૧૭. વરદત્તનું ‘વઈરસામિચરિય’ ફક્ત બે સંધિનું છે ને તે દરેકમાં અનુક્રમે ૧૨ અને ૮ કડવક (કડવાં) છે. કુલ ગ્રંથાગ્ર ૩૦૦ છે. તેની પ્રત પાટણ તેમજ ખંભાત ભંડારમાં મળે છે. તેના આરંભ-અંત આ પ્રમાણે છે :

અહો જણ નિસુણણ(ણિ)જજઉ, કન્નુ ધરિજજઇ(હુ)

વઈરસામિ-મુનિવરચરિઉ,

સાહઉં સુમણોહરુ ભવિયહ સુંદરુ, જિં જિણ-રયણુ સમુદ્ધરિઉ. ૧

તુંબવનનામિં પુરવરુ પહાણુ, અત્યેત્યુ ભરહિ વરગુણનિહાણુ,

જિણભવણિહિ સુંદર કિઉ પવિત્તુ, દેઉલવિહારમંડિઉ પવિત્તુ. ૨

નંદનવણ-સરિસરવરેહિં રમ્મુ, પાલહિં નર તિત્યુ જિણંદધમ્મુ,

તહિં નચરિ અત્યિ ધણુ નાઉ સેહિ, જો હત્યુ ન ઉકંઠ કસુ વિ હેહિ. ૩

તસુ ધણગિરિ નામિ પહાણુ પુત્તુ, પુરમંડણુ અત્યિ સુગુણેહિં જુત્તુ;

સાવયવંસુખ્ભવઉં સુદ્ધભાવઉં, નિમ્મલગુણમંદિરુ સમિયપાઉં. ૪

ઉવસંતમોહમોકખાભિલાસિ, અહિલાસુ ન બંધઇ ગેહવાસિ,

જા કાવિ વરિજજઇ તાસુ વાલ, નવજોવ્વણ વરનયણવિસાલ. ૫

પડિસેહઇ સો મુનિ જેમ નારિ, નિયજોયણુ મ અકયત્ય હારિ,

પવજજ લેસુ નિવ્વિત્તકામુ, મઇ સફલુ કરેવિણુ મણુયજમ્મુ. ૬

અત્રઇ પભણિજજઇ સુંદરી એ, નિયતાયજણણિ ખામોયરીએ,

હઉં અવસ વસિત્તણિ કરિસુ એહુ, મહુ મણઇકુ એહુ વરુ વરેહુ. ૭

ધત્તા.

એહુ જઇ ન વરેસઇ, નવિ પરણેસઇ, તો મઇ માઇ મરેવઉ,

એહુ નયણસુસુંદરુ, રૂવપુરંદરુ, અવસ નાહુ કરેવઉ. ૮

મુનિવર વરદત્તિં, ગુણહરભત્તિં, વઈરસામિગણહરચરિઉ,

સાહિજજઇ ભાવિં, મુંચહુ પાવિં, જિં તિહુયણુ નિયગુણભરિઉ.

૧૧૮. તેરમા શતકમાં ધર્મસૂરિના શિષ્ય રત્નસૂરિ થયા તેને કોઈ રત્નસિંહસૂરિ નામ આપે છે પણ સ્વ. દલાલ તે ગુરુશિષ્યનાં નામ ધર્મપ્રભ અને રત્નપ્રભ જણાવે છે, અને તે જ યોગ્ય લાગે છે :

૧૧૯. “ધર્મપ્રભાચાર્યના શિષ્ય પંડિત રત્નપ્રભની ‘અંતરંગ-સંધિ’ના નવ અધિકારો (૯ કડવાં)માં ભવ્ય અને અભવ્યના સંવાદ રૂપે તથા મોહસેના તથા જિનસેનાના યુદ્ધ રૂપે અંતરંગ રિપુઓના વિજયનું વર્ણન છે. આની પાટણભંડારમાં એક

તાડપત્રની તથા બીજી કાગળની એમ બે પ્રતો છે.”

[‘અંતરંગસંધિ’ ડૉ. રમણીક શાહ સંપાદિત ‘સંધિકાવ્યસમુચ્ચય’ (પ્રકા. લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૮૦)માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૧૨૦. સુરત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અહેવાલના ગ્રંથ પ્રદર્શનના છેવટના પૃ.૬૨-૬૩ પર રત્નસિંહસૂરિ (? રત્નપ્રભ) માટે જણાવેલ છે કે :

“પોતાના ગુરુ ધર્મસૂરિનાં ગુણગાનનાં ૩૭ કુલક રત્નસિંહ (?)” સૂરિએ રચ્યાં છે તેમજ બીજાં પણ કેટલાંક કુલક પોતાની ભાષા (અપભ્રંશ)માં રચ્યાં છે તે સુરત ગોપીપુરાના જ્ઞાનભંડારમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલાં છે. તેમાંથી થોડાંએક કુલકોની નકલ (ઉક્ત પરિષદના) પ્રદર્શનમાં મૂકી હતી. નમૂનો આ પ્રમાણે :

સિરિ સિલસૂરિ ગુરુ ગણહરહ પયપંકય પણમેવિ
ધમ્મસૂરિ સૂરિહિ રવિયહઉ દેસણ ગુણ વન્નેવિ.
પરઉવચારહઇ મૂલુ જગિ દેસણ સૂરિસુ ન દાણુ,
સા ધમ્મસુરિ તુહ વન્નિયઇ, જિણ જાયઇ સુહ જઝાણુ. ૨

અલિઉ પયંપઇ એઉ જણુ, કવિજુગિ વટ્ટઇ લોઇ,
ધમ્મસૂરિ સન્નિહુ વર રયણુ, કયજુગુ મિહ્લિ કિ કોઇ. ૫
ધમ્મસૂરિ સુણિજો અમિયસમ, કન્નંજવિહિં પિએઇ,
સો છિંદિવિ ભવબંધણઇ, સિવસોક્ખઇ સેવેઇ. ૬
ઇય પઉમનાહ ગણિણા બાવત્તિરિ જિણવરાણ સંથવણં,
કુમરવિહારહિયાણાં વિહિયમિણં કુણઉ કહ્લાણં. ૧૪
જંમોવિ તાણ સહલો સંસારે ભોયણાણ તાણ ફલં,
અણુહિહ્લવાહ નયરે રહજત્તા જેહિં સચ્ચવિયા. ૮
અણહિહ્લનયર ગયણે નંદઉ ક્યરહ વિમાણ વર જત્તો,
કુમર નરિંદ મયંકો, સંપ્રસમુદં સુહા ચિંતો.

બારસ સત્તત્તી(?વી)સે, સુદા સેક્કારસીહ ભદ્ધવએ,
ચંદ દિણે સામિતુમં, સુરમંદિ મંવણં જાઉં. ૩૪

સિરિ ધમ્મસૂરિપહુણો, નિમ્મલ-કિત્તીઇ ભરિય ભુવણસ્સ,
સીસલવેહિ કુલયં, રઇયં સિરિરયણસૂરીહિં. ૩૨

આ કુમારપાલ રાજાના સમયમાં પાટણમાં જ કુમારવિહાર મંદિરમાં સં. ૧૨૨૭માં રચાયેલ જણાય છે, નહીં કે સં. ૧૨૩૭માં કારણકે કુમારપાલ સં. ૧૨૩૨માં સ્વર્ગસ્થ થયેલ છે.

૧૨૧. ‘મહાવીર જન્માભિષેક’ ૧૮ ટૂંક, તેના કર્તા વાદિ દેવસૂરિના શિષ્ય

રામચંદ્રસૂરિ શિષ્ય જયમંગલસૂરિ છે. નમૂનો :

તારડ ડરડકિક, શુંગ ઢલકિકય, કુટ્ટિઅ તુટ્ટિઅ ટોલ,
 ત્રાટક ત્રટકિક, રણણ રણકિક, રણણિઅ ઝણણિઅ ઝોલ,
 તા ગજિજઅ, અંબર વજિજઅ, જલનિહિ ગુંજિઅ નિજઝરણાઈ,
 તા કાયર કંવિય, કામિણિ ગુંઠિય, તુટ્ટિઅ આભરણાઈ ૧૧
 તા કુમ્મ કડુકિકઅ, સેસ ધડુકિકઅ, થરહારિઉ વારાહ,
 સાયર ઝલહલિઆ, ગિરિ ઢલહલિયા, હુ નકે નરનાહ,
 દિગ્ગય ગડગડિઆ, ગિહ ખડખડિઆ, જહુ નહો મત્તંડ,
 સહસકમ્મ ચમકિકઅ, સુરગણ સંકિઅ, કિર કુટ્ટો ભભંડ. ૧૨

તા નેક મંગલ વિત્થ કરિહુણિ વીર જણણિ અપ્પિઉ,
 તા સયલ સુરવર ઠામિ પુહુતલ રંગ જગિ ચિર થપ્પિઉ. ૧૭
 તા વાદિઅ દેવસૂરિ પાય પણમવિ, અનઇ પુણ દેવસૂરિ વંદિઅ,

✽ ✽ સુંદર સુગુરુ રામચંદ્રસૂરિ જગિ જયઉ મંગલસૂરિ બુહ્ણિઅ. ૧૮

૧૨૨. વાદિ દેવસૂરિ જન્મ સં. ૧૧૪૩. દીક્ષા સં. ૧૧૫૨ રામચંદ્ર મુનિ નામ. આચાર્યપદ સં. ૧૧૭૪માં, નામ દેવસૂરિ પડ્યું. સં. ૧૧૮૧માં દિ. કુમુદચંદ્ર આચાર્ય પર સિદ્ધરાજની સભામાં જીત મેળવી, સં. ૧૧૯૯માં ૨૪ શિષ્યોને આચાર્યપદ આપ્યું. સં. ૧૨૦૪માં ફલોધીમાં પાર્શ્વનાથપ્રતિષ્ઠા. સ્વ.સં. ૧૨૨૬; આથી તેમજ જયમંગલસૂરિએ સં. ૧૩૧૯માં સૂંધા પહાડ પરના ચાચિગદેવના લેખની પ્રશસ્તિ રચી તેથી આનો સમય તેરમી સદીનો અંત વિના હરકતે મૂકી શકાય.

૧૨૩. સં. ૧૨૪૧માં સોમપ્રભાચાર્ય 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' પ્રાકૃત કાવ્ય રચ્યું છે તેમાંથી ઘણું અપભ્રંશ પ્રાપ્ત થાય છે. તેના સંબંધમાં હવે પછી જુદા વિભાગમાં જુદા પ્રકરણમાં જુદું કહીશું.

૧૨૪. મહાકવિ અમરકીર્તિ ચૌલુક્ય કર્ણ (કાન્હ ?) રાજાના વખતમાં એટલે વિ.સં. તેરમી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતો. તેમણે વિ.સં. ૧૨૪૭(૭૪)માં ભાદ્રપદ વદ ૧૪ ગુરુ દિને 'છકમ્મુવએસો' નામનો ગૃહસ્થોનાં ષટ્કર્મોના ઉપદેશ સંબંધીનો ગ્રંથ, ગુજરાતના મહીકાંઠાના પ્રદેશના ગોહલય (ગોધ્રા) નામના ગામમાં રચેલ છે. આ ગ્રંથની રચના તેણે નાગરકુલ અને કણહઉર (કર્ણપુર ?) વંશના ગુણપાલ અને ચચિણિના પુત્ર મહાભવ્ય અંવપસાય (અંબાપ્રસાદ)ની પ્રાર્થનાથી કરી છે, અને તે અપભ્રંશ ભાષામાં છે.

૧૨૫. આ કવિએ ઉક્ત અંબાપ્રસાદને પોતાના લઘુબંધુ તરીકે ઓળખાવેલ છે, એથી કવિ જ્ઞાતિથી નાગરબ્રાહ્મણ જણાય છે; છતાં તે જૈન ધર્મની દીક્ષાથી દીક્ષિત થયા હતા. તે સાધુ તરીકેની અવસ્થામાં માથુરસંઘ(દિગંબરી)ના ચંદ્રકીર્તિના શિષ્ય હતા, કે જે ચંદ્રકીર્તિ પં. અમિતગતિ (મુંજ-ભોજના સમયમાં થયેલ)ના શિષ્ય શાંતિસેનના અમરસેનના શિષ્ય પં. શ્રીષેણસૂરિના શિષ્ય હતા.

૧૨૬. કવિએ ૧૪ સંધિમય પ્રાયઃ અઢી હજાર ગાથા પ્રમાણ ઉપરોક્ત 'છકમ્મુવએસો' ('ષટ્કર્મોપદેશ') ગ્રંથને એક મહિનામાં રચ્યો હતો. તેની છેવટની પ્રશસ્તિમાં પોતાની આ કૃતિ સાથે આઠ કૃતિઓનાં નામ આપ્યાં છે : ૧. નેમિનાથચરિત્ર, ૨. મહાવીરચરિત્ર, ૩. યશોધરચરિત્ર (પદ્મહિયાબંધ), ૪. ધર્મચરિત-ટિપ્પન, ૫. સુભાષિત-રત્નનિધિ (સ્વાધ્યાય - સજાય, શ્લોક વગેરે ૩૫), ૬. ચૂડામણિ (ધર્મોપદેશ), ૭. ધ્યાનોપદેશ (ધ્યાનશિક્ષા), અને ૮. ઉક્ત છકમ્મુવએસ. આ સિવાય લોકોને આનંદ પમાડનાર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કાવ્યો તેમણે ઘણાં રચ્યાં હતાં. આ ઉપરથી તેમનું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષામાં કેટલું પ્રાવીણ્ય હશે તે આપણે કંઈક કલ્પી શકીએ તેમ છીએ.

૧૨૭. 'છકમ્મુવએસો' ગ્રંથની સં. ૧૫૪૪માં લખાયેલી સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવની પ્રતિ ઉપરથી હમણાં લખાવેલી એક પ્રતિ સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, વડોદરામાં છે. આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી, પણ પ્રકાશિત થવાની જરૂર છે. આ ગ્રંથમાં આપેલી કેટલીક કથાઓ વિ.સં. ૧૧૨૭માં પ્રાકૃતમાં રચાયેલા 'વિજયચંદકેવલિચરિય' (અષ્ટપ્રકારી પૂજાવિષયક કથાઓ)ના અનુકરણરૂપ જણાય છે કે જેના કર્તા શ્વેતામ્બર ચંદ્રપ્રભ મહત્તર છે.

૧૨૮. આ 'છકમ્મુવએસો' ગ્રંથનો આદિભાગ નીચે પ્રમાણે છે :

અવ ગુજ્જર વિસયહો મજ્જિ દેસુ, ણામંણ મહીયરૂ વહૂપએસુ,
ણયરાયર-વરગામહિ ણિરહુ, ણાણાપયારસંપઇસમિહુ
તહિ ણયરુ અત્થિ ગોદહય ણામુ, ણં સગ્ગુ વિચિત્ત સુરેસધામુ
પાસાયહ પંતિઉ જહ સહંતિ, સરયબ્ભહોં તિસા[?]ણં વહંતિ
ધયકિંકિણ-કલરવેહિ સ-રિહિ ણં કહઇ સુરહં પાસિયઇ સિહિ.

તહિ ચાલુકકવંસિણ ય જાણઉ, પાવઇ કણહણરિંદ પહાણઉ
જો બજાંતરારિ-વિહ્વંસણુ, ભત્તિએ સમ્માણિયચ્છદંસણુ,

રિસહહો જિણેસહો તહિ ચેઇહરુ, તુંગુ સહાસોહિઉ ણં સસહરુ.

- અથ ગૂર્જર વિષયની મધ્યે દેશ નામે મહીતટ બહુપ્રદેશ, નગરાકરવર ગામોએ નિરુધ્યો, નાનાપ્રકાર સંપદ્ધી સમૃદ્ધ; ત્યાં નગર છે ગોધરા નામે જાણે સ્વર્ગ વિચિત્ર સુરેશધામ, પ્રાસાદની પંક્તિઓ જિંહા શોભે, શરદભ્રોની તૃષા(શોભા ?)ને વહે છે; ધ્વજા-કિંકિણિના કલરવોએ સ્વચ્છદિ જાણે કહે છે સુરોની પાસે સિહિ. ત્યાં ચૌલુક્યવંશનો જાણો પાલે કણહ (કાન્હ ? કણ) નરેન્દ્ર પ્રધાન, જે બાહ્યાભ્યંતરારિ-વિહ્વંસન ભક્તિએ સન્માને છએ દર્શન.

ઋષભ જિનેશનું ત્યાં ચૈત્યગૃહ તુંગ સભા શોભતો જાણે ચન્દ્ર. •
૧૨૮. આ ગ્રંથના અંતનો ભાગ નીચે પ્રમાણે છે :

અંબવપસાએ ચચ્ચિણ્ણિપુત્તે ગિહત્થચ્છક્કમ્મપવિત્તિપવિત્તે
ગુણવાલહો સુએણ વિરયાવિઉ અવરેહિમિ મણેણ સંભાવિઉ.
બારહસયઈ સસત્તયયારીહિ, વિક્કમ સંવ્વચ્છરહો વિસાલિહિ,
ગયહિમિ ભદ્દવયહો પકખંતરિ ગુરુવાસરમ્મિ ચઉદ્દસિ વાસરિ.

- અંબાપ્રસાદે ચાચ્ચિણ્ણિ-પુત્રે ગૃહસ્થ ષટ્કર્મપ્રવૃત્તિપવિત્રે,
ગુણપાલના સુતે વિરયાવ્યો અવરે પણ મનથી સંભાવ્યો;
બારસો સાત સાથ ચ્યારે (૧૨૭૪ ?) વિક્રમ સંવત્સરના વિશાલે,
ગયે ભાદરવાના પક્ષાંતરે ગુરુવાર અને ચઉદશ વાસરે,
એક માસે એહ સમર્થો સ્વયં લખ્યો આલસ અપહરીને.

(આ ઉપરના ફકરા ૧૧૧થી ૧૧૬ની સર્વ હકીકત પંડિત લાલચન્દ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી, સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી વડોદરાવાળાએ કૃપા કરી શ્રમ લઈ પૂરી પાડી છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે.)

['છકમ્મુવએસુ' ('ષટ્કર્મોપદેશ') પ્રો. મધુસૂદન મોદી સંપાદિત ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ, વડોદરામાં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૧૩૦. કેટલીક નાનીનાની કૃતિઓ સંધિ યા રાસુ એ નામથી અપભ્રંશ છે. તે પૈકી કેટલીક અત્ર નોંધીએ છીએ :-

'ચઉરંગસંધિ' તેમાં ૫ કડવક છે. તેમાં ચાર શરણાનું વર્ણન છે.

'ભાવનાસંધિ' જયદેવગણિ(શિવદેવસૂરિશિષ્ય)કૃત છ કડવામાં છે. મારી પાસે મુનિ અમરવિજયજીએ ઉતારી મોકલેલી નકલ છે તેમાં ૬૨ ગાથા છે. તેના આદિઅંત :

પણમવિ પુણસાયર ભુવણદિવાયર, જિણ ચઉવીસઇ ઇક્કમણિ,

અખં પરિબોહઇ મોહ નિરોહઇ, કોઇ ભવ્વ ભાવણ વિસણુ.

રે જીવ ! નિસુણ ચંચલ સહાવ, મિલ્હેવિણુ સયલવિ વજ્જ-ભાવુ,

નવભેય પરિગ્ગહ વિવહ જાલ, સંસારિ અત્થિ સહુ ઈંઠિયાલુ.

નિમ્મલગુણભૂરિહિં સિવદિવસૂરિહિં પઢમ સીસુ જયદેવમુણિ,

કિય ભાવણસંધી સભાવુ સુગંધી નિસુણઉ અત્રવિ ધર્સરૂ મણિ.

['ચઉરંગભાવણાસંધિ' જનપ્રભ(?)કૃત, તથા 'ભાવણાસંધિ' ડૉ. રમણીક શાહ સંપાદિત 'સંધિકાવ્યસમુચ્ચય' (૧૯૮૦)માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૧૩૧. સં. ૧૩૬૧માં મેરુતુંગસૂરિએ 'પ્રબંધચિંતામણિ' વઢવાણમાં રચ્યો છે. તેમાં અપભ્રંશ ઘણું મળે છે. તેનો વિસ્તાર હવે પછી કરવામાં આવશે.

૧૩૨. તેરમા શતકના અંતે તથા ચૌદમાના પ્રારંભે થયેલા આગમગચ્છના જિનપ્રભસૂરિએ કેટલાક સંધિ - ટૂંકા ગ્રંથો રચેલા છે. તેમાં કેટલાક તો શત્રુંજય પર

રહીને બનાવ્યા છે.

(૧) 'મયણરેહા સંધિ'માં ૫ કડવામાં મદણરેખા સતીનું ચરિત્ર સં. ૧૨૮૭માં રચ્યું છે :

એસા મહાસઇએ સંધી સંધી વ સંજમનિવરસ,
જે નમિ નિવરિસિણા સહ સસક્કરા ખીરસંજોગા.
બારહ સસતાણઉએ વરિસે આસોઅ સુદ્ધ છદ્દીએ,
સિરિસંઘ-પત્થણાએ એયં વિહિયં સુયાભિહિયં.

(૨) 'જ્ઞાનપ્રકાશકુલક' ૧૨૫ ગાથામાં શત્રુંજય ઉપર રચ્યું. .

સિરિજિણપહલગ્ગા, ભવ્વવગ્ગા સમગ્ગા,
પરમપયસુહાણં જાયઈ તે નિહાણં.

(૩) 'ચતુર્વિધ-ભાવનાકુલક', ૧૧ કડવાં :

ઉજ્જમુ કુણહુ જિણપ્પહિ લગ્ગિઉ,
મોક્ખકએસુ વિવેકિહિં જગ્ગિઉ.

(૪) 'મહિચરિત્ર' ૫૧ ગાથામાં મત્તા છંદમાં ચન્દ્રકંઠી સાધ્વીની વિજ્ઞમિથી રચેલું

છે :

એગુણવીસમ મહિજિણહ ચરિયં ઇય જયદ્દિઠઉ,
ચંદકંઠિ સુપવિત્તિણીએ વિત્તિ વિરઇઉ.
ચઉવિહ સંઘહ દેઉ લચ્છિ સગ્ગ અપવગ્ગહ,
નિરુવસગ્ગ અણુ વિમગ્ગ વગ્ગ સિરિ જિણપહ લગ્ગહ.
મત્તછંદ વિણિમ્મિય ગ્રંથ માનુ પત્તાસ,
ચરિઉ ગુણંત સુણંતહ વિ ભવિયણ પુજ્જઇ આસ.

(૫) 'જીવાનુશાસ્તિ-સંધિ', ૧૮ ગાથા :

ઇય વિવિહ પચારિહિં વિહિ અણુસારિહિં ભાવિહિ જિણપહુ મણુસરઇ

(૬) 'નેમિનાથ-રાસ', ૧૧ કડવાં :

જિણપહિ લગ્ગિઉ ભાવઇ લીજઇ, જિણવર આણ સો વંદીજઇ
જં જિણ આણા નિરુપમુ તિત્થુ, એઉ ગણહરિહિં કહિઉ પરમત્થુ. ૧૧

(૭) 'યુગાદિ-જિનચરિત-કુલક', ૨૭ ગાથા :

ઇય ભવભાવ વિભાવણગ્ગિ કમ્મિધણુ જાલિઉ,
કેવલનાણી જાઇ મોક્ખિ સંજમુ પાલિઉ
રિસહચરિઉ સંથવણુ રાસિપ્પોરેહિં જો દેઇ,
સો સિરિ-જિણપહ-લગ્ગિઉ સગ્ગુ અપવગ્ગુ વિ લેઇ. ૨૭

(૮) 'ભવ્યચરિત્ર', ૪૪ ગાથા :

જિણપહ મેહલિઉ સરણુ ન કોઇ, સુગુરુ ભણઇ સયલુ વિ જીવલોઇ.

(૯) 'ભવિયકુડંબ-ચરિત્ર', ૩૪ ગાથા, છંદ ચતુષ્પદી, દ્રવિડી ભાષામાં ગવાય છે :

ચઉવઇ-બંધણ ઇમં ભવિયકુંબસ્સ સંતિયં ચરિયં,
સેતુજ-તિત્યગએણં સિરિ-જિણપહસૂરિણા રઇયં. ૩૬

(૧૦) 'સર્વચૈત્ય-પરિપાટિ-સ્વાધ્યાય' :

જિણપહસારહિ જો કરઇ સુ લહઈ સિદ્ધિ-પવેસુ.

(૧૧) 'સુભાષિત કુલક', ૩૨ ગાથા.

(૧૨) 'શ્રાવકવિધિ-પ્રકરણ', ૩૨ ગાથા :

ઇય આગમવિહિ સાવગઇ, પદ દિણુ કિરિયાસારુ
જાણિઉ જિણપહિ રઇ કરહ, જિમ છિત્રઉ સંસારુ. ૩૨

(૧૩) 'ધમ્માધમ્મવિચાર-કુલક', ૧૮ ગાથા :

આગમ અણુસારિહિં જિણપહસૂરિહિં ધમ્માધમ્મ-વિચારુ કિઉ. ૧૮

(૧૪) 'વયરસ્વામિ-ચરિત્ર', ૬૦ ગાથા, સં. ૧૩૧૬ :

ચંદગચ્છિ દેવભદ્રસૂરિ દકખ કુરઇ જિણપહસૂરિ સમગુણલકખ
નાણિ ચરણિ ગુણિ કિત્તિ સમિદ્ધ, દેઉ વયરસામિ ચરિઉ આણંદુ. ૫૮
સોહગ્ગ-મહાનિહિણો ગુરુણો સિરિવયરસામિણો ચરિયં,
તેરહ સોલુતરએ રઇયં સુહકારણં જયઉ. ૫૮

(૧૫) 'નેમિનાથ-જન્માભિષેક', ૧૦ ગાથા.

(૧૬) 'મુનિસુવ્રત-સ્વામિસ્તોત્ર', ૧૩ ગાથા.

(૧૭) 'છપ્પન-દિશાકુમારિ-જન્માભિષેક', ૧૫ ગાથા.

(૧૮) 'જિનસ્તુતિ', ૨૪ ગાથા.

[‘મદનરેખા-સંધિ’ અને ‘જીવાનુશાસ્તિ-સંધિ’ ઉપરાંત આ જ કવિની ‘અણાહિસંધિ’ પ કડવાની તથા ‘જીવાણુસદ્ધિ-સંધિ’ એક કડવાની ડો. રમણીક શાહ સંપાદિત ‘સંધિકાવ્ય-સમુચ્ચય’ (૧૯૮૦)માં પ્રકાશિત થઈ છે. અન્ય કૃતિઓ ડો. શાહે સંપાદિત કરી પ્રગટ કરેલ છે - ‘અંતરંગવિવાહ-ધવલ’ ‘સંબોધિ’ (વ. ૧૨-૧૯૮૭)માં અને ‘ચૈત્યપરિપાટી’ ‘પં. બેચરદાસ સ્મૃતિગ્રંથ’ (પ્રકા. પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ, વારાણસી, ૧૯૮૮)માં.]

૧૩૩. આ ઉપરાંત જિનપ્રભનું નામ આપેલું નથી, પણ ઘણું કરીને જિનપ્રભનાં જ બનાવેલાં કેટલાંક ઉપરના જ તાડપત્રના પુસ્તકમાં કાલ્યો છે :

(૧) ‘ષટ્પંચાશદ્-દિક્કુમારિકા-સ્તવન’, ૨૫ ગાથા.

(૨) ‘મહાવીરચરિત્ર’, ૨૪ ગાથા.

(૩) ‘જંબુચરિત્ર’, ૨૦ ગાથા, ધન્યાશ્રી ભાષામાં ગવાય છે, સં. ૧૨૯૯.

બારસ નવ્વાણઉએ ભદ્રવસિય પડિવ ગુરિ સમુદ્ધરિયં;
ધત્રાસી ભાસાએ ભણિયવ્વં સંઘભદ્રકએ. ૨૦

(૪) ‘શ્રી જિનપ્રભુ-મોહરાજ-વિજયોક્તિ’, ૨૧ ગાથા.

(૫) ‘જિનકલ્યાણ’ ૪ કડવામાં, તેમાં પહેલું ભાસ રાગમાં, બીજું ખંભાઈતી

ભાષામાં, ત્રીજું દેવકૃતિ ભાષામાં, ચોથું ગુડકૃતિ ભાષામાં.

(૬) 'સુકોશલચરિત્ર', ૧૮ ગાથા, [૨.સં.૧૩૦૨]

તેર દુરુતર વરિસે સિરિ વીર જિણિંદ મોકખ કલાણે,
કલાણં કુણહ સયા પઢંત ગુણંતાણ ભવ્વાણ. ૨

(૭) 'જિનસ્તુતિ', ૨૦ ગાથા.

(૮) 'ચાયરી-સ્તુતિ', (વેલાઉલ રાગમાં) ૩૫ ગાથા.

(૯) 'ગુરુસ્તુતિ-ચાયરિ', (ગુર્જરી રાગમાં) ૧૫ ગાથા.

[ડૉ. રમણીક શાહે 'મહાવીરચરિત' 'જર્નલ ઓફ ધ ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, બરોડા' (વો.૨૪ નં.૧-૨, ૧૯૭૪)માં તથા 'ગુરુસ્તુતિચર્યરી' 'સંબોધિ' (વો.૩, અં.૨-૩, ૧૯૭૪)માં સંપાદિત કરી પ્રગટ કરેલ છે. એ એ કૃતિઓને જિનપ્રભસૂરિકૃત લેખે છે.

૧૩૩૬. આ સદીમાં સિંહ અથવા સિદ્ધકૃત 'પજ્જુણચરિઉ' ('પ્રદ્યુમ્નચરિત') ૧૫ સંધિનું તથા પંડિત લાખુ અથવા લક્ષ્મણ(લક્ષ્મણ)કૃત 'જિણદત્તચરિઉ' ('જિનદત્તચરિત') ૧૧ સંધિનું સં.૧૨૭૫માં રચાયેલું અને 'અણુવચરણપર્થવ' ('અણુવતરત્નપ્રદીપ') ૮ સંધિનું સં.૧૩૧૩માં રચાયેલું મળે છે. આ બધી કૃતિઓ અપ્રકાશિત છે. રત્નપ્રભસૂરિકૃત 'રિસહપારણય સંધિ' ૧૫ કડવક ને ૨.સં.૧૨૨૮ની, 'વીરજિણપારણય-સંધિ' ૨૦ કડવકની, 'ગયસુકુમાલ-સંધિ' ૧૪ કડવકની તથા 'સાલિભદ્રસંધિ' ૧૫ કડવકની ડૉ. રમણીક શાહ સંપાદિત 'સંધિકાવ્યસમુચ્ચય' (૧૯૮૦)માં પ્રકાશિત થયેલ છે. આ કવિની 'અવંતિસુકુમાર-સંધિ' માટે જુઓ ફકરો ૧૩૫.]

ચૌદમા શતકનું અપભ્રંશ સાહિત્ય

૧૩૪. આ શતકમાં નીચેના ગ્રંથો મળી આવેલ છે :

(૧) 'નર્મદાસુંદરી-સંધિ', જિનપ્રભશિષ્યકૃત, ૭૧ ગાથા, સં.૧૩૨૮ :

તેરસ સય અડવીસે વરિસે, સિરિ-જિણપહુ-પસાયેણ;

એસા સંધી વિહિયા, જિણંદવયણાણુસારેણ. ૭૧

(૨) 'ગૌતમસ્વામિચરિત્ર', જિનપ્રભશિષ્યકૃત, ૨૮ ગાથા, સં.૧૩૫૮ :

ગ્રેયમ સામિહિં ગોયમચરિયં રઇયં પઢમંજરીએ ભાસાએ;

કત્તિય અમાવસાએ અઢાવનસ્સ વરિસરસ. ૨૮

(૩) 'અંતરંગ રાસ', જિનસૂરિકૃત, ૧૧ કડવામાં.

(૪) 'ચચ્ચરિઉ', કર્તા સોલણુ, ૩૮ ગાથા; 'દુહામાતૃકા', ૫૮ ગાથા.

(૫) 'શાલિભદ્ર-કાક' (કક્કો), કર્તા પઉમ/પદ્મ, ૬૮ ગાથા.

એમનો ઉદ્દેશ જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ૧.૨૩, ૧.૧૬ પર કરવામાં આવ્યો છે તેને અપભ્રંશ (જૂની ગુજરાતી)માં લઈ શકાય તેમ છે.

['નર્મદાસુંદરી-સંધિ' ડૉ. રમણીક શાહ સંપાદિત 'સંધિકાવ્યસમુચ્ચય'

(૧૯૮૦)માં પ્રકાશિત થયેલ છે. 'અંતરંગરાસ' જિનપ્રભસૂરિકૃત ડો. રમણીક શાહ સંપાદિત 'સંબોધિ' (વ.૯, ૧૯૮૧)માં પ્રગટ થયેલ છે.]

૧૩૫. 'ચતુર્વિંશતિજિણ-કલ્યાણ' ૧૩ કડવાં, 'સ્યૂલિભદ્રચરિત્ર' ૨ કડવાં, 'જન્માભિષેક-સ્તુતિ' ૫ કડવાં, 'અવંતિસુકુમાર-સંધિ' ૧૧ કડવાં - આ ગ્રંથો વિશેષમાં પાટણના ભંડારમાં જોવામાં આવ્યા છે.

['અવંતિસુકુમાર-સંધિ' રત્નપ્રભસૂરિકૃત છે અને તે ડો. રમણીક શાહ સંપાદિત 'સંધિકાવ્ય-સમુચ્ચય'(૧૯૮૦)માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

૧૩૫ક. એમાં જ પ્રકાશિત વિનયચન્દ્રસૂરિકૃત 'આણંદસાવય-સંધિ' ૯ કડવકની સં.૧૩૫૬ પૂર્વે રચાયેલ છે.]

પંદરમી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય

૧૩૬. પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં નીચેના ગ્રંથો છે :

(૧) 'શીલસંધિ', જયશેખરસૂરિશિષ્યકૃત, ૩૪ ગાથા.

ઇય શીલસુસંધિ ભાવસુઅંધી જયસેહરસુરી-સીસક્ય,
ભવિઅઉ નિસુણેવિણુ હિયઇ ઠવેવિણુ સિલધમ્મિ ઉજજ્જુ કરહુ.

(૨) 'ઉપદેશસંધિ', હેમસારકૃત, ૧૯ ગાથા.

ઉવએસ-સંધિ નિરમલબંધિ હેમસાર ઇમ રિસિ કહએ
જો પઢઇ પઢાવઇ સુહમણિ ભાવઇ, વસુહં સિદ્ધિ વૃદ્ધિ લઇએ.

['શીલસંધિ' અને 'ઉપદેશસંધિ' ડો. રમણીક શાહ સંપાદિત 'સંધિકાવ્યસમુચ્ચય' (૧૯૮૦)માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૧૩૭. પંદરમા શતકના અંતમાં રચાયેલ નીચેનો ગ્રંથ મળે છે :

'તપઃસંધિ' સોમસુંદરશિષ્ય વિશાલરાજસૂરિશિષ્યકૃત ૫૨ ગાથામાં. આની પ્રતિ લખ્યા સંવત ૧૫૦૫ની પાટણ ભંડારમાં છે :

સિરિ સોમસુંદર ગુરુપુરંદર પાયપંકયહંસઓ,
સિરિ વિશાલરાયા સૂરિરાયા ચન્દ્રગચ્છવતંસઓ,
પર નમીય તાસુ સીસિઇ એસ સંધી વિનિમ્મિઆ,
સિવસુકખકારણ દુહનિવારણ તવઉવએસિઇ વમ્મિઆ. ૫૨

['તવસંધિ' ('તપઃસંધિ') ૪ કડવકની ડો. રમણીક શાહ સંપાદિત 'સંધિકાવ્ય-સમુચ્ચય' (૧૯૮૦)માં પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૧૩૭ક. પંદરમા શતકમાં રચાયેલી જણાતી અજ્ઞાત કવિકૃત ૧૪ કડવકની 'કેસી-ગોયમ-સંધિ', જયશેખરસૂરિશિષ્યકૃત ૪ કડવકની 'ઉવહાણ-સંધિ', અજ્ઞાત કવિકૃત ૮ કડવકની 'હેમતિલયસૂરિ-સંધિ', તથા ૧૧ કડવકની 'અણાહિ-મહરિસિ-સંધિ' ડો. રમણીક શાહ સંપાદિત 'સંધિકાવ્યસમુચ્ચય' (૧૯૮૦)માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

૧૩૭ખ. અનુમાને પંદરમા શતકમાં લખનદેવ/લક્ષ્મણદેવે ૪ સંધિનું

‘હોમિણાહચરિઉ’ (‘નેમિનાથચરિત’), નરસેને ‘સિરિવાલચરિઉ’ (‘શ્રીપાલચરિત’) તથા જયમિત્ર હલ્લે ૧૧ સંધિનું ‘વદ્ધમાણચરિઉ’ (‘વર્ધમાનચરિત’) રચેલ છે.

૧૩૭૭. સં. ૧૪૫૪માં ધનપાલે ૧૮ સંધિનું ‘બાહુબલિચરિઉ’ (‘બાહુબલિ-ચરિત’) રચેલ છે.]

અનિર્ણીત સમયની નાની કૃતિઓ

૧૩૮. ‘કેશીગોયમ-સંધિ’, ૭૦ ગાથા; ‘મૃગાપુત્રકુલક’, ૪૦ ગાથા; ‘વીરજિન-પારણઉ’, ૪૭ ગાથા; ‘ઋષભપંચકલ્યાણક’, ૧૪; ‘નવકારફલ’, ૩૦; ‘ઋષભધવલ’, ૨૬; ‘સીતાસતી’, ૨૦; ‘આરાત્રિકન્હવણાદિ’, ૨૦; ‘ચતુર્વિંશતિજિનકલ્યાણક’, ૩૬; ‘લઘુઅજિતશાંતિ’ કવિ વીરગણિકૃત, ૮; ‘ચતુર્વિંશતિજિનપ્રતિમાકોશ’, ૧૧; ‘જિનચૈત્યસ્તવન’, ૧૫; ‘બુદ્ધિસૂરિ (પૂર્ણિમાગચ્છના) સ્તુતિ’; ‘જિનસ્તુતિ’, ૨૦; ‘વીરવિજ્ઞામિકા’, ૧૩; સોમસૂરિકૃત ‘કલ્યાણ-સ્તોત્ર’; ‘દાનાદિકુલક’; ‘દંગડઉ’; ‘શાકુન’, ૩૦; ‘ધર્મસૂરિગુણ’; ‘ધર્મસૂરિ-બારમાસ’ વગેરે પરચૂરણ ગ્રંથો પાટણના ભંડારમાં છે; વળી ખંભાતના તાડપત્રના ભંડારમાં ‘મહાવીરચરિત્ર’ વગેરે ત્રણચાર ટૂંકા ગ્રંથો અપભ્રંશમાં છે. આ સર્વનો સમયનિર્ણય થઈ શકતો નથી, પણ તે પૈકી કેટલાયે તાડપત્ર પર લખાયેલા હોવાથી ૧૧ કે ૧૨મા શતકના હોવા ઘટે એવું અનુમાન થઈ શકે છે.

[‘ધર્મસૂરિ-બારમાસ’ - વસ્તુતઃ ‘ધર્મસૂરિ-બારહનાવઉ’ (‘ધર્મસૂરિદ્વાદશ-નામકમ્’) ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશની અથવા પ્રાચીન ગુજરાતી-રાજસ્થાની ભાષાની કહી શકાય તેવી કૃતિ છે. એમાં પ્રસિદ્ધ ધર્મઘોષસૂરિની ગુણસ્તુતિ બારમાસના વર્ણન સાથે સરસ કાવ્યમય ભાષામાં કરવામાં આવેલ છે. ડૉ. રમણીક શાહે સંપાદિત કરી એને ‘અનુસંધાન’ અંક ૨-માં પ્રગટ કરેલ છે.]

૧૩૯. અપભ્રંશ સાહિત્ય ઘણું વિશાલ હોવું જોઈએ એ આ પરથી પ્રતીત થાય છે, પરંતુ દુર્લભથી નાશ પામી ગયેલું લાગે છે. અહીં તો ગ્રંથોનાં નામ માત્ર થોડાક ઉતારા સાથે આપેલાં છે, પરંતુ તેમાં વપરાયેલા છંદો તથા વ્યાકરણના પ્રયોગો વિશે તેમાંથી ઘણું લખી-મેળવી શકાય. સદ્ગત સાક્ષરશ્રી દલાલ એ પર લખવા ઇચ્છતા હતા, પણ તેમનું અકાલ અવસાન થતાં તે મળી શક્યું નથી. ઉપરના પૈકી જે શ્વેતામ્બરીય સાહિત્ય જણાવ્યું છે તે મુખ્યત્વે તે સાક્ષરના નિબંધ નામે ‘પાટણના ભંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય’ (સુરત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે તૈયાર કરેલ)માંથી લીધું છે.

પ્રકરણ ૫ : સોળમી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય

૧૪૦. રત્નમંદિરગણિએ ‘ઉપદેશતરંગિણિ’ નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ રચેલ છે તેમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત અવતરણો ઘણાં છે. તેમાં લગભગ ૨૫ ફકરા શુદ્ધ અપભ્રંશમાં

છે અને બીજા થોડા એવા છે કે જેને અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી અથવા ડૉ. ટેસિટોરી જેને જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની કહે છે તેની વચલી સીમા પર મૂકી શકાય. તે પૈકી થોડા અત્ર ટાંકીએ છીએ :

પત્ત પરિકખલ કિં કરઇ, દિજજઇ મગંગતાઈ
કિં વરિસંતો અમ્બુહર, જોઇ સમવિસમાઈ.
હરિ-ગઈદ ડગમગિય ચંદ કર મિતિય દિવાયર,
ડુલ્લિય મહિ હલ્લિયહ મેરુ જલ ઝંપિય સાયર,
સુહડકોડિ થરહરિય કૂર કૂરંમ કડકિકઅ,
અનલ વિનલ ઘસમસિઅ પુહવિ સહુ પ્રલય પલહિય.
ગજજંતિ ગયણ કવિ આમ ભણિ, સુરભણિ સુરભણિ ફણમણિ ઇકહૂઅ
મામહિ હિમ ગહિમ મગહિમગહિ, મુંચ મુંછ જયસિંહ તુહ.
સુંદર સર-અસુરાહ, જલ પીધું વયણેહિં,
ઉદય નરિંદહિં કહૂઢીઉ તીંહ નારીનયણેહિં,

૧૪૧. આ છેલ્લો દોહો અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી વચ્ચેની ભાષાનો છે. જે રત્નમંદિરગણિએ 'ભોજપ્રબંધ' સં.૧૫૧૭માં રચ્યો તે જ આ હોવા ઘટે તેથી તેમનો સમય સીળમી સદીના પ્રારંભમાં છે.

૧૪૨. યશ:કીર્તિકૃત 'ચંદ્રપ્પહચરિય'માં પ્રારંભનાં બે પદ્ય પ્રાકૃત ભાષામાં છે. શેષ સર્વ ગ્રંથ અપભ્રંશ ભાષામાં છે. આ યશ:કીર્તિ પ્રાય: એ જ હશે કે જેણે સ્વયંભૂનું 'હરિવંશપુરાણ', વિમલ(કીર્તિ)કૃત 'જગસુન્દરી પ્રયોગમાલા', 'યોનિપ્રાભૂત' વગેરે ગ્રંથોનો પોતાના સમયમાં અનુપલબ્ધ ભાગ જાતે રચી પૂરો કર્યો હતો, અને તે અને માથુરસંઘ પુષ્કરગચ્છના આચાર્ય ગુણકીર્તિના શિષ્ય ને રઈધૂના ગુરુ યશ:કીર્તિ કે જે ગૌપાયલ(ગ્વાલિયર)ની ગાદી પર હતા તે બંને એક જ હશે, ને તેમ હોય તો આનો સમય સં.૧૫૨૧ આસપાસ હોવો ઘટે.

૧૪૩. ઉક્ત 'ચંદ્રપ્પહચરિય' ગ્રંથનો આદિભાગ નીચે પ્રમાણે છે :

ણમિઉણ વિમલકેવલલચ્છી સવ્વંગદિસ્ય પરિરંભં,
લોયાલોયપયાસં ચંદ્રપ્પહસામિયં સિરસા. ૧
તિક્કાલ વટ્ટમાણં પંચવિ પણેટ્ટિઠ એતિ સુદ્ધાહં,
તહ નમિઉણ ભણિસ્સં ચંદ્રપ્પહસામિણો ચરિયં. ૨
જિણ ગિરિગુહણિગ્ગયા સિવપહસંગયા સરિસય સરિસુહ કારણિય,
મહુ હોઉ પસાણિણય ગુણહિરવાણિણય તિહુવણજણમણહારિણિય. ૩
હુંબડ-કુલણહયલિ પુહ્ચંત, વહુ દેહ કુમરૂસિંહ વિ મહંત,
તહુ સુઅ ણિમ્મલગુણગણવિસાલુ, સુપ્રસિદ્ધઉ પભણઇ સિદ્ધપાલુ. ૪
જસકિત્તિ વિવુહકરિ તુહ પસાઉ, ભઉ પૂરટિ પાઇય કવ્વ ભાઉ,
તં ણિસુણિવિ સોભા સેઇ મંદુ, પંગુલ તોડે સઇ કેમ સંદુ. ૫

ઇલ હુઇ બહુ ગુણહરણાશવંત, જિણવયણરસાયણ વિચ્છરંત,	
ગણિ કુંદકુંદ વચ્છલગુણ, કો વણણા સક્કઇ ઇયર જણૂ.	૬
કલિકાલિ જેણ સસિ લિહિઉણામુ, સઇ દિક્કઇ કેવલણંતધામુ.	
ણામે સમંતભદુ વિ મુણિંદુ, અઇણિમ્મલ ણાં પુણિણમહિ ચંદુ.	૭
જિં રંજિઉ રાયા સદકોરિ, જિણથુત્તિ મિત્તિ સિવપિંડ સીરિ,	
અકલંકુ ણાઈ પરચકખુ ણાણુ, જે તારાદેવિહિ દલિઉ માણુ.	૮
ઉજજાસિય સાસણુ જય પસિદ્ધ, ણિદ્ધારિ વિઘલ્લિય સયલ બુદ્ધ,	
સિરિ દેવણંદિ મુણિ બહુ પહાઉ, જસુ ણામ ગહણિ ણાસેઉ પાઉ.	૯
જસુ પુજિજય અંવાઇયઇ પાય, સંભરણમિત્તિ તકખણિણ આય,	
જિણસેણ સિદ્ધસેણ વિ ભયંત, પરવાઇ-દપ્પભંજણ કયંત.	૧૧
ઇય પમુહહ જહિ વાણી વિયાસુ, તહ અમ્હહ કહ હોહી પયાસુ,	
જહિ થુણાપ ફણીસરુ બહુ જહાહરુ અહ સહસ ખુણિ રિ ખઇ,	
તહિ પરુ જિણચરણઇ સિવસુહકરણઇ, કિહ સંથુણઇ સમિખઇ.	૧

- ઇય સિરિ ચંદપ્પહચરિએ મહાકઇ જસકિત્તિ-વિરઇએ મહા-ભવ્વ સિભૂ સિદ્ધપાલ-સવણભૂસણે સિરિ પઉમણાહુરાય-પદબંધો ણામ પઢમો સંધી સમ્મત્તા. ૧ ગ્રંથાગ્રં ૧૬૨.

૧૪૪. ઉક્ત ગ્રંથનો અંતભાગ નીચે પ્રમાણે છે :

ગુજ્જર દેસહ ઉમ્મત્ત ગામુ, તહિ છ સુઉ હુઅ...ણામુ,
સિદ્ધઉ તહુ ણંદણુ ભવ્વબંધુ, જિણ ધમ્મભારિ જિં દિણણુ ખંધુ.
તહુ સુઉ જિટ્ઠઉ બહુ દેઉ ભવ્વ, જે ધમ્મ કજિજ વિવકલિઉ દવ્વુ,
તહુ લહુ જાયઉ સિરિ કુમરસિંધુ, કલિકાલ-કરિંદહુ હણણ સિંધુ.
તહુ સુઉ સંજાયઉ સિદ્ધપાલુ, જિણ પુવ્વ(?)દાણ ગુણગણ રમાલુ.
તહુ ઉવરોરે ઇય કિયઉ ગંથુ, હંઉ ણ મુણામિ કિંપિ વિ સત્થગંથુ.
જા ચંદ દિવાચર સવ્વ વિ સાચર જા કુલપવ્વય ભૂવલઉ
તા એહુ પવટ્ટઉ હિયઇ ચહુટ્ટઉ, સરસઇ દેવિહિ સુહતિલઉ. ૨૯

- ઇય સિરિચંદપ્પહ-ચરિએ મહાકઇ જસકિત્તિ-વિરઇએ મહાસિદ્ધ-પાલ-સવણભૂસણે સિરિચંદપ્પહસામિ ણિવ્વાણગમણો ણામ એચારહમો સંધી સમ્મત્તો .૧. ગ્રંથાગ્રં ૩૦૦ (?) એવં સર્વ ૨૩૦૬ સંવત્ ૧૫૬૮(?) શ્રાવણ વદિ ૧ શનિ દિને.

આ ગ્રંથની પત્રસંખ્યા ૭૪, પ્રતિપત્રમાં લીટી ૧૩, ફરૂખનગરના દિગમ્બર જૈન મંદિરની પ્રતિ પ્રાચીન અને જીર્ણપ્રાય છે.

[૧૪૪ક. યશ:કીર્તિને નામે સં.૧૪૮૭માં ૧૪ સંધિનું 'પાંડવપુરાણ' અને સં.૧૫૦૦માં 'હરિવંશપુરાણ' મળે છે, જોકે એ ઉપર્યુક્ત યશ:કીર્તિ છે કે કેમ તે

નિશ્ચિત થતું નથી.]

૧૪૫. સિંહસેનનું 'મેહેસરચરિત' ('મેઘેશ્વરચરિત') હજુ અપ્રકટ છે. તેને 'આદિપુરાણ' પણ કહેવામાં આવ્યું છે, દરેક સંધિને છેવટે 'મહાભવ્ય-ખેમસી-સાહુ-ણામંકિએ' એમ જણાવેલું છે તે પરથી જણાય છે કે તે ચરિત ખેમસિંહ યા ખેમરાજ માટે લખ્યું છે, કવિનું બીજું નામ રઈધૂ હતું. તે હરસિંહ સિંધઈનો પુત્ર અને ગુણકીર્તિશિષ્ય યશઃકીર્તિનો શિષ્ય હતો. આ યશઃકીર્તિ ગ્વાલિયરમાં ઈ.સ.૧૪૬૪ (સં.૧૬૨૧)માં રાજ કરતા તોમર વંશના કીર્તિસિંહ રાજાના સમયની આસપાસ વિદ્યમાન હોવાનું જણાયું છે તેથી સિંહસેન યા રઈધૂએ પણ તે જ સમય આસપાસ આ ગ્રંથ રચ્યો હોવો જોઈએ. પોતાના ગ્રંથમાં તેમણે ગુણાકર, ધીરસેન, દેવનંદિ, જિનવરસેન, રવિવેણ, જિનસેન, સુરસેન, દિનકરસેન, સ્વયંભૂ, ચૌમુહ અને પુષ્ક્યંત(પુષ્પદંત)નો ઉલ્લેખ કરેલ છે.

૧૪૬. રઈધૂએ એક બીજું નાનું કાવ્ય 'દહલકખણુ-જયમાલ' ('દશલાક્ષણિક-જયમાલા') રચ્યું છે. તેમાં સર્વ મળી ૬૮ અપભ્રંશ ગાથાઓ છે - જૈન ધર્મના દશ પૈકી દરેક લક્ષણ પર દથી ૭ આપી છે. રઈધૂની આ બંને કૃતિઓ સિદ્ધ કરે છે કે અપભ્રંશ ભાષા વિ.સં.૧૬મા સૈકા સુધી દિગંબર જૈનોમાં પણ સાહિત્યના વાહન તરીકે ચાલુ હતી. આ નાના કાવ્યનો અંતભાગ આ છે :

બાહિરક્સેદિય-સુહ રકખહુ, પરમ-બંભુ અબ્બંતર વિકખહુ,
એણ ઉવાએ લબ્બઈ સિવહરુ, ઇમ રઈધૂ બહુ ભણઈ વિણયયરુ.
જિણણાહ મહિજજઈ મુણિ પણમિજજઈ, દહ લકખણુ પાલિયઈ ણિરુ,
ભો ખેમસીહસુય ભવ્વ વિણયજુય, હોલુ વ મણ ઇહ કરહુ ણિરુ.
ઇય કાઉણ ણિજજરં, જે હણંતિ ભવપિંજરં,
નીરોયં અજરામરં, તે લહંતિ સુકખં પરં. ૧

જેણ મોકખુ ફલુ તં પાવિજજઈ, સો ધમ્મંગો એહહુ કિજજઈ,
ખમ ખમ્માયલુ તુંગય દેહઉ, મદઉ પદ્મઉ અજજઉ સાહઉ.
સચ્ચ સઉચ્ચ મૂલ સંજમ દલુ, દુવિહ મહાતવ ણવ કુસુમાઉલુ,
ચઉવિહ ચાઉ પસારિય પરમલુ, પીણિય ભવ્વલોય-છખ્ખઇયલુ.
દિયસંદોહ-સદ્દકલ-કલયલુ, સુરણર વર ખેયર સુહ સયફલુ,
દીણાણાહ દીહ સમણિગ્ગહુ, સુદ્ધ સોમ તણુ મત્ત પરિગ્ગહુ.
બંભચેરુ છાયાઇ સુહાસિઉ, રાયહંસ-નિયરેહિ સભાસિઉ,
એહઉ ધમ્મ-રુકખ લાખિજજઈ, જીવદયા વયણહિ રાખિજજઈ.
ઝાણાણ ભલારઉ કિજજઈ, મિચ્છામયઉ પવેસ ણ દિજજઈ,
સીલસલિલ ધારહિ સિંચિજજઈ, એમ પયત્તે બડ્ઢારિજજઈ.

ઘત્તા

લોહાનલ ચુક્કઉ, હોઉ ગુરુક્કઉ, જાઇ રિસિંદય સિટ્ઠ ગઇ,
જગતાઇ સુહંકરુ, ધમ્મ મહાતરુ, દેઇ ફલાઇ સુમિટ્ઠ મઇ.

૧૪૭. આ ગ્રંથ જૈન ગ્રંથ રત્નાકર કાર્યાલય મુંબઈ તરફથી ૧૯૨૩માં મુદ્રિત થયેલ છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં નાથુરામ પ્રેમીજીએ જણાવ્યું છે કે : રઈધૂ કવિના રચેલા અન્ય ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે - શ્રીપાલચરિત્ર, પ્રદ્યુમ્નચરિત્ર, વ્રતસાર, કારણ-ગુણષોડશી, રત્નત્રયી, ષટ્ઠર્થોપદેશ, રત્નમાલા, ભવિષ્યદત્તચરિત્ર, કરકંડુચરિત્ર. આ સર્વ ગ્રંથો પણ અપભ્રંશ ભાષામાં હશે એમ જણાય છે.

૧૪૮. આ પૈકી રઈધૂકૃત 'શ્રીપાલચરિત્ર' અને એક બીજો ગ્રંથ નામે 'સમ્મત-ગુણનિહાણ' મુંબઈના ઐલક પત્રાલાલ સરસ્વતીભવનમાં જોયા તે અપભ્રંશમાં છે; તેમાંથી નમૂના આપીએ છીએ :

'શ્રીપાલચરિત્ર'નો આદિભાગ -

સિદ્ધહં સુપસિદ્ધહં વસુગુણરિદ્ધહં હિયઇ કમલ ધારેવિ શિરુ,
અકખમિ પુણુ સારઉ સુયસયસારઉ સિદ્ધચક્કમાહપ્પવરુ.
છાગે સાહહુ વંસિ અલંકિઉ, મુણિવર ગુણ ભાવઇ શિસ્સંકિઉ,
વાટૂ-સાહહુ પુત્તુ ધુરંધરુ, જિણણાહહુ પયપયરુહ મહુયરુ.
દિવચંદહી ભજજહિ પુણુ જો વરુ, દાણેં તિવિહપત્ત પોસણયરુ,
કરમસિં ઘણંદેણ, સમાણઉ, સોહઇ મહિયલિ ઉણઇમાણઉ.

૧૪૯. 'સમ્મતગુણનિહાણ'માંથી -

સિવપય-સુહસાસણુ, કુણાયવિણાસણુ તિજયપયાસણુ ભયહાણુ,
પણવિવિ સદ્વંસણુ દુગ્ગાયભંસણુ વિહુણિય જમ્મ જરામરણુ.
- ઇય સિરિ સમ્મતગુણિણિહાણે સંવેયનિરુવમભાવ સુપહાણે સિરિ
બુહ રઈધૂવિરઇએ સિરિ સંઘાહિવ કમલસીહણામંકિએ શિકકંસ્વા
ઉવગૂહણંત ગુણવણણાણો ણામ સગ્ગો ઇમો સિટ્ઠો.

ણંદઉ વીરજિણેસહુ સાસણુ, લોયાલોયસરૂવ-પયાસણુ,
ણંદઉ સૂરિચરિત ચરંતઉ, સિરિ જસકિત્તિ મહાતવ-ત્તતઉ.
ણંદઉ વસુણાહિક વસુધારઉ, ચઉવણણસ્સ સંતિ પયચારઉ,
ણંદઉ સયલુ મહાયણુ સારઉ, યયણિય માયરુ કલિમલુ હારઉ.

[૧૪૯ક. રઈધૂના અન્ય ગ્રંથો પણ મળે છે - ૧૧ સંધિનું 'પદ્મપુરાણ/
બલભદ્રપુરાણ' (સમકથા), 'સુકોશલ-ચરિત' (૨.સં.૧૪૯૬), 'આત્મસંબોધકાવ્ય',
'ધનકુમારચરિત્ર', 'ધન્યકુમારચરિત્ર' અને 'સન્મતિજિનચરિત્ર'.

રઈધૂની લગભગ ૨૫ કૃતિઓ(બધી અપભ્રંશમાં)નો ઉલ્લેખ મળે છે. અપભ્રંશ

ભાષામાં આ રીતે વધુમાં વધુ કૃતિઓ રચનાર કવિ રઈધૂ છે. રઈધૂનો સમય વિક્રમ ૧૫મી સદીનો અંત અને ૧૬મીનો આરંભ છે.

૧૪૮૫. રઈધૂની કૃતિઓનો એક સંગ્રહ 'રઈધૂ ગ્રંથાવલી' ડૉ. રાજારામ જૈન સંપાદિત જીવરાજ જૈન ગ્રંથમાલા દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે.]

૧૫૦. 'શ્રેણિકચરિત્ર' ('સેણિયચરિય') જયમિત્ર હલ્લકૃત 'સિરિવડ્ઢમાણ-કવ્વ'માં અંતર્ગત છે તે અપભ્રંશ ભાષામાં છે. તેમાં જ્યાં પ્રત્યેક સંધિ સમાપ્ત થાય છે તેમાં છેલ્લા ઘટ્ટા છંદમાં 'હરિઈદુ' એ કવિનું અંકિત નામ આપેલું છે. તે સંઘાધિપ (સંઘવી - સંઘી) હોલિવર્મા - હોલુ માટે રચેલું છે. અને તે હોલિવર્મા અને રઈધૂએ 'દશલક્ષણ-જયમાલા'માં ઉલ્લેખિત ખેમરાજના પુત્ર હોલુ - બંને એક જ હોવા સંભવ છે. તે હોય તો આનો સમય સોળમી સદી ગણાય.

પણવેવિ અણિંદહો ચરમ-જિણિંદહો વીરહો દંસણણવહ,
 સેણિયહો ણરિંદહુ કુવલયચંદહો ણિસુણહો ભવિયહો પવર-કહા.
 અહ સેણિય-રાયહો લચિચ-સહાયહો સયલુ સઉણઉ સુહયરુ
 કુવલય-આસાસણુ તમણિણણાસણુ ઉયઉ અરિયણં (હ) હિમયરુ.
 - ઈય પંડિતસિરિ જયમિત્ર હલ્લ વિરઈય વડ્ઢમાણકવ્વે
 પયડિયચંડવગ્ગ-રસભવ્વે શ્રેણિયઅભયચરિત્તે ભવિયણ જણમણહરણે
 સંઘાહિવ હોલિવર્મા કણણહરણે ણંદસિરિવિવાહ સંગમો અભઇકુમાર
 જમ્મુચ્છવ વણણણો ણામ છઠ્ઠમો સંધિ પરિચ્છેઉ સમ્મત્તો. સંઘી ૬.

સો ણંદહુ જો ણિયમણિ મણણઇ, વીરચરિત્તુ વિમલુ ચય છણણઇ
 સો ણંદહુ જો લિહઇ લિહાવઇ, રસ-રસડ્ઢહુ જો પઢઇ પઢાવૂઇ.
 જો પયત્થ પયડેવિ સુભવ્વહં, મણિ સદહણ કરેઇ સુકવ્વહં.
 ણંદહુ દેવરાવ-ણંદહુ ધર, હોલિવર્મા કણણુવ ઉણણાયકર,
 એહ ચરિત્ત જેણ વિત્થારઉ, લેહાવિ વિ ગુણિયણ ઉવચારિઉ.

૧૫૧. આના અંતમાં નીચેનું આપેલું છે :

આલ્હ સાલ્હ સાહ સુમહુણંદહુ સજજણ-જણમણ-ણયણાણંદહુ,
 હોઉ ચિરાઉ સણિય-કુલ-મંડણુ, મગ્ગણ-જણ-દુહ-રોર-વિહંડણુ.
 હોહ સંતસયલહં પરિવારહં, ભત્તિ પવટ્ટઉ ગુરુવયધારહં,
 પઉમણંદ મુણિણાંહ ગણિંદહુ, ચરણ સરણ ગુરુ કઇ હરિઈદહુ,
 જં હીણાહઉ કવ્વરસડ્ઢહં, પઉ વિરઇઉ સમ્મઇ અવિયડ્ઢહં.
 તં સુઅણાણ દેવિ જગસારી, મહુ અવરાહહું ખમઉ ભડારી.

ઘટ્ટા

દયધમ્મ-પવત્તણુ વિમલ-સુકિત્તણુ ણિસુણંતહો જિણ-ઈદહુ
 જં હોઇ સઘણણઉ હઉ ભણિ ભણણઉ તં સુહ જગિ હરિઈદહુ.

- ઇય સિરિવડ્ઢમાણ (ઇત્યાદિ) - એયારહમો સંઘી પરિચ્છેઓ સમ્મતો.

૧૫૨. આની પ્રત સર ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂનામાં છે ને તેમાં છેવટે એમ છે કે : 'ઇતિશ્રી શ્રેણિકચરિત્ર સંપૂર્ણ. સંવત્ ૧૭૬૬ વર્ષે શ્રાવણ વદિ ૫ ભગુ અપરાહિસમએ શ્રી પાલભનગરિ સ્થાને લિખિતં બ્રહ્મ કૃપાસાગર તત્સિષ્ય લિખિતં પંડિત સુંદરદાસા શ્રી.'

૧૫૩. દિગંબર નિત્યવિધિમાં ૪૦ ગાથા વપરાય છે તે શુદ્ધ અપભ્રંશમાં છે. તેમાંની ૮ 'દેવજયમાલ', ૧૩ 'શાસ્ત્રજયમાલ', ૧૩ 'ગુરુજયમાલ' અને શેષ ૬ 'પંચપરમેષ્ઠિ-જયમાલ' થાય છે. તેમાંની પહેલી તો અગાઉ જણાવેલ પુષ્પદન્તના 'યશોધરચરિત્ર'માંથી ઉદ્ધૃત કરી લીધી છે અને બાકીની પણ સંભવિત રીતે બીજામાંથી લીધી હોવી જોઈએ, પણ ક્યાંથી લીધી તે હમણાં જાણી શકાયું નથી.

૧૫૪. તેના નમૂના નીચે પ્રમાણે છે :

'દેવજયમાલ' -

વત્તાણુટ્ટાણે, જણધણુદાણે, પઇપોસિઉ તુહુ ખત્તધરુ
તુહુ ચરણ વિહાણે, કેવલણાણે તુહુ પરમખઉ પરમપરુ. ૧
જય રિસહ રિસીસર ણમિય પાય, જય અજિય જિયં ગમરોસરાય,
જય સંભવ સંભવ-કયવિઓય, જય અહિણંદણ ણંદિય-પઓય. ૨

'શાસ્ત્રજયમાલ' -

સંપઇ સુહકારણ, કમ્મવિયારણ, ભવસમુદ-તારણ-તરણં,
જિણવણિ ણમસ્સમિ સત્ત પચાસ્સમિ સગ્ગમોકખ-સગમકરણં. ૧

'ગુરુજયમાલ' -

ભવિયહ ભવતારણ, સોલહ કારણ, અજજવિ તિત્થયરત્તણહં,
તવ કમ્મ અસંગઇ, દય ધમ્મંગઇ, પાલવિ પંચ મહાવ્વયહં. ૧

'પંચપરમેષ્ઠિ-જયમાલ' -

મણુયણ-ઇન્દ-સુરધરિય-છત્તયા, પંચ-કહ્લાણ-સુકખાવલી-પત્તયા,
દંસણ ણાણ ણાણં અણંતં ભલં, તે જિણા દિંતુ અમ્હં વરં મંગલ. ૧

- નિત્યપૂજા (જૈ.ગ્રં.૨.કા., મુંબઈ)

૧૫૫. જસવંતસાગરના જૈન મંદિરમાં એક હસ્તપ્રતમાં નાની ૩૭ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કૃતિઓ છે તેમાં ૧૦ અપભ્રંશ છે. નામે 'સુઅંધદસમી-કહા', 'રોહિણીવિધાન-કથા', 'મુક્તાવલિવિધાન-કથા', 'અનંતાપ્રતા-કથાનક', 'નિર્દોષસપ્તમી-કથાનક', 'પાશપર્થકહા', 'જિનપુરંદર-કથા', 'ઉદ્ધરણ-કથા', 'જિનરાત્રિવિધાન-કથાનક' અને 'સોલહકારણ-જયમાલ'. આમાંની પહેલી બે બીજા કરતાં લાંબી છે કારણકે તે દરેકમાં બે સંધિ છે. 'રોહિણિવિધાન-કથા'ના કર્તાનું નામ દેવનન્દિ મુનિ છે. બીજી કૃતિઓના કર્તા સંબંધી કંઈ જણાયું નથી.

૧૫૬. 'સુઅંધ(સુગંધ)દસમી-કથા'માંથી નમૂનો -

જિજ્ઞા ચઉવીસ શવેષ્પિણુ, હિયઇ ધરેષ્પિણુ, દેવત્તહં ચઉવીસહં,
પુણુ ફલુ આહાસમિ, ધમ્મુ પયાસમિ, વર સુઅંધદસમિહિં જહં.

જહિ કોહુણ લોહુ, સુહિણ વિરોહુ, જિઉ જર-મરણ-વિવજજઉ
જહિ હરિસુ વિસાઉ, પુણુણુ શા પાઉ, તહિ શિવાસુ મહુહદિજજઉ.

‘રોહિણીવિધાન-કથા’માંથી -

જિણવરુ વંદેવિણુ, ભાઉ ધરેવિણુ, દિવ્ય વાણિ ગુરુભત્તિએ,
રોહિણિ ઉવવાસહો, દુરિયવિણાસહો, ફલુ અક્રમમિ શિય સત્તિએ.

[‘સુગંધદશમી-કથા’ ઓ. હીરાલાલ જૈન સંપાદિત ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, દિલ્હી દ્વારા
૧૯૬૬માં પ્રકાશિત થઈ છે.]

૧૫૭. આ સિવાય દ્વિગંબર જૈનનાં અપભ્રંશ કાવ્ય સુરતની ગુજરાતી પરિષદમાં
મુકાયાં હતાં તેની નોંધ લઈશું. તેનો સમય નક્કી નથી તેથી તેના રિપોર્ટના
પરિશિષ્ટમાંથી જેમ છે તેમ અત્ર મૂકેલાં છે.

‘આદિજિનકલશ’ (? ‘વીરજિનકલશ’ જણાય છે) -

વટ્ટમાણુ જીણુ પણવેવિ ભાવેં, કલિમલ કલુસ વિવજ્જિજઉ પાવેં,
સંચાલેવિ અઠરાવઉ ગઈદુ, જસુ જમ્મણહવણિ આયઉ સુરેંદુ.
ણિઉ મેરુસિહરિ તય લોયણા હુ, અઇ-વિસમ-કમ્મ-વણ-હહણ-હાહુ,
કલસેહિ હહાયઉ સિંહાસણત્થૂ, ચલ ચામરેહિં વિજ્જિજઉ પસત્થૂ.
બાલઉ ણિએવિ ઈદસ્સ તામ, જલ સંક પઇસઇ હિયઇ જામ,
તા અવધિ ણાણુ પરિકપ્પિઉ, તે મેરુ અંગુટ્ટઇ ચપ્પિયઉ.
થરહરિય ધરણિ બંભંડુ ખસિઉ, ગિરિ ડોહ્હિઉ સુરસમૂહ તસિઉ.

ઘત્તા

પરમેદ્દિઠ પયાસણુ, ણિરુવમ સાસણુ, ઈદે વણિય જાસુ ગુણ,
જિજ્ઞાણુવેવિ પયત્તેં, કહસિ હિયયત્તેં, થુઇ અણમિય સુણેહુ જણહુ,
જય વટ્ટમાણ, સિવઉરિ પહાણ, તઇલોય-પયાસણ વિમલણાણ;
જય મયણ-સુહહ-નિહણણ-સમત્થ, જય દોસરહિય બહુ-ગુણ-પસત્થ.

૧૫૮. ‘નિશિભોજન સંબંધે એક કાવ્ય’ છે તેના નમૂના :

જો ધમ્મુ કરઇ, જિજ્ઞાણાહુ શવઇ, શા સ સાવઉ જણે અપ્પાણુ ચવઇ,
જોજ વિરય નિહિ ભોયણુ કરેઇ, મણુ ખંચિવિ ઈદિય ણિજ્જિજણેવિ.
રયણિ ભુજંતહં દોસુ હોઇ, એરિસુ મુણિવર જખંતિ લોઇ,
જહિં ભમઇ ભૂયર ખસિ રમંતિ, જહિં વિંતર મેયઈ સંચરંતિ.
જહિં દિહિ ન પસરઇ અંધુ જેમ, તહિ ગાસુ-સુદ્ધિ ભણુ હોઇ કેમ,
કિમિ કીડ પયંગઈ જિઝ ગુરાઇ, પિપ્પીલઈ ડંસઈ મછરાઈ,
ખજજુરઈ કણ સલાઇયાઈ, અવરઈ જીવઈ બહુ સયાઈ,

અણાણેં શિસિ ભુજંતએણ, પસુ સરિસુ ધરિઉ અપ્પાણુ તેણ.

ઘત્તા

જો ભોયણુ ભખઇ, અપ્પુણ રખઇ, માણુ ભઉ જડબુદ્ધિ ગમઇ,
બાહિહક દંતઉ, અઇ વિલવંતઉ, બહુ સંસારુ પરિભમઇ. ૭
જહિં વઇરિ ભેય બહુ સંચઇતિ, તહિં રયણિહિં બુહ ભોયણુ ન વિંતિ,
વસિકરણુ દિણાયઉ વગ્ધ વાલુ, જાણિજજઇ પયડઉ ણાવિ વિસાલુ.

પુણ્ણે જીઉ શિવ્વાણે જાઇ, ચોરાસિ મારિ કરસવણભાઇ,
પુણ્ણે પુરંદરુ હવઇ સગ્ગે, પુણ્ણેં પજજલિય ન દહડ અગ્ગિ.
પુણ્ણેણ હોતિ ચક્કવઇરાય, પુણ્ણે ણ લગ્ગહિ સમરે ઘાય,
પુણ્ણે સિંહાસણુ ચમર ધારિ, કરે કણાયદંડુ પરિહારુ બારિ.
પુણ્ણેં રહ ગય ઘડ તુરય થટ્ટ, ઘય સિંધ [ચિંધ ?] ભેરી નીસાણ ઉટ્ટ.

ઘત્તા

ઘણુ ઘણુ પહુત્તણુ જં શિમ્મલું તણુ, જણાણિ જણાણ સુય સોયરઈ,
તે ધમ્મપહાવેં જિણમય ભાવેં, લહઇ જીઉ સોખઈ વરઇ.

૧૫૮. ‘દોહાકોશ’ એ ગ્રંથ ડો. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ પોતાના બંગાલી ગ્રંથ નામે ‘બૌદ્ધગાન ઓ દોહા’માં પ્રગટ કરેલ છે તેમાં અપભ્રંશ ઘણું છે, અને તે શાસ્ત્રી તેને જૂની બંગાલી(બાંગલા) ગણે છે. આ દોહાઓના બે ભાગ છે (તેમાં બીજા છંદો પણ છે) - એક સરોરુહવજૂનો છે કે જે પોતાને દોહામાં સરહ એ પ્રમાણે જણાવે છે અને બીજો કૃષ્ણાચાર્યપાદનો છે, અને બંને અપભ્રંશમાં છે.

૧૬૦. સરહમાંથી નમૂના :

ઘરહિ બઇસી દીવા જાલી, કોનેહિ બઇસી ઘંટા ચાલી;
અકિખ નિવેસી આસનબંધી, કનેહિં ખુસખુસાઇ જનબંધી.
રંડીમૂંડી અન્ય વિ વેસે, દીહણકખ જે મલિને વેસેં,
ણગ્ગલ હોઇ (અ) ઉપાડિય કેસેં, ખવનેહિં જાન વિડંબિય વેસેં.
અપ્પણુ વાહિય મોકખઉ ઉએસેં.

જઇ નગ્રા વિઅ હોઇ મુત્તિ, તા સુનહ સિઆલહ,
લોમોપ્પાટને અચ્છ સિદ્ધિ, તા જુવઇ-નિતંબહ.
પિચ્છીગહણે દિટ્ટ મોકખ તા કરિહ તુરંગહ,
ઉબ્ભેં ભોઆણે હોઇ જાણ તા કરિહ તુરંગહ,
એવ સરહ ભણઇ ખવનાન મોકખ મહુ કિંપિ ન ભાવઇ,
તત્તરહિઅ કાયા ણ તાવ પર કેવલ સાહઇ. ૧
જો ભવસો નિવાણથલુ ભેવુ ન મણ્ણહ પણ્ણ,

એક સહાવેં વિરહિઆ, નિર્મલમઇ પરિવણ્ણ. પૃ.૧૧૮
 ઘરહિ મ થક્કુ મ જાહિ વને, જહિં તહિં મણ પરિઆણ,
 સઅલુ ઊરંતર બોહિ ઠિઅ, કહિં ભવ કહિં નિવ્વાણ.
 ણઉ ઘરે ણઉ વને વોરિ [બોહિ?] ઠિઉ, એકુ પરિઆણઉ ભેઉ,
 નિમ્મલચિત્ત સહાવઉ, કરહ અવિક્કલ સેઉ. પૃ.૧૧૮

૧૬૧. કૃષ્ણાચાર્યમાંથી :

આગમ વેઅ પુરાણે પંડિત માન વહંતી,
 પક્વ સિરિહ્લ અલિઅ જિમ, બાહેરિ ત તુમયંતિ. ૨ પૃ.૧૧૩
 વરગિરિસિહર ઉતુંગ મુણિ, સબરેં જહિં કિઅ વાસ,
 નઉ સો લંધિઅ પંચાનનેહિં, કરિવર દૂરિઅ આસ. ૨૫ પૃ.૧૩૦
 એક્ક ન કિજજઇ મંતુ ન તંતુ, ણિઅઘરણિ લઇ કેલિ કરંતુ,
 ણિઅઘરઘરિણી જાવ ણ મજજઇ, તાવ કિં પંચવગ નિહરિજજઇ. ૨૮
 પૃ.૧૩૧

એસ જપહોસેં મંડલકમ્મે, અનુદિન અચ્છસિ કાહિઉ ધમ્મે,
 તો વિણુ તરુણિ નિરંતર નેહેં, વોહિ કિ લાહઇ એણ વિ દેહે. ૨૮ પૃ.૧૩૧
 જિમ લોણ વિલિજજઇ પાણિએહિ, તિમ ઘરિણિ લાઇ ચિત્ત,
 સમરસ જાઇ તકખણેં, જઇ પુણુ તે સમ ણિત્ત. ૩૨

[૧૬૧ક. 'દોહાકોશ' એ નામે બૌદ્ધ સિદ્ધો સરહ અને કન્હના દોહાઓનો સંગ્રહ રાહુલ સાંકૃત્યાયને બિહાર રાષ્ટ્રભાષા પરિષદ, પટણા દ્વારા ૧૯૫૭માં પ્રકટ કરેલ છે. રાહુલજી સરહ અને કન્હનો સમય ઈ. સાતમી-આઠમી શતાબ્દી આપે છે. ઉપર્યુક્ત 'દોહાકોશ'માં લુઈપાદ, કિલપાદ, ધર્મપાદ, ટેંટયા, કંબલામ્બરપાદ આદિ સિદ્ધોની ક્રુટકળ રચનાઓ પણ સમાવાઈ છે.]

૧૬૨. ભારતના પૂરા - છેક પૂર્વ ભાગ - બંગાલમાંથી આ ગ્રંથ મળી આવે એ હકીકત ઉપયોગી છે અને મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તે એટલું બતાવે છે કે સંસ્કૃત અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત સાથે અપભ્રંશ કેટલીક સદીઓ સુધી તાપીના ઉત્તરના સમસ્ત હિંદના ચારે ખૂણામાં સાહિત્યની ભાષા હતી. તે સાહિત્ય શુંગાર તેમજ ધર્મ-મય હોવાથી લોકપ્રિય થયું જણાય છે. તે ગ્રંથ એ પણ સિદ્ધ કરે છે કે તેની ભાષા પશ્ચિમની અપભ્રંશ - વિશેષ સંભવિત રીતે મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશ હતી કે જે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની પેઠે એટલી ઊંચી કોટિએ લઈ જવામાં આવી હતી કે સાહિત્યની શિષ્ટ ભાષાની સ્થિતિએ લાવવામાં આવી અને તેનો ઉપયોગ પશ્ચિમ અને પૂર્વના કવિઓએ સરખી રીતે કર્યો છે.

[૧૬૨ક. સોળમી સદીની અન્ય કૃતિઓ -

(૧) શ્રુતકીર્તિકૃત 'હરિવંશપુરાણ' (મહાભારતકથા), ૪૪ સંધિ, સં. ૧૬મી સદી મધ્યભાગ (અપ્રકાશિત, આમેર શાસ્ત્ર ભંડારમાં હસ્તપ્રત), તથા 'પરમેષ્ઠિપ્રકાશસાર',

૨.સં.૧૫૫૩.

(૨) માણિક્યરાજકૃત 'અમરસેનચરિત', ૭ સંધિ, ૨.સં.૧૫૭૬ તથા 'નાગકુમારચરિત', ૮ સંધિ, ૨.સં.૧૫૭૮.

(૩) મહિન્દુ(મહેન્દ્ર)કૃત 'શાંતિનાથચરિત', ૨.સં.૧૫૮૭.

(૪) પૂર્ણભદ્રકૃત 'સુકુમારચરિત', ૬ સંધિ.

(૫) હરિદેવકૃત 'મદનપરાજયચરિત', ૨ સંધિ, લ.સં.૧૫૭૬.

(૬) મહચંદ મુનિકૃત 'દોહાપાહુડ', અક્ષરાનુસાર અધ્યાત્મપરક ૩૩૩ દોહા, લ.સં.૧૬૦૨.

(૭) ભટ્ટારક વિનયચન્દ્રકૃત 'ચૂનડી', ધાર્મિક ભાવનાત્મક ૩૧ પદ, લ.સં.૧૫૭૬ (પં. દીપચંદ પંડ્યા સંપાદિત નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, વર્ષ ૫૦, અંક ૧-૨માં પ્રકાશિત), તથા 'કલ્યાણરાસુ' અને 'શિર્જર પંચમીવિહાણ-કલા'.

૧૬૨ખ. સંભવતઃ સં.૧૭મી સદીમાં ભગવતીદાસે 'મૃગાંકલેખાચરિત' (લ.સં.૧૭૦૦) ૪ સંધિની રચેલ છે.

૧૬૨ગ. જેનો રચનાસમય અનિર્ણીત છે એવી કેટલીક કૃતિઓ મળે છે :

(૧) તેજપાલકૃત 'સંભવનાથજિનચરિત', ૬ સંધિ ૧૭૦ કડવક.

(૨) આનંદ(મહાનંદિ)કૃત 'આનંદાનંદ-સ્તોત્ર', આધ્યાત્મિક ઉપદેશનાં ૪૩ પદ.

(૩) અજ્ઞાતકર્તૃક 'જ્ઞાનપંચમી-સ્તવન', ૧૧ ગાથા (ડૉ. રમણીક શાહ સંપાદિત, સંબોધિ, ૧-૮, ૧૯૮૦માં પ્રકાશિત).]

૧૬૩. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં તેરમીથી પંદરમી-સોળમી સદીના આવેલ સાહિત્યમાંથી અપભ્રંશને મળતું, જૂની ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય છે. તેના નમૂના અત્ર આપ્યા નથી.

જૈનોનો ફાળો અને હજુ અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય

૧૬૪. આ સર્વ અપભ્રંશ સાહિત્યનો વિભાગ તેના નમૂના - ઉદાહરણ સહિત આપ્યો છે તે પરથી વિશાલપણે સ્પષ્ટ થયું છે કે :

“Under the so called Prakrit literature, especially of the Jains, published and unpublished, much valuable Apabhramśa lies buried. Some works, which in the catalogue are simply dubbed Prakrit, might turn out to be Apabhramśa, and others, rightly called Prakrit might still contain some Apabhramśa quotations and stories of value from both the linguistic and literery points of view. It is also likely that the treasures at Patana, Khambhayat and other strongholds of Jainism might contain Apabhramśa works, yet unknown even to their blessed

...

possessors. It is the duty of all rightminded Jains to make such works available to scholars who would publish them according to approved methods and subject them to literary and historical criticism." (Prof. Gune's Introduction to 'Bhavisayatta-Kaha'.)

(જે હાલ પ્રાકૃત સાહિત્ય કહેવાય છે તે અને ખાસ કરી જૈનોનું પ્રાકૃત સાહિત્ય - પ્રકટ તેમજ અપ્રકટ - બંનેમાં ઘણું કીમતી અપભ્રંશ સાહિત્ય દટાયેલું છે. કેટલાક ગ્રંથો કે જે ગ્રંથસૂચિમાં - ટીપમાં સાદી રીતે પ્રાકૃત તરીકે નોંધેલા છે તે અપભ્રંશ તરીકે નીકળી આવે એવો સંભવ છે, અને બીજા યથાર્થપણે ઓળખાતા પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં કોઈ અપભ્રંશ અવતરણો અને ભાષાવિજ્ઞાન તેમજ સાહિત્યની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ ધરાવતી વાર્તાઓ પણ હોય. એ પણ સંભવિત છે કે પાટણ, ખંભાત અને બીજાં જૈન ધર્મનાં કેન્દ્રસ્થાનોના ભંડારોમાં કેટલાક એવા અપભ્રંશ ગ્રંથો હોઈ શકે, કે જેની હજુ સુધી તેના કબજેદારોને પણ માહિતી ન હોય. સર્વ યોગ્યદૃષ્ટિવાળા જૈનોની એ ફરજ છે કે આવા ગ્રંથો એવા પંડિતોને હસ્તગત કરાવે કે જેઓ માન્ય પદ્ધતિ પર તેઓને પ્રકટ કરે અને તેમના પર સાહિત્યવિષયક તેમજ ઐતિહાસિક વિવેચન કરે. - પ્રો. ગુણેની 'ભવિસયત્તકહા' પરની પ્રસ્તાવના પરથી.)

વિભાગ ૩ : હૈમયુગ

પ્રકરણ ૧ : હૈમચન્દ્રજીનું વ્યાકરણ

પાણિનિનું વ્યાકરણ

૧૬૫. “શોભના ખલુ પાણિનિના સૂત્રસ્ય કૃતિઃ” (પતંજલિ ૨-૩-૬૬). સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં જે યશ પાણિનિને મળ્યો તે કોઈના ભાગ્યમાં નહોતો. એવું સર્વાંગસુંદર પૂર્ણ વ્યાકરણ કોઈ કાલમાં કોઈ ભાષામાં બન્યું નહીં. મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી તો એમ કહે છે કે મેકડોનલે (મુઘાનલાચાર્ય) હાલ પાણિનિ જેવું જ વૈજ્ઞાનિક વ્યાકરણ સ્વતંત્ર રીતિથી બનાવ્યું છે; પરંતુ આ વ્યાકરણની રચના પાણિનિનું વ્યાકરણ હોવાથી જ સંભવી.^૯ વિભુ આકાશ, સમુદ્ર કે વિષ્ણુની પેઠે પાણિનિના વ્યાકરણનું માપ ન ઇંદકતાથી કે ન ઇયત્તાથી થઈ શકે તેમ છે. તે તો તે જ છે. એમ કહી શકાતું નથી કે તે આવું કે આટલું છે. જેમ પાણિનિ પોતાની પહેલાંનાં સર્વ સંસ્કૃત વૈયાકરણોનો સંઘાત છે, તે જ પ્રમાણે તે પોતાનાથી પાછળના સર્વ વૈયાકરણોનો ઉદ્ગમ છે. પોતાથી પહેલાંના જે વૈયાકરણોનાં નામ તેમણે, મતભેદ બતાવવાને માટે યા પૂજાર્થે આપ્યાં^{૧૦} તેનાં નામ માત્ર પણ રહી ગયાં, બાકીનાં નામોનો પણ પત્તો નથી. પૂર્વાચાર્યોની જે સંજ્ઞાઓ તેમણે પ્રચલિત સમજી લઈ લીધી તે રહી ગઈ, બાકીના જૂના સિક્કા પાણિનિની નવી ટંકશાલની મોહરો આગળ કોણ જાણે ક્યાં નાસી ગયા. પહેલાંનાં વ્યાકરણોનો એકદમ અભાવ જોઈને કોઈ એવી કલ્પના કરે છે કે પાણિનિ શાસ્ત્રાર્થમાં જે વૈયાકરણોને હરાવતા ગયા તેમના ગ્રંથોને બાળતા ગયા. કોઈ કહે છે કે જે પાણિનિના દુર્બલ પક્ષની હિમાયત ઉપર ચલાવવામાં આવ્યાં હતાં તે શિવજીના હુંકાર-વજ્રથી નષ્ટ થયાં. કોઈ કહે છે કે સર્વ વૈયાકરણ વિશ્વામિત્રની વ્યુત્પત્તિ વિશ્વનો અમિત્ર - શત્રુ એમ કરવાથી વિશ્વામિત્રના શાપભાજન થયા જ્યારે પાણિનિએ ‘મિત્રે ચર્ષો’ (સૂત્ર ૬-૩-૧૩૦) એમ કહી તેની ખુશામત કરી તેથી તેનો વર મેળવ્યો.

૯. The Professor's Vedic Grammar is unique work in so far as he has done it without Panini's Vaidika Prakriya. He has evolved the grammar from the language itself and is as scientific as his great predecessor Panini. - એશિઆટિક સોસાયટી બંગાલના વાર્ષિકોત્સવ વખતનું પ્રમુખ તરીકે વ્યાખ્યાન.

૧૦. આપિશલિ ૬-૧-૮૨, કાશ્યપ ૧-૨-૨૫, ગાર્ગ્ય ૮-૩-૨૦, ગાલવ ૭-૧-૭૪, ચાકવર્મણ ૬-૧-૧૩૦, ભારદ્વાજ ૭-૨-૬૭, શાકટાયન ૩-૪-૧૧૧, શાકલ્ય ૧-૧-૧૬, સેનક ૫-૪-૧૧૨, સ્ફોટાયન ૬-૧-૧૨૩, ઉત્તરી (ઉદીચામ) ૪-૧-૧૫૩, કોઈ (એકેષાં) ૮-૩-૧૦૪, પૂર્વી (પ્રાચામ) યા જૂના ૪-૧-૧૭.

પાણિનિને અન્યને બાળવાની કે શિવકોપ યા વિશ્વામિત્રાનુગ્રહની જરૂર નહોતી; સ્વયમેવ પોતાના તેજની આગળ બીજાં વ્યાકરણો ટકી ન શક્યાં.

હેમચન્દ્રનું વ્યાકરણ

૧૬૬. હેમચન્દ્રનું વ્યાકરણ ‘સિદ્ધહેમચન્દ્ર-શબ્દાનુશાસન’ યા ‘સિદ્ધહેમ’ કહેવાય છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહને માટે બનાવ્યું તેથી ‘સિદ્ધ’ અને હેમચન્દ્રનું હોવાથી ‘હેમ’. આમાં ચારચાર પદોના આઠ અધ્યાય છે અને તેમાં લગભગ ૪૫૦૦ સૂત્ર છે. શૈલી ‘કૌમુદી’ઓ જેવી છે અર્થાત્ વિષયવિભાગથી સૂત્રોનો ક્રમ રાખેલો છે. સાથેસાથે તેમણે પોતાની ટીકા નામે ‘બૃહદ્વૃત્તિ’ બનાવી છે. હેમચન્દ્રનો ઉદ્દેશ સરલ રીતિથી પોતાના સંપ્રદાય, પોતાના આશ્રયદાયક રાજા તથા પોતાના ગૌરવને માટે એવું વ્યાકરણ બનાવવાનો હતો કે જેમાં કોઈ વાત રહી ન જાય. તે જૈન શાકટાયન પાછળ લીટેલીટે ચાલેલ છે. પરંતુ બીજા અનુકરણ કરવાવાળાની પેઠે તેમણે માત્ર અનુકરણ કર્યું નથી. તેમણે સંસ્કૃત વ્યાકરણ સાત અધ્યાયોમાં લખી આઠમો અધ્યાય કેવલ પ્રાકૃતના પૂર્ણ વિવેચન માટે કર્યો છે. પાણિનિએ પોતાની પાછળ દષ્ટિ નાખીને વૈદિક સાહિત્યને મેળવી ‘પોતાના સમય સુધીની ભાષા’નું વ્યાકરણ બનાવ્યું, પછી વેદ તેનાથી છૂટી - નીકળી ગયો ને સ્વર પણ છૂટી ગયો. હેમચન્દ્રે પાછળ ન જોતાં આગળ દષ્ટિ નાખી અહીંથી નીકળ્યું તો અહીં વધારી લીધું ને ‘પોતાના સમય સુધીની ભાષા’નું વિવેચન કરી નાખ્યું. આ પહેલું મહત્ત્વ હેમચન્દ્રનું છે કે બીજા વૈયાકરણોની પેઠે કેવલ પાણિનિના વ્યાકરણના લોકોપયોગી અંશને પોતાના સંચામાં બદલાવીને તે સંતુષ્ટ ન રહ્યા, પણ તેમણે પાણિનિની પેઠે પાછળ નહીં તો આગળ દષ્ટિ નાખી પોતાના સમય સુધીની ભાષાનું વ્યાકરણ બનાવ્યું. તેમના પ્રાકૃત વ્યાકરણ અર્થાત્ આઠમા અધ્યાયનો ક્રમ શું છે તે નીચે બતાવવામાં આવ્યું છે.

૧૬૭. હેમચન્દ્ર કહે છે કે “પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતં, તત્રભવં, તત આગતં વા પ્રાકૃતમ્.” આ ‘ભવ’ અને ‘આગત’ કહેવું તે ઠીક - બરાબર નથી. વરરુચિ સંસ્કૃતને શૌરસેનીની પ્રકૃતિ અને શૌરસેનીને મહારાષ્ટ્રી અને પૈશાચીની પ્રકૃતિ કહે છે. ‘ષડ્ભાષા’ એ નામ આપણે ત્યાં ઘણા જૂના કાળથી ચાલ્યું આવ્યું છે. એક પ્રાકૃત વ્યાકરણ ‘ષડ્ભાષાયન્દ્રિકા’ કહેવાય છે. લોષ્ટદેવ કવિની પ્રશંસા કરતાં મંખ કહે છે કે “છ ભાષાઓ તેના મુખમાં સદા વિરાજે છે.”^{૧૧} જ્યાનક સોમેશ્વરના પુત્ર પૃથ્વીરાજનું માહાત્મ્ય કરતાં કહે છે “છ ભાષાઓમાં તેની શક્તિ હતી.”^{૧૨} ‘પૃથ્વીરાજ રાસા’ના

૧૧. મુખે यस્ય ભાષા: ષડવિશેરતે ... લોષ્ટદેવસ્ય... (શ્રીકંઠચરિત, છેલ્લો સર્ગ)

૧૨. ભાલ્યેડપિ લીલાજિતતારકાણિ ગીર્વાણવાહિન્યુપકારકાણિ ।

જયંતિ સોમેશ્વરનંદનસ્ય ષણ્ણાં ગિરાં શક્તિમતો યશાંસિ ।।

(પૃથ્વીરાજવિજય, પ્રથમ સર્ગ)

કર્તા, હિન્દીના ઇતિહાસલેખકોને એવું કહીને ચક્કરમાં નાખી ગયેલ કે “ષટ ભાષા પુરાનં ચ કુરાનં કથિતં મયા.”^{૧૩} અને તેઓ આમાં પંજાબી, બેસવાડી, રાજસ્થાની શોધતા ફરે છે. ઓગણીસમી સદીના બુંદીના કવિ ‘વંશભાસ્કર’ના કર્તા મીષણ ચારણ, “સૂરજમલ પણ છ ભાષાઓ મુખે પઢી ગયો હતો” એમ જણાવે છે.^{૧૪}

શામળ ભટ્ટ પણ એક છપ્પામાં જણાવે છે કે :

સંસ્કૃતભાષા સરસ, માગધી મોટે મૂલ્યે,
ગ્વાલેરી ગુણનીધ, અપભ્રંશી તે તુલ્યે,
દેશી ભાષા દાખ, પિશાયી પઢજો પ્રીતે
ચારણ ચોથી ભાખ, રાજદારે શુભ રીતે,
એ ખટે ભાષા જે ખોજશે, ધારી જોતાં ધર્મ છે
કવિ શામળ ભટ સાચું કહે, ભોગી તેના બ્રહ્મ (બ્રાહ્મણ) છે.

૧૬૮. તો આ છ ભાષાઓ સંબંધી શું ખટપટ છે ?

સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચૈવ શૂરસેની તદુદ્ભવા,
તત્તોડપિ માગધી પ્રાગ્વત્ પૈશાયી દેશજાપિ ચ.

સંસ્કૃત, તેમાંથી પ્રાકૃત, તેમાંથી ઉત્પન્ન શૂરસેની, તેમાંથી માગધી, પહેલાંની માફક પૈશાયી અને દેશજા એ છ થઈ.

૧૬૯. માલૂમ પડે છે કે ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દના અર્થમાં ભ્રમ થવાથી ‘તત આગતં’, ‘તદુદ્ભવા’ અને ‘તત:’ આદિની કલ્પના થઈ. ‘પ્રકૃતિ’નો અર્થ અહીં ઉપાદાનકારણ નથી. જેમ ભાષ્યકારે બહુ સુંદર ઉદાહરણ આપ્યું છે કે સોનામાંથી રુચક બને છે, રુચકની આકૃતિને તોડીતોડીને કટક બનાવવામાં આવે છે, કટકોમાંથી વળી ખેરનાં લાકડાના અંગારથી કુંડલ બનાવવામાં આવે છે, સોનાનું સોનું રહી જાય છે, તેવી રીતે ભાષાથી ભાષા કદી બનાવવામાં નથી આવી. અહીં ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દ મીમાંસાના રૂઢ અર્થમાં લેવો જોઈએ. ત્યાં ‘પ્રકૃતિ’ અને ‘વિકૃતિ’ શબ્દ વિશેષ અર્થોમાં લેવામાં આવ્યા છે. સાધારણ નિયમ, નમૂનો, મોડલ, ઉત્સર્ગ એ અર્થમાં ‘પ્રકૃતિ’ આવે છે. વિશેષ, અલૌકિક, ભિન્ન, અંતરિત, અપવાદ - એ અર્થમાં ‘વિકૃતિ’ આવે છે. અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ પ્રકૃતિ છે, બીજા સોમયાગ તેની વિકૃતિ છે. આનો અર્થ એ નથી કે બીજા સોમયાગ અગ્નિષ્ટોમમાંથી નીકળ્યા કે આવ્યા છે. અગ્નિષ્ટોમની જે રીતિ છે તેને બીજા સોમયાગોની રીતિ થોડીઘણી મળતી છે ને કંઈકંઈક ભિન્ન છે. સાધારણ રીતિ પ્રકૃતિમાં બતાવી ભેદોને વિકૃતિમાં ગણી દીધા છે. પાણિનિએ ભાષા(વ્યવહાર)ની સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ માની વૈદિક સંસ્કૃતને તેની વિકૃતિ માની છે; સાધારણ યા ઉત્સર્ગ નિયમ સંસ્કૃતના માની વૈદિક ભાષાનો અપવાદ બનાવ્યો છે. અહીં પ્રકૃતિનો ઉપાદાન-કારણ એવો અર્થ

૧૩. જુઓ ગુલેરી મહાશયનો લેખ, પ્રતિભા, વો.૩; પૃ.૨૬૪-૬૭.

૧૪. મંખના ‘શ્રીકંઠચરિત’ની ટીકામાંથી ઉદ્ધત.

માની શું વૈદિક ભાષાને 'તત આગત' યા 'તદુદ્ભવ' કહી શકાય ? ઊલટી ગંગા વહી શકે ? શૌરસેનીની પ્રકૃતિ સંસ્કૃત અને મહારાષ્ટ્રીની પ્રકૃતિ શૌરસેની કહેવાનો આશય એ છે કે તેના સાધારણ નિયમ સંસ્કૃત યા શૌરસેની જેવા અને વિશેષ નિયમ પોતપોતાના ભિન્ન છે. પ્રકૃતિ સાથે જ્યાં સમાનતા હોય છે, તેનો વિચાર વ્યાકરણોમાં નથી, જ્યાં ભેદ છે ત્યાં બતાવવામાં આવેલ છે. હેમચન્દ્રજીએ પહેલું (મહારાષ્ટ્રી) પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ લખ્યું. પછી શૌરસેનીના વિશેષ નિયમ લખીને જણાવ્યું કે 'શેષં પ્રાકૃતવત્' (૮-૪-૨૮૬); પછી માગધીના વિશેષ નિયમ જણાવી કહ્યું કે 'શેષં શૌરસેનીવત્' (૮-૪-૩૦૨); અર્ધમાગધીને આર્ષ માની તેનું વિવેચન કર્યું નહીં. પછી પૈશાચીનું વિવેચન કરી દાખવ્યું કે 'શેષં શૌરસેનીવત્' (૮-૪-૩૨૩). તે પ્રમાણે ચૂલિકા પૈશાચીના નિયમવિશેષ બતાવી કહ્યું 'શેષં પ્રાગ્વત્' એટલે પૈશાચીવત્ (૮-૪-૩૨૮). અપભ્રંશના વિશેષ નિયમ લખી કહ્યું 'શૌરસેનીવત્' (૮-૪-૪૪૬) અને ઉપસંહારમાં સર્વ પ્રાકૃતોને લક્ષ્યમાં રાખી લખ્યું કે 'શેષં સંસ્કૃતવત્સિદ્ધમ્' (૮-૪-૪૪૮). તો આ પરથી શું આનો અર્થ એમ કરવામાં આવે કે આ ભાષાઓનું કુટુંબવૃક્ષ થયું ? શું પહેલી ભાષા જનક થઈ અને પછી પછીની તેમાંથી આગત અથવા તેમાંથી ઉદ્ભૂત થઈ ? નહીં, સાધારણ નિયમ 'પ્રકૃતિ'થી સમજાવ્યો અને વિશેષ નિયમ 'વિકૃતિ'થી. આ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિનો પ્રકૃત - પ્રસ્તુત અર્થ છે.

૧૭૦. સંસ્કૃત અને બીજી પ્રાકૃતોના વ્યાકરણમાં હેમચન્દ્રે પોતાની વૃત્તિમાં ઉદાહરણો રૂપે પ્રાયઃ વાક્ય અથવા પદ જ આપેલ છે, પરંતુ અપભ્રંશના અંશમાં તેમણે પૂરી ગાથાઓ, પૂરા છંદ અને પૂરાં અવતરણ આપ્યાં છે. આ હેમચન્દ્રનું બીજું મહત્ત્વ છે. આવી રીતે તેમણે એક અતિ ભારે સાહિત્યના નમૂના જીવંત રાખ્યા કે જે તે એમ ન કરત તો નષ્ટ થઈ ગયા હતા. આમ કરવાનું કારણ શું ? જેમ હવે પછી કહેવામાં આવશે તેમ જે શ્વેતામ્બર જૈન સાધુઓને માટે યા સર્વ સાધારણ જન માટે તેમણે વ્યાકરણ લખ્યું તેઓ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના નિયમોને, તેનાં સૂત્રોની સંગતિને પદો યા વાક્યખંડોમાં સમજી લેત - તેમણે આપેલ ઉદાહરણોથી ન સમજત તો સંસ્કૃત અને ગ્રંથની - પુસ્તકી - પ્રાકૃતનું વાક્યમય તેમની સામે હતું - પ્રાપ્ય હતું તેમાંથી નવાં ઉદાહરણો શોધી લેત, પરંતુ અપભ્રંશના નિયમ એવી રીતે સમજમાં આવી ન શકત. મધ્યમ પુરુષને માટે 'પઈ', 'શપથ'માં 'થ'ની જગ્યાએ 'ધ' થવાથી 'સવધ', અને 'મક્કડધુગ્ધિ'ના અનુકરણ-પ્રયોગ પૂરાં ઉદાહરણ આપ્યા વગર સમજમાં આવતા નથી (જુઓ પછી ઉદાહરણ. ક.૫૪, ૮૮, ૧૪૪). જો હેમચન્દ્રજી પૂરાં ઉદાહરણ ન આપત તો શીખનારાઓ કે જેઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના આકરગ્રંથો સુધી પહોંચી જાય, પરંતુ જેઓ 'ભાષા'સાહિત્યથી સ્વાભાવિક રીતે નાક ચઢાવતા તેઓ તે 'ભાષા'ના નિયમોને સમજત નહીં.

૧૭૧. આ સર્વે ઉદાહરણોનો સંગ્રહ અને વ્યાખ્યાન આ પછી જુદા ૬, ૭ અને ૮ પ્રકરણમાં આપેલાં છે. આ ઉદાહરણને અપભ્રંશ કહેવામાં આવે છે કિંતુ તે-તે

સમયની જૂની હિન્દી-ગુજરાતીના જ છે. વર્તમાન હિન્દી કે ગુજરાતી સાહિત્યથી તેનો પરંપરાગત સંબંધ, વાક્ય અને અર્થને સ્થાને-સ્થાને સ્પષ્ટ થશે. એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ ઉદાહરણ હેમચન્દ્રના પોતાનાં રચેલાં નથી. કોઈ વાક્યો સિવાય સર્વે તેમનાથી પ્રાચીન સાહિત્યનાં છે. તે પરથી તે સમયના જૂની હિન્દી-ગુજરાતી સાહિત્યના વિસ્તારનો પત્તો લાગે છે. જો સંસ્કૃત સાહિત્ય બિલકુલ રહ્યું ન હોત તો પતંજલિના ‘મહાભાષ્ય’માં જે વેદ અને શ્લોકોના ખંડો ઉદ્દૃત છે તે પરથી સંસ્કૃત સાહિત્યનું અનુમાન કરવું પડત. આ કામ આ દોહાઓથી થાય છે. હેમચન્દ્રજીએ મોટી ઉદારતા કરી કે આ પૂરાં અવતરણ આપી દીધાં. તેમાં શૃંગાર, વીરતા, કંઈ રામાયણના અંશ (જેવડુ અન્તરુઠ, ૧૦૧, દહમુહુ ભુવણ૦, ૫), કૃષ્ણકથા (હરિ નર્યાવિઉ પંગણહિ૦, ૧૨૨, એકમેક્કઉ જઈવિ જોએદિ૦, ૧૨૯), કંઈ બીજા મહાભારતના અંશ (ઇત્તિઉં બ્રોપિણુ સઉણિ૦, ૭૮), વામનાવતારકથા (મઈ ભણિઅઉ બલિરાય૦, ૮૬), હિન્દુ ધર્મ (ગંપિણુ વાણારસિહિ૦, ૧૬૬, ગંગ ગમેપ્પિણુ૦, ૧૬૭, વ્રાસુ મહારિસિ૦, ૮૧), જૈન ધર્મ (જેપ્પિ ચઇપ્પિણુ૦, ૧૬૫, પેકખેવિણુ મુહુ જિનવરહો૦, ૧૭૦), અને હાસ્ય (સોએવા પર વારિઆ૦, ૧૫૯) - એ સર્વના નમૂના મળે છે. મુંજ (૧૬૨) અને બ્રહ્મ (૧૦૩) કવિઓનાં નામ મળી આવે છે. કેવું સુંદર સાહિત્ય આ સંગૃહીત છે ! કવિતાની દષ્ટિથી, આટલા વિશાલ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં પણ, શું ‘ભદ્રા હુઆ જુ મારિઆ’, (૩૧), ‘જઇ સસણેહી તો મુઇઅ’ (૫૨), ‘લોણુ વિલિજજઇ પાણિએણ’ (૧૧૫), ‘અજજવિ નાહુ મહજિજ ઘરિ’ (૧૪૪) - આદિની જોડીની કવિતા મળી શકે તેમ છે ?

[ઉપર નિર્દિષ્ટ થયેલાં ઉદાહરણોમાંથી કેટલાંક આ આવૃત્તિમાં છોડી દેવામાં આવ્યાં છે, તે ડો. ભાયાણીમાંથી જોઈ શકાશે. મુંજ કવિનામ નહીં, પણ રાજવીનામ કહેવું જોઈએ. બ્રહ્મ નામ હોવાનું શંકાસ્પદ છે.]

૧૭૨. હેમાચાર્યનું ત્રીજું મહત્ત્વ એ છે કે તે પોતાના વ્યાકરણના પાણિનિ અને ભટ્ટોજી દીક્ષિત હોવાની સાથેસાથે તેના ભટ્ટિ પણ છે. તેમણે પોતાના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ‘દ્વયાશ્રય-કાવ્ય’માં પોતાનાં વ્યાકરણનાં ઉદાહરણ પણ આપ્યાં છે તથા સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળના ઇતિહાસ પણ લખ્યા છે. ભટ્ટિ અને ભટ્ટ ભૌમકની પેઠે તે પોતાના સૂત્રોના કમથી ચાલ્યા છે. સંસ્કૃત ‘દ્વયાશ્રય-કાવ્ય’ના વીસ સર્ગ છે. તેમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ સુધીના ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓના વંશ, વૈભવ આદિનું વર્ણન અને સાથેસાથે હેમચન્દ્રના (સંસ્કૃત) ‘શબ્દાનુશાસન’ના સાત અધ્યાયોનાં ઉદાહરણ છે. આઠમા અધ્યાય(પ્રાકૃત વ્યાકરણ)નાં ઉદાહરણોને માટે પ્રાકૃત ‘દ્વયાશ્રય-કાવ્ય’ (‘કુમારપાલચરિત’)ની રચના થઈ છે કે જેમાં આઠ સર્ગ છે. સંસ્કૃત ‘દ્વયાશ્રય’ની ટીકા અભયતિલકગણિએ તથા પ્રાકૃત ‘દ્વયાશ્રય’ની ટીકા પૂર્ણકલશગણિએ લખી છે કે જે સં. ૧૩૦૭ શાલ્ગુન કૃષ્ણ ૧૧ પુષ્ય રવિવારને દિને પૂર્ણ થઈ. ‘કુમારપાલચરિત’ યા પ્રાકૃત ‘દ્વયાશ્રય-કાવ્ય’ના આરંભમાં અણહિલપુર પાટણનું વર્ણન છે, રાજા કુમારપાલ

છે. મહારાષ્ટ્ર દેશના બંદી તેમની કીર્તિ વખાણે છે. રાજાની દિનચર્યા, દરબાર, મહાશ્રમ, કુંજરયાત્રા, જિનમંદિરયાત્રા, જિનપૂજા આદિના વર્ણનમાં બે સર્ગ પૂરા થાય છે. ત્રીજામાં ઉપવનનું વર્ણન છે, વસંતની શોભા છે. ચોથામાં ગ્રીષ્મ અને પાંચમામાં અન્ય ઋતુઓના વિહાર આદિનું સાલંકાર વર્ણન છે. રાજા અને પ્રજાની સમૃદ્ધિ તથા વિલાસોનાં ચિત્ર કવિઓની રીતિ અનુસાર દેવામાં આવ્યાં છે. છઠામાં ચન્દ્રોદયનું વર્ણન છે. રાજા દરબારમાં બેઠો છે. સાંધિવિગ્રહિકે વિજાપ્તિ કરી કે જેમાં કુંકણના રાજા મહિકાર્જુનની સેના સાથે કુમારપાલની સેનાનું યુદ્ધ અને પછી. વિજયનું તથા મહિકાર્જુનના માર્યા જવાનું વર્ણન છે. આગળ કહ્યું કે એવી રીતે કુમારપાલ દક્ષિણનો સ્વામી થઈ ગયો. પશ્ચિમના સ્વામી સિંધુપતિ, જવનદેવ, ઉવ્વ(? ઉચ્ચ), કાશી, મગધ, ગૌડ, કાન્યકુબ્જ, દશાણ્ણ, ચેદિ, રેવાતટ, મધુરા, જંગલ દેશના રાજાઓની અધીનતાનું વર્ણન છે. કુમારપાલ શયન કરે છે. સાતમા સર્ગના આરંભમાં રાજા ઊઠીને પરમાર્થચિંતા કરે છે, તેમાં કામ, સ્ત્રી આદિની નિંદા, જૈન આચાર્યોની સ્તુતિ, નમસ્કાર પહેલાં અને પછી શ્રુતદેવીની સ્તુતિ છે. શ્રુતદેવી કુમારપાલની સામે પ્રકટ થઈ અને રાજાની સાથે તેનું ધર્મવિષયક સંભાષણ ચાલ્યું. આખા આઠમા સર્ગમાં શ્રુતદેવીનો ઉપદેશ છે.

૧૭૩. હેમચન્દ્રે પ્રાકૃત વ્યાકરણ ('સિદ્ધહૈમ-શબ્દાનુશાસન'ના આઠમા અધ્યાય) અને 'કુમારપાલચરિત'નો સંબંધ નીચેના કોઠાથી જણાવવામાં આવે છે :

લક્ષ્ય	લક્ષણ	ઉદાહરણ
	અષ્ટમાધ્યાય	કુમારપાલચરિત
પ્રાકૃત ભાષા	પાદ ૧ સૂ. ૧-૨૭૧	સર્ગ ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭
	પાદ ૨ સૂ. ૧-૧૨૮	ગાથા ૧-૯૩
	પાદ ૩ સૂ. ૧-૧૮૨	
	પાદ ૪ સૂ. ૧-૨૫૬	
શૌરસેની	પાદ ૪ સૂ. ૨૬૦-૨૮૬	સર્ગ ૭ ગાથા ૯૪-૧૦૨
માગધી	પાદ ૪ સૂ. ૨૮૭-૩૦૨	સર્ગ ૮ ગાથા ૧-૭
પૈશાચી	પાદ ૪ સૂ. ૩૦૪-૩૨૪	સર્ગ ૮ ગાથા ૮-૧૧
ચૂલિકા પૈશાચી	પાદ ૪ સૂ. ૩૨૫-૩૨૮	સર્ગ ૮ ગાથા ૧૨-૧૩
અપભ્રંશ	પાદ ૪ સૂ. ૩૨૯-૪૪૮	સર્ગ ૮ ગાથા ૧૪-૮૨

: ૧૭૪. આ પરથી સ્પષ્ટ થશે કે જે ભાષાનું વ્યાકરણ કહ્યું છે તેમાં 'કુમારપાલ-ચરિત'ના તે અંશની રચના કરવામાં આવી છે. જૂની હિન્દી-ગુજરાતીના વ્યાકરણના વિશેષ નિયમોનાં ૧૨૦ સૂત્ર છે. ઉદાહરણોમાં જે ઉદાહરણો પ્રાચીન કવિતામાંથી આપવામાં આવ્યાં છે તે ૧૭૫ અવતરણ છે; કોઈ પદો, વાક્યો અને દોહરાઓ અવતરણોની ગણનામાં નથી. (કેટલાક દોહાના ખંડ વારંવાર ઉદાહરણોની પેઠે કેટલાંક સૂત્રો ઉપર આપવામાં આવ્યા છે), પરંતુ સ્વરચિત ઉદાહરણોમાં તે સર્વ વિષય ૬૯

છંદોમાં આવી ગયેલ છે. આનું કારણ એ છે કે એક-એક છંદમાં કેટલાંયે ઉદાહરણ સમાવ્યાં છે. હેમચન્દ્રજીને એવી રચના પ્રિય હતી.

[આ પ્રકરણ પરત્વે વિશેષ માટે જુઓ ‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’, પં. બેચરદાસ દોશી, પ્રકા. યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.]

પ્રકરણ ૨ : ‘દેશીનામમાલા’ અને ‘કુમારપાલચરિત’

૧૭૫. હેમચન્દ્રજીએ ‘દેશીનામમાલા’ નામનો એક કોશ પણ બનાવ્યો છે કે જેમાં પ્રાકૃત રચનામાં આવનારા દેશી શબ્દો ગણ્યા છે. સંસ્કૃતના બીજા કોશોમાં વિષયવિભાગ (સ્વર્ગ, દેવ, મનુષ્ય આદિ)થી શબ્દોનો સંગ્રહ થાય છે, યા તો અંતના વર્ણો (જેવા કે કાન્ત, ખાન્ત આદિ)ના વર્ગોથી સંગ્રહ થાય છે, પરંતુ આ ‘દેશીનામમાલા’ વર્તમાન કોશોની પેઠે અકારાદિ ક્રમે બનેલ છે. તેનું પણ કારણ એ છે કે વ્યાકરણમાં અપભ્રંશની કવિતા પૂરી ઉદ્ભૂત કરવાની છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કોશોની પેઠે દેશી કોશને કોઈ મોઢે રાખતા નથી. જ્યાં પ્રાકૃત કવિમાં દેશી પદ આવ્યા ત્યાં જોવાને માટે આ કોશનો ઉપયોગ છે. ત્યાં અકારાદિ ક્રમથી જ કામ ચાલી શકે છે.^{૧૫} તે ક્રમની અંદર પણ એકાક્ષર દ્વિ-અક્ષર આદિનો ક્રમ છે. જે અક્ષરથી આરંભ થનાર શબ્દ જ્યાં ગણવામાં આવ્યા છે ત્યાં તેવા નાનાર્થ શબ્દ પણ ગણવામાં આવ્યા છે. ત્યાં જેટલા શબ્દોનાં ઉદાહરણ એક ગાથામાં આવી શક્યાં તેટલાંને ઠાંસી ભરવામાં આવ્યા છે. કણ્ણોડિઠ્ઠા (એટલે ઘૂંઘટ, ચાદર, કાન+ઓઢી), કંઠમહ્લ (=મુડદાની ઠાઠડી), કપ્પરિઞ્, કડંતરિઞ્ (=ફાડેલું), કડંભુઞ્ (=ઘડો) - આ શબ્દોને સાથે ગૂંથી એક ગાથા બનાવવામાં કદી તેમાં અર્થ હોય તોપણ કાવ્ય-સુંદરતા આવવી કઠણ છે. હેમચન્દ્રજીએ આ પર એક માનિની ખંડિતાની ઉક્તિ બનાવી છે કે “હે દાંતોથી ફાડેલા અધરવાળા, નખોથી કાપેલા અંગવાળા, ચાદર છોડ [બુરખો છોડ, લાજ મૂક], તે ઘડા જેવાં સ્તનોવાળી પાસે જા કે જે ઠાઠડીને પણ યોગ્ય નથી” (દેશીનામમાલા ૨૦). આ ઉદાહરણ બનાવવાની કઠિનતાથી વિવિધ અર્થો માટે ઉદાહરણ-ગાથાઓ તેમણે બનાવી નથી. આ જ રીતે ‘કુમારપાળ-ચરિત’માં કેટલાંક ઉદાહરણ એક-એક દોહામાં મૂકેલાં છે, કિંતુ ત્યાં શ્રુતદેવીનો રાજાને ધર્મવિષયનો ઉપદેશ એ એક જ વિષય છે, તેથી કવિને થોડીઘણી સ્વતંત્રતા મળી છે. આ ૬૮ છંદોમાં જે છંદો આવ્યા છે તે એ છે કે વદનક (૧૪-૨૭, ૭૭, ૭૮), દોહા (૨૮-૭૪, ૮૧), માત્રા (૭૫, ૭૮),

૧૫. પાદવિભાગ્યાર્ય આદિ વિરચિત દેશી શાસ્ત્રો હોવા છતાં પણ આ (‘દેશીનામમાલા’)-ના આરંભનું પ્રયોજન..... ‘વર્ણક્રમસુખદ’ અથવા ‘વર્ણક્રમસુખગ’... વર્ણક્રમથી નિર્દિષ્ટ શબ્દ અર્થવિશેષમાં સંશય થતાં મુખથી સ્મરણ અને ધ્યાન કરી શકાય છે. વર્ણક્રમને ઉલ્લંઘી કહેવાથી સુખથી અવધારણ થઈ શકતું નથી તેથી વર્ણક્રમનિર્દેશ અર્થવાનુ છે. (હેમચન્દ્ર, ‘દેશીનામમાલા’, બીજી ગાથાની ટીકા)

વસ્તુ-વદનક-કર્પૂર(=ઉદ્દાલા ?)નો યોગ (૭૬), સુમનોરમા (૮૨). આમાંથી નમૂના તરીકે કંઈક આગળ ઉદાહરણના પ્રકરણમાં આપેલા છે, જૂનાં અપભ્રંશનાં ઉદાહરણોથી આ કંઈક કિલ્લ છે તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે ને વિશેષ હવે પછીથી જણાવીશું અને તે સ્પષ્ટ છે કે આ હેમચન્દ્રજીએ પોતે રચેલી જૂની હિન્દી-જૂની ગુજરાતી છે.

૧૭૬. હેમચન્દ્રજીની 'દેશીનામમાલા'માં કંઈ શબ્દો તે સમયના રીતિરિવાજ અને વિનોદ આદિના સૂચક છે તેનો સંગ્રહ પાઠકોના મનોવિનોદ અને જ્ઞાન માટે અહીં આપવામાં આવ્યો છે. હેમચન્દ્રે જે અર્થ કરેલ છે તેનો અનુવાદ અહીં કર્યો છે અને કંઈ ટૂંક વિવેચન સાથે જરૂર પડી ત્યાં આપ્યું છે.

અંબેઢી (૧-૭) : મુઢીનો જુગાર (હિં.બુઝાવૈલ).

અણ્ણાણ (૧-૭) : વિવાહકાલમાં જે વધૂને આપવામાં આવે છે (પહેરામણી) યા જે વિવાહને માટે વધૂ પોતે વરને આપે છે. (સામી મોં દેખામણી ?)

આણંદવડ (૧-૭૨) : પતિથી પ્રથમ યૌવનહરણ થતાં સ્ત્રીના રુધિરથી છંટાયેલું વસ્ત્ર. તે બાંધવોને આનંદિત કરે છે તેથી આનંદપટ કહેવામાં આવે છે. (કેટલીક જાતિઓમાં હજુ પણ એવી રસમ છે કે આવા વસ્ત્રમાં મીઠાઈ રાખીને નાતમાં વહેંચવામાં આવે છે.)

ઈદમહ (૧-૮૧) : કૌમાર, કૌમારાવસ્થા.

ઉડુહિઅ (૧-૧૩૭) : પરણેલી સ્ત્રીનો ગુસ્સો.

એમિણિઆ (૧-૧૪૫) : તે સ્ત્રી કે જેનું શરીર સૂતરથી માપી તે સૂતર ચારે દિશામાં ફેંકી દેવામાં આવે છે. કોઈ દેશની એક જાતની રસમ છે. (સં. 'મા' પરથી 'મીનાતિ, મિનોતિ').

ઓલુંકી (૧-૧૫૩) : સંતાઈને રમાતી રમત, જેમાં છોકરાઓ સંતાઈને રમે છે, યા ચક્ષુઃસ્થગન-કીડા (આંખમીંચામણી, સંતાકૂકડી).

ઓરુંજ (૧-૧૫૬) : એક જાતની રમત કે જેમાં 'નથી, નથી' એમ કહેવામાં આવે છે.

કાજજપ્પ (૨-૪૬) : સ્ત્રીરહસ્ય.

ખિકખરી (૨-૭૩) : સૂચનાને માટે લાકડી કે જે ઢેઢ આદિ એટલા માટે રાખતા રહે છે કે બીજા લોક તેને અડે નહીં. (રજવાડામાં અસ્પર્શ્ય જાતિઓ કાગડા કે કૂકડાનું પર [=પીછું] આ રીતે શિર પર રાખે છે).

ગાગેજજા (૨-૮૮) : નવી પરણેલી વહુ.

ગંજોહિઅ (૨-૧૧૦) : હાસ્યસ્થાનમાં અંગસ્પર્શ, જેનું લોકભાષામાં 'ગિલગિલાવિઅ' રૂઢ થયેલ છે (ગલગલિયાં).

છિંછટરમણ (૩-૩૦) : આંખમીંચામણી.

ઝોંડલિયા (૩-૬૦) : રાસના જેવો ખેલ કે જેમાં કન્યાઓ (અથવા લાલક) નાચે-કૂદે છે (રાસ).

શ્રવલયા (૪-૨૧) : એક રસમ કે જેમાં સ્ત્રીને પતિનું નામ પુછાય છે અને તે નથી કહેતી તેથી તેને પલાશલતાથી મારવામાં આવે છે. (રાજપૂતાનામાં ક્યાંકક્યાંક હિંડોળા પર ઝૂલતી વખતે સ્ત્રીઓ આ રમત હજી પણ કરે છે.) હેમચન્દ્રે એક શ્લોક આનો અર્થ સમજાવવા માટે ઉદ્ધૃત કરેલ છે તે પરથી જણાય છે કે સ્ત્રીપુરુષ મળીને આ રમત રમતા હતા અને કંઈ ફજેતફાળકો જેવું પણ થતું હતું. ('નિયમવિશેષશ્ચ શ્રવલયા શેયા, આદાય પલાશલતાં ભ્રામ્યતિ લોકોડખિલો યસ્યાં. પૃષ્ઠા પતિનામ સ્ત્રી નિહન્યતે યાપ્યકથયન્તી..') તેણે જે સ્વરચિત ઉદાહરણ આપ્યું છે તેમાં 'દોલા વિલાસસમએ' છે, કિંતુ 'પુચ્છન્તી' 'સહી' (=સખી) જ છે (નામ+લેવાની ક્રિયા - લયા).

શ્રીરંગી (૪-૩૧) : માથું ઢાંકવાનું વસ્ત્ર, ઘૂંઘટ, ઘૂમટો ('આભાણકશતક'માં સં. 'નીરંગિકા' એક કહેવતમાં આવેલ છે કે અંધ શ્વસુરને માટે નીરંગિકા કેવી ?)

શ્લેકરિઆ (૪-૪૫) : ભાદ્રપદ શુક્લ દશમીનો એક ઉત્સવવિશેષ.

તુણઅ (૫-૧૬) : ઝૂંખા નામનું વાજું - વાઘ. (પતંજલિના 'મૃદંગ શંખ તૂણવ'માંનું તૂણવ ?)

થેવરિઅ (૫-૨૮) : જન્મના અવસર પર વાજાંગાજાં.

દુક્કર (૫-૪૨) : માઘ માસની રાત્રિમાં ચાર પહોર (પ્રતિપહોર) સ્નાનનો નિયમ (દુષ્કર !).

દુહોલણી (૫-૪૬) : જે ગાય એક વાર દોવાય પછી ફરી પણ દોવાઈ શકે તે (દૂધાળી !).

દિઅસિઅ (૫-૪૦) : સદા ભોજન (દિવસિક).

દિઅહુત (૫-૪૦) : સવારનું ભોજન (દિવાભુક્ત), શિરામણી.

દોવેલી (૫-૫૦) : સાયંકાળનું - સાંજનું ભોજન (વાળુ).

ધમ્મઅ (૫-૬૩) : ચોર દ્વારા, દુર્ગાની સમક્ષ પુરુષને મારી તેના શરીરના લોહીથી જંગલમાં જે ધર્માર્થ બલિ - બળિદાન કરવામાં આવે છે તે. (તે સમયના ઠગ ?)

પંથુચ્છુહણી (૬-૩૬) : સાસરીએથી પહેલાં પ્રથમ (પિયર) લાવવામાં આવેલી નવવધૂ.

પારિઅજ્ઞ (૬-૪૩) : જે પિયરથી વહુને સાસરીએ પહોંચાડે તે.

પોઅલઅ (૬-૮૧) : આસો માસમાં ઉત્સવ કે જેમાં પતિ સ્ત્રીના હાથથી અપૂપ(પૂઆ) લઈ ખાય છે.

મુક્કય (૬-૧૩૫) : જે સ્ત્રીનો વિવાહ થનાર હોય તેને છોડી બીજી નિમંત્રિત સ્ત્રીઓનો વિવાહ થઈ જવો તે, મુકાણ.

મટ્ટહિય (૬-૧૪૬) : વિવાહ થયેલી - પરણેલીનો કોપ. મટકો ?

લય (૭-૧૬) : નવાં વિવાહિત સ્ત્રીપુરુષોના જોડાનો અરસપરસ નામ લેવાનો ઉત્સવ. આ શબ્દના ઉદાહરણમાં હેમચન્દ્રે જે ગાથા બનાવી લખી છે તેનો આશય એ

છે કે મહારાજ કુમારપાલ ! આપની સેનાને આવતી જોઈને ભાગનાર રિપુ-દંપતી અરસપરસ નામ લઈલઈને પુકારે છે અને આપના 'લય'ની યા કરાવે છે (કે વિવાહ થયાથી પણ આમ કર્યું હતું). જુઓ ઉપર 'હવલયા'. લયાપુરિસ (૭-૨૦) : એક ઉત્સવ કે જેમાં વધૂનું ચિત્ર હાથમાં કમલ દઈને ચીતરવામ આવે છે.

વહુમાસ (૭-૪૬) : જ્યારે નવી વિવાહિતા સ્ત્રીના ઘરથી પતિ બહાર જાય નહીં ત્ય રમણ કરતો રહે તેવી વિશેષ રીતિ યા ઉત્સવ. ('હનીમૂન' !)

વહુહાડિણી (૭-૫૦) : એક સ્ત્રીની ઉપર જે બીજી સ્ત્રી લાવવામાં આવે તે.

વોરહી (૭-૮૧) : શ્રાવણ સુદ ૧૪નો વિશેષ ઉત્સવ, (રાખડી ?).

સુગિમ્મહ (૮-૩૮) : ક્ષાલ્ગુનોત્સવ. આ સંસ્કૃત 'સુગ્રીષ્મક'નો તદ્ભવ છે; તે માં દેશીમાં ગણ્યો નથી. હેમચન્દ્રે ભામહમાંથી 'સુગ્રીષ્મક'ના પ્રયોગનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. (જ્ઞા ?).

સંવાડઅ (૮-૪૩) : અંગૂઠો અને વચલી આંગલીથી ચાપટા - ચટાકા વગાડવા તે.

હિંચિઆહિંચિઆ (૮-૬૮) : એક પગ ઊંચો કરી બીજા એક જ પગથી ચાલવાનું છોકરાંઓની રમત.

['દેશીનામમાલા' ગુજરાતી અનુવાદ અને ટિપ્પણ સાથે પંડિત બેચરદાસ દેશીએ 'દેશી શબ્દ સંગ્રહ' એ નામથી યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ દ્વારા ૧૯૭૪માં પ્રગટ કરેલ છે.]

૧૭૭. 'કુમારપાલચરિત' કુમારપાલના રાજ્યમાં રચાયું. કુમારપાલ રાજા ગાદી પર સં. ૧૧૯૮માં બેઠો અને તેનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૨૩૦માં થયો. હેમાચાર્યનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૨૨૮માં થયો. શિવારાવંશના મહિકાર્જુન સાથે યુદ્ધ સં. ૧૨૧૭-૧૮માં થયેલું માનવું ઘટે. ^{૧૬} તેથી 'કુમારપાલચરિત' ('દ્વયાશ્રયકાવ્ય') અને તેમાં અંતર્ગત આ અપભ્રંશ (જૂની હિન્દી-જૂની ગુજરાતી) કવિતાનો રચનાકાલ સં. ૧૨૧૮થી સં. ૧૨૨૮ સુધીમાં કોઈ પણ સમય છે. હેમચન્દ્રજનું વ્યાકરણ સિદ્ધરાજ જયસિંહની આજ્ઞાથી તેમના રાજત્વકાલમાં અર્થાત્ સં. ૧૧૯૮ની પૂર્વે બન્યું. વ્યાકરણની બૃહદ્વૃત્તિ અને તેનો ઉદાહરણસંગ્રહ સૂત્રોની સાથે જ રચાયેલ હશે. આ માટે હેમચન્દ્રે પોતા સિવાય અન્ય ઉદ્દોખેલ-ઉદ્દત કવિતા પ્રચલિત થવાનો સમય સં. ૧૧૯૮થી પૂર્વે છે. એ તો વારંવાર કહેવાની જરૂર નથી કે આ સંવત તેની ઉપલબ્ધિનો નિમ્નતમ - છેલ્લામાં છેલ્લો સમય છે. ઊર્ધ્વતમ સમય - સૌથી અગાઉનો સમય મુંજના નામાંકિત દોહાથી લેવો ઘટે, અર્થાત્ આ કવિતા સં. ૧૦૨૮થી ૧૧૯૮ સુધી લગભગ બે સૈકાની છે.

૧૭૮. જ્યારે હેમચન્દ્રનાં ઉદાહરણોની વ્યાખ્યા લગભગ લખાઈ ચૂકી હતી ત્યારે

૧૬. સિદ્ધરાજ જયસિંહ પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વરનો નાનો (પિતામહ - માનો બાપ) હતો તથા સોમેશ્વરને કુમારપાળે પાળ્યો હતો. મહિકાર્જુનની લડાઈમાં સોમેશ્વર સામેલ હતો. જુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, ભાગ ૧, પૃ. ૪૦૦-૧.

‘દોધક-વૃત્તિ’ નામનો ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થયો. આ સન ૧૯૧૬માં અમદાવાદમાં પંડિત ભગવાનદાસ હર્ષચન્દ્રે છપાવ્યો છે, જેમાં રચનારનું નામ આખું નથી પરંતુ અંતમાં એવો લેખ છે કે :

“ઇતિ શ્રી હૈમ-વ્યાકરણ-પ્રાકૃત-વૃત્તિગત-દોધકાર્થઃ સમાપ્તઃ લિખિતો મહોપાધ્યાય...ય સં. ૧૬૭૨ વર્ષે શકે ૧૫૩૮ પ્ર. (વર્તમાને) વૈશાખ વદિ ૧૪ શનો.”

આમાં આ સર્વે ઉદાહરણોની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા છે. અંતમાં એક માગધી ગદ્યખંડ અને એક મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત ગાથાની પણ ‘દોધક’ માનીને વ્યાખ્યા કરી દીધી છે. હૈમચન્દ્રજીના પ્રાકૃત વ્યાકરણના પઠનપાઠનનો પ્રચાર જૈન સાધુઓમાં રહ્યો તેથી આ કવિતાઓના પરંપરાગત યા તો સાંપ્રદાયિક અર્થ જાણવામાં ‘દોધકવૃત્તિ’ ક્યાંક-ક્યાંક ઘણી સહાયતા આપે છે. જ્યાં મતભેદ છે ત્યાં બતાવવામાં આવેલ છે.

‘દોધકવૃત્તિ’ની રચના જૈન સંસ્કૃતમાં થઈ છે. તેમાં જ ભાષાનુગ સંસ્કૃત એટલે ભાષા પરથી કરેલ સંસ્કૃતનાં પદો આવ્યાં છે તેની યાદી નીચે પ્રમાણે આપી છે :

ચટિતઃ - ચઢેલો, ચટિતિ - ચઢે છે, ચટામઃ - અમે ચઢીએ છીએ (ચડિઅઉ, ચડિઓ) લગિત્વા - લગાવી

બલિં ક્રિયે - વારી જાઉં છું (બલિ ક્રિજજઉં)

અર્ગલં - આગળ (એતિઉ અગ્ગલઉં)

સ્કેટયતિ - (ફિઉઇ) ઘેરે, નષ્ટ કરે

કિં ન સૃતમ્ - શું નહીં સર્વું ? સર્વ કાંઈ સિદ્ધ થયું

મુત્કલેન - દાન, ઉદારતાથી, (મોકલડેન) મોકળા હાથથી

ઉદ્ધરિત (છાપેલું છે ઉદ્ધરિત) - ઊગર્યું, બચ્યું (ઉવ્વરિઅ)

ઉદ્ધર્ત્યતે - ઊબરે, ત્યજ્યતે (ઉવ્વારિજજઇ)

ચૂટકઃ - ચૂડો, (ચૂડુછઉ) ચુડલો

છત્ર - ગુમ, (મારવાડી છાને), ગુ. છાનું

વિધ્યાપયતિ - બુઝાવે છે, (વધેરે છે : દીવો વધેરે છે).

આવર્તતે - શોષયતિ, (આવક્રઇ - આવટે છે, ઓટે છે, ઓટાય છે)

ઝગટકાનિ - ઝગડા

ઘાટી - ઘાડ, ઘાડું

દ્રહે - દ્રહમાં, ધ્રોમાં, ધરામાં (‘હ્રદ’નો વ્યત્પય)

કલહાપિતઃ - કલહિતઃ

તીમોદ્ધાનં - આર્દ્રશુષ્કં, લીલુંસૂકું, (તિંતુવ્યાણ)

વિછોટ્ય - વછોડી

સ્તાઘ - થાહ

મોટયન્તિ - મોડે છે (મોડંતિ)

૧૭૯. ઉદાહરણાંશમાં જે અક્ષરનિવેશ શંકર પાંડુરંગ પંડિતે પોતાના

‘કુમારપાલચરિત’ના સંસ્કરણમાં કેટલીક પ્રતિઓની સહાયતાથી રાખ્યો છે તે રાખ્યો છે. પાઠાંતર ઘણાં ઓછાં આપ્યાં છે. આનાં કારણ મુખ્યનુસારીલેખન (જેવું બોલવું તેવું લખવું), અસાવધાનતા, ‘ઉઓ, ઉઐ, સ્થ, ઋ’ આદિ લખતાં એકબીજા સાથે રહેલી સમાનતા, પરસવર્ણની અનિત્યતા, ‘અઇ, એ, અઉ, ઓ’ના વિકલ્પ, અનુનાસિકની અસાવધાનતા, અને અંતના ‘ઉ’ની ઉપેક્ષા આદિ છે. ‘એ, ઓ’ના અર્ધઉચ્ચારણને ધ્યાનમાં રાખવાથી તથા ‘અ’થી ‘ઇ’ ઉ’ને મેળવી ‘એ, ઓ’ બોલવાથી છંદ સારી રીતે બોલી શકાય છે તથા ગાતાં બરાબર ગાઈ શકાય છે.

પ્રકરણ ૩ : હેમચન્દ્રજીનું જીવનચરિત તથા કાર્ય

૧૮૦. હેમચન્દ્રજીના જીવનચરિતનો કંઈક આભાસ ‘કુમારપાલ-પ્રતિબોધ’ના ઐતિહાસિક વિષય સંબંધી કહેતાં હવે પછી આવશે. તેમનો જન્મ સં. ૧૧૪૫માં, દીક્ષા સં. ૧૧૫૪માં, સૂરિપદ સં. ૧૧૬૬માં અને સ્વર્ગવાસ સં. ૧૨૨૮માં થયો. તેમનું જન્મનામ ચંગદેવ હતું, દીક્ષા સમયે સોમચન્દ્ર અને સૂરિ થતાં હેમચન્દ્ર પડ્યું. સિદ્ધરાજ જયસિંહની પાસે તેમણે ઘણી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. સિદ્ધરાજ પોતે શૈવ હતા છતાં સર્વ ધર્મોનો આદર કરતા હતા. સિદ્ધરાજને માટે જ હેમચન્દ્રજીએ પોતાનું વ્યાકરણ બનાવ્યું કે જે સંબંધે ચર્ચા આપણે કરી છે. હેમચન્દ્રજીના પ્રભાવથી સિદ્ધરાજનું મન જૈન ધર્મ પ્રત્યે ગૂઠ્યું હશે. પરંતુ કુમારપાલ રાજા થવાથી હેમચન્દ્ર તે હેમચન્દ્ર જ ખરા બન્યા. હેમચન્દ્ર ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ થયા અને કુમારપાલ ‘પરમાર્હત’ બન્યા.

૧૮૧. કુમારપાલના રાજ્યના પ્રથમનાં પંદર વર્ષ યુદ્ધવિજય આદિમાં વીત્યાં. હેમચન્દ્રે અગાઉથી જ કુમારપાલ રાજા થશે એવી ભવિષ્યવાણી કહી દીધી હતી અને સિદ્ધરાજના તેમના પરના દ્વેષથી થયેલી સંકટાવસ્થામાં તેમને સહાયતા પણ આપી હતી. હવે તેમને જિનધર્મોપદેશ આપી તેમના દ્વારા ખૂબ ધર્મપ્રચાર કરાવ્યો. કુમારપાલના ઉત્તરાધિકારી અજયપાલના મંત્રી યશ:પાલે ‘મોહપરાજય’ નામનું નાટક ‘પ્રબોધચન્દ્રોદય’ની શૈલીનું લખ્યું છે તેમાં એવું વર્ણન છે કે ધર્મ અને વિરતિની પુત્રી કૃપા સાથે કુમારપાલનો વિવાહ સં. ૧૨૧૬ના માર્ગશીર્ષ શુકલ દ્વિતીયાને દિને હેમચન્દ્રે કરાવ્યો તેથી મોહને હરાવી ધર્મને પોતાનું રાજ્ય પુનઃ અપાવ્યું. રૂપકને દૂર કરીએ તો આ તિથિ કુમારપાલના જૈનધર્મસ્વીકારની છે. હેમચન્દ્રજીના ઉપદેશથી સદાચારપ્રચાર, દુરાચારત્યાગ, મંદિરરચના, પૂજાવિસ્તાર, જીર્ણોદ્ધાર, અમારિઘોષણ, તીર્થયાત્રા આદિ ઘણી ધામધૂમથી કુમારપાળે કર્યાં ને કરાવ્યાં. જૈન સાહિત્યમાં આ ગુરુશિષ્યના ઘણા પ્રશંસાપૂર્ણ ઉલ્લેખ છે.

૧૮૨. રાજાએ ૨૧ જ્ઞાનકોશ (પુસ્તકભંડાર) કરાવ્યા, છત્રીશ હજાર શ્લોકોનું ‘ત્રિષષ્ટિ-શલાકાપુરુષ-ચરિત્ર’ હેમચન્દ્ર પાસે રચાવી સોનારૂપાથી લખાવી સાંભળ્યું, અગિયાર અંગ, બાર ઉપાંગ સોનાથી લખાવી સાંભળ્યાં, યોગ્યશાસ્ત્ર આદિ લખાવ્યાં.

ગુરુના ગ્રંથોના લખવાવાળા ૭૦૦ લેખક (લલિયા) હતા. એક દિન લેખકશાળામાં જઈ રાજાએ લેખકોને 'કાગળો' પર લખતા જોયા. ગુરુએ કહ્યું કે શ્રી તાડપત્રોનો ટોટો પડ્યો છે. રાજાને શરમ થઈ. ઉપવાસ કર્યો. ખર તાડો (કઠણ તાડો) કે જેના પાન લખવા માટે કામ આવી ન શકે)ની પૂજા કરી તો તે સવારમાં શ્રી તાડ થઈ ગયા પછી ગ્રંથ તેના પર લખાવાતા ગયા ! (જિનમંડનનો 'કુમારપાલપ્રબંધ', પૃ.૮૫-૮૭).

૧૮૩. હેમચન્દ્રે કેટલાયે લાખો શ્લોકોના ગ્રંથ બનાવ્યા છે તેમાં પ્રધાન ગ્રંથો છે : અભિધાનચિંતામણિ આદિ કેટલાક કોશ, કાવ્યાનુશાસન, છંદોનુશાસન, દેશીનામ-માલા, દ્વયાશ્રયકાવ્ય (સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત), યોગશાસ્ત્ર, ધાતુપારાયણ, ત્રિષષ્ટિશલાકા-પુરુષચરિત, પરિશિષ્ટપર્વ. શબ્દાનુશાસન (વ્યાકરણ). તેમના પોતાના રચેલા ગ્રંથોની પ્રાયઃ વૃત્તિઓ પણ રચાઈ છે, ૮૪ વર્ષની અવસ્થામાં અનશનથી હેમચન્દ્રે પ્રાણત્યાગ કર્યો. કુમારપાલ પણ લગભગ છ માસ પછી સ્વર્ગસ્થ થયા.

'સિદ્ધહૈમ' વ્યાકરણની રચના

(જિનમંડનના 'કુમારપાલપ્રબંધ' પરથી પૃ.૧૨(૨), ૧૬(૨) વગેરે)

૧૮૪. પહેલાં કદી હેમચન્દ્રજી 'પરબ્રહ્મમયપરમપુરુષપ્રણીતમાતૃકા-અષ્ટાદશ-લિપિવિન્યાસપ્રકટન-પ્રવીણ' બ્રાહ્મી આદિ મૂર્તિઓને જોઈ કાશ્મીર જવા ચાલ્યા તો ભગવતીએ તેમનો માર્ગકલેશ બચાવવા માટે માર્ગમાં જ આવી દર્શન તથા વિદ્યામંત્ર આપ્યાં હતાં. સિદ્ધરાજ જયસિંહને ત્યાં તેમનું પાંડિત્ય જોઈ કોઈ અસહિષ્ણુ (બ્રાહ્મણો)એ કહ્યું કે અમારાં શાસ્ત્ર (પાણિનીય વ્યાકરણ) શીખીને આ વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત થઈ છે. સિદ્ધરાજે પૂછ્યું ત્યારે હેમચન્દ્રે કહ્યું કે શ્રી મહાવીર જિને શિશુ-અવસ્થામાં જે ઉપદેશ ઇન્દ્ર સમક્ષ આપ્યો હતો તે જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ જ અમે શીખીએ છીએ. (જુઓ ઉપર પૃ.૩૮૧ ટિ.૨) રાજાએ કહ્યું કે તેટલા પ્રાચીનને છોડીને કોઈ નજીકના કર્તાનું નામ આપો. તેમણે કહ્યું કે સિદ્ધરાજ સહાયક થાય તો પોતે નવું પંચ અંગવાળું વ્યાકરણ રચે. રાજાએ સ્વીકાર્યું એટલે હેમચન્દ્રે કહ્યું કે કાશ્મીરમાં પ્રવરપુર (બિલહણની જન્મભૂમિ)માં ભારતી કોશમાં પુરાતન આઠ વ્યાકરણોની પ્રતિ છે તે મંગાવી આપો. પ્રધાનોએ જઈ ભારતીની સ્તુતિ કરી એટલે ભારતીએ કહ્યું કે હેમચન્દ્ર મારી જ મૂર્તિ છે, પ્રતિઓ આપી ઘો. પ્રતિઓ આવી. ઘણા દેશોથી અઢાર વ્યાકરણ લાવવામાં આવ્યાં. ગુરુ(હેમચન્દ્ર)એ એક વર્ષમાં સવા લાખ ગ્રંથનું વ્યાકરણ રચી રાજાના હાથી પર સાખી, ચમર ઢોળતાં રાજસભામાં લાવી પઢરાવ્યું અને સંભળાવ્યું. અમર્ષી બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે શુદ્ધશુદ્ધની પરીક્ષા કર્યા વગર રાજાના સરસ્વતીકોશમાં રાખવા યોગ્ય નથી. કાશ્મીરમાં ચન્દ્રકાન્ત મણિની બનેલી બ્રાહ્મીની મૂર્તિ છે, તેની સમક્ષ જલકુંડમાં પુસ્તક ફેંકવામાં આવે. જો ભીંજાયા વગર નીકળી આવે તો શુદ્ધ જાણો, અન્યથા નહીં.^{૧૭} રાજાએ સંશયાકુલ થઈ ત્યાં મોકલાવ્યું. પંડિતો સમક્ષ બે ઘડી સુધી

૧૭. ભાસ અને વ્યાસનાં કાવ્યોની અગ્નિપરીક્ષાના સંબંધમાં જુઓ ના. પ્ર. પત્રિકા, ભાગ ૧, પૃ.૧૦૦. રાજશેખરે 'સૂક્તિમુક્તાવલિ'માં ભાસના 'સ્વખવાસવદત'ના ન બળવાનો ઉલ્લેખ

વ્યાકરણ કાશ્મીરના સરસ્વતી કુંડમાં પડી રહ્યું. અકિલત્ર નીકળ્યું. રાજાને જ્યારે પ્રધાનોએ આ જણાવ્યું ત્યારે ૩૦૦ લેખકોથી ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રતિઓ^{૧૮} લખાવરાવી અઢાર દેશોમાં^{૧૯} પઠનપાઠન માટે મોકલી.

પ્રકરણ ૪ : હેમચન્દ્ર અને દેશી

૧૮૫. 'યુવ(નૃ)' (એટલે જુવાન)ના તારતમ્ય વાયકરૂપ 'યવીયસ્', 'યવિષ્' અને 'અલ્પ'ના 'અલ્પીયસ્' અને 'અલ્પિષ્' થાય છે. આ અર્થોમાં 'કનીયસ્' અને 'કનિષ્' પણ થાય છે. પાણિનિની આ સંબંધે કહેવાની રીત એવી છે કે 'યુવ' અને 'અલ્પ'ની જગ્યાએ વિકલ્પથી 'કન્' થઈ જાય છે (૫-૩-૬૪). આનો ઐતિહાસિક અર્થ એ છે કે પાણિનિના સમયમાં એકલો 'કન્' નાનાના અર્થમાં વપરાતો નહોતો - કેવલ તેના તારતમ્યવાચક રૂપમાં વપરાતો હતો. વૈયાકરણોની કહેવાની એવી રીતિ છે કે પાણિનિના સૂત્રથી 'અલ્પીયસ્' અને 'યવીયસ્'ની જગ્યાએ 'કનીયસ્', અને 'અલ્પિષ્' અને 'યવિષ્'ની જગ્યાએ 'કનિષ્' થઈ જાય છે. આવું કંઈ થતું નથી. વ્યાકરણનું સૂત્ર કોઈ નવીન સીજ બનાવી શકતું નથી. તે તો જે કંઈ હોય તેને નિયમથી રાખી દે છે. 'અમુક સૂત્રથી આમ થયું' એને બદલે વૈજ્ઞાનિક રીતિથી એમ કહેવું ઘટે કે 'આમ

કર્થો છે (દાહકોડભૂત્ર પાવકઃ), અને 'ગૌડવહો'ના કર્તા વાક્યપતિરાજે પ્રાયઃ આટલા માટે ભાસને 'જલણમિત્ત (જ્વલન-મિત્ર)' કહ્યો છે. રાજશેખરસૂરિ(જૈન)ના 'ચતુર્વિંશતિ-પ્રબંધ'માં કાશ્મીરમાં સરસ્વતીના હાથમાં શ્રી હર્ષનું 'નૈષધચરિત્ર' રાખવાનો અને સરસ્વતીના તે કાવ્યમાં પોતાના કરેલા વ્યક્તિગત આક્રમણથી ચિડાઈ તેને ફેંકી દેવાનો ઉલ્લેખ છે. શ્રી હર્ષ ચિડાઈ કહે છે કે 'ક્રુપિતે: કિં છુટ્યતે કલંકાત્'. (ચન્દ્રધર શર્માજી) પાસે 'ગન્ધોત્તમા-નિર્ણય' નામની એક ખંડિત પોથી છે કે જેમાં શાક્ત પૂજામાં મઘના ઉપયોગના વિધાનનો નિર્ણય છે. તેમાં લખેલ છે કે ભાગવતની કેટલીયે ટીકાઓ પાણીમાં નાખવામાં આવી હતી, કિંતુ શ્રીધર સ્વામીની ટીકા ભીંજાયા વગર - બૂડ્યા વગર નીકળી. એ જ પ્રમાણે 'માઘકાવ્ય' પણ. 'ગન્ધોત્તમા-નિર્ણય'કારે તો એટલા માટે આ કથાઓ મૂકી છે કે શ્રીધર સ્વામીની ટીકામાં 'લોકે વ્યાવાયામિષ મઘઠ' એ શ્લોકની વ્યાખ્યા તથા 'માઘકાવ્ય'માં બલદેવના વર્ણનમાં 'ધૂર્ણયન્ મદિરાસ્વાદઠ' એ શ્લોક પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરે છે. પરંતુ પાણીમાં નાખીને શાસ્ત્રપરીક્ષાના સંપ્રદાયની કથા હોવાથી અહીં લખી નાખી છે.

૧૮. કોઈ સંસ્કૃતાભિમાની માતૃકા, કોશ યા પ્રતિકૃતિની જગ્યાએ 'પ્રતિ:' એમ લખનારની હાંસી કરે છે, કિંતુ જૈન યા દેશભાષાનુગામી સંસ્કૃતમાં આ શબ્દ સં.૧૪૮૨માં મળે છે. જિનમંડને 'પ્રતયઃ, પ્રતી:' કેટલીયે વાર લખ્યું છે.

૧૯. અઢાર દેશ - કર્નાટ, ગૂર્જર, લાટ, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, સિંધુ, ઉચ્ચ, ભંભેરી, મરુ, માલવ, કોંકણ, રાષ્ટ્ર, કીર, જાલંધર, સપાદલક્ષ, મેવાડ, દીપ, આબીર. - જિનમંડનનો 'કુમારપાલપ્રબંધ', પત્ર ૮૧ (૧).

ભાષામાં થાય છે, તેનો ઉદ્દેશ્ય અમુક સૂત્રમાં કરેલો છે.' 'કન્' કે જેનો અર્થ નાનું છે તેનો એકલપણે વિશેષણ તરીકે તે સમયે સંસ્કૃતમાં વ્યવહાર થવાનું બંધ પડી ગયું હતું. 'કન્યા'માં તે મોજૂદ છે. કન્યાનો પુત્ર 'કાનીન' બનાવવા માટે પાણિનિએ કન્યાને બદલે 'કનીન' માની પ્રત્યય લગાડ્યો છે. (૪-૧-૧૧૬). આ કાર્ય (જો 'કન્'ની સત્તા - તેનું અસ્તિત્વ પાણિનિ માનત તો) 'કન્'ને પ્રત્યય લગાડીને પણ થઈ શકતું હતું. નેપાલી 'કાન્-છા' (નાના) હિન્દી 'કન્+અંગુરિયા' - નારંગીની 'કન્ની' આદિમાં તે 'કન્' ચાલુ રહેલો દેખાય છે. તે રીતે જ્યાં પાણિનિએ 'ભૂ'નાં કંઈક રૂપોને બદલે 'આહ'નું થવું, 'હન્'નું 'વધ્' થઈ જવું, અને 'અસ્'નું 'ભૂ' થઈ જવું જણાવ્યું છે તેનો ઐતિહાસિક અર્થ એ છે કે 'આહ્' 'અસ્' અને 'વધ્' ધાતુઓનાં જે સમયે પૂરાં રૂપો પહેલાં થતાં હશે, તે સમયે જે ધાતુ અધૂરા રહી ગયા હતા તેને પાણિનિએ તે અર્થના બીજા ધાતુઓનાં રૂપોમાં મેળવી દીધા. પાણિનિનાં વૈદિક રૂપોના વિવેચનથી એવો પત્તો મળે છે કે કેટલાક સમય સુધી કેવા પ્રયોગ થતા હતા અને ક્યારથી તે બદલાયા.

૧૮૬. પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ બદ્ધમૂલ સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ માની બદ્ધમૂલ પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ લખ્યું છે. સંસ્કૃતથી શું-શું પરિવર્તન થાય છે તેને ગણવામાં આવેલ છે; પ્રાકૃતને ભાષા માની તે વર્ત્યા નથી, વર્તી પણ શકતા નહોતા. તેમનું લક્ષ્ય પ્રાકૃત પણ પુસ્તકી એટલે જડ પ્રાકૃત હતું. હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના લગભગ બે પાદ આમાં જ ગયા છે કે કયા સંસ્કૃત શબ્દમાં કયા અક્ષરની જગ્યાએ શું થઈ જાય છે. તો પાણિનિની પેઠે સ્થાન, પ્રયત્ન, અંતરતમ આદિનો વિચાર પ્રાકૃતવાળા કરત તો સંક્ષેપ પણ થાત અને વૈજ્ઞાનિક નિયમ પણ થઈ શકત. તેના વગર પ્રાકૃત વ્યાકરણ અનિયમ પરિવર્તનોની પરિસંખ્યા માત્ર થઈ ગયેલ છે. હેમચન્દ્ર કહે છે કે 'હ્સિ' (પંચમી એકવચન, અપાદાન)ની જગ્યાએ પ્રાકૃતમાં 'ત્તો', 'દો', 'દુ', 'હિ', 'હિન્તો' આવે છે, યા કોરી. સંજ્ઞા પ્રત્યય વગર આવે છે. બહુવચનમાં આ વગર 'સુન્તો' પણ આવે છે. (૮-૩-૮, ૯) આગળ ચાલતાં તેમણે મધ્યમ પુરુષ અને ઉત્તમ પુરુષનાં કેટલાંક રૂપ ગણાવ્યાં છે. (૮-૩-૯૦-૧૧૭) શું આ સર્વ રૂપ પ્રાકૃતમાં એક સમયે જ ચાલુ થયાં યા સમયેસમયે આવતાં ગયાં - એ જાણવું ઘણું રોચક અને જ્ઞાનદાયક થાત. આથી પ્રાકૃતના પ્રકારો માલૂમ પડત. સંબંધના અર્થમાં 'કેરઅ' (સં. 'કેરક', હિન્દી-ગુજરાતી 'કેરા') પ્રત્યય આવે છે, હેમચન્દ્રે તેને અપભ્રંશમાં આદેશ ગણ્યો છે (૮-૪-૪૨૨), પ્રાકૃતમાં નથી ગણેલ, પરંતુ તે 'મૃચ્છકટિક' અને 'શાકુંતલ'ની પ્રાકૃતમાં કેટલીયે જગ્યાએ મળી આવે છે.

૧૮૭. પ્રાકૃતોમાં જે સંસ્કૃતસમ યા તત્સમ શબ્દ છે તે સંસ્કૃત પરથી જણાય છે. જે સંસ્કૃતભવ યા તદ્ભવ છે તેની લોપ, આગમ, વર્ણવિકાર આદિથી આ વૈયાકરણોએ સમજ આપી છે. હવે બાકી રહ્યા દેશી. તે અવ્યુત્પન્ન પ્રાતિપદિક છે કે જેનો નવી-જૂની પ્રાકૃતોવાળા વ્યવહાર કરતા આવ્યા છે. તેના પ્રકૃતિ-પ્રત્યયનો વિચાર કઠિન છે. સંભવ છે કે અધિક શોધ કરતાં તેમાંથી કંઈક બીજી-ત્રીજી પેઢીના તદ્ભવ

સિદ્ધ થઈ જાય. હેમચન્દ્રજીએ દેશીનું વૈજ્ઞાનિક વિવેચન કર્યું નથી.

૧૮૮. પોતાની 'દેશીનામમાલા'માં પોતે શું લીધું છે, શું નથી લીધું તેનો ઉલ્લેખ તેઓ એવી રીતે કરે છે કે (૧) જે લક્ષણગ્રંથ ('સિદ્ધહૈમ-શબ્દાનુશાસન')માં પ્રકૃતિ-પ્રત્યય આદિ વિભાગથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યા નથી તે ત્યાં લેવામાં આવ્યા છે; (૨) જે ધાતુ વૈયાકરણ તથા કોશકારોએ દેશીમાં ગણેલ છે, પરંતુ જેને અમે ધાતુઓના આદેશ માનેલ છે તે લેવામાં નથી આવ્યા; (૩) જે પ્રકૃતિ-પ્રત્યય વિભાગથી સંસ્કૃત જ સિદ્ધ થાય છે કિંતુ સંસ્કૃત કોશોમાં પ્રસિદ્ધ નથી તે અહીં લેવામાં આવ્યા છે - જેવા કે 'અમૃત-નિર્ગમ' એટલે ચન્દ્ર, 'છિત્ર-ઉદ્ભવા' એટલે બીજ, 'મહાનટ' એટલે શિવ ઇત્યાદિ; (૪) જે સંસ્કૃત કોશોમાં નથી કિંતુ ગૌણ લક્ષણા યા શક્તિથી જેનો અર્થ બેસે છે - જેવો કે 'બઇલ' (એટલે બેલ, બળદ=મૂર્ખ) તે લેવામાં નથી આવ્યા.

૧૮૯. વળી તે કહે છે કે મહારાષ્ટ્ર, વિદર્ભ, આભીર આદિ દેશોમાં જે શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે (જેવા કે 'મગા' = મરાઠી 'મગ' = પછી, 'હિંગ' એટલે જાર) તેને ગણવામાં આવે તો દેશો અનંત હોવાથી પુરુષાયુષથી પણ તેનો સંગ્રહ થઈ શકે તેમ નથી તે માટે 'અનાદિપ્રસિદ્ધપ્રાકૃતભાષાવિશેષ' જ દેશીને કહેવામાં આવેલ છે. પોતાની પુષ્ટિમાં એક જૂનો શ્લોક ઉદ્ધૃત કરેલ છે કે દિવ્ય યુગસહસ્રમાં વાયસ્પતિની બુદ્ધિ પણ એટલી સમર્થ થઈ શકતી નથી કે જે દેશોમાંના પ્રસિદ્ધ શબ્દો સંપૂર્ણપણે ચૂંટી શકે. (દેશીનામમાલા, ગાથા ૨-૩)^{૨૦} આથી સ્પષ્ટ છે કે મનમાની - પોતાની મરજીમાં આવે તેવી આ માલા કરવામાં આવી છે.^{૨૧} સંસ્કૃત પ્રયોગને પ્રમાણ ન માનતાં કોશોને માન આપ્યું છે. 'અમૃતનિર્ગમ' અને 'મહાનટ' ચન્દ્રમા અને શિવના અર્થમાં સંસ્કૃત કોશોમાં ન આપવામાં આવ્યા હોય તેથી શું થયું ? પ્રકૃતિ-પ્રત્યય-વિભાગ અને શક્તિ, રૂઢિ આદિથી તે સંસ્કૃત જ છે. તેવી રીતે (૩) અને (૪)માં પરસ્પર વિરોધ આવે છે.

૧૯૦. સંસ્કૃતમાં 'અપ્રયુક્ત'નો વિચાર કરતાં પતંજલિએ કહ્યું છે કે 'ઉપલબ્ધિમાં

૨૦. સરખાવો પતંજલિ - 'બૃહસ્પતિએ ઇન્દ્રને દિવ્યવર્ષસહસ્ર શબ્દપારાયણ કરાવ્યું પરંતુ અંત આવ્યો નહીં. બૃહસ્પતિ જેવો કહેનાર, ઇન્દ્ર જેવો શીખનાર, દિવ્યવર્ષસહસ્ર જેટલો અધ્યયનકાળ તોપણ અંત ન આવ્યો. આજકાલ જે જીવો છે તે ઘણુંઘણું સો વર્ષ જીવે', ઇત્યાદિ. (પ્રથમ આલ્કિક)

૨૧. વૈયાકરણોની મનમાની પુરાણી લખવાની રીતિ પણ નષ્ટ થઈ. પ્રાકૃત પોથીઓમાં લખનારાં 'શોધશોધ' કરી લખવા લાગ્યા તેથી દક્ષિણનાં પ્રાકૃતનાં પુસ્તકોમાં જૂના પાઠ મળી આવે છે. ઉત્તરનાં પુસ્તકોમાં તે 'સુધારવામાં' આવ્યા છે (બાર્નેટ, જર્નલ ઓફ રો. એ. સોસાયટી, ઓક્ટો. ૧૯૨૧). આમ શોધી - સુધારી મૂકવાના પરિણામે 'મૃગનેત્રાસુ રાત્રિષુ'નું 'સુગતૈતાસુ રાત્રિષુ' થઈ ગયું હતું. (પ્રતિભા, વર્ષ ૩). ભાગવતના દક્ષિણી વૈષ્ણવ ટીકાકારોએ ભાગવતમાં જે વૈદિક પ્રયોગ (આર્ષ) છે તેને બદલી વર્તમાન સંસ્કૃત કરી દીધું છે, શ્રીધર સ્વામીએ નહીં, એ વાત કુંભકોના સંસ્કરણની ટિપ્પણીઓથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેઓએ ભાગવતને 'શુદ્ધ' કર્યું કિંતુ શું તેની પ્રાચીનતાનો લોપ પોતાને હાથે નથી કર્યો ?

યત્ન કરો.' શબ્દનો પ્રયોગ-વિષય મોટો છે. સાત દ્વીપની પૃથ્વી, ત્રણ લોક, ચાર વેદ, અંગ અને રહસ્ય સહિત, તેના ઘણા ભેદ, ૧૦૦ શાખા અધ્વર્યુવેદની, સામવેદના ૧૦૦૦ માર્ગ, ૨૧ પ્રકારના વાહ્વૃચ્ય (ઋગ્વેદ), નવ જાતના અથર્વણ વેદ, વાક્યોવાક્ય, ઇતિહાસ, પુરાણ, વૈદક - આટલા શબ્દના પ્રયોગવિષય છે. આટલા શબ્દના પ્રયોગવિષયને સાંભળ્યા કે વિચાર્યા વગર શબ્દ અપ્રયુક્ત છે એમ કહેવું તે સાહસમાત્ર છે (પહેલું આક્ષિક). એ પ્રમાણે જ (૧) (૨)માં વિરોધ આવે છે. ધાતુઓમાં હેમચન્દ્રે ભારે અદ્ભુત કાર્ય કર્યું છે. એક ધાતુને પ્રધાન - મુખ્ય ગણેલ છે અને તેના અર્થના બીજા ધાતુઓને તેનો આદેશ માની ઝઘડો પતાવ્યો છે. જેમકે 'કહઇ' ('કથયતિ') ધાતુ લીધો - માન્યો. હવે વજ્જરઇ, પજ્જરઇ, ઉત્પાલઇ, પિસુણઇ, સંઘઇ, બોહ્ણઇ, ચવઇ, જમ્પઇ, સીસઇ, સાહઇ - આ બધાને વિકલ્પે 'કહઇ'ના આદેશ કરી દીધા છે. (૮-૪-૨) 'ઉબ્બુકઇ'ને આમાં ગણેલ નથી કારણકે તેને 'ઉત્+બુક્ક'માંથી નીકળેલ માનેલ છે. આમ જોવામાં આવે તો 'વજ્જરઇ' 'ઉચ્ચરતિ'માંથી, 'પજ્જરઇ' 'પ્રોચ્ચરતિ'માંથી, 'પિસુણઇ' 'પિશુનયતિ'માંથી, 'સંઘઇ' 'સંખ્યાતિ'માંથી, 'જમ્પઇ' 'જલ્પતિ'માંથી નીકળી શકે છે.

૧૮૧. વળી હેમચન્દ્ર લખે છે કે "બીજાઓએ આને દેશી શબ્દો તરીકે લીધા છે, કિંતુ અમે તેને ધાત્વાદેશ કરી દીધા છે કે જેથી વિવિધ પ્રત્યયોમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય. આમ કરવાથી 'વજ્જરિઓ' એટલે 'કથિત' 'વજ્જરિણિણ' એટલે 'કથયિત્વા' આદિ હજારો રૂપ સિદ્ધ થઈ જાય છે." આ તો પોતાની મનમાની થઈ. યા તો તેને સ્વતંત્ર ધાતુ માની લેવાત, યા તેમાં તદ્ભવ અને દેશીની છાંટ નાખી શકાત. વૈયાકરણોના સ્વભાવ પ્રમાણે હેમચન્દ્ર કહે છે કે અમે તેને આદેશ એટલા માટે ગણેલ છે કે તેને પ્રત્યય લગાડી શકાય, તે વિવિધ પ્રત્યયોમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય. પતંજલિ વૈયાકરણોને ચેતવણી આપી ગયેલ છે કે "જેમ ઘડાનું કામ પડતાં લોક કુંભારને ત્યાં જાય છે કે અમને ઘડો બનાવી આપ તેમ શબ્દનું કામ પડતાં કોઈ વૈયાકરણને ત્યાં જતો નથી કે ભાઈ ! અમારે કામ છે માટે શબ્દ બનાવી આપ." (પહેલું આક્ષિક); કિંતુ વૈયાકરણ સમજે છે કે તેને પ્રતિષ્ઠિત કર્યા વગર લોક આ ધાતુઓ સાથે પ્રત્યય જ નહીં લગાડી શકે. કૂકડો સવાર થતાં બોલે છે. કિંતુ ફેંચ ભાષાના એક નાટકમાં એક કૂકડાને એવું અભિમાન થયેલું બતાવ્યું છે કે હું નહીં બોલું તો સવાર પડશે જ નહીં. અસ્તુ.

૧૮૨. આ ચોથા પાદમાં કેટલીક ધાતુઓના આદેશ ગણાવ્યા છે કે જેમાં કેટલાક તો તદ્ભવ ધાતુ છે અને દેશી છે, જેમકે 'ભ્રમ' (એટલે ધૂમવું)ના અઢાર આદેશોમાં (૮-૪-૧૬૧) 'ચક્કમઇ' 'ચંકમ' પરથી, 'ભમ્મહઇ', 'ભમાહઇ' 'ભ્રમ' પરથી સ્વાર્થમાં 'હ' લગાડી, 'તલઅહટઇ', 'તલ+અટ' પરથી, 'ભુમઇ' 'કુમઇ' 'ભ્રમ' પરથી, 'પરીઇ', 'પરઇ' 'પરિ+ઇ' પરથી તદ્ભવ માની શકાય છે. ટિરિટિહઇ, ઢુણ્ઢુહઇ, ઢણ્ઢલઇ, ઝહટઇ, ઝમ્પઇ, ગુમઇ, ફુસઇ, ઢુમઇ, ઢુસઇ - એ બાકી રહ્યા તેને દેશી ધાતુ માની

અથવા અનુકરણ આદિથી બનેલા સમજો. દેશીના ભંડારમાંથી સંસ્કૃતવાળા 'સંસ્કૃત' કરીને અને પ્રાકૃતવાળા એમ જ લેતા રહ્યા છે. પહેલાંએ એમ નથી કહ્યું કે અમે લીધા છે, તે તો એમજ કહેતા ગયા કે અમારા જ છે, બીજાએ દેશી અને તદ્ભવોની વહેંચણી કરી, કારણ કે તદ્ભવોને પોતાના થોડા નિયમોથી જ બાંધેલા માન્યા, વ્યત્યયનો વિચાર કર્યો નહીં.

૧૯૩. હેમચન્દ્રસૂરિએ પોતાની જન્મભાષાનું ગુજરાતી, હિન્દી કે મરાઠી આદિ કોઈ ખાસ - વિશિષ્ટ નામ ન રાખતાં 'અપભ્રંશ' એવું સામાન્ય નામ રાખ્યું છે. આનું કારણ એ છે કે તે ભાષા તે સમયે તેવા જ રૂપમાં કંઈક થોડા ભેદ સાથે ભારતના ઘણાખરા પ્રદેશોમાં બોલાતી હતી. આથી આચાર્ય હેમચન્દ્રે તેને ખાસ કોઈ પ્રદેશની ભાષા ન માનતાં સામાન્ય અપભ્રંશ ભાષા માની. આ 'અપભ્રંશ' એટલે વિકૃત સ્વરૂપ સ્વરૂપ કંઈ ભાષાનું સમજવું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને કેવલ જૈન સાહિત્યથી મળશે, અન્યથી નહીં. આટલા માટે જે પ્રાકૃત ગ્રંથો હેમચન્દ્રાચાર્યની પહેલાં કમથી ત્રણચાર શતાબ્દીઓથી લખાયેલા છે તે જોવા ઘટે. જોકે સર્વનું અવલોકન અત્યાર સુધી ઠીકઠીક પ્રમાણમાં કરવામાં આવ્યું નથી તોપણ જેટલું કરવામાં આવ્યું છે તે પરથી નિઃસંકોચ કહી શકાય તેમ છે કે તે અપભ્રંશ, શૌરસેની અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનું રૂપ હતું. દશમી સદીનાં પહેલાંના જેટલા જૈન પ્રાકૃત ગ્રંથ છે તેમાં આ બંને ભાષાઓની પ્રધાનતા છે. દશમી સદીના પછીના જે ગ્રંથ છે તેમાં તે ભાષાઓ કમેકમે લુપ્ત થતી જાય છે અને અપભ્રંશનો ઉદય દષ્ટિગોચર થાય છે. મહાકવિ ધનપાલ, મહેશ્વરસૂરિ અને જિનેશ્વરસૂરિ આદિના ગ્રંથોમાં અપભ્રંશના આદિ આકાર, તથા રત્નપ્રભાચાર્યની 'ઉપદેશમાલા'ની 'દોઘટ્ટીવૃત્તિ' અને હેમચન્દ્રસૂરિના ગ્રંથોમાં શુદ્ધ શૌરસેની અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત છે અને તે પછી તેનું વિકૃત રૂપ છે. કાલની ગતિની સાથે ભાષાઓના પરિવર્તન - તેના સ્વરૂપના ભ્રંશને જ હેમચન્દ્રસૂરિએ અપભ્રંશ નામ આપ્યું અને શૌરસેની તથા પ્રાકૃત પછી પોતાના વ્યાકરણમાં અપભ્રંશનું વ્યાકરણ પણ લિપિબદ્ધ કરી દીધું. ('સિદ્ધહૈમ-શબ્દાનુશાસન' નામના મહાન વ્યાકરણમાં પહેલા સાત અધ્યાયોમાં સંસ્કૃતનું સર્વાંગપૂર્ણ વ્યાકરણ આપી આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત વગેરે વ્યાવહારિક ભાષાઓનું વ્યાકરણ આપેલ છે તેમાં ચતુર્થ પાઠના ૩૨૮મા સૂત્રથી અંતિમ સૂત્ર ૪૪૮ સુધીનાં ૧૨૦ સૂત્રોમાં આ અપભ્રંશનું વ્યાકરણ છે.)

૧૯૪. હેમાચાર્યના 'કાવ્યાનુશાસન'માં મહાકાવ્યની વ્યાખ્યા આપતાં અપભ્રંશના બે ભેદ પાડેલા છે. 'તત્ર પ્રાયઃ સંસ્કૃતપ્રાકૃતાપભ્રંશગ્રામ્યભાષાનિબદ્ધ મહાકાવ્યમ્' અને તે ભાષાઓના દાખલા આપતાં કહે છે કે 'અપભ્રંશભાષાનિબદ્ધસન્ધિબન્ધમ્ અબ્ધિમન્થનાદિ ગ્રામ્યાપભ્રંશભાષાનિબદ્ધાવસ્કન્ધનકબન્ધમ્ ભીમકાવ્યાદિ.' અપભ્રંશ ભાષામાંનું મહાકાવ્ય સન્ધિના બંધવાળું હોય છે, દાખલા તરીકે 'અબ્ધિમન્થન' વગેરે અને ગ્રામ્ય અપભ્રંશ ભાષામાંનું મહાકાવ્ય અવસ્કન્ધકના બન્ધવાળું હોય છે, દાખલા

તરીકે ‘ભીમકાવ્ય’ વગેરે. આ પરથી અપભ્રંશ અને ગ્રામ્યાપભ્રંશ એ ભાષાના ભેદ પડેલા છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેમાં લખાયેલાં કાવ્યો પણ હતાં. એ બેની સાથે આપણી જૂની ગુજરાતીનો સંબંધ છે.

૧૯૫. સન્ધિ એટલે કડવકો(કડવાં)નો સમૂહ એમ હેમાચાર્ય પોતાના ‘છંદોનુશાસન’ના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહે છે : ‘સન્ધ્યાદૌ કડવકાન્તે ચ ધ્રુવં સ્યાદિતિ ધ્રુવા ધ્રુવક ઘત્તા વા કડવકસમૂહાત્મકઃ સન્ધિઃ તસ્યાદૌ ચતુર્ભિઃ પદ્મઊકાઘૈશ્છન્દોભિઃ કડવકમ્’. એટલે કડવાનો સમૂહ તે સન્ધિ. અને તેની આદિમાં ચાર પદ્મઊકા આદિ છંદોવાળું કડવું જોઈએ. કડવાની અંતે ધ્રુવ - નિશ્ચિતપણે જે હોય તે ધ્રુવા, ધ્રુવક કે ઘત્તા એ નામનો છંદ આવે..... ‘સાહિત્યદર્પણ’માં અપભ્રંશ ભાષાના કાવ્યોના સર્ગને ‘કડવક’ એ નામ આપેલું છે :

અપભ્રંશનિબન્ધેસ્મિન્ સર્ગાઃ કડવકાભિધાઃ ।

તથાપભ્રંશયોગ્યાનિ છંદાસિ વિવિધાન્યપિ ।

યથા કર્ણપરાક્રમઃ ॥

૧૯૬. હેમચન્દ્રના દેહાન્ત પછી થોડાં જ વર્ષોમાં ભારતમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ અને રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં ઘોર પરિવર્તન થવા માંડ્યું. પરસ્પર ઈર્ષ્યાગ્નિ સળગવા લાગ્યો અને વિદેશી વિજેતા તેનો લાભ લેવા લાગ્યા. દેશોનો પારસ્પરિક સ્નેહસંબંધ તૂટ્યો અને એક રાજ્યમાં રહેનારા બીજા રાજ્યમાં વસનારાને શત્રુ માનવા લાગ્યા. આ કારણે ગુજરાત, રજપૂતાના, અવન્તી - માલવા અને મધ્યપ્રાંતના નિવાસીઓનો આથી પહેલાં જે વ્યાવહારિક સંબંધ વિસ્તૃત હતો તેમાં સંકુચિતતા આવી. આ સંકુચિતતા એ આ પ્રદેશોની જે વ્યાપક ભાષા અપભ્રંશ હતી તેના ભાવી વિકાસને પ્રાન્તીય ભાષાઓના ભિન્નભિન્ન ભેદોમાં વિભક્ત કરી નાખ્યો. ત્યાંથી ગુજરાતી, રજપૂતાની, માલવી અને હિન્દી ભાષાઓના ગર્ભનો સૂત્રપાત થયો અને ધીરેધીરે પંદરમી સદી સુધી પહોંચી આ ભાષાઓએ પોતાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે પ્રકટ કરી દીધું.

[આ પ્રકરણ પરત્વે વિશેષ માટે જુઓ ‘દેશી શબ્દસંગ્રહ’, પં. બેચરદાસ દોશી, પ્રકા. યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.]

પ્રકરણ ૫ : ‘કુમારપાલચરિત’નાં અપભ્રંશ પદ્યો

૧૯૭. ‘કુમારપાલચરિત’માં જે પોતે અપભ્રંશનાં કાવ્યસૂત્ર સમજાવવા રચ્યાં તે અત્ર મૂક્યાં છે :

(૧) ગિરિહં વિ આણિઉ પાણિઉ પિજજઇ,
તરુહંવિ નિપડિઉ ફલુ ભક્ષિખજજઇ,
ગિરિહું વ તરુહું વ પડિઅઉ અચ્છઇ,
વિસયહિં તહવિ વિરાઉ ન ગચ્છઇ.

૧૯

હિન્દીસમ : ગિરિહું ભી આવ્યો પાની પીજૈ
 તરુહું ભી નિપત્યો ફલ ભક્ષીજૈ
 ગિરિહું ભી તરુહું ભિ પડિયો આછે
 વિષયહં તદપિ વિરાગ ન ગચ્છે.

ગુજ. : ગિરિથી આણેલું પાણી પણ પીએ, તરુનું પડેલું ફલ પણ ખાઈએ. ગિરિથી અને તરુ પરથી પડીએ છીએ, તથાપિ વિષય પર વિરાગ જતો નથી.

(૨) જો જહાં હોંતઉ સો તહાં હોતઉ, સત્તુ વિ મિત્તુ વિ કિહે વિ હુ આવહુ.
 જહિં વિહુ તહિં વિહુ મગ્ગે લીણા, એકએ દિહિહિ દોઝવિ જોઅહુ.

હિન્દીસમ : જો જહં હોતો સો તહં હોતો,
 શત્રુ ભી મીત ભી કોઠહિ આવો,
 જહાં ભી તહં ભી મારગ લીના,
 એકહિં દીઠિહિં દોનહિં જોહો.

(૩) અમ્હે નિન્દહુ કોવિ જશુ, અમ્હઈ વણણઉ કોવિ,
 અમ્હે નિન્દહું કંવિ નવિ, ન મ્હઈ વણણહું કંવિ. ૩૭

હિન્દીસમ : હમેં નિન્દો કોઈ જન, હમેં વરનો કોઈ,
 હમ નિન્દેં કોઈ (કો) ભી નહીં, ન હમ વરનેં કોઈ.

ગુજ.સમ : અમને નિંદો કોઈ જન, અમને વખાણો કોઈ,
 અમે નિન્દીએ કોઈને પણ નહીં, ન અમે વખાણીએ કોઈ.

(૪) રે મણ કરસિ કિ આલડી, વિસયા અચ્છહુ દૂરિ,
 કરણઈ અચ્છહુ રુન્ધિઅઈ, કડ્ઢઉં સિવફલ ભૂરિ. ૪૧

• રે મન ! (તું) કરે છે ક્યમ આલડી, હે વિષયો ! થાઓ - રહો દૂર, હે કરણો (ઇન્દ્રિયો) ! રહો રુન્ધિત - રૂંધાયેલી, (હું) કાઢું શિવફલ (મોક્ષ) ઘણું. •

આલડી - આળ, અનર્થ, ખોટું, સરખાવો : 'મ જંખહિ આલુ', આગળ હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ ઉદાહરણ ક.૬૩.

(૫) સંજમલીણહોં મોક્ષસુહુ, નિચ્છઈ હોસઈ તાસુ,
 પ્રિય બલિ કીસુ ભણન્તિઅઈ, ણાઈ પુહુચ્ચહિં જાસુ. ૪૩

• 'હે પ્રિય ! હું બલિહારી - વારી જાઉં છું' એમ કહેતી સ્ત્રીઓ જેમના પર પ્રભુત્વ મેળવી શકતી નથી તે સંયમલીનોને માટે મોક્ષસુખ નિશ્ચયપૂર્વક હશે. •

(૬) કઉ વઢ ભમિઅઈ ભવગહણિ મુક્ષ કહન્તિહુ હોઈ,
 એહુ જાણેવઉં જઈ મણસિ તો જિણ આગમ જોઈ. ૬૧

• શું, બઢ (મૂખ) ! ભમે છે ભવગહનમાં ? મોક્ષ ક્યાંથી હોય,

એ જાણવાનું જો મનમાં હોય, તો જિનાગમ જો. •

(૭) નિયમ-વિહૂણા રત્તિહિવિ ખાહિં જિ કસરકોહિં,
હુહુરુ પડન્તિ તે પાવદ્રહિ ભમડહિં ભવલકખેહિં. ૬૮

• રાતમાં પણ જે કસરકસર કરતો ખાય તે પાપદ્રહમાં હુહુરુ કરતો પડે છે, અને ભવલક્ષીમાં - લાખો જન્મમાં ભમે છે. •

(૮) સગ્ગહોં કેહિં કરિ જીવદય, દમુ કરિ મોકખહો રેસિ,
કહિ કસુ રેસિં તુહું અવર, કમ્મારમ્મ કરેસિ.

• સ્વર્ગને માટે જીવદયા કર, મોક્ષને માટે દમ (સંયમ) કર. કહે કેના માટે તું બીજા કર્મરંભ કરે છે? •

(૯) કાયકુહુહી નિરુ અથિર, જીવિયડઉ ચલુ એહુ,

એ જાણિવિ ભવદોસડા, અસુહઉ ભાવુ ચએહુ, ૭૨

• ક્રમ્પાની કુહલી [ઝૂંપડી] નક્કી અસ્થિર છે, જીવિત ચલ - ચંચલ છે, એ જાણી ભવ - સંસારના દોષો, અશુભ ભાવ તજો. •

(૧૦) તે ધત્તા કનુહુહા, હિઅઉહા તિ કયત્થ,

જો ખણિ ખણિ વિ નવુહુહા, ઘુંટહિં ધરહિં સુઅત્થ. ૭૩

તે કાન ધન્ય છે, તે હૃદય કૃતાર્થ છે જે (કાન) ક્ષણેક્ષણે નવા સુઅર્થો (યા શ્રુતાર્થો)ને ઘૂંટે છે અને (જે હૃદય) એને ધરે છે - ધારે છે.

(૧૧) પછી કનિ જિણાગમહોં વત્તડિઆલિ હુ જાસુ,

અમ્હારઉં તુમ્હારઉં વિ એહુ મમત્તુ ન તાસુ.

હિન્દીસમ : પૈઠી કાન જિનાગમ(કી), બાતડી ભી જાસુ,

હમારો તુમ્હારો યહ મમત્વ ન તાસુ.

ગુ. છાયા : પેઠી કાન જિનાગમની વાતડી પણ જાસ,

અમારું તમારું પણ એહ મમત્વ ન તાસ.

આ ઉદાહરણોમાં વ્યાખ્યાન યા વ્યાકરણનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો નથી.

પ્રકરણ ૬ : હેમચન્દ્રીય વ્યાકરણનાં અપભ્રંશ ઉદાહરણો

[દેશાઈએ બધાં જ અપભ્રંશ પદ ઉદાહરણો અનુવાદ અને ટિપ્પણ સાથે આપેલાં. હવે ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીના 'સિદ્ધહેમગત અપભ્રંશ વ્યાકરણ'માં એ વધુ અધિકૃત રીતે પ્રાપ્ય છે. તેથી દેશાઈએ કરેલા કામનો અંદાજ આવે અને અપભ્રંશ સાહિત્યની સમૃદ્ધિની ઝાંખી થાય એ હેતુથી, જે પરત્વે દેશાઈની સાચવવા જેવી નોંધો છે તે ઉદાહરણો જ અહીં રાખ્યાં છે, બાકીનાં છોડી દીધાં છે. ક્રમાંક જૂના જ રાખ્યા છે, તેથી કયાં ઉદાહરણો છોડી દીધાં છે એ ધ્યાનમાં રહેશે. રાખેલાં ઉદાહરણોમાં પણ ડૉ. ભાયાણીના કામનો લાભ લઈ આવશ્યક પાઠશુદ્ધિ અને અર્થશુદ્ધિ કરી લીધી છે.]

૧૯૮. હેમચન્દ્રે પોતાના અગાઉના સમયના જે દોહા આદિ ઉદ્ધૃત કરેલા છે તે અત્ર મૂક્યા છે તેમાં જ્યાં આની સરખા જેવાં દોહા અને પદ આવ્યાં છે ત્યાં લક્ષ રાખવું ઘટે. પોતાના વ્યાકરણમાં સૂત્રોને પહેલાં પ્રાચીન ઉદાહરણોથી સમજાવી હેમચન્દ્રે નવાં ઉદાહરણોના સંગ્રહસ્વલોક બનાવ્યા છે કે જેમાં તે જ યા તેને મળતાં ઉદાહરણ વિષયની અનુસાર યથાસ્થાન સંગૃહીત કર્યાં છે.

(૧) ઢોહા સામલા ધણ ચંપા-વણણી,
ણાઇ સુવણણરેહ કસવક્ટઇ દિણણી.

• ઢોલો (નાયક) તો શામળો છે, ધણ (પ્રિયા - નાયિકા) ચંપકવણી છે, જાણે કે સુવર્ણની રેખા કસોટીના પથ્થર પર લગાવી હોય તેમ. •

ઢોહા - સં. દુર્લભ, નાયક. મારવાડી ગીતોમાં 'ઢોલા' બહુ પ્રેમનો શબ્દ છે જેમકે 'ગોરી છાઈ છે રૂપ ઢોલા ધીરાં ધીરાં આવ' 'નિશદિન જોઉં તારી વાટડી મમ ઘર આવોને ઢોલા' - આનંદઘન; ધણ - ગૃહની સ્વામિની. વીકાનેર તરફ હજુ પણ સ્ત્રીને 'ધણ' કહેવામાં આવે છે. 'થાંને આય પુજાસ્યા ગણગોર સુંદર ધણ ! જાવા ઘોજી' - મારવાડી ગીત. ણાઇ - હિં. નાઈ, ગુ. જાણે, સં. 'જ્ઞા' ધાતુ પરથી 'ઇતિ જ્ઞાયતે' (એમ જાણવામાં આવે છે), અથવા સં. 'ઇવ'ના અર્થમાં. રેહ - રેખ.

આ ભાવનો એક દોહો 'કુમારપાલ-પ્રતિબોધ'માંથી આપવામાં આવશે. 'દોષક-વૃત્તિ'ના કર્તાએ નકામું વ્યંગ્યને ખોલીને આ ચિત્રનો આનંદ બગાડી નાખ્યો છે કે 'વિપરીતરતાવેતતદ્દુપમાનં સંભાવ્યતે.'

(૨) ઢોહા મઈ તુહું વારિયા, મા કરુ દીહા માણુ,
નિદ્દએ ગમિહી રત્તડી, દડવડ હોઇ વિહાણુ.

• ઢોલા ! મેં તને વાર્યો હતો કે દીર્ઘ માન - અભિમાન મા કર. નીંદથી જશે રાત અને ઝટપટ થશે વહાણું - સવાર. •
નાયિકા નાયકને મનાવે છે.

આ દોહો વરરુચિના 'પ્રાકૃતપ્રકાશ'ની પ્રતિમાં પહોંચી ગયો છે જે પરથી પ્રાકૃત વ્યાકરણકાર વરરુચિ તથા વાર્તિકકાર કાત્યાયન એ બંનેને એક સમજીને એક વિદ્વાન ભ્રમથી આ કવિતાને ઘણી જૂની માની લે છે. જૂની પોથીઓથી જેમને કામ પડ્યું છે તેઓ જાણે છે કે શીખતી વખતે ઉદાહરણ, ટિપ્પણી આદિ પાનાની બાજુ પર લખી લેવામાં આવે છે અને તેવી પોથીમાંથી પ્રત ઉતારનારા તેને મૂળમાં ઘુસાડી દે છે. તે વિદ્વાને એ નહીં જોયું કે આ દોહો તથા તેનું સૂત્ર એક જ પ્રતિમાં છે. તેમણે છાપેલ પુસ્તકને આદિથી અંત સુધી જે પ્રમાણે હતી તે સર્વ કૃતિ વરરુચિની માની લીધી. વ્યાકરણના ગ્રંથને વિચારતાં એમ જણાય છે કે તે ઉદાહરણ, ટિપ્પણીઓથી એમ જ વધતા જાય છે. આ વિષય પર વધારે કહેવું વ્યર્થ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના વાર્તિકકાર વરરુચિ - કાત્યાયન, પાલી વ્યાકરણના 'કચ્ચાઅન' અને 'પ્રાકૃતપ્રકાશ'ના કર્તા વરરુચિ એ ત્રણે એક કદાપિ પણ નથી.

(૩) બિહિએ, મઈ ભણિઅ તુહું, મા કરુ વંકી દિદિઠ,

પુત્તિ, સકણ્ણી ભલ્લિ જિવં, મારઇ હિઅઇ પઇદિઠ. ૩

• હે બેટી ! મારાથી તને કહેવામાં આવ્યું કે વાંકી દષ્ટિ મા કર. હે પુત્રી ! કાનવાળા ભાલાની જેમ [આંકડાવાળી બરછીની જેમ] (તારી દષ્ટિ) હૈયામાં પેઠી તો મારે જ. •

વૃદ્ધ કુટણી નાચિકાને સમજાવે છે.

(૪) એઇ તિ ઘોડા એહ થલિ, એઇ તિ નિસિઆ ખગ્ગ;

એત્યુ મુણ્ણીસિમ જાણિઅઇ, જો નવિ વાલઇ વગ્ગ.

• એ જ તે ઘોડા, એ જ સ્થલ (છે), એ જ તે 'નિશિત' - અણીદાર ખડ્ગ છે. એમાં મનુષ્યત્વ [=પૌરુષ] જાણીએ કે જે (ઘોડાની) વાઘ ન વાળે - ઘોડો પાછો ના ફેરાવે. •

એ જ ઘોડો હોય, એ રણસ્થલ હોય, અને એ ધારદાર તલવાર હોય કે જ્યાં જો ઘોડાની વાઘ - વાગ વાળીને ભાગી ન જાય અને સામો જ ચાલ્યો જાય તો ત્યાં મનુષ્યત્વ - મરદાનગી જણાય.

મુણ્ણીસિમ - સંસ્કૃતમાં કેટલેક સ્થળે 'ઇમ' લાગી પુંલિંગ ભાવવાચક બને છે, પ્રાકૃતમાં તો સર્વ સ્થળે એમ થાય છે. રાજપૂતાનામાં આ દોહો પ્રચલિત છે અને ઠાકુર ભૂરસિંહજી શેખાવતના વિવિધ સંગ્રહમાં તેનો ઉતારો કર્યો છે.

(૫) દહમુહુ ભુવણ-ભયંકરુ તોસિઅ-સંકરુ ણિગ્ગઉ રહવરિ ચડિઅઉ,

ચઉમુહુ છંમુહુ ઝઇવિ એક્કહિં, લાઇવિ ણાવઇ દઇવેં ઘડિઅઉ.

• ભુવનને ભય ઉપજાવનાર, શંકરને તુષ્ટ કરનાર દશમુખ (રાવણ) રથવર પર ચડેલો, નીકળ્યો. જાણે ચતુર્મુખ (બ્રહ્મા) અને ષણ્ણમુખ- (કાર્તિકેય)નું ધ્યાન ધરી તેમને એકમાં લાવી દેવે તેને ઘડેલો હોય ! •

બ્રહ્માનાં ચાર અને કાર્તિકેયનાં છ મુખ મળી દશ મુખ થયાં. આ કોઈ જૂની રામાયણમાંથી છે.

*ણાવઇ - માનો, જાણે કે, (સં.જ્ઞાયતે). સરખાવો હિં. 'નાઈ', 'નાઉ', મારવાડી 'ન્યૂ', ઉપમામાં 'નાવઇ', 'નાવેં' ઉત્પ્રેક્ષામાં અને વૈદિક 'ન' ઉપમાવાચક.

(૭) અંગહિં અંગ ન મિલિઅઉ, હલિ અહરેં અહરુ ન પત્તુ,

પિઅ જોઅન્તિહે મુહ-કમલુ એમ્વઇ સુરઉ સમત્તુ. ૭

• અંગેઅંગ ન મળ્યું, હે સપ્તિ ! અધર - હોઠને હોઠ પ્રાપ્ત ન થયો - મળ્યો નહીં. પ્રિયના મુખકમલને જોતીજોતી (રહીને) એમ જ સુરત સમાપ્ત થયો. •

આ અર્થ 'દોષક-વૃત્તિ'કારે લીધો છે કિંતુ આ વિશુદ્ધ (પ્લેટોનિક) પ્રેમચિત્રને એમ કહી બીભત્સ કર્યું છે કે 'અતિરસાતિરેકાત્ સંભોગાત્ પૂર્વમેવ દ્રાવ ઇતિ ભાવઃ'. આ વગર કયો અર્થ ઊઠતો નહોતો ?

(૮) જે મહુ દિણ્ણા દિઅહહા, દઇએં પવસન્તેણ,
તાણ ગણન્તિએ અંગુલિઉ, જજજરિઆઉ નહેણ.

• પ્રવાસ કરવા જતાંજતાં દ્યિતે મને જે [અવધિના] દિવસો આપ્યા
હતા તે ગણતી(ગણતી) (મારી) આંગળીઓ નખથી જર્જરિત થઈ ગઈ. •

‘ગિણતાં ગિણતાં ઘસ ગઈ, આંગલિયાં રી રેખ’ - મારવાડી દોહા. આ દોહો
નાટકમાં પણ ‘બંસીવાલા આયો હમારે દેશ !’ એ ગીતમાં વપરાયો છે.

[નિર્દિષ્ટ ગીત ને પંક્તિ મીરાંનાં છે.]

(૧૩) જો ગુણ ગોવઇ અપ્પણા, પયડા કરઇ પરસ્સુ,
તસુ હઉં કલિજુગિ દુલ્લહહો, બલિ કિજજઉં સુઅણસ્સુ,

• જે પોતાના ગુણ ગોપવે છે - ગુપ્ત રાખે છે, પરન્તુ - બીજાના
ગુણોને પ્રકટ કરે છે તે કલિયુગમાં દુર્લભ સજ્જનને હું બલિ કરું છું. •

બલિ કિજજઉં - બલિહારી જાઉં, વારી જાઉં, બલૈયા લઉં, સરખાવો પ્રકરણ ૫,
ક.૫માં ‘બલિ કીસુ’. ‘દોધકવૃત્તિ’કાર તેનો અર્થ ‘પૂજા કરું’ એમ જણાવે છે.

(૧૫) દઇવુ ઘડાવઇ વણિ તરુહું, સઉણિહું પક્ક-ફલાઇ,
સો વરિ સુકખુ પઇટૂઇ ણવિ, કણહહિં ખલવયણાઇ.

• દૈવ વનમાં તરુઓનાં પક્વ ફલો શકુનિ - પક્ષીઓને માટે નિર્મિત
કરે છે. તે [વનવાસનું ફળભક્ષણનું] સુખ ખરું. પણ કર્ણમાં ખલવચનો તે
(સુખ) નથી.

આમાં ભર્તૃહરિના એક પ્રસિદ્ધ શ્લોકનો ભાવ છે.

(૧૬) ધવલુ વિસૂરઇ સામિઅહો ગરુઆ ભરુ પિકખેવિ,
હઉં કિં ન જુત્તઉ દુહું દિસિહિં, ખંડઈ દોણિણ કરેવિ.

• ધવલ - ધોરિયો - બળદ સ્વામીનો ગુરુ - ભારે ભાર જોઈને
વિધૂરે છે - વિષાદ કરે છે - ખેદ કરે છે કે હું મારા બે ખંડ કરીને બંને
દિશાએ - બાજુએ જુતાણો કેમ નહીં. •

‘ધવલ’નો અર્થ શ્વેત છે, પરંતુ રૂઢિથી તેનો ધોરી - ધોરિયો - બળદ યા ધુરિ
- ધોંસરી ખેંચનારો પ્રબલ, ગાડીનો બેલ એ અર્થ થયેલ છે. હેમચન્દ્રની
‘દેશીનામમાલા’માં ‘ધવલ’નો અર્થ ‘જે જાતિમાં ઉત્તમ છે તે ધવલ છે’ એમ કર્યો છે.
ધવલોની દૃઢતા અને સ્વામીભક્તિ પર કેટલાંયે મુક્તકકાવ્ય સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત
સુભાષિતોમાં મળે છે. દોણિણ - બે, મરાઠી ‘દોન.’

(૧૮) તરુહું વિ વક્કલુ ફલુ મુણિ વિ પરિહણુ અસણુ લહન્તિ,
સામિહું એતિઉ અગ્ગલઉ આયરુ ભિચ્ય ગૃહન્તિ.

• મુનિઓ પણ તરુમાંથી વલ્કલ, ફલ, પરિધાન, અશન (ભોજન)
લહે છે - મેળવે છે, (પરંતુ) સ્વામી પાસેથી નોકરો આદર મેળવે છે તે

એનાથી અધિક. •

તાત્પર્ય કે ખાતું-પહેરવું તો જંગલમાં વૃક્ષોમાંથી પણ મળી આવે છે. સ્વામી પાસેથી આદર જ અધિક મળે છે. અગ્ગલઉં - સં. અગ્રલ, આગલું. રાજસ્થાનીમાં પાંચ ઉપર સત્તરને 'પાંચ આગલા સિત્તર' કહે છે.

(૨૯) તુચ્છ-મજ્જાહે તુચ્છ-જમ્પિરહે

તુચ્છચ્છ-રોમાવલિહે, તુચ્છ-રાય, તુચ્છયર-હાસહે,
પિયવયણુ અલહન્તિહે, તુચ્છ-કાય-વમ્મહ-નિવાસહે,
અન્નુ જુ તુચ્છઉં તહે ઘણાહે, તં અકખણઉં ન જાહે,
કટરિ થણંતરુ મુદ્ધડહે જે મણુ વિચ્ચિ ણ માહે.

• હે તુચ્છરાગ (શિથિલ પ્રેમવાળા) ! જેનો મધ્યભાગ [કટિ] તુચ્છ [પાતળી] છે, જેનું જલ્પન - ભાષણ તુચ્છ [થોડું, ધીમું] છે, જેની રોમાવલિ તુચ્છ [નાજુક] અને અચ્છ - અચ્છી - સારી છે, પ્રિય - વહાલનાં વચનથી વંચિત એવી જેનું હાસ્ય વધુ તુચ્છ [આછું, દુર્બળ] છે, જેના તુચ્છ [કૃશ] કાય - શરીરમાં મન્મથનો નિવાસ છે, એવી ઘણા - સ્ત્રીનું જે અન્ય તુચ્છ છે તે કહ્યું જાય તેમ નથી. આશ્ચર્ય તો એ છે કે તે મુગ્ધાનું સ્તનાંતર (એટલું તુચ્છ છે) કે જેની વચ્ચે મન માય - સમાય તેમ નથી. •

દૂતી નાયકને કહી રહી છે. સ્તનો ઘણા જાડા છે ને અંતર અતિ તુચ્છ છે એમ કહેવાનો હેતુ છે.

કટરિ - આશ્ચર્યવાચક.

'દોષકવૃત્તિ'કારે આને યુગ્મ નોંધ્યો છે, પરંતુ આ એક આખો રહા છંદ છે. આવા છંદ સોમપ્રભસૂરિની રચનામાં મળી આવે છે કે જે હવે પછી મૂકવામાં આવશે.

(૩૦) ફોરેન્તિ જે હિયડઉં અપ્પણઉં, તાહં પરાઇ કવણ ઘણ,
રખ્સેજજહુ લોઅહો અપ્પણા, બાલહે જાયા વિસમ થણ.

• જે પોતાનું હિયડું - હૈયું ફોરે છે, તેને પારકાની દયા શું (હોઈ શકે ?) હે લોકો, પોતાનું રક્ષણ કરો, (કારણકે) બાલાના સ્તનો વિષમ થયા છે. •

થણ - થાન, થાનોલું, સ્તન. 'થાન' હજુ પશુઓનાં આંચળ માટે વપરાય છે.

(૩૧) ભહ્મા હુઆ જુ મારિઆ, બહિણિ મહારા કન્તુ,
લજજેજજં તુ વયંસિઅહુ, જઇ ભગ્ગા ઘરુ એન્તુ.

• હે બહેન ! ભલું થયું જે મારો કંથ મરાયો. જો ભાગીને નાઠેલો - હારેલો ઘેર આવત તો વયસ્યમાં - બહેનપણીઓથી યા તેમાં હું લજજા પામત. •

ભગ્ગા - ભગ્ન, હારેલો. વયંસિઅહુ - સરખી ઉંમરવાળી વયસ્યાઓમાં, સં. 'વયસ' એટલે ઉંમર પરથી.

(૩૨) વાયસુ ઉડાવન્તિઅએ, પિઉ દિટ્ટઉ સહસ-ત્તિ,
અદ્ધા વલયા મહિહિ ગય, અદ્ધા કુદ્દે તડ-ત્તિ.

• વાયસ એટલે કાગડો ઉડાવતી (એક સ્ત્રીએ) સહસા - એકાએક પિયુ દીઠો; તેથી તેના બલોયાનો અર્થો ભાગ મહી પર પડ્યો ને અર્થો તડ દેતો - તડ અવાજ કરી કૂટ્યો. •

પ્રસિદ્ધ દોહો છે.

[એમાં વિરહની કૃશતા તથા પતિદર્શનના હર્ષવિશનું સાથેલાગું સૂચન છે. ચારણોને મુખે આ દુહો આવે સ્વરૂપે ટકી રહેલો મળે છે :

- કામન કાગ ઉડાવતી પિયુ આયો ઝબકાં,
આધી ચૂડી કર લગી, આધી ગઈ તડકાં.
- કાગ ઉડાવણ ધણ ખડી, આયો પીવ ભડકક,
આધી ચૂડી કાગ-ગળ, આધી ભુંય તડકક.]

(૩૬) જહિં કપ્પિજજઈ સરિણ સરુ છિજજઈ ખગિણ ખગ્ગુ,
તહિં તેહઈ ભડ-ઘડ-નિવહિ કન્તુ પયાસઈ મગ્ગુ.

• જ્યાં શરથી - બાણથી શર - બાણ કપાય છે, ખડ્ગથી ખડ્ગ છેદાય છે ત્યાં - તે સંગ્રામમાં તેવા ભડ એટલે ભટ - યોદ્ધાની ઘટા એટલે સેનાના નિવહ એટલે સમૂહમાં (મારો) કંથ માર્ગ પ્રકાશે છે - કાઢે છે - કરે છે. •

‘ભડ’ કાઠિયાવાડમાં બહાદુરના અર્થમાં વપરાય છે. ‘તું ભડ હો તો આવી જા’, ‘ભડના દીકરા ! ભાળ્યો તને !’

(૩૭) એક્કહિં અકિખહિં સાવણુ અણણહિં ભદવઈ,
માહઉ મહિઅલ-સત્થરિ ગંડસ્થલે સરઉ.
અંગિહિં ગિમ્હુ સુહચ્છી-તિલવણિ મગ્ગસિરુ,
તહે મુદ્ધલે મુહ-પંકઈ આવાસિઉ સિસિરુ. •

• તે મુઝાની એક આંખમાં શ્રાવણ છે (અને) બીજી (આંખમાં) ભાદરવો છે. (શ્રાવણ અને ભાદરવો એ બે માસમાં વરસાદ પડે છે, તેવી રીતે આ બે આંખમાં આંસુ પડે છે તેથી તે બે આંખને તે બે માસ સાથે સરખાવેલ છે). મહીતલ-સાથરા - ભૂતલ-સસ્તર - ભોંય પરના સાથરામાં માધવ - વસંત છે, (વસંત પક્ષવમય થાય છે તે રીતે સાથરામાં નવાંનવાં પાન બિછાવ્યાં છે), ગંડસ્થલમાં - કપોલમાં (પાંડુતા - પીળાશ પરથી) શરદ, અંગમાં (સુકાવાથી) ગ્રીષ્મ - ઉનાળો, સુખસ્થિતિરૂપી તલના વનમાં માગશર (માગશરમાં તલનાં ખેતરો લણી નાખવામાં આવે છે તેથી ઉજ્જડ થવાથી - સુખનો નાશ થવાથી માગશર) (અને) મુખપંકજમાં શિશિર (દે જે વખતે કમલો સુકાય છે.) આવાસ કરી રહેલ છે. •

આ વિરહાવસ્થામાં પડેલી સ્ત્રીનું વર્ણન છે.

[ડો. ભાયાણી 'માહઉ' એટલે 'માઘક' (માઘ માસ) એવો અર્થ કરે છે અને ભોંય પરની પથારી ઠંડી તેથી માઘ માસ એમ ઘટાવે છે. અન્યત્ર પણ કોઈએ એવો અર્થ લીધો છે. પરંતુ એમ કરતાં વિરહિણીની સ્થિતિમાં છ ઋતુ દર્શાવવામાં આવી છે તેમાંથી એક - વસંત - બાકી રહી જાય છે. 'માહઉ'નો 'માઘવ' એ અર્થ વધારે સ્વાભાવિક છે.]

સુહચ્છી - સં.સુખાસિકા - સુખસ્થિતિ. આ પણ યુગ્મ નથી પણ એક આખો છંદ છે.

(૩૮) હિયડા કુટ્ટિ તડ ત્તિ કરિ, કાલકખેવેં કાઈ

દેકખઉં હય-વિહિ કહિં ઠવઠ, પઈ વિણુ દુકખ-સયાઈ.

• હે હૈડા ! તડ કરીને ફૂટ, કાલક્ષેપથી શું ? (પછી) જોઉં કે મૂઓ
- અભાગિયો વિધિ તારા વિના, સેંકડો દુઃખો ક્યાં સ્થાપિત કરે છે ? •
ઠવઠ - સં.સ્થાપયતિ. મરાઠી 'ઠેવ' ધાતુ, જૈનમાં 'ઠવણિ' વગેરે સરખાવો.
(૪૧) પ્રંગણિ ચિટ્ઠદિ નાહુ ધું, ત્રં રણિ કરદિ ન ભંત્રિ.

• જે નાથ આંગણે બેસે છે, તે રણમાં (વીરતા) કરે છે (તેમાં) બ્રાંતિ નથી. •

[ડો. ભાયાણી 'રણમાં ભ્રમણ કરતો નથી' એવો અનુવાદ કરે છે તે અસ્પષ્ટાર્થ છે. 'ભંત્રિ' (બ્રાન્તિ)નો 'ભ્રમણ' અર્થ પણ જાણીતો નથી. 'રણમાં બ્રાન્તિ - ભૂલ કરતો નથી' એવો અનુવાદ થઈ શકે.]

'જે-તે'ને માટે 'ધું-ત્રં' આવે છે (હેમચન્દ્ર, ૮-૪-૩૬૦). 'ત્રં'માં તે 'ત(ત્)' છે જ. 'ર' લાગ્યો છે જેવી રીતે 'ભંત્રિ'માં (બીજું રૂપ 'ભંતિ' મળે છે. દે.૪૫). 'ર' લાગવાને માટે આગળ 'વ્યાસ'નો 'વ્રાસ' થયો તે જુઓ ક.૯૧.

એક મારવાડી દોહા અનુસાર -

ભોલો ભોલો દીસતો, સદા ગરીબી સૂત,

કાકી ! કુંજર કાટતાં, જાણવિયો જેઠૂત,

• ભોળોભોળો દેખાતો હતો, સદા ગરીબીથી સીધોસાદો હતો પરંતુ કાકી ! લડાઈમાં હાથીઓને કાપતી વખતે મારા જેઠનો દીકરો જણાયો કે તેમાં આ જવાહીર છે [મોટો વીરપુરુષ છે એની ખબર પડી.] •

(૪૮) સાહુ વિ લોઉ તડફડઠે, વક્તણહો તણેણ,

વક્ષ્પણુ પરિ પાવિઅઈ, હત્થિ મોક્કલડેણ.

• સર્વે - બધાય લોક વડપણને માટે તરફડે છે. પણ વડપણ મોકળા હાથથી પ્રાપ્ત થાય છે - પમાય છે. •

ગુજરાતીમાં કહેવત છે કે જેનો હાથ પહોળો તેનો જગ ગોલો. દાનથી જનમાં મહત્ત્વ પમાય છે.

(૪૮) જઈ સુ ન આવઈ, દૂઈ, ઘરુ, કાઈ અહો મુહુ તુજ્જુ,
વયણુ જુ ખંડઈ તઉ સહિએ, સો પિઉ હોઈ ન મજ્જુ.

• હે દૂતી ! જો તે ઘેર ન આવે, તો તારું અધોમુખ - નીચું મોં
શા માટે ? હે સખી ! જે તારું વચન [કે વદન] ખંડે તે મારો પ્રિય નથી
થતો. •

‘કુમારપાલ-પરિશિષ્ટ’માં ‘સહિ એસો’ એવું છપાયેલું છે. આ દૂતીને ઉપાલંભ છે.
અધોમુખ ખંડિત વદનને છુપાવવા માટે છે. વચનનું ખંડન, કહેલું ન માનવાથી છે.
વયણુ - વચન અને વદન બંનેનો શ્લેષ છે.

(૫૪) પઈ મુક્કાહં વિ વરતરુ, ક્ષિટ્ઠે પત્તણં ન પત્તાણં,
તુહ પુણુ છાયા જઈ હોજ્જ, કહ-વિ તા તેહિં પત્તેહિં.

• હે વરતરુ ! - ઊંચા પ્રકારના વૃક્ષ ! તારાથી મુકાયેલા -
તજાયેલા પત્રોનું - પાંદડાનું પત્રત્વ - પાંદડાપણું ફીટતું નથી - બગડી
જતું નથી, ચાલ્યું જતું નથી. વળી તારી જે છાયા હોય તે કોઈ પણ પ્રકારે
તે જ પત્રોથી છે. •

આ અન્યોક્તિ છે. તું જેને તજે છે તેનાથી જ તારી શોભા છે.

ક્ષિટ્ઠે - ચાલી જાય છે, બગડે છે. સરખાવો દૂધ ફાટવું, ક્ષિટકાર, સ્ત્રીનું ફીટી
જવું, ફીટેલ સ્ત્રી.

‘દોઘકવૃત્તિ’કાર ‘વિવરતરુ’ એક પદ લઈને વિ(પક્ષી)+વર(સારા)ના તરુ - સારા
પક્ષીના તરુ એવો અર્થ પણ કરે છે અને વરતરુ એમ એક પદ લઈને પણ બીજો
ઉપર જણાવેલો અર્થ કરે છે.

(૫૫) મહુ હિઅઈ તઈ, તાએ તુહું સ વિ અણ્ણં વિણ્ણિજ્જઈ,
પિઅ કાઈ કરઈ હઈ, કાઈ તુહું મચ્છં મચ્છુ ગિલિજ્જઈ.

• (નાયિકા અન્યમાં આસક્ત નાયકને કહે છે કે) મારું હૃદય
તારાથી (લેવાયું), તું તેણીથી ગ્રહાયો, તેણી પણ બીજાથી નચાય છે, હે
પિયા ! હું શું કરું ? તું શું (કરે ?) (એ તો) મચ્છ મચ્છને ગળે છે (તેવું
છે.) •

મોટો મચ્છ નાના મચ્છને ગળે તેવો ‘માત્સ્ય ન્યાય’ છે. ભર્તૃહરિના ‘ધિક્ તાં
ચ તં ચ મદનં ચ ઈમાં ચ માં ચ’વાળા શ્લોકનો ભાવ છે.

પ્રકરણ ૭-૮ : હેમચન્દ્રે અવતરેલાં અપભ્રંશ ઉદાહરણો (અનુસંધાન)

(૬૨) મઈ જાણિઉં પિયવિરહિઅહં, ક-વિ ધર હોઈ વિઆલિ,
નવર મિઅંકુ વિ તિહ તવઈ, જિહ દિણયરુ ખયગાલિ.

• હે પ્રિયા ! મેં જાણ્યું કે પ્રિયથી વિરહીઓને કાંઈક ધર -

અવલંબન વિકાલે - સંધ્યાકાળે થાય છે. પરંતુ (ઊલટું) મૃગાંક - ચન્દ્ર પણ તેવી રીતે તપે છે જેમ સૂર્ય પ્રલયકાળે (તપે છે તેમ). •

જુઓ સોમપ્રભ, 'કુમારપાલ-પ્રતિબોધ' ક.૧૮ હવે પછી.

(૬૩) મહુ કન્તહો બે દોસડા, હેલ્લિ, મ ઝંખહિ આલુ,
દેન્તહો હઉં પર ઉવ્વરિઅ, જુજઝન્તહો કરવાલુ.

• હેલ્લિ ! (હે સખી !) મારા કન્યના બે દોષો (છે), આળ - વૃથા ઝંખ નહીં - બોલ નહીં. (તે કયા બે દોષ ? -) તેના દાન દેતાં હું કેવલ ઊગરી - બચી. અને ઝૂઝતાં - યુદ્ધમાં લડાઈ લડતાં તલવાર બચી. •

આમાં એક સ્તુતિ છે ને બીજી નિન્દા એમ બંને સાથેસાથે છે. [વ્યાજસ્તુતિ

છે.]

(૭૧) ખગ્ગ-વિસાહિઉ જહિં લહહું પિઅ, તહિં દેસહિં જાહું,

રણ-દુભિમકખે ભગ્ગાઈ, વિણુ જુજઝે ન વલાહું.

• હે પ્રિયા ! જે દેશમાં ખડ્ગથી સાધિત થયેલું મળે ત્યાં જઈએ.

(અહીં) રણ - દુર્ભિક્ષથી ભગ્ન થયેલા છીએ (તેથી) યુદ્ધ વગર પ્રસન્ન થતા નથી - આનંદ આવતો નથી. •

જ્યાં તલવાર ચલાવી જીવિકાનો નિર્વાહ થઈ શકે ત્યાં ચાલો, અહીં તો રણ-દુર્ભિક્ષ - યુદ્ધના દુકાળથી (દિલ) તૂટી ગયું; યુદ્ધ વિના આનંદ આવતો નથી.

વલાહું - ન રતિં પ્રાપ્નુમઃ (મજા આવતી નથી) એમ 'દોધકવૃત્તિ'માં અર્થ કર્યો છે તેને અનુસરી ઉપર અર્થ મૂક્યો છે, પણ તે ઠીક લાગતો નથી. વલાહું એટલે વળું - પાછો આવું. રણ-દુષ્કાળમાં ભાગ્યા છીએ. વિના યુદ્ધ પાછા નહીં આવીએ, (જેમ દુર્ભિક્ષ કારણે દેશથી ભાગ્યા તે સુભિક્ષ વગર પાછા આવતો નથી) - આ અર્થ બરાબર છે.

[ડાં. હરિવલ્લભ ભાયાણી આ બીજો અર્થ જ લે છે.]

(૭૨) કુંજર, સુમરિ મ સલ્લછઉ, સરલા સાસ મ મેલ્લિ,

કવલ જિ પાવિય વિહિ-વસિણ, તે ચરિ માણુ મ મેલ્લિ.

• હે કુંજર ! સલ્લકીઓ (એક જાતના બળદો) [x, એ નામનાં વૃક્ષ, જેનાં પાંદડાં હાથીનો પ્રિય આહાર છે]ને સ્મર નહીં, સરલ એટલે દીર્ઘ શ્વાસ મૂક નહીં. વિધિવશે જે કવળ - કોળિયા મળ્યા તે ચર, માન રાખ નહીં.

'દોધકવૃત્તિ' પ્રમાણે 'મેલ્લિ'નો અર્થ બંને સ્થળે 'છોડવું' કરવાથી નિરર્થક વાક્ય થાય છે. જે મળે તે ખા, ને માન છોડ નહીં - એ યોગ્ય નથી લાગતું. ત્યાં 'મેલ્લિ' એટલે રાખ એ અર્થ યોગ્ય લાગે છે.

[પ્રાકૃત 'મેલ્લ' 'છોડ' અર્થ જ આપે અને ડાં. ભાયાણી એમ જ કરે છે. પરંતુ દેશાઈએ લીધેલો વાંધો યોગ્ય છે. કાં તો 'મેલ્લિ'નો એમણે કરેલો અર્થ કરવો જોઈએ. 'માણુ અ મેલ્લિ' એવો કોઈ પાઠ હોવાનું માનીએ તો 'અને માન છોડ' એવો અર્થ થઈ

શકે.]

(૭૬) સન્તા ભોગ જુ પરિહરઇ, તસુ કન્તહો બલિ કીસુ,
તસુ દઇવેશ વિ મુંડિયઉં, જસુ ખલ્હિહડઉં સીસુ.

• વિદ્યમાન હોય છતાં ભોગોને - પાસે હોય છતાં ભોગોને જે પરિહરે - તજે તે કંથને વારી જઈએ. જેનું માથું ટાલિઉં છે તેનું દૈવે જ મુંડન કર્યું છે. •

એટલે જેની પાસે ભોગો નથી તે તો સ્વયમેવ - દૈવાત્ તજે છે. આમાં 'સહેજે બાવા બ્રહ્મચારી' યા 'વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા' એ કહેવત લાગુ પડે છે. હિંદીમાં 'બિના મિલતી કે બ્રહ્મચારી' એ કહેવત છે.

(૮૦) ચૂડુહઉ ચુણી હોઇસઇ, મુદ્ધિ કવોલિ નિહિતઉ,
સાસાનલ-જાલ-ઝલકિકઅઉ, વાહ-સલિલ-સંસિતઉ.

હે મુગ્ધે ! કપોલ પર રાખેલો ચૂડલો, શ્વાસરૂપી અગ્નિની ઝાળથી દગ્ધ થઈને, (અને) બાષ્પરૂપી પાણીથી સંસિક્ત થઈને ચૂર્ણ થશે - ચૂરેચૂરા થશે. •

જુઓ 'કુમારપાલ-પ્રતિબોધ', ક.૨૩ હવે પછી.

(૮૪) પુત્તે જાએ કવણુ ગુણુ, અવગુણુ કવણુ મુએણ,
જા બાપીકી ભુંહડી, ચમ્પિજજઇ અવરેણ.

• જન્મેલા પુત્રથી શું ગુણ - ફાયદો ? મરેલાથી શું અવગુણ ? કે જેના બાપની ભોંય બીજાથી ચંપાતી હોય - લેવાતી હોય. •

પુત્તે જાએ - ભાવલક્ષણ. ચમ્પિજજઇ - દબાવવામાં આવે. સરખાવો પગચંપી - પગ દબાવવા તે.

[આ દુહો રાજસ્થાનમાં નીચેને રૂપે પ્રચલિત છે -
બેટા જાયા કવણ ગુણ, અવગુણ કવણ મૂવાં,
જો ઊભાં ધર આપણી ગંજીએ અવરાં.]

(૮૫) તં તેતિઉ જલુ સાયરહો, સો તેવડુ વિત્યારુ,
તિસહે નિવારણુ પલુવિ નવિ, પર ઘુટ્ટુઅઇ અસારુ.

• સાગરનું તે જલ તેટલું, તેવડો તે(નો) વિસ્તાર ! તૃષાનું નિવારણ પલ પણ નહીં, છતાં અસાર - નકામો ઘૂઘવે છે - ગર્જના કરે છે. •

તિસ - સં.તૃષા, રાજસ્થાની તિસ. ઘુટ્ટુઅઇ - અવાજ સૂચવતું ક્રિયાપદ, ગર્જે છે. સરખાવો રાજશેખરસૂરિના 'ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ' સાથે -

વરિ વિયરો જહિં જલુ પિયઇ, ઘુટ્ટુઘુટ્ટુ ચુલુએણ,
સાયરિ અત્થિ બહુય જલ, છિ ખારઉં કિં તેણ.

• વીરડો સારો કે જેમાં જલ ઘુટ્ટુઘુટ્ટુ ચાપવેથી પી શકીએ. સાગરમાં ઘણુંય જળ ખારું છે તેથી તેને શું કરવો ? •

વિયરો - વીરડો, નાનો ફૂવો રાજસ્થાની બેરા. ચુલુએણ - હિં.ચિલ્લુ ગુ.ચાપવું (નામ).

(૮૬) જં દિદ્દઈ સોમગ્ગહણુ, અસઈહિં હસિઉ નિસંકુ,
પિઅ-માણુસ-વિચ્છોહ-ગરુ, ગિલિ ગિલિ રાહુ મિયંકુ.

• ચન્દ્રગ્રહણ દીકું કે અસતીઓથી નિ:શંક હસાયું - તેઓ હસી :
'હે રાહુ ! મયંક - ચન્દ્ર કે જે પ્રિય મનુષ્યોના વિયોગ કરનાર છે તેને
ખા - તેનું ભક્ષણ કર.' •

વિચ્છોહગરુ - વિક્ષોભકર. આમાં 'ક'નો 'ગ' થાય છે, ને પાલી ભાષામાં 'કરના' ધાતુનો ફેરફાર 'ગરના'માં થયો છે. 'ક' તેમાં રહ્યો જ નથી, 'ગ' છે. 'પ્રગટ'ને શુદ્ધ કરી 'પ્રકટ' લખનારા આ વાત પર લક્ષ આપે.

(૮૭) અમ્મીએ સત્થાવત્થેહિં, સુધેં ચિન્તિજ્જઈ માણુ,
પિએ દિદ્દઈ હહ્થોહલેણ, કો ચેઅઈ અપ્પાણુ.

• હે અમ્મ (માતા) ! સ્વસ્થ અવસ્થાવાળાઓથી સુખે કરી માન - અહંકાર ચિંતવાય છે - તેઓ ચિંતવે છે, પણ પિયુ દેખ્યે સતે હલવલથી - વ્યાકુલતાથી આત્માને કોણ જાણે છે ? - આત્માને ભૂલી જાય છે. શુદ્ધ રહેતી નથી. •

સ્વસ્થ હોઈએ ત્યારે માનગુમાનનું સૂઝે છે, પિયાને દેખતાં એટલી હલચલ મચે છે કે પોતાની શુદ્ધ જાતી રહે છે ત્યાં બિચારા માનને કોણ સંભારે ? પિએ દિદ્દઈ - ભાવલક્ષણા, ચેઅઈ - જાણે છે. સરાખાવો ચૈત્ય, ચિલ્લ.

(૮૮) સવધુ કરેપ્પિણુ કધિદ્ધુ મઈ, તસુ પર સભલઈ જમ્મુ,
જાસુ ન ચાઉ ન ચારહડિ, ન ય પમ્હટ્ઠઈ ધમ્મુ.

• શપથ લઈને (સોગંદપૂર્વક) મારાથી કહેવાયેલું (કે) તેનો જન્મ કેવલ સફલ (છે કે) જેનો ત્યાગ, અને ચારભટ્ટી - શૂરવૃત્તિ અને ધર્મ પ્રમુષિત - પ્રભ્રષ્ટ થયેલ નથી. •

'દોષકવૃત્તિ'માંનો બીજો અર્થ 'જેને અપવ્યય નથી અને ધર્મભ્રષ્ટ નથી થયો' એ ઠીક નથી.

(૮૯) ઉઅ કણિઆરુ પકુલ્હિઅઉ, કંચણકન્તિપયાસુ,

ગૌરી-વચણ-વિણિજ્જિઅઉ, નં સેવઈ વણવાસુ.

• ઓ - જો કર્ણિકાર વૃક્ષ કાંચનની કાંતિ પ્રકાશિત કરતું ફૂલેલું છે, જાણે કે ગૌરીવદનથી વિશેષે જિતાયેલું તે વનવાસ સેવે છે. •

કણિઆરુ - સં. કર્ણિકાર, પંજાબી પહાડી કનચાર, અમલતાશ. તેને ઘણાં પીળાં ફૂલો થાય છે. નં - જાણે કે, ઉત્ત્રેક્ષા માટે વપરાય છે. વેદનો ઉપમાવાચક 'ન' વ્યાકરણમાં ન બંધાયો, પણ પ્રવાહથી પ્રાકૃતમાં - ભાષામાં ચાલ્યો આવ્યો.

(૮૧) વ્રાસુ મહારિસિ એઉ ભણઇ, જઇ સુઇસત્યુ પમાણુ,
માયહં ચલણ નવન્તાહં, દિવિદિવિ ગંગાણહાણુ.

• વ્યાસ મહાઋષિ એ ભણે છે કે જો શ્રુતિશાસ્ત્ર પ્રમાણ છે (તો)
માતાના ચરણ નમનારાને દિનદિન ગંગાસ્નાન છે. •

વ્રાસુ - વ્યાસ. આમાં 'ર'ને માટે સરખાવો શાપનો આપ - સરાપ. દિવિ દિવિ
- વેદમાં 'દિવે દિવે', જુઓ ઉપર ક.૮૦માં 'નં'.

(૮૪) બિંબાહરિ તણુ રયણવણુ, કિહ કિઉ સિરિ-આણન્દ,
નિરુવમ-રસુ પિએં પિઅવિ જણુ, સેસહો દિણણી મુદ.

• હે શ્રી આણંદ (કવિનું નામ) ! બિંબ(ફલ) જેવા અધર ઉપરનો,
રદનનો [નાજુક] વ્રણ - ઘાંતે મારેલ [નાજુક] ઘા કેવો રહ્યો (છે) ? જાણે
કે પિયુએ નિરુપમ રસ પીને બાકીના (રસ) માટે મુદા આપી - મારી
(હોય). •

અધર પર દંતક્ષત કેવો છે, જાણે કે અનુપમ રસ પીને પિયુએ બાકી પર પોતાની
મહોર લગાવી છે (કે કોઈ બીજા ન પીએ.)

બિંબાહરિતણુ - બિંબાધર ઉપરનો. 'બિંબાધર પર, તન્વીના' એ અર્થ કરવાની
જરૂર નથી. 'દોધકવૃત્તિ'માં તેમ કર્યું છે. તણુ એટલે તન્વીના - સ્ત્રીના ખરી રીતે
'તણુ, તણા યા તણો' એ સંબંધસૂચક છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય છે.

[વસ્તુતઃ 'તનુ' (=નાજુક) 'વ્રણ'નું વિશેષણ છે. લોકસાહિત્યમાં આણંદ-
કરમાણંદના દુહાઓ મળે છે તેનું પગેરું અહીં સુધી જાય છે.]

(૮૫) ભણ સહિ નિહુઅઉ તેવં મઈ, જઇ પિઉ દિદ્દુ સદોસુ,

જેવં ન જાણઇ મજ્જુ મણુ, પકખાવડિઅં તાસુ.

• હે સખી ! જો તેં પિયુને સદોષ દીઠો હોય તો તે એવી નિભૃત
- ગુમ રીતે કહે, કે જેથી તેનું પક્ષપાતી મારું મન તે ન જાણે. •

આમાં અમરુનો 'નીચૈઃ શંસ, હૃદિ સ્થિતો હિ નનુ મે પ્રાણેશ્વરઃ શ્રોષ્યતિ'માં જે
ભાવ છે તે ભાવ છે. 'તેં બીજાના પાસે સ્થિત મારું મન જેમ ન જાણે', ભર્તા ઇતિ
અધ્યાહાર (!!) - આવો 'દોધકવૃત્તિ'નો અર્થ બરાબર નથી.

(૮૬) મઈ ભણિઅઉ બલિરાય તુહું, કેહઉ મગ્ગણ એહું,

જેહું તેહું ન-વિ હોઇ વઢ, સઈ નારાયણુ એહું.

• (કોઈ વામનાવતારની કથામાંથી - શુકાર્યાય કહે છે) હે
બલિરાજ, મેં તને કહેલું 'એવો કેવો માગણ (મળ્યો) છે ? જેવો તેવો ન
હોય. હે મૂર્ખ, એ સ્વયં નારાયણ છે.' •

વઢ - મૂર્ખ. સરખાવો વંઢ ('હર્ષચરિત'નો). 'દોધકવૃત્તિ' એમ કહે છે કે આ
દોહાનો ઉત્તરાર્ધ તે બલિનો ઉત્તર છે.

(૯૭) જઇ સો ઘડદિ પ્રયાવદી, કેત્યુ વિ લેખિણુ સિક્ખુ,
જેત્યુ-વિ તેત્યુ-વિ એત્યુ જગિ, ભણ તો તહિ સારિકખુ.

• જો તે પ્રજાપતિ જ્યાં-ત્યાંથી ગમે ત્યાંથી શિક્ષા લઈને પણ આ જગમાં (રૂપ) ઘડે તો કહે તે (નાયિકા)ના સરખું (થાય ખરું ?). •
ચોથા ચરણનો પાઠ આ હોય એમ સંભવે છે - 'ભણ કો તહે સારિકખુ' (કહે, કોણ તેના સરીખું છે ?)

[ડૉ. ભાયાણીમાં પણ 'ભણ તો તહિ સારિકખુ' એમ જ પાઠ છે. પરંતુ દેશાઈની પાઠસુધારણા તાર્કિક છે.]

(૯૯) તિલહં તિલત્તણુ તાઉં પર, જાઉં ન નેહ ગલન્તિ,
નેહિ પણટૂઠઈ તે જિજ તિલ, તિલ ફિટ્ટિવિ ખલ હોન્તિ.

• જ્યાં સુધી સ્નેહ - તેલ ગળતું નથી - ચાલી નથી ગયું ત્યાં સુધી જ તલનું તલપણું છે. સ્નેહ - તેલ પ્રણય થતાં તે જ તલ, તલ મટીને ખલ - ખોળ થાય છે. •

અહીં 'નેહ'ના બે અર્થ છે : ચીકણાપણું (તેલ), અને પ્રેમ; 'ખલ'ના બે અર્થ ખોળ અને દુર્જન. નેહ ગયો એટલે ખળ થયો.

'દોધકવૃત્તિ'માં 'નેહ'ને બહુવચનમાં લઈ 'ગલન્તિ'ના કર્તા તરીકે લીધેલ છે, અધિક સંભવ એ છે કે 'તિલ' કર્તા હોય ને 'નેહ' કર્મ હોય.

[વસ્તુતઃ 'નેહ' બહુવચનમાં અને 'ગલન્તિ'ના કર્તા તરીકે છે.]

(૧૦૦) જામહિં વિસમી કજજગઈ, જીવહિં મજ્જે એઈ,
તામહિં અચ્છઉ ઇયરુ જણુ, સુઅણુ-વિ અન્તરુ દેઈ.

• જ્યાં સુધી જીવોની મધ્યે વિષમ કાર્યગતિ આવે છે, ત્યાં સુધી ઇતર જન (એક બાજુ - અલગ) રહો, સ્વજન પણ અન્તર દે છે - પીઠ દેખાડે છે. •

અચ્છઉ - હિં. આછો, હો, 'તેની વાત જવા ઘો' એ અર્થમાં.

(૧૦૧) જેવડુ અન્તરુ રાવણ-રામહં, તેવડુ અન્તરુ પટ્ટણ-ગામહં.

• જેવડું અંતર રાવણ રામ વચ્ચે, તેવડું અંતર પાટણ - શહેર અને ગામડા વચ્ચે (સમજવું). •

આ કોઈ રાવણના પક્ષપાતીની ઉક્તિ છે, તેથી 'દોધકવૃત્તિ'કારે કર્યું છે તેમ 'પાટણ-ગામ'ની બદલી 'ગામ-પાટણ' એ રીતે કરવાની જરૂર નથી.

[ડૉ. ભાયાણી રામ અને રાવણને સ્થાને નગર અને ગામ એમ જ અન્વય કરે છે. પ્રાસ માટે 'રાવણ-રામ' અને 'પાટણ-ગામ' એવા ક્રમ થયેલ છે એમ કહી શકાય. તેથી રાવણના પક્ષપાતીની ઉક્તિ માનવાનું અનિવાર્ય નથી. જોકે દશમુખ રાવણને નગરને સ્થાને અને રામને ગામને સ્થાને કલ્પેલ હોય એ સાવ અસંભવિત નથી.]

(૧૦૨) તે મુગ્ગડા હરાવિઆ, જે પરિવિદૂઠા તાહં,
અવરોપ્પરુ જોઅન્તાહં, સામિઉ ગંજિઉ જાહં.

• જેઓના પરસ્પર જોતાં (તેમના) સ્વામીને ગાંજવામાં આવ્યો હોય,
તેમને જે મગ પીરસ્યા તે નકામા ગયા. •

અહીં 'મગ પીરસવા' એ મોટા આદર અને ઉત્સવની વાત છે. જમાઈ આવે છે
યા તહેવાર આવે છે ત્યારે મગચોખા બને છે. જે કાયરોના અહીંતહીં જોતાં જોતાં
સ્વામીને માર પડે તેને મગ પીરસવા વૃથા છે - મગ બરબાદ કરવા જેવું છે.
રાજશેખરસૂરિ(સં.૧૪૦૫)ના 'ચતુર્વિંશતિ-પ્રબંધ'માં આ ગાથા રત્નશ્રાવક પ્રબંધમાં જ્યાં
એક રાજકુમાર બીજાની રક્ષા માટે પ્રાણ દેવા તૈયાર થાય છે ત્યાં જણાવવામાં આવી
છે.

(૧૦૩) બમ્ભ તે વિરલા કે-વિ નર, જે સવ્વંગ છઇહ્,

જે વંકા તે વંચયર, જે ઉજ્જુઅ તે બઇહ્.

• હે બ્રાહ્મણ [બ્રહ્મ], જે કોઈ પણ નરો સર્વ અંગે - પ્રકારે છેલ
- દક્ષ હોય છે તે વિરલા હોય છે. જે વાંકા હોય છે તે વંચક - ઠગ
હોય છે ને જે ઋજુ - સરલ હોય છે તે બળદ (જેવા) હોય છે. •

બંભ - બ્રહ્મ, કવિનું નામ. પ્રાકૃત પિંગલસૂત્રનાં કેટલાંક ઉદાહરણો પર કોઈકોઈ
ટીકાકારે લખેલ છે કે બંભ(બ્રહ્મ) બંદી યા ભાટના અર્થે વપરાય છે, જેમકે 'હરિબંભ'
એટલે હરિ નામનો બંદી=બ્રહ્મભાટ ? બંક - સં.વક. આમાં જોડાક્ષરની 'ન' શ્રુતિ
થાય છે. 'વંચયર' એટલે વંચકતર એમ માનવાની જરૂર નથી. 'અર' યા 'અયર' એ
કર્ત્વાચક પ્રત્યય છે. ઉજ્જુઅ - ઋજુ. તેમાં ઋની 'ઉ' શ્રુતિ થાય છે.

[બ્રહ્મ કવિનામ હોવાનું શંકાસ્પદ છે.]

(૧૦૬) પ્રાઇવ મુણિહં-વિ ભન્તડી, તેં મણિઅડા ગણન્તિ,

અખઇ નિરામઇ પરમપઇ, અજ્જુ-વિ લઉ ન લહન્તિ.

• પ્રાય: મુનિઓને પણ ભ્રાન્તિ થાય છે - તે મણકાઓ - પારાઓ
ગણે છે - માળા ફેરવે છે. અક્ષય, નિરામય, પરમપદમાં આજ પણ તેઓ
લય પામતા નથી. •

તેથી શૂન્ય ધ્યાન કરવાથી શું ? સરખાવો કબીરનું 'મનકા ફેરત જુગ ગયા' -
મણકા ફેરવતાં જુગ ચાલ્યો ગયો. મણિઅડા - મણિક - મણકા તેમાં 'ડ' પ્રત્યય
કુત્સાના અર્થમાં.

(૧૦૮) વિરહાનલ-જાલ-કરાલિયઉ, પહિઉ કો-વિ બુહિવિ ઠિઅઉ,

અનુ સિસિરકાલિ સીઅલજલહુ, ધૂમ કહન્તિહુ ઉટ્ટિઅઉ.

• (કોઈ કવિ જલમાં ધૂમ જોઈ બોલ્યો) કોઈ પણ પથિક - મુસાફર
વિરહાનલની જ્વાલાથી કરાલિત એટલે પીડિત થઈ ડૂબી રહ્યો છે, નહીં
તો (અન્યથા) શિશિરકાલે શીતજલમાંથી ધુમાડો ક્યાંથી ઊઠ્યો. •

પાણીની બાફ જોઈને ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે.

પહિઉ - મારવાડી 'પહી' (પાવણો પહી), પથિક, [ગુ. 'પઈ']

(૧૧૦) મહુ કન્તહી ગુટ્ટદ્દિઠઅહી, કઉ ઝુમ્પડા બલન્તિ,
અહ રિઉ-રુહિરે ઉલ્લવઇ, અહ અપ્પણે, ન ભન્તિ.

• ગોષ્ઠ(ગોઠા)માં બેઠેલા મારા કાન્ત - કંથનાં ઝૂંપડાં કેમ બળે ?
કાં તો શત્રુના લોહીથી ઓલવે છે, કાં તો પોતાના(રુધિર)થી ઓલવે તેમાં
બ્રાંતિ - શક નથી. •

કંથ ગોષ્ઠ સંભાળતો ગયો છે, પાછળ શત્રુઓએ ઝૂંપડાં બાળી નાખ્યાં. પોતાની
જાતથી તો તેને ઉમેદ છે કે મારશે યા મરશે. ગુટ્ટ - સં.ગોષ્ઠ. સરખાવો ગુસાંઈજીની
'ગાઇગોઠ'.

(૧૧૧) પિય-સંગમિ કઉ નિદ્દડી, પિઅહો પરોકખહો કેમ્,
મઈ બિન્નિ-વિ વિન્નાસિઆ, નિદ્દ ન એમ્વ ન તેમ્વ.

• પ્રિયસંગમમાં કેમ નિદ્રા (આવે ?), પ્રિય પરોક્ષ હોતાં - તેના
વિરહમાં (પણ) કેમ નિદ્રા (આવે ?). હું તો બંને (બાજુ)થી - સંયોગ કે
વિયોગથી વિનાશિત થઈ. આમે ન નિદ્રા આવે, ન તેમ (નિદ્રા આવે). •

'મઈ બિન્નિવિ વિન્નાસિઆ' - આનો અર્થ 'દોષકવૃત્તિ'કાર 'મયા દ્વે અપિ
વિનાશિતે' એવો વિચિત્ર કરે છે.

['દોષકવૃત્તિ'ની સંસ્કૃત છાયા યથાર્થ છે અને ડો. ભાયાણી પણ એ જ આપે
છે. ડો. ભાયાણીનો અનુવાદ છે - 'મેં તો (તે) બંને (રીતે) ગુમાવી..']

(૧૧૪) માણિ પણદ્દઠઇ જઇ ન તણુ, તો દેસડા યઇજજ,
મા દુજજણકરપણ્ણવેહિં, દંસિજજન્તુ ભમિજજ.

• માન પ્રનષ્ટ થતાં જો તનુ - શરીર ન (તજાય) તો દેશ તજવો,
પરંતુ દુર્જનના કરપણ્ણવથી દેખાડાતા એવા તરીકે ભમવું ન જોઈએ. •

માણિ પણદ્દઠઇ - ભાવવાચક સપ્તમી. દંસિજજન્તુ - દેખાડાતા એવા,
'દોષકવૃત્તિ' ડંશાતા - ડંખ ખાતા એવો અર્થ કરે છે તે યોગ્ય નથી લાગતો.

(૧૧૫) લોણુ વિલિજજઇ પાણિએણ, અરિ ખલ મેહ મ ગજજુ,
બાલિઉ ગલઇ સુ ઝુમ્પડા, ગોરી તિમ્મઇ અજજુ.

• પાણીથી લોણુ (લવણ, લાવણ્ય એ બે અર્થ છે) વિલય પામે છે.
અરે ! ખલ મેઘ ! ગરજ નહીં. બળ્યાં ઝૂંપડાં ગળે છે અને ગોરી આજ
ભીંજાય છે. •

સં.લાવણ્ય, હિં.લૌન, ગુ.લુણ - લવણ (જેમકે 'સલુણી' તેમાં 'લુણ' એ લાવણ્યના
અર્થમાં છે), ફારસી 'નમક' સૌંદર્યના અર્થમાં વપરાય છે. 'અમરુશતક'માં પ્રક્ષિપ્ત શ્લોક
છે કે જ્યારથી પ્રેમપ્રિયાથી મેં તેના અધરનું પાન કર્યું ત્યારથી તરસ વધતી જ જાય
છે. કેમ ન વધે ? તેમાં લાવણ્ય છે ને ? નમકથી તરસ વધે છે. આ પર ટીકાકાર

આ કલ્પનાની ગ્રામ્યતા પર મશ્કરી છે કે વાહ, કવિ કેવો છે, કોઈ સાંભરની ખાણ ખોદનારો છે ! અહીં નમક પાણી પડવાથી ગળે છે - એ લઈ ઉક્તિ કરી છે કે દુષ્ટ મેઘ, ગરજ મા. ઝૂંપડું ગળતું જાય છે, ગોરી ભીંજાય છે; લવણ - લાવણ્ય ગળે છે, બસ કર. બાલિઉ - બળ્યો, રાજસ્થાની ગાલી, દગ્ધ. 'દોધકવૃત્તિ'માં બે અર્થ કરેલા છે છતાં ભાવ અસ્પષ્ટ છે.

(૧૨૩) સાવ સલોણી ગોરડી, નવખી ક-વિ વિસ-ગંઠિ,

ભડુ પચ્યલિઉ સો મરઇ, જાસુ ન લગ્ગઇ કંઠિ.

• સર્વ સલુણી [સર્વાંગસુંદર] ગોરી કોઈ અનોખી - નવીન વિષગ્રંથિ છે. તે એવી કે જે સુભટના કંઠે તે ન લાગે તે મરે. •

વિષગાંઠ ગળે લાગવાથી મરણ નિપજાવે અને આ ન લાગે તો મારે એટલા માટે તે અનોખી.

નવખી - સં.નવકા (નવીના), પંજાબી નૌકખી, અનોખી - અનોખી. પચ્યલિઉ - પ્રત્યુત (હેમચન્દ્ર ૮-૫-૪૨૦). 'અનબૂડે બૂડે તરે' એ અહીં ભાવ છે.

(૧૨૫) એક્કુ કઇઅહ વિ ન આવલિ, અન્નુ વલિલ્લઉ જાહિ,

મઈ મિત્તડા પ્રમાણિઅઉ, પંઈ જેહઉ ખલુ નાહિં.

• એક, કદી પણ આવે નહિ, બીજો, [બીજું] વહેલો ચાલ્યો જાય. હે મિત્ર ! મેં પ્રમાણિત કર્યું છે કે તારા જેવો નિશ્ચય [x, દુષ્ટ] કોઈ પણ નથી. •

આ અર્થ ઠીક લાગે છે. 'દોધકવૃત્તિ' એવો અર્થ બીજી કડીનો કરે છે કે હે મિત્ર, મારાથી જેવો પ્રિય પ્રમાણાયો, તેવો તારાથી નિશ્ચયે જણાયો નથી; બીજો અર્થ એ કે મેં, હે મિત્ર પ્રમાણિત કર્યું કે તારા જેવું નહીં - નથી. આ અર્થ અસ્પષ્ટ છે.

[ખલુ - ખલ, દુષ્ટ. તારા જેવો દુષ્ટ કોઈ નથી એમ અર્થ છે.]

(૧૨૮) દેવિહિ વિઢત્તઉં ખાહિ વઢ, સંચિ મ એક્કુવિ દ્રમ્મુ,

કો-વિ દ્રવક્કઉ સો પડઇ, જેણ સમખ્પઇ જમ્મુ.

• હે મૂર્ખ ! દૈવથી સોંપાયેલું - કમાયેલું ખા, એક પણ દ્રમનો સંચય ન કર. કોઈ પણ ભય - ડર આવી પરે કે જેથી જન્મારો સમાપ્ત થઈ જાય. •

વિઢત્ત - સં.અર્જિત ? ('દોધકવૃત્તિ'), સોંપેલ. સંચિ - સંચવું, સંચય કરવો, ભેગું કરવું, જૂની હિંદીમાં તથા પંજાબીમાં 'સંચના' છે. ગુજરાતીમાં કહેવત છે કે 'કીડી સંચે તેતર ખાય.' દ્રમ્મુ - દ્રમ - એક જાતનો સિક્કો, તે પરથી દામ એટલે નાણું. દ્રવક્કઉ - દ્રવને, ડરને. વઢ - મૂર્ખ, 'ઢ' એટલે મૂર્ખ એમ ગુજરાતીમાં વપરાય છે.

[ડો. ભાયાણીમાં 'દિવેહિં' પાઠ છે અને તેથી અનુવાદ 'દિવસેદિવસનું રળેલું ખાઈ નાખ.' આ અર્થ વધારે સંગત છે. દેશાઈથી પાઠદોષ થઈ ગયો જણાય છે. 'વિઢત્ત' એટલે અર્જિત, કમાયેલું.]

(૧૨૮) એકમેક્કઉં જઈ-વિ જોએદિ,

હરિ સૂદ્ધ સવ્વાયરેણ, તોવિ દ્રેહિ જહિં કહિં-વિ રાહી,

કો સક્કઈ સંવરેવિ દડ્ઢનયણા નેહિં પલુટા.

• એકએક (ગોપીને) જોકે હરિ સારી રીતે સર્વાદરેથી જુએ છે, તોપણ જ્યાં ક્યાં પણ - ગમે ત્યાં રાધા (હોય) ત્યાં જ દષ્ટિ છે. સ્નેહથી વ્યાકુળ બનેલાં દગ્ધ - બળ્યાં (દઢ) નયનોનું, સંવરણ કરવા કોણ શક્તિમાન છે ? •

‘દોધકવૃત્તિ’નો અર્થ ગરબડિયો લાગે છે. તે એમ છે કે એકેક અંગને જેમ છે તેમ હરિને જોકે સુષ્ટુ, સર્વ આદરથી રાધા જુએ છે તોપણ દઢ દષ્ટિ રાગસ્નેહથી જે કોઈ અંગપ્રદેશે સ્થાપિત થયેલી દષ્ટિને સંવરવા કોણ સમર્થ થાય ?

[ડો. ભાયાણીએ ‘એકેએક (વસ્તુ)’ એવો અર્થ કર્યો છે કેમકે ‘એક્કમેક્કઉં’ એ નપુંસકલિંગ છે. ‘ગોપી’નો અર્થ તર્કસંગત લાગે પણ પાઠનો કોયડો બને.]

(૧૩૩) ખેહયં કયમમ્હેહિં, નિચ્છયં, કિં પયમ્પહ,

અણુરત્તાઉ ભત્તાઉ, અમ્હે મા ચય સામિઅ.

• અમારી સાથે નિશ્ચયે ખેલ કરવામાં આવ્યો (છે), શું કહો છો ? સ્વામી ! અનુરક્ત ભક્તો એવા અમોને મા તજ. •

અનુષ્ટુપ્ છંદ. ખેહ - ખેલ. પંજાબી ગીતમાં ‘સારે ખેડણ દે દિન ચાર’.

(૧૩૫) હિઅડા પઈ એહુ બોહ્ણિઅઉં, મહુ અગ્ગઈ સયવાર,

ફુટ્ણિસુ પિએ પવસન્તિ હઉં, ભંડય ઢક્કરિ-સાર.

• હૈડા ! (તું) મારી આગળ સૌ વાર એમ બોલ્યું કે પિયુના પ્રવાસ કરતાં (જ) ફાટીશ. હે ભંડ, હે અદ્ભુત દઢતાવાળા ! (હજી તું ફાટ્યું નહીં.) •

પિએ પવસન્તિ - ભાવવાચક સપ્તમી. ભંડય - પાખંડી. ઢક્કરિસાર - ઢકરી ગયો છે એટલે નીકળી ગયો છે જેનો સાર - બળ તે, તેવો ઢીલો - નબળો, (‘દોધકવૃત્તિ’); પરંતુ અદ્ભુત સારવાળો (હેમચન્દ્ર).

(૧૩૬) એક્ક કુડુહી પંચહિં રુહી, તહં પંચહં-વિ જુઅંજુઅ બુહી,

બહિણુએ તં ઘરુ કહિ કિંવ નન્દઉ, જેત્યુ કુડુમ્બઉં અપ્પણ-છન્દઉં.

• એક કુટી (શરીરરૂપી ઝૂંપડી) છે, (તે) પાંચ (ઇન્દ્રિયો)થી ઝંધાયેલી છે, તે પાંચને પણ જુદીજુદી બુદ્ધિ (છે), બહેન ! તે ઘર કે જ્યાં કુટુમ્બ આપછંદીલું (હોય) તે કેમ નંદે - પ્રસન્ન થાય તે કહે. •

કુડુહી - ‘કુટી’ના કુત્સિત કે અલ્પના અર્થમાં. અપ્પણછંદ - આપમસ્ત્રીલું, પોતપોતાના મતવાળું. હિન્દીમાં એક દોહો છે કે :

ખસમ પૂજતે દેહરા, ભૂત પૂજિની જોય;

એકે ઘરમેં દો મતા, કુસલ કહાં તે હોય.

(૧૩૯) ગયઉ સુ કેસરિ, પિઅહુ જલુ, નિચ્ચિનતઈ હરિણાઈ,

જસુ કેરઈ હુંકારઅં, મુહહું પડન્તિ તૃણાઈ.

• હે હરિણો ! તે કેસરી કે જેના હુંકારથી (તમારા) મુખમાંથી તૃણ (ખરી) પડતાં હતાં તે ગયો. (હવે) જલ નિશ્ચિતપણે પીઓ. •

જસુ કેરઅં - જેના કેરા, તણા. 'જસુ' (સં.યસ્ય)માં છઠ્ઠી વિભક્તિ 'સુ' યા 'ઉ' જુદી છે; 'કેરઅં' વિશેષણની પેઠે 'હુંકારઅં'ને લાગુ પડે છે. 'કેર' વિભક્તિ નથી કે જેથી 'જસુ' સાથે જોડવામાં આવે. આ 'કેર' હિન્દી 'કા, કી, કે'નો જનક - પિતા કહેવામાં આવે છે પણ આ પોતે જ વિભક્તિ નથી તેમ જુદો પડતો નથી. વળી તેના પુત્ર-પૌત્ર કેવી રીતે છૂટા પડી શકે ?

આને મળતો એક મારવાડી પ્રસિદ્ધ દોહો છે કે :

જિણ મારગ કેહરિ વુવો [?], રજ લાગી તિરણાંહ,

તે ખડ ઊભી સૂખસી, નહીં ખાસી હરિણાંહ.

• જે માર્ગે સિંહ ગયો ત્યાં તૃણોને રજ લાગશે, તે ખંડ ઊભું-ઊભું સુકાઈ જશે, હરિણો ખાશે નહીં. •

[ગુજરાતીમાં પ્રચલિત દોહામાં 'વુવો'ને સ્થાને 'ગયો' મળે છે.]

(૧૪૦) સત્યાવત્થહં આલવણુ, સાહુવિ લોઉ કરેઇ,

આદનહં મબ્મીસડી, જો સજ્જણુ સો દેઇ.

• સ્વસ્થાવસ્થાવાળા - સુખી (પુરુષો) સાથે આલપન - કથન - વાતચીત (જુઓ ક.૪૮) સૌએ લોક કરે છે, (પરંતુ) આર્ત(જનો)ને 'મ ડરીશ' (એવી અભયવાણી) જે સજ્જન છે તે આપે છે. •

મબ્મીસડી - મા ડર, 'મા ભૈષી:' એ વાક્યથી બનાવેલી સંજ્ઞા. 'ડી' છે તે સ્વાર્થમાં છે.

(૧૪૨) મઈ જાણીઉ બુકીસુ હઉ, પ્રેમદ્રહિ હુહુરુ-ત્તિ;

નવરિ અચિન્તિય સંપડિય, વિપ્પિય-નાવ ઝડન્તિ.

• મેં જાણ્યું (કે) હું હુહુરુ [ઘળઘળ] કરતી પ્રેમરૂપી દ્રહમાં બૂડીશ, પરંતુ અચિન્તિ ઝટ - એકદમ વિપ્રિય (રૂપી) નાવ (વિયોગ બેડા) [પ્રિયતમના અપરાધરૂપી નાવ] સંપ્રાપ્ત થઈ. •

નવરિ - સંસ્કૃત છાયાકાર 'કેવલ' એ અર્થ કરે છે તે નહીં, પણ તેનો અર્થ અત્ર 'પરંતુ', હિન્દી 'વરન' છે. વિપ્પિયનાવ - વિપ્રિય, રૂઠવો યા વિયોગબેડા એ 'દોષકવૃત્તિ'માં અર્થ છે. [વસ્તુતઃ વિપ્રિય એટલે અપરાધ, પ્રિયતમે કરેલો.]

(૧૪૩) ખજ્જઈ નઉ કસરક્કેહિં પિજ્જઈ નઉ ઘુંટેહિં,

એમ્વઈ હોઈ સુહચ્છડી, પિએં દિટ્ઠેં નયણોહિં.

• પિયુ કોળિયાથી ખવાતો નથી, ઘૂંટડાથી પિવાતો નથી. એમ જ નયનોથી પીયુ દીઠે સતિ સુખસ્થિતિ હોય છે. •

કસરક - મોટામોટા કોળિયા. એમ્વઈ - એમ જ, અથવા એમ હોવા છતાં પણ ('દોધકવૃત્તિ'). સુહચ્છરી - સુખ અને અસ્તિપણું, 'ડી' લગાડી નામ બનાવાયું (જુઓ ક.૩૭) અથવા સુખાશા ('દોધકવૃત્તિ'). પિએં દિટ્ઠેં - ભાવવાચક સમમી.

(૧૪૪) અજજ-વિ નાહુ મહ-જિજ, ઘરિ સિદ્ધત્થા વન્દેઇ,
તાઉં-જિ વિરહુ ગવકખેહિં, મક્કડુ-ઘુગિઘઉ દેઇ.

• આજ પણ [હજુ પણ] નાથ મારે જ ઘેર (છે ને) સિદ્ધાર્થોને વંદે છે, તો પણ વિરહ ગવાક્ષો - જાળીઓમાંથી મર્કટવત્ ઘુરકિયાં (ચેષ્ટારૂપ) દે છે - કરે છે. •

હવે [હજુ] નાથ પરદેશ ગયા નથી, ઘરમાં જ છે. યાત્રાકાલનાં મંગલ દ્રવ્યોને માથે લગાડે છે તોપણ વિરહ સમજી ગયો કે મારો વખત આવી ગયો. હવે તે મુખ્ય દરવાજામાંથી ઘૂસી શકતો નથી તેથી જાળીના મુખમાંથી વાંદરો ડોકિઉં કરે તેમ દેખાડે છે.

અજજવિ, મહજિજ, તાઉંજિ - એમાં 'વિ' અને 'જિ' શબ્દને જોર આપે છે. સિદ્ધત્થ - સિદ્ધાર્થ, પીલાં સરસવ, મંગલ શકુન. ગવકખ - ગવાક્ષ, જૂની શૈલીની જાળીઓનાં છેદ તદન ગૌની આંખ જેવા હોવાથી, હિન્દી ગોખા; ગૂ. ગોખ, દરવાજા પરનો ઝરૂખો. મક્કડુઘુગિઘઉ - હિં.બંદર-ઘુંડકી. 'ઘુગિઘઉ'નો અર્થ 'દોધકવૃત્તિ'માં ચાપલ્ય (!) આપ્યો છે. [ચાપલ્ય=ચાળા.]

(૧૪૫) સિરિ જર-ખંડી લોબડી, ગલિ મણિયડા ન વીસ,
તો-વિ ગોટ્ટઠડા કરાવિઆ, મુદ્ધએ ઉટ્ટ-બઇસ.

• શિર પર જીર્ણ લોબડી - કાંબળી (છે), ને ગળામાં (પૂરા) વીસ નહીં એવા મણકા(ની માળા) છે તોપણ મુઘ્ધાથી ગોઠ - ગામના નિવાસીઓ એવા ગામના યુવકો પાસે ઊઠબેસ કરાવાઈ. •

મુઘ્ધા પાસે શૃંગારનાં સાધનોમાં જૂની કાંબળ છે અને ગળામાં પૂરા વીસ મણકાની માળા પણ નથી તોપણ તેણીનું લાવણ્ય એવું છે કે આખા ગામના છેલોને ઊઠબેસ કરાવતી રહી છે.

જરખંડી - જીર્ણ, ખંડિત, લોઅડી - લોઇ, લોમપટ્ટી, કામળી. 'મણિઅડા'માં 'ડ' કુત્સાના અર્થે, ગોટ્ટઠડા - જુઓ 'ગોઠ' ક.૧૧૦માં. ગામની બહાર ગોસ્થાન હોય છે કે જ્યાં યુવકો એકઠા થાય છે. ત્યાંના નિવાસી. ગોષ્ઠ એટલે ગોકુલ - ગોસ્થાન, ત્યાં જે બેસે છે તે ગોષ્ઠ-ગોષ્ઠક-ગોષ્ઠપુરુષ ('દોધકવૃત્તિ').

(૧૪૬) અમ્મહિ પરચળાયાવડા, પિઉ કલહિઅઉ વિઆલિ,
ઘઈ વિવરેરી બુદ્ધડી, હોઇ વિણાસહો કાલિ.

• (સ્ત્રી પતિ સાથે માન કર્યા પછી પસ્તાય છે :) હે અમ્મા - માત ! પશ્ચાત્તાપ (થાય છે) કે વિકાલે - સંધ્યાસમયે પિયુ સાથે ઝગડો કર્યો. વિનાશના કાલે બુદ્ધિ વિપરીત થાય છે. •

અમ્મડિ, બુદ્ધડી - એમાં 'ડી' સ્વાર્થમાં યા અનુકંપામાં છે. પરચ્યાવાવડા - અહીં પણ 'પશ્ચાત્તાપ'ની આગળ 'ડા' છે. વિઆલિ - જુઓ 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'નાં ઉદાહરણ ક.૧૮ અને ઉપર ક.૬૨. ઘઈ - હેમચન્દ્રે અનર્થક કહેલ છે, પાદપૂરણ યા અવધારણનો અર્થ છે. [પરે' એવો અર્થ.]

(૧૪૭) ઢોલા એહ પરિહાસડી, અઇ ભણ, કવણહિં દેસિ,
હઉં ઝિજજઉં તઉ કેહિં પિઅ, તુહું પુણુ અન્નહે રેસિ.

• હે ઢોલા ! એ ! કહે (કે) કયા દેશમાં આ પરિહાસ - મજાક [રીત.] છે ? હે પિયુ ! હું તારા માટે છીજૂં - સુકાઉં, (ને) તું વળી અન્યને માટે (સુકાય છે.) •

સરખાવો ક.પ.પ. પરિહાસડી - મજાક, હાંસી યા પરિભાષા ('દોધકવૃત્તિ'). અઇ ભણ એ ! ભણ, કહે. 'દોધકવૃત્તિ' 'અઇભન' એક શબ્દ માની તેનો અર્થ 'અત્યદ્ભુત' (!) કરે છે. હેમચન્દ્રમાં પણ 'અઇભ ન' એ પ્રધાન પાઠ માન્યો છે. ઝિજજઉં - ઝીજું થવું, સુકાવું. તઉ કેહિ - તારા માટે; રેસિ - વાસ્તે (હેમ. ૮-૪-૪૨૫).

[પરિહાસડી - સં.પરિભાષા, રીત.]

(૧૫૦) એક્કસિ સીલકલંકિઅહં, દેજજહિં પચ્ચિત્તાઈ.

જો પુણુ ખંડઇ અણુદિઅહુ, તસુ પચ્ચિત્તેં કાઈ.

• એક વાર શીલ કલંકિત(કરનારા)ને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે; જે ફરી વાર (અનુદિન - રોજેરોજ) (શીલને) ખંડિત કરે છે તેને પ્રાયશ્ચિત્તથી શું ? •

એક્કસિ - એકશઃ; એક વાર, મારવાડી એકરશ્યાં, એકશ્યાં. અણુદિઅહુ - અનુદિન, દિનેદિને.

(૧૫૧) વિરહાનલ-જાલ-કરાવિઅઉ, પહિઉ પન્થિ જં દિટ્ટઉ,

તં મેલવિ સવ્વહિં પન્થિઅહિં, સે-જિ કિઅઉ અગિગટ્ટઉ.

• જે પથિક વિરહાનલની જવાલાઓથી કરાવિત પંથમાં જોવામાં આવ્યો, તેને સર્વ પથિકોએ મળીને અગ્નિમય કર્યો - વધારે તમ કર્યો - ઉત્તેજિત કર્યો. [તાપવા માટેની સગડી જ બનાવી દીધો]. •

વિરહતાપની અધિકતાથી અતિશયોક્તિ. સરખાવો ક.૧૦૮. 'દોધકવૃત્તિ' તો એ અર્થ કરે છે કે પથિકોએ તેનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો, અગ્નિષ્ઠ: કૃત: . અગિગટ્ટઉ - અંગીઠો, સ્ત્રી. અંગીઠી, (આમાં અનુસ્વાર માટે માટે જુઓ 'પ્રબંધચિંતામણિ'નાં ઉદાહરણમાં ક.૬ - 'મંકડ'.) 'અંગીઠી'નો અર્થ ગુજરાતીમાં એ છે કે સોનીની સગડી, પોંક પાડવા માટે ખાડો કરી અગ્નિ કરવામાં આવે છે તે, કોધાગ્નિ. 'લાગી યમને અંગીઠી, પોઢી ગયો તે પળે' - વલ્લભ.

(૧૫૨) સામિ-પસાઉ સલજજુ પિઉ, સીમાસંધિહિં વાસુ,

પેકિખવિ બાહુ-બલુહાડા, ઘણ મેહઇ નીસાસુ.

• સ્વામીની મહેરબાની, પિયુ સલજજ, (તેનો) સીમાસંધિમાં વાસ - એ જોઈને બાહુબલથી ઉદ્દલિત (પિયુને માટે) [બાહુની બલિષ્ઠતા જોઈને] ઘણ - નાયિકા નિઃશ્વાસ મૂકે છે. •

રાજાની કૃપા, જેથી તે કદી છૂટી દે નહીં અને કઠિન કામ પર જ મોકલે, પિયુ સંકોચી એટલે કામ માટે ના પાડે નહીં ને છૂટી માગે નહીં, સીમાડા પર રહેવું કે જ્યાં નિતનિત નવાનવા ઝગડા થાય અને બાહુબળથી ગર્વિષ્ઠ પિયુ ઝગડો આગળ આવી વેચાતો લે. બિચારી આટલાં કારણોથી વિરહના અંતનો સંભવ ન જાણીને નિસાસા નાખે છે.

બાહુબલુદ્ધડા - બાહુબલથી ઉદ્દલ - ઉદ્દટ - ઉદ્દલિત, અથવા 'બાહુ'નું વિશેષણ 'બહુલુડ' એટલે બલગર્વથી ભરેલા બાહુ.

[વસ્તુતઃ 'બાહુબહુલુડા' એટલે બાહુનું બળ.]

(૧૫૭) એઉ ગૃણ્હેપિણ્ણુ ધ્નું જઈ, મઈ પ્રિઉ ઉવ્વારિજજઈ,

મહુ કરિએવ્વઉં કિંપિ ન-વિ, મરિએવ્વઉં પર દિજજઈ.

• આ ગ્રહણ કરીને તે પિયુને મારાથી ઉગારી લેવાય તો મારું કર્તવ્ય કંઈ પણ નથી (બાકી રહેતું). મરવું પણ દેવાય - હું મારું મરણ દઈ દઉં (મરણ પણ સહી લઉં). •

'દોષકવૃત્તિ' અનુસાર "કોઈ સિદ્ધ પુરુષને વિદ્યા સિદ્ધિ માટે ધન આદિ આપી નાયિકા પાસે બદલામાં પતિ માગ્યો તો તેણી કહે છે કે જા આ લઈને પતિ ઉત્કર્ષિતે ત્યજ્યતે - બદલામાં આપવામાં આવે તો મારું કર્તવ્ય કંઈ કેવલ મરણ આપી શકું છું." (ચાહે મારો પ્રાણ લઈ લે, પતિને આપીશ નહીં).

ઉવ્વારિજજઈ - (૧) ઉગાર્યો જાય. (૨) વહેંચાયો જાય ? જુઓ ઉપર ટીકા. કરિએવ્વઉં, મરિએવ્વઉં - કરવું, મરવું. રાજ્યસ્થાનીમાં કરબો, મરબો, સંસ્કૃતમાં કર્તવ્ય, મર્તવ્ય:

[ડો. ભાયાણીનો અનુવાદ : "એ લઈને જો હું પ્રિયતમને બાકી રાખું, (તો પછી) મારે કાંઈ પણ કરવાનું (રહેતું જ) નથી. માત્ર મરવાનું (જ) પ્રાપ્ત થાય છે."]

(૧૫૮) સોએવા પર વારિઆ, પુષ્વવઈહિં સમાણ્ણ,

જગ્ગેવા પુણ્ણુ કો ધરઈ, જઈ સો વેઉ પમાણ્ણ.

• પુષ્પવતીની સાથે સૂવું વિશેષ વાર્યુ - નિષિદ્ધ કર્યુ છે (એવું) જો વેદપ્રમાણ હોય તો, વળી જાગવું કોણ ધરે - અટકાવે છે ?

વારિઆ - વારિત ('દોષકવૃત્તિ' પરવારિઆ - પરિવારિત સાથે લે છે) એટલે નિષિદ્ધ. પુષ્વવઈ - પુષ્પવતી, રજસ્વલા. આમાંના 'પુષ્પ'નો ઉપચાર હિન્દીમાં હજુ સુધી રહ્યો છે, કારણકે, પ્રથમ રજોદર્શનને 'કુલેરા' કહે છે. આ દોહા સાથે સરખાવો નીચેની 'સરસ્વતીકંઠાભરણ' ૩-૨૮ની ગાથા :

લોઓ જૂરઠ જૂરઠ વઅણિજજ હોઈ હોઈ હોઈ સત્રામ,
એઈ ણિમજજસુ પાસે પુષ્કઈ ણ એઈ મે ણિદ્ધ.

• લોકો ખીજે, ખીજે, વચનીય (નિંદા) સત્રામની થાય તો થવા ઘો;
આવ, પુષ્પવતી ! પાસે સૂઈ જા, મને નિદ્રા આવતી નથી. •

(૧૬૧) રકખઈ સા વિસહારિણી, બે કર ચુંબિવિ જીઉ,
પડિબિંબિઅ-મુંજાલુ જલુ, જેહિં અડોહિઉ પીઉ.

• જેમાં મુંજાલનું (મુંજનું) પ્રતિબિંબ પડેલું છે તે સ્વચ્છ [હોળોળ્યા
વિનાનું] પાણી જે હાથે પીધું તેનું ચુંબન લઈને તે પાણીવાલી (તરુણી)
[મૃણાલવતી] પોતાનો જીવ રાખે - ટકાવે છે. •

કોઈ તળાવના કાંઠે મિલન થયું હતું. કિનારા પર મુંજ ઊગી હતી, તેનો પડછાયો
પાણીમાં પડ્યો હતો. પિયુએ તેના હાથોથી જલ પીધું હતું, પછી મળવું નહીં થયું.
નાયિકા તે હાથોને ચુંબતી-ચુંબતી જીવતી રહી છે.

વિસ - જલ, સંસ્કૃતમાં પણ અપ્રયુક્ત છે; જો બિસ (કમલની નાલ) લાવનારી
એવો અર્થ કરીએ તો ઠીક, કારણકે કમલનાલનું મૂલ ત્યાં રહે છે કે જ્યાં જલમાં મુંજનું
પ્રતિબિંબ પડ્યું હતું. આ માટે કમલનાલ તોડતી વખતે બધું સ્મરણ આવતું જાય છે.
બે - 'દોધકવૃત્તિ' કદાચિત્ 'જેહિં'ના નિત્ય સંબંધથી તેને વર્તમાન હિન્દીના 'વે' એટલે
'તે' એમ માનતી જણાય છે. મુંજાલ - 'આલા' પ્રત્યય 'વાળા'ના અર્થમાં. જુઓ આ
પૂર્વે ફકરો ક.૪૮.

[સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં 'વિષ-વિસ'નો એક અર્થ 'જલ' છે જ અને ડૉ. ભાયાણી પણ
'વિસ-હારિણિ' એટલે પનિહારી એ અર્થ કરી ઉપર મુજબ અનુવાદ આપે છે. પણ
'બિસ' એટલે 'મૃણાલ' એ અર્થ પણ યુક્ત જ છે અને તેથી 'બિસહારિણિ'
'મૃણાલવતી'ના અર્થમાં હોવા સંભવ છે. 'મુંજ' શબ્દ શ્લિષ્ટ હોય, એનાથી મુંજ નામનું
ઘાસ અને મુંજ રાજા બન્ને સૂચવાતા હોય એવોયે સંભવ છે. 'વિસહારિણી'માં પણ
શ્લેષ હોય.]

(૧૬૨) બાહ વિછોડવિ જાહિ તુહું, હઉં તેવંઈ કો દોસુ,

હિઅય-ટ્ટિઈઉ જઈ નીસરહિ, જાણઉં મુંજ સરોસુ.

• હાથ છોડી તું જાય છે, તેમ હું પણ જાઉં (તેમાં) કોનો દોષ ?
પણ હૃદયમાંથી તું જો નીસરી જશે, તો પછી મુંજનો મારા પર રોષ છે
[મુંજ, તારો મારા પર રોષ છે] એમ હું જાણીશ. •

જુઓ ફકરો ક.૪૭ અને હવે પછી 'પ્રબંધચિતામણિ'ના ઉદાહરણ પૈકી ક.૧૦.
'દોધકવૃત્તિ' 'મુંજો ભૂપતિ: સરોષ:' બતાવી એમ અર્થ કરે છે કે નાયિકા નાયક
મુંજને કહી રહી છે. કોઈ 'મુંજસુ રોસુ' એમ બતાવે છે. 'મુંજસુ' એટલે મુંજ સાથે.

(૧૬૩) જેપિ અસેસુ કસાય-બલુ, દેપ્પિણુ અભઉ જયસ્સુ,

લેવિ મહવ્વય સિવુ લહરિં, ઝાએવિણુ તત્તસ્સુ.

• અશેષ - સંપૂર્ણ કષાયબલ જીતીને, જગતને અભય આપીને મહાવ્રત લઈને, તત્ત્વનું ધ્યાન કરીને શિવ - મોક્ષપદ લહે છે - પામે છે. •

કષાય - જૈનોમાં તે શબ્દના અર્થમાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચારનો સમાવેશ થાય છે ને તે જૈનનો જ પારિભાષિક શબ્દ છે.

(૧૬૬) ગંપિણુ વાણારસિહિં નર, અહ ઉજ્જેણિહિં ગંપિ,

મુઆ પરાવહિં પરમ-પઉ, દિવ્વન્તરઈ મ જંપિ.

• જે નર વાણારસીમાં જઈને અથ(વા) ઉજ્જયિનીમાં જઈને મરેલા, તે પરમ પદ પ્રાપ્ત કરે છે, બીજા સ્વર્ગોની (વાત) મ કર; અથવા બીજા તીર્થોની (દોધકવૃત્તિ) વાત ન કર. •

વાણારસી યા વારાણસી - વર+અનસૂ - સારા રથોવાળી એ અર્થ થાય છે પરંતુ તેનો વરણા+અસી એ બે નદીઓની વચ્ચે હોવાથી એ નામ બન્યાની કલ્પના કરી લીધી છે. હેમચન્દ્રે વ્યાકરણમાં વારાણસી, વાણારસીમાં કેવળ વ્યત્યય માનેલ છે (૮-૨-૧૧૬થી ૧૧૯). આવો વ્યત્યય બોલવામાં થઈ જાય છે.

(૧૬૮) રવિ-અત્યમણિ સમાઉલેણ, કંઠિ વિઠણુ ન છિણુ,

ચક્રેં ખંડુ મુણાલિઅહે, નઉ જવગ્ગલુ દિણુ.

• રવિ આથમ્યો ત્યાં સમાકુલ ચક્રવાકે મુણાલિકા - કમલિનીનો ખંડ કંઠે સ્થાપિત (કર્પો), છિન્ન ન (કર્પો), જાણે જીવને આગળિયો દીધો. •

ચક્રવાકે મુણાલનો કટકો મોંમાં લીધો કે સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો. વિયોગનો સમય આવ્યો. બિચારે એક કટકો પણ ન કાપ્યો, મોંમાં નાખ્યો. જાણે કે વિયોગમાં જીવ ન નીકળી જાય તે માટે આગળિયો દઈ દીધો.

વિઠણુ - સં.વિતીર્ણ. નઉ - ઉપમાવાચક, જુઓ ઉપર ક.પ. જીવગ્ગલુ - જીવ+અર્ગલા.

સંસ્કૃતના નીચેના શ્લોકનો ભાવ છે :

મિત્રે ક્વાપિ ગતે સરોરુહવને બદ્ધાનને તામ્યતિ

કન્દત્સુ ભ્રમરેષુ જાતવિરહાશંકાં વિલોક્ય પ્રિયામ્ ।

ચક્રાદ્દેન વિયોગિના વિલસતા નાસ્વાદિતા નોજિજતા

કંઠે કેવલમર્ગલેવ નિહિતા જીવસ્ય નિર્ગચ્છતઃ ॥

- સુભાષિતાવલિ સં., ૩૪૮૩, પિટર્સન

(૧૬૯) વાલયાવલિ-નિવરણ-ભએણ, ધણ ઉદ્ધભુઅ જાઇ,

વલ્લહ-વિરહ-મહાદહહો, થાહ ગવેસઇ નાઇ.

• વલયાવલિના નિપતનના ભયથી નાયિકા ઉર્ધ્વભુજ જાય છે - ચાલે છે, જાણે કે વલ્લભના વિરહરૂપી મહા દહ - હ્રદનો તાગ ગવેષતી

- શોધતી (હોય નહી). •

વિયોગમાં દૂબળી થઈ ગઈ છે. ચૂડીઓ પડી ન જાય તેથી હાથ ઊંચા કરીને જાય છે, ચાલે છે. જાણે કે પ્રિયના વિરહના પાણીના મહા ધરાનો તાગ લેવા લાગી છે, પણ પામતી નથી. જે ઊંડા પાણીનો તાગ લેવા માગે છે તે માથા પર હાથ ઊંચા કરી લે છે, એ જોવા કે માથા પર પાણી કેટલું ઊંચું છે. દહ - 'હ્રદ'નો વ્યત્પય.

(૧૭૦) પેકખેવિણુ મુહુ જિજાવરહો, દીહર-નયણ-સલોણુ,
નાવઇ ગુરુ-મચ્છર-ભરિઉ, જલણિ પવીસઇ લોણુ.

• જિનવરનું દીર્ઘ નયનોથી સલૂણા મુખને પેખીને - જોઈને જાણે ગુરુ - ભારે મત્સરથી ભરેલું લોણુ - લવણ જ્વલન એટલે આગમાં પ્રવેશે છે. •

એટલું સુંદર મુખ છે કે લવણ મત્સરથી પૂર્ણ બની આગમાં કૂદી પડે છે. સુંદરતા પર નજર ન લાગી જાય એ માટે 'રાઈમીઠું' આગમાં નાખે છે.

(૧૭૨) અબ્ભા લગ્ગા ડુંગરેહિં, પહિઉ રડન્તઉ જાઇ,
જો એહા ગિરિ-ગિલણ-મણુ, સો કિં ધણહે ધણાઇ.

• ડુંગર પર અભ્ર - મેઘ લાગેલા (છે), પથિક રટતો જાય છે કે જે (મેઘ) આવો ગિરિને ગાળવાના મનવાળો છે તે શું નાયિકાનું ધણીપણું કરશે ? - બચાવશે ? •

રડન્તહુ - રડન્તો, પંજાબી રડ્યાના=પુકારવું. ધણ - જુઓ ઉપર ક.૧. ધણાઇ - 'દોધકવૃત્તિ' 'ધનાનિ ઇચ્છતિ' એટલે ધન ચાહે છે (!) એવો અર્થ કરે છે એ ઠીક નથી. ધણી એટલે ધની - સ્વામી, તે પરથી નામધાતુ ધણાઇ - ધણી થવું, ધણીપણું કરવું (આચારે કિવપુ), અર્થાત્ સ્વામિત્વ દેખાડવું, રક્ષા કરવી, બચાવવું. રાજસ્થાની ધણિયાપ એટલે ધણીપણું, સ્વામિત્વ. ગુજરાતીમાં ધણી એટલે માલિક, તે પરથી ધણિયાણી - સ્વામિની, પરિણીત બૈરી; વળી ધણિયાતું - સ્વામિત્વવાળું (વિશેષણ). સરખાવો ધણીજોગ હુંડી, ધણીધોરી, ધણીરણી.

(૧૭૪) સિરિ ચડિઆ ખન્તિ પ્હલંઇ, પુણુ ડાલઈ મોડન્તિ,
તો-વિ મહદુમ સઉણાહં, અવરાહિઉ ન કરન્તિ.

• શિર પર ચડીને ફલો ખાય છે, વળી ડાળોને મોડે-તોડે છે, તોપણ મહાદુમ - મહાવૃક્ષ શકુનો(પક્ષીઓ)ને અપરાધી કરતા નથી - દોષ દેતા નથી. •

મહાપુરુષોની ક્ષમા. મોડન્તિ - સં.મોટયન્તિ, તોડવુંકોડવું. 'શકુનીઓને અપરાધ કરતા નથી' એવો અર્થ 'દોધકવૃત્તિ' કરે છે.

['અવરાહિઉ' (અપરાધિત) એટલે અનિષ્ટ એવો એક અર્થ છે તે અહીં વધુ ઉપયુક્ત છે - 'મહાવૃક્ષ શકુનોનું અનિષ્ટ કરતા નથી.' ડો. ભાયાણી 'શિક્ષા કરતા નથી' એવો અર્થ આપે છે.]

(૧૭૫) સીસિ સેહરુ ખણુ વિણિમ્મવિદુ,

ખણુ કંઠિ પાલંબુ કિદુ, રદિએ વિહુદુ ખણુ મુંડમાલિએ,

જં પણએણ તં નમહુ, કુસુમ-દામ-કોદંડુ કામહો.

• કામના કુસુમદામકોદંડ - ફૂલરૂપી ધનુષ્યને નમન કરો. કેવું ફૂલ-ધનુષ્ય ? તો કહે છે કે જેને રતિએ પ્રેમથી (પોતાના) શીર્ષ પર ક્ષણ માટે શેખરરૂપ વિનિર્મિત કરેલ છે, ક્ષણભર કંઠમાં પ્રાલંબ (લાંબી માળા) કરી, ક્ષણભર મુંડમાલિકામાં વિહિત કર્યું તેવા. •

કામના ફૂલ-ધનુષ્યને કોઈ વખત રતિ પોતાનું સીસફૂલ બનાવે છે, કોઈ વખત ગળે લટકાવે છે, કોઈ વખત માથા પર માલાની પેઠે પહેરે છે તેને પ્રણામ કરો. પણએણ - પ્રણયથી, આને 'દ્યોધકવૃત્તિ' 'નમહુ'નું વિશેષણ માને છે.

હેમચન્દ્રના વ્યાકરણના આ વિભાગમાં જે શબ્દ ઉદાહરણવત્ આપેલા છે તેનો ઉદ્દેખ અત્ર નિષ્પ્રયોજન છે.

આ રીતે પોતાના સમયથી પૂર્વની કૃતિઓમાંથી ઉદાહરણો અવતરેલાં તે અત્ર પૂર્ણ થાય છે. આ પરથી જણાય છે કે અપભ્રંશ શ્રી હેમચન્દ્રના સમય પહેલાં સાહિત્યભાષા - શિષ્ટભાષા બની ગઈ હતી.

ઉપર અપાયેલાં ઉદાહરણોમાંના શબ્દોનો કોશ આપવામાં આવે તો વિશેષ યોગ્ય થાત, પણ અવકાશના અભાવે તેમ થઈ શક્યું નથી.

પ્રકરણ ૯ : વાગ્ભટ્ટનું ભાષા સંબંધે વક્તવ્ય

૧૮૮. હેમચન્દ્રના સમયમાં વાગ્ભટ્ટ થયેલ છે કે જેમણે 'વાગ્ભટ્ટાલંકાર' નામનો અલંકાર પર ગ્રંથ રચેલ છે તેમાં ભાષાઓ સંબંધે બીજા પરિચ્છેદમાં જે જણાવેલું છે તે અત્ર આપવું યોગ્ય છે.

સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં તસ્યાપભ્રંશો ભૂતભાષિતં ।

ઇતિ ભાષાશ્ચત્સોઽપિ યાન્તિ કાવ્યસ્ય કાયતામ્ ॥૧૧॥

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, તેની અપભ્રંશ અને ભૂતભાષા (પૈશાચી) એ ભાષા કાવ્યનું શરીર પ્રાપ્ત કરે છે. (એ ચારે ભાષા કાવ્યના શરીરપ્રાય છે.)

૨૦૦. હવે તે ચાર ભાષાનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે :

સંસ્કૃતં સ્વર્ગિણાં ભાષા શબ્દશાસ્ત્રેષુ નિશ્ચિતા ।

પ્રાકૃતં તજજતત્તુલ્યદેશ્યાદિકમનેકધા ॥૨૧॥

દેવોની ભાષા સંસ્કૃત છે (અને તે) શબ્દશાસ્ત્ર - વ્યાકરણોમાં નિશ્ચિત થયેલી છે (સારી રીતે વ્યુત્પત્તિથી નિર્ણીત છે); પ્રાકૃત તદ્ભવ, તત્તુલ્ય - તત્સમ અને દેશ્ય આદિ અનેક પ્રકારની છે.

ટીકાકાર સિંહદેવગણિ આ ત્રણ - તદ્ભવ, તત્સમ અને દેશ્યનાં ઉદાહરણો

આપે છે :

૨૦૧. તદ્ભવ - તે એટલે સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ તે. જેમકે :

સિરિસિદ્ધારાઅ સચ્ચં, સાહસરસિક ત્તિ કિત્તણં તુજ્જ,
કહમણ્ણહા મણં મહ, પડન્તમણ્ણત્યમક્કમસિ.

આમાંના દરેક શબ્દ સંસ્કૃતમાંથી આવેલા છે ને નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય :

શ્રીસિદ્ધરાજ ! સત્યં સાહસરસિક ઇતિ કીર્તનં તવ ।

કથમન્યથા મનો મમ પતન્મદનાસ્ત્રમાકામસિ ॥

• હે શ્રી સિદ્ધરાજ (જયસિંહદેવ), તારું સાહસરસિક એવું કીર્તન (પ્રસિદ્ધપણું) સત્ય છે; (કારણકે) નહીં તો (અન્યથા) શા માટે મારું મન કે જ્યાં મદનનાં બાણો પડે છે [ત્યાં પગ મારે ?] •

૨૦૨. તત્સમ - તે એટલે સંસ્કૃતની તુલ્ય - સમાન, સમસંસ્કૃત. તેનું ઉદાહરણ 'સંસારદાવાનલદાહનીરં' ઇત્યાદિ સ્તુતિઓ છે. આમાં પ્રાકૃતમાં પણ સંસ્કૃત શબ્દો હોય છે, તે બીજી રીતે - બીજા રૂપમાં થતા નથી.

૨૦૩. દેશ્ય - દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ તે, દેશી. જેમકે :

સત્તાવીસજ્જોઅણ કરપસરો જાવ અજ્જવિ ન હોઇ,

પડિહત્થભિમ્બગહવઇવઅણે તા વજ્જ ઉજ્જાણં.

આમાં 'સત્તાવીસજ્જોઅણ' એ શબ્દ ચન્દ્રના અર્થમાં દેશી છે, તેના કરપસર એટલે કિરણનો પ્રસાર જ્યાં લગી અઘાપિ ન થાય ત્યાં સુધી હે 'પડિહત્થ' (દેશી શબ્દ, 'સંપૂર્ણ' એ અર્થમાં) - પૂરેપૂરા ભિંબ - મંડલવાળા 'ગહવઇ' (દેશી શબ્દ, 'ચન્દ્ર'ના અર્થમાં) - ચન્દ્ર જેવા વદનવાળી ! ઉદાનમાં જા.

૨૦૪. 'આદિ' - આ શબ્દ ઉપરના બીજા શ્લોકમાં મૂકેલ છે તેમાં શૌરસેની અને માગધીમાં પ્રાકૃતથી થોડો જ ભેદ છે. શૌરસેનીમાં 'ઇદાની' (હમણાં) એ શબ્દમાં 'ઇ'નો લોપ થાય છે - 'જં દાણીં દુવ્વલો અહયમ્' (જેમ હમણાં હું દુર્બલ છું); 'તદ્' એ શબ્દનો 'તા' થાય છે - 'તા પહિ'; 'નનુ' શબ્દનો 'ણમ્' થાય છે - 'ણં ભણામિ તુમં'; 'અમ્મહે' શબ્દ હર્ષમાં વપરાય છે - 'અમ્મહે, એસો વહ્ણહો જણો'; અને વિદૂષકી માટે હર્ષમાં 'હી હી ભો' એ શબ્દો વપરાય છે - 'હી હી ભો, એસ નુ જમ્મઇ' ઇત્યાદિ. માગધી ભાષામાં 'અ'કારાન્તના સૌનો 'એ:' થાય છે - 'એસ વહ્ણહે'; 'તથા અહં' એ શબ્દનો 'હગે' થાય છે - 'હગે અગદા'. 'તિષ્ઠતિ'માં 'ત'કારનો 'ચ'કાર થાય છે - 'ચિટ્ઠ તુમં' તથા રેફનો 'લ' થાય છે અને 'ણ'કારનો 'ન' થાય છે, જેમકે 'તરુણ'ને બદલે 'તલુન', 'રુક્ષ'ને બદલે 'લુક્ષમં' ઇત્યાદિ. આવી રીતે અનેક પ્રકારે પ્રાકૃત જાણવું.

૨૦૫. હવે વાગભટ્ટ અપભ્રંશ ભાષા અને પૈશાચી ભાષા માટે કહે છે કે :

અપભ્રંશસ્તુ યચ્છુદ્ધં તત્તદેશેષુ ભાષિતં ।,

યદ્ભૂતૈરુચ્યતે કિંચિત્તદ્ ભૌતિકમિતિ સ્મૃતં ॥૩॥

• અપભ્રંશ કે જે તે-તે દેશોમાં (કર્ણાટપંચાલાદિમાં) શુદ્ધ (બીજી

ભાષાથી અમિશ્રિત) બોલાય છે તે. •

ટીકાકાર કહે છે કે આમાં ક્વચિત્ 'ર' ન હોય તોપણ 'ર' આવે છે, જેમકે -
ચાતુગ તુહું અઇ પંડિયઉ, દીસઇ સવ્વ પઠંતુ,
કહિ મઈ કઇઅહં આવિસઇ, અમ્હઉં કેરઉ કંતુ.

પૈશાચી : જે ભૂતી - પિશાચીથી બોલાય છે તે ભૌતિક - પૈશાચિક કહેવાય છે. ટીકાકાર કહે છે કે - આમાં 'દ'કારનો 'ત' થાય છે, જેમકે, 'માલુતેવં તવં નમહ' - મારુદેવને તું નમ; 'હૃદય'ના 'ય'કારનો 'પ'કાર થાય છે, જેમકે 'હિતપં પંકેઇ'; 'ર'નો 'લ' થાય છે જેમકે 'રૈદ્ર'નો 'લુદ્રો' થાય છે, ઇત્યાદિ.

વિભાગ ૪ : સોમપ્રભાચાર્યનો 'કુમારપાલ-પ્રતિબોધ'

પ્રકરણ ૧ : સોમપ્રભસૂરિ

૨૦૬. મેરુતુંગાચાર્યે 'પ્રબંધચિંતામણિ' ગ્રંથ સં.૧૩૬૧માં બનાવ્યો, તેમાં કોઈ કવિતા તેમની પોતાની નથી. જૂની કવિતા કે જે તેમણે ઉદ્ધૃત કરી છે તેનો નીચામાં નીચો (નિમ્નતમ) સમય તો તેનો સમય છે તે છે, ને ઊંચામાં ઊંચો (ઉર્ધ્વતમ) સમયનો નિર્ણય થતો નથી. તે કવિતા આગળ ઉપર ઉદ્ધૃત અને વ્યાખ્યાન કરવામાં આવી છે. સં.૧૨૪૧ના આષાઢ શુદ્ધ અષ્ટમી રવિવારે અણહિલપટ્ટનમાં સોમપ્રભસૂરિએ 'જિનધર્મપ્રતિબોધ' અર્થાત્ 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'ની રચના કરી^{૨૨} તેમાં જે પુરાણી ગુજરાતી-હિન્દી-કવિતા છે તે અત્ર ચર્ચાશું.

સોમપ્રભસૂરિનો 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝના ૧૪મા નંબરમાં છપાયેલ છે. [ઈ.૧૯૨૦] તેનું સંશોધન પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્યશ્રી જિનવિજયજીએ કર્યું છે. તેના પાંચ પ્રસ્તાવ છે અને તેમાં સર્વ મળી લગભગ આઠ હજાર આઠસો શ્લોક છે.^{૨૩} ગ્રંથ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત ને અપભ્રંશ ગદ્યપદ્યમય છે, કિંતુ ૩૨ અક્ષરનો એક અનુષ્ટુપ્ શ્લોક માની શ્લોકોમાં ગણના કરવાની જૂની પ્રથા છે. તેની એક પ્રતિ સં.૧૪૫૮ની તાડપત્ર પર લખેલી સંપૂર્ણ તથા એક તેનાથી જૂની વિના મિતિની ખંડિત મળી હતી ને તેના પરથી મુનિ જિનવિજયજીએ આ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથનું સંપાદન કર્યું છે અને ભૂમિકામાં પણ કેટલીક બહુ ઉપયોગી વાતો બતાવી છે કે જેમાંથી આધાર લઈ કેટલુંક અત્ર જણાવવામાં આવે છે.

૨૦૭. સોમપ્રભ આચાર્ય વૃદ્ધગચ્છની પટ્ટાવલીમાં શ્રી મહાવીર સ્વામીથી ૪૩મા ગણવામાં આવે છે. તેમના શિષ્ય જગચ્ચન્દ્રસૂરિએ તપાગચ્છની સ્થાપના કરી.^{૨૪} સોમપ્રભાચાર્યનું બનાવેલું 'સુમતિનાથ-ચરિત્ર' પ્રાકૃતમાં છે તેમાં પાંચમા જૈન તીર્થંકરની કથા અને પ્રસંગ પર જૈનધર્મનો ઉપદેશ છે. તેની સંખ્યા સાડાનવ હજાર ગ્રંથ (શ્લોક) છે. બીજો ગ્રંથ 'સૂક્ત-મુક્તાવલી' છે કે જે પ્રથમ શ્લોકના આરંભ શબ્દોથી 'સિંદુરપ્રકર' અથવા કવિના નામથી 'સોમશતક' પણ કહેવાય છે. તેમાં પણ સદાચાર અને જૈન ધર્મનો ઉપદેશ છે. જે ગ્રંથ અતિ અદ્ભુત છે તે માત્ર એક શ્લોકનો છે; પરંતુ કવિએ આ એક શ્લોકના સો અર્થ કર્યા છે કે જે પરથી કવિનું નામ પણ 'શતાર્થી' પડ્યું છે. આ એક જ શ્લોકની વ્યાખ્યાના પ્રભાવથી ચોવીસે તીર્થંકર, કેટલાક જૈન આચાર્ય,

૨૨. શશિજલધિસૂર્યવર્ષે શુચિમાસે રવિદિને સિતાષ્ટમ્યામ્ ।

જિનધર્મપ્રતિબોધઃ કલ્પમોઽયં ગૂર્જરેન્દ્રપુરે ॥ પૃ.૪૭૮

૨૩. પ્રસ્તાવપંચકેઙ્યત્રાષ્ટી સહસ્રાણ્યનુષ્ટુભામ્ ।

એકેકાક્ષરસંખ્યાતા ન્યધિકાન્યષ્ટભિઃ શતૈઃ ॥ પૃ.૪૭૮

૨૪. કલાટ, ઈડિઅન એન્ટિક્વેરી, વો.૧૧, પૃ.૧૫૪.

શિવવિષ્ણુ આદિ અજૈન દેવોથી લઈને સ્વર્ણ, સમુદ્ર, સિંહ, હાથી, ઘોડા આદિનું વર્ણન કરે છે અને જૈનાચાર્યો નામે વાદિદેવસૂરિ, પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણ હેમચન્દ્ર, ગુજરાતના ચાર કમાગત સોલંકી રાજા - જયસિંહ (સિદ્ધરાજ), કુમારપાલ, અજયદેવ, મૂલરાજ - કવિ સિદ્ધપાલ, સોમપ્રભના ગુરુ અજિતદેવ અને વિજયસિંહ તથા સ્વયં કવિ સોમપ્રભનું વર્ણન કરીને પોતાના ૧૦૦ અર્થ પૂરા કરે છે. પદ્યદોષોથી, સમાસોથી અને કાર્યોથી આ એક શ્લોકના ભાગવતના પહેલા શ્લોક 'જન્માઘસ્ય યતઃ'ની પેઠે સો અર્થ કરવા તે પાંડિત્યની વાત છે.^{૨૫} તેમનો ચોથો ગ્રંથ તે આ 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' છે. 'શતાર્થકાવ્ય'માં કુમારપાલ સંબંધી વ્યાખ્યામાં બે શ્લોક 'યદવરેયામા' એટલે જેમ અમે (અન્યત્ર) કહ્યું છે એમ કહી જે લખ્યું છે તે તેમનાં બીજાં કાવ્યોમાં નથી, તેથી સંભવિત છે કે સોમપ્રભસૂરિએ બીજી પણ રચના કરી હોય. આ શતાર્થી કાવ્યની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે સોમપ્રભ દીક્ષા લીધા પહેલાં પોરવાડ જાતિના વૈશ્ય હતા, પિતાનું નામ સર્વદેવ અને દાદાનું નામ જિનદેવ હતું, દાદા કોઈ રાજાના મંત્રી હતા.

૨૦૮. 'સુમતિનાથચરિત'ની રચના કુમારપાલના રાજ્યકાલમાં થઈ. તે સમયે કવિ અણહિલપાટણમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના ધર્મભાઈ પોરવાડ વૈશ્ય સુકવિ શ્રીપાલના પુત્ર, કુમારપાલના પ્રીતિપાત્ર, કવિ સિદ્ધપાલની પૌષ્ઠશાલામાં રહેતા હતા. શ્રીપાલનો ઉલ્લેખ 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં છે. આ શ્રીપાલ સોમપ્રભની આચાર્યપરંપરામાં થયેલા ગુરુ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા અને સોમપ્રભના સતીર્થ હેમચન્દ્ર (પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણથી ભિન્ન)ના બનાવેલા 'નાભેયનેમિ' દ્વિસંધાન કાવ્યને તેમણે સંશોધિત કર્યું હતું. તે કાવ્યની પ્રશસ્તિમાં શ્રીપાલને 'એક દિનમાં મહાપ્રબંધ બનાવનારા' કહેલ છે.^{૨૬} કુમારપાલનું મૃત્યુ સં. ૧૨૩૦માં થયું. તેમની પછી અજયદેવ રાજા થયો કે જેણે સં. ૧૨૩૪ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેના પછી મૂલરાજે બે જ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. શતાર્થી કાવ્યમાં ત્યાં સુધીનો ઉલ્લેખ છે. આ માટે તે શ્લોક અને તેની સો વ્યાખ્યાઓની રચના સં. ૧૨૩૬ સુધીમાં થઈ. 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' સં. ૧૨૪૧માં અર્થાત્ કુમારપાલના મરણ પછી અગિયાર વર્ષ સંપૂર્ણ થયો. તે સમયે પણ કવિ ઉક્ત કવિ સિદ્ધપાલની વસતિમાં રહેતા હતા. ત્યાં રહી તે ગ્રંથ રચવાનું કારણ નેમિનાગના પુત્ર શ્રેષ્ઠી અભયકુમારના પુત્ર હરિશ્ચન્દ્ર

૨૫. આ શ્લોક તે એ છે કે :

કલ્યાણસારસવિતાનહરેક્ષમોહ-
કાન્તારવારણસમાનજ્યાઘદેવ ।
ધર્માર્થકામદમહોદયધીરવીર-
સોમપ્રભાવપરમાગમસિદ્ધસૂરે ॥

૨૬. સરખાવો વિ.સં. ૧૨૦૮ની આનંદપુરની વપ્ર(વાવ)ની પ્રશસ્તિ (કાવ્યમાલા પ્રાચીન લેખમાલા નં. ૪૫)નો છેલ્લો શ્લોક :

એકાહ નિષ્પત્રમહાપ્રબંધઃ શ્રીસિદ્ધરાજપ્રતિપત્રબંધુઃ ।
શ્રીપાલનામા કવિચકવર્તી પ્રશસ્તિમેતામકરોત્ પ્રશસ્તામ્ ॥

આદિ અને કન્યા શ્રીદેવી આદિની પ્રીતિ અર્થે જણાવ્યું છે. સંભવતઃ હરિશ્ચન્દ્રે આ ગ્રંથની કેટલીક પ્રતિઓ લખાવી, કિંતુ પ્રશસ્તિનો તે શ્લોક કે જેના આધારથી આ કહેવાયું છે તે ત્રુટિત છે. શેઠ અભયકુમાર કુમારપાલના રાજ્યમાં ધર્મસ્થાનોના સર્વેશ્વર અર્થાત્ અધિકારી હતા. 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'ની પ્રશસ્તિમાં સોમપ્રભસૂરિએ પોતાના બૃહદ્ગચ્છ (વૃદ્ધગચ્છ, બડગચ્છ)ના આચાર્યોના ઉલ્લેખ યથાક્રમ આ રીતે કરેલ છે કે : મુનિચન્દ્રસૂરિ અને માનદેવ (બંને સાથે), અજિતદેવસૂરિ (સાથે જ દેવસૂરિ આદિ), વિજયસિંહસૂરિ, પછી સ્વયં સોમપ્રભ. આ ગ્રંથ રચાઈ ગયે હેમચન્દ્રના શિષ્ય મહેન્દ્ર મુનિરાજે વર્ધમાનગણિ^{૨૭} અને ગુણચન્દ્રસૂરિ ('પ્રબંધશત'ના કર્તા, મહાકવિ રામચન્દ્રને 'નાટ્યદર્પણ' નામનો ગ્રંથ લખવામાં સહાય આપનાર)ની સાથે આ ગ્રંથનું શ્રવણ કર્યું. આ સર્વ વાતો લખ્યા પછી એ કહેવાની જરૂર નથી કે સોમપ્રભસૂરિએ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો, કુમારપાળનો અને હેમચન્દ્રનો સમય જોયો હતો.

પ્રકરણ ૨ : 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'માંનો ઇતિહાસ અને જૈન કથાઓ

૨૦૮. 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'માં ઐતિહાસિક વિષય એટલો છે કે અણહિલપુરમાં સોલંકી રાજા મૂલરાજની પછી ક્રમે ચામુંડરાજ, વહ્નભરાજ (જગજંપણ), દુર્લભરાજ, ભીમરાજ, કણદેવ અને (સિદ્ધરાજ) જયસિંહ થયા. છેલ્લાનું મરણ સંતાનરહિત થવાથી મંત્રીઓએ કુમારપાલ કે જે ભીમરાજના પુત્ર ક્ષેમરાજના પુત્ર દેવપ્રસાદના પુત્ર ત્રિભુવનપાલના પુત્ર અને તેથી જયસિંહના ભત્રીજા હતા, તેમને ગાદી પર બેસાડ્યા. તેમને જે ધર્મજિજ્ઞાસા થઈ તે બ્રાહ્મણોના પશુવધમય યજ્ઞોના વર્ણનથી શાંત થઈ નહીં, ત્યારે બાહડ મંત્રીએ હેમચન્દ્રનો પરિચય એ રીતે કરાવ્યો કે ગુરુ દત્તસૂરિ હતા તેમણે 'રિંડવાણાપુર'(વાગડ)ના રાજા યશોભદ્રને ઉપદેશ કર્યો, તેથી ત્યાં 'ચઉવીસ જિણાલય' નામનું મોટું જૈનમંદિર બંધાવ્યું અને પછી તે રાજાએ ગૃહસ્થાશ્રમ છોડ્યો ને દીક્ષા લીધી તે યશોભદ્રસૂરિ થયા, ને ગિરનાર પર સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમના પછી પ્રદ્યુમ્નસૂરિ ('સ્થાનકપ્રકરણ'ના કર્તા), તેમના ગુણસેનસૂરિ અને દેવચન્દ્રસૂરિ અનુક્રમે થયા. દેવચન્દ્રસૂરિના મોઢ જાતિના વૈશ્ય ચાચ અને ચાહિનીના પુત્ર ચંગદેવ શિષ્ય થયા કે જે માતાપિતાની અનિચ્છા છતાં પણ પોતાના મામા સ્તંભતીર્થ(ખંભાત)વાસી નેમિના સમજાવવાથી દીક્ષિત થઈ સોમચન્દ્ર મુનિ થયા. આ સોમચન્દ્ર વિદ્વાન થઈ આચાર્ય હેમચન્દ્ર થયા અને સિદ્ધરાજ જયસિંહને ત્યાં માન્ય થયા. ને તે રાજા જૈન ધર્મમાં

૨૭. આ વર્ધમાન તે 'ગણરત્નમહોદધિ'(સં.૧૧૮૭)ના કર્તા વર્ધમાનથી ભિન્ન છે. તે 'ગણરત્નમહોદધિ'ના કર્તા વર્ધમાન સિદ્ધરાજ જયસિંહને ત્યાં, સંભવતઃ હેમચન્દ્ર પહેલાં, હતા અને તેમણે 'સિદ્ધરાજવર્ણન' નામનું કાવ્ય પણ બનાવ્યું હતું. ૪૦ વર્ષથી ઓછી અવસ્થામાં 'ગણરત્નમહોદધિ' જેવો ગ્રંથ કોઈ પણ રચી શકે નહીં અને સં.૧૨૪૧માં તે ૮૪ વર્ષના હોવા ઘટે. આ વર્ધમાનગણિએ 'કુમારવિહારપ્રશસ્તિ' બનાવી છે.

અનુરક્ત થયો. તેમના કહેવાથી સિદ્ધરાજે પાટણમાં રાયવિહાર(રાજવિહાર) અને સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધવિહાર નામનાં જિનમંદિરો બંધાવ્યાં અને તેમણે ‘નિ:શેષશબ્દલક્ષણ-નિધાન’ ‘સિદ્ધહૈમ’ વ્યાકરણ જયસિંહદેવના વચનથી બનાવ્યું. (પૃ.૨૨) તેમના અમૃતોપમેય વાણીવિલાસને પૂજ્યા વગર - શ્રવણ કર્યાં વગર જયસિંહને ક્ષણભર પણ તૃપ્તિ થતી નહોતી, વિશેષ સાંભળવાને ઇચ્છા થયાં જ કરતી હતી. જો આપ પણ યથાસ્થિત ધર્મસ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છો તો તે મુનિવરથી પૂછી જાણો. બસ. હેમચન્દ્રજી આવ્યા અને રાજાએ ઉપદેશ સાંભળ્યો.

અહીં બાહડ મંત્રી દ્વારા હેમચન્દ્રજીનો પરિચય કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ કેવલ પૂજાર્થ - માનાર્થ છે કારણકે રાજા થયા પહેલાંની દુર્ગતિ અવસ્થામાં પણ કુમારપાળ હેમચન્દ્રજીના કૃપાપાત્ર હતા. હેમાચાર્યે તેમના પ્રાણ બચાવ્યા, રાજા થવાની ભવિષ્યવાણી કહી ઇત્યાદિ વાતો કેટલાય પ્રબંધોમાં પ્રકટ છે. અસ્તુ. હેમાચાર્યે એક-એક ધર્મની વાત લઈ તેના પર કોઈ ઇતિહાસ યા કથા કહી ને રાજાએ કહ્યું કે હું આ કરીશ અને આ તજ્જશ. પછી રાજાએ તે સંબંધમાં શું-શું કર્યું તે પણ આ ગ્રંથમાં વર્ણવેલું છે. ગુરુશિષ્યસંવાદ રૂપે કથા દ્વારા ધર્મ કહેવો એ સનાતન રીતિ છે. પુરાણોમાં ‘અત્રાપ્યુદ્ગહરન્તીમિતિહાસં પુરાતનમ્’, ‘હન્ત તે કથયિષ્યામિ’ની ધારા વહેતી જાય છે, જૈન સૂત્રોમાં, બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં સર્વ જગ્યાએ છે. ઉપદેશની કથાઓ પણ સર્વસાધારણ છે. મદ્યપાનનિંદામાં દ્વારકાદાહ અને યાદવોના નાશની કથા, દ્યૂતના વિષયમાં નલની કથા, (સુવણી)ચોરી માટે વરુણની કથા, તપસ્યામાં રુક્મિણીની કથા આદિ તે જ છે કે જે હિન્દુ પુરુણોમાં છે. વિશેષ જૈન ધર્મો ઉપર પ્રસિદ્ધ જૈન આખ્યાનોની કથાઓ છે. કેટલીક સ્થૂલભદ્ર જેવી અર્ધ-ઐતિહાસિક કથાઓ પણ છે. પંચતંત્ર જેવી સિંહવાઘની કથા પણ છે. કુલ ૫૭ કથાઓ છે કે જેમાં એક ‘જીવ, મન અને ઇન્દ્રિયોની વાતચીત’, પૂર્વે જણાવેલા કવિ સિદ્ધપાલની બનાવેલી છે. આ સર્વમાં સામાજિક, ઐતિહાસિક, પૌરાણિક, કથાનક, આલંકારિક આદિ કેટલાક ચમત્કાર છે.

૨૧૦. વધુમાં, ગુલેરી મહાશય કહે છે કે જે કથાઓને ‘હિન્દુ કથાઓ’ કહેવામાં આવે છે તેમાં કંઈ ભેદ છે. કૃષ્ણને અરિષ્ટનેમિએ ઉપદેશ અને યદુવંશના નાશની ચેતવણી આપી હતી, દમયંતીની રક્ષા કોઈ જૈન સાધુના આશીર્વાદથી થઈ, રુક્મિણીનું સૌભાગ્ય કોઈ જિનપ્રતિમાના અર્ચનથી થયું ઇત્યાદિ જૈનોને ત્યાં રામાયણ-મહાભારત-પુરાણ પૃથક છે કે જેમાં કથાઓ ભિન્ન છે. જૈનોએ હિંદુઓની કથાઓ બદલાવી પોતાના ધર્મની પ્રભાવના વધારવાને માટે તેનું રૂપાંતર કરી નાખ્યું એમ કહેવું એ કંઈ સાહસની વાત છે. નદીનું જળ લાલ ભૂમિ પર વહેતું હોય તો લાલ થઈ જાય છે અને કાળી પર કાળું થાય છે. કથાઓ જૂની આર્ય કથાઓ છે, જૈન, બૌદ્ધ, વૈદિક સર્વની સમાન સંપત્તિ છે. પુરાણોમાં પણ કથાઓમાં ભિન્નતા જોવાય છે. એક જ નિર્દેષ રાજાની પુત્રપ્રાપ્તિ એક સ્થળે એકાદશી-વ્રતથી કહેવાઈ છે, ને બીજી જગ્યાએ કોઈ જુદા વ્રતથી. હિમવત્ની પુત્રી ઉમાએ શિવ જેવો પતિ કોઈ કહે છે કે

ઘોર યોગ અને તપસ્યાથી મેળવ્યો, કોઈ કહે છે કે પિતા સાથે અસહયોગ કરીને અર્થાત્ હરિતાલિકા વ્રતથી મેળવ્યો. જો બૌદ્ધોના દશરથ-જાતકમાં સીતા, રામની બહેન છે^{૨૮} તો યજુર્વેદમાં અંબિકા રુદ્રની સ્વસા (બહેન) છે. આ રીતે આ કથાઓનાં પાઠાંતરોનું સમજવું જોઈએ.

હેમચન્દ્ર બહુ દૂરદર્શી અને સર્વમિત્ર હતા. જિનમંડનરચિત 'કુમારપાલપ્રબંધ' (સં. ૧૪૯૨)માંથી બે કથાઓ ઉદ્ધૃત કરી અત્ર બતાવવામાં આવે છે કે આ કથાઓ પર તેમનો શું મત હતો. સિદ્ધરાજ જયસિંહ સાથે મળતાં જ તેમણે 'પુરાણોક્ત' સર્વદર્શનના વિસંવાદની એ કથા કહી કે : શંખ નામના શેઠની સ્ત્રીએ શોકના દુઃખથી કોઈ બંગાળી જાદુગરનું ઔષધ ખવરાવી પતિને બળદ બનાવી દીધો. પછી બહુ રોઈ પીટ્યું અને બળદ-પતિને જંગલમાં ચરાવવા લઈ જતી. શિવપાર્વતી ફરતાંફરતાં ત્યાં આવ્યા. પાર્વતીએ કથા સાંભળી અને તેના અત્યાગ્રહથી શિવે બતાવ્યું કે આ વૃક્ષની છાયામાં પશુને પુરુષ બનાવનારી ઔષધિ છે. સ્ત્રીએ આ વાત સાંભળી બધી છાયાને રેખાંકિત કરી તેની નીચેનાં સર્વ ઘાસપાંદડાં બળદને ખવરાવ્યાં ને તે પુરુષ થઈ ગયો. આ રીતે સર્વ ધર્મોની સેવા કરવાથી સત્ય ધર્મ મળી જાય છે, દયા, સત્ય આદિને માની સર્વ ધર્મોનું પાલન કરવું જોઈએ, ઘાસમાં જડી પણ મળી જાય છે. બીજી વાત એ છે કે બ્રાહ્મણોએ હેમચન્દ્ર પર એવો આક્ષેપ કર્યો કે પાંડવ આદિ અમારા હતા, જૈન જૂઠું જ કહે છે કે તેઓ મુક્તિ માટે હિમાલય ગયા નથી ઇત્યાદિ. હેમચન્દ્રજીએ કહ્યું કે "અમારા પૂર્વસૂરિઓના વર્ણનાનુસાર તેમની હિમાલયમાં મુક્તિ નથી થઈ, કિન્તુ એ જણાતું નથી કે અમારાં શાસ્ત્રોમાં જે પાંડવ વર્ણવ્યા છે તે તેઓ જ છે કે જેમનું વ્યાસે વર્ણન કર્યું છે કે બીજા; કારણકે મહાભારતમાં ભીષ્મે પાંડવોને કહ્યું હતું કે મારો (દેહ)સંસ્કાર ત્યાં કરવો કે જ્યાં પહેલાં કોઈ પણ બાળવામાં આવ્યું ન હોય. તેઓ તેમનો દેહ પહાડના શિખર પર લઈ ગયા ને તે સ્થાન અસ્પર્શિત સમજી દાહ કરવાના હતા ત્યાં આકાશવાણી થઈ, 'અહીં સો ભીષ્મ બળી ચૂક્યા છે, ત્રણસો પાંડવ, હજાર

૨૮. કંઈક બંગાળી રામાયણો તથા કાશ્મીરની કથાઓમાં રામાયણના આધાર પરની એવી અદ્ભુત કથા છે કે સીતા રાવણની સ્ત્રી મંદોદરીની પુત્રી હતી. નારદે લક્ષ્મીને શાપ દીધો હતો કે તું રાક્ષસીના ગર્ભમાં જન્મ લેજે. અહીં ગૃત્સમદ ઋષિની સ્ત્રીએ ઇચ્છા કરી કે મારા ગર્ભમાં લક્ષ્મી કન્યા રૂપે ઉત્પન્ન થાઓ. ઋષિએ એક મંત્રિત કુશા આ માટે ઘડામાં રાખી. રાવણે ઋષિઓને સતાવી તેમનું લોહી લીધું તે આ ઘડામાં ભર્યું અને મંદોદરીને એવું કહીને તે સંભાળવા આપ્યો કે આ વિષથી પણ ભયંકર છે. રાવણે દેવકન્યાઓ સાથે વિલાસ કરવાથી મંદોદરીને હૃદયમાં ઝાળ લાગી ને તેણે આત્મઘાત કરવા ઇચ્છ્યું અને આ 'વિષથી પણ ભયંકર' ઘટના રુધિરનું પાન કર્યું. તેનો ગર્ભ રહી ગયો અને રાવણની અનુપસ્થિતિમાં આવું થયાની લજ્જાથી બચવા માટે તે સરસ્વતીતીરે ગર્ભને પાડી આવી. ત્યાં હળ ચલાવતા એવા જનકે તે ગર્ભ કન્યા રૂપે પ્રાપ્ત કર્યો અને તેનું નામ સીતા રાખ્યું. (ત્રિઅર્સન, જર્નલ ઓવ્ રો. એ. સો., જુલાઈ ૧૯૨૧, પૃ. ૪૨૨-૪)

દુર્યોધન, અને કણ્ઠોની તો ગણત્રી જ નહીં.' આ ભારતની ઉક્તિમાંથી અમે કહીએ છીએ કે કોઈ પાંડવ જૈન પણ રહ્યા હશે."^{૨૯}

બસ આવા પ્રસંગો પર આપણે ત્યાં જે ગડબડ મટાડવાના મહાસ્ર છે - પછી ચાહે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ તેમાં ઢીલાપણું કે કડકપણું હોય - તે અહીં કામ આવે કે 'કલ્પભેદન વ્યાખ્યેયમ્.'^{૩૦}

પ્રકરણ ૩ : 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'ની રચના

૨૧૧. સોમપ્રભની રચના મુખ્યતઃ પ્રાકૃતમાં છે. અંતમાં એકબે કથાઓ તદ્દન સંસ્કૃતમાં અને એકાદ અધિક અપભ્રંશમાં છે. આમ પ્રસંગપ્રસંગ પર વચમાં-વચમાં સંસ્કૃત શ્લોક અને જૂની દેશી ભાષાના દોહા પણ આવી ગયા છે. કિંતુ ગ્રંથ પ્રાકૃતનો જ છે. પ્રાકૃત બહુ સરસ, સ્ફીટ અને શુદ્ધ છે, ક્યાંક-ક્યાંક શ્લોક બહુ સારી રીતે લાવવામાં આવ્યા છે. એક સ્થળે પ્રાકૃત લખતાંલખતાં કવિ ગદ્યમાં જ તે સમયની હિંદી-ગુજરાતી પર ઊતરી ગયા છે પરંતુ ઝટ તે સાવધાન થઈ ગયા છે :

ભો આયત્રલ મહ વયણુ, તણુ-લકખણિહિં મુણામિ,
ઠહુ બાલક એયહ ઘરહ, કમિણ ભવિસ્સઠ સામી.

• ભો - અરે, મારાં વચનો સાંભળો; તનુ-લક્ષણોથી જાણું છું (કે)

આ બાળક આ ઘરનો ક્રમે સ્વામી થશે. •

'આયત્રલ મહ વયણુ' આમાં 'આયત્રલ' પરથી 'અકનો' એટલે સાંભળવું મારવાડીમાં વપરાય છે. તુલસીદાસજીના 'અવનિપ અકનિ રામ પગુ ધારે' એ પદમાં 'અકનિ' શબ્દ છે તેમાં ધાતુ 'અકન્' = આકર્ણ (સાંભળવું) છે.

આવા ઐતિહાસિક વિકાસને ન માનનારા ભલે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત કહે પરંતુ આ દેશભાષા છે.

૨૧૨. 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'માં જૂની દેશી કવિતા બે જાતની છે - એક તો તે સ્વયં સોમપ્રભની અને બીજી સિદ્ધપાલની રચેલી છે. તે હિંદીની ડિંગલ કવિતા સાથે ઘણી મળે છે અને તેનાં અવતરણ વધુ આખ્યાં નથી. તે પુસ્તક છપાઈ ગયું છે તેથી તેને ફરી પ્રકાશિત કરવાની જરૂર નથી રહેતી. આના જે નમૂના આખ્યા છે તેના બે જુદા ભાગ પાડ્યા છે એટલેકે બીજા ભાગમાં (જુઓ પ્રકરણ પાંચમાથી) આ બન્ને કવિઓની રચનાઓની કવિતાઓની સંખ્યા અને પૃષ્ઠાંક આપી દીધાં છે અને કેટલાક ચૂંટેલા નમૂના છે, જ્યારે પ્રથમ ભાગમાં (પ્રકરણ ચોથું) જૂની કવિતા એટલેકે

૨૯. અત્ર ભીષ્મશતં દગ્ધં પાણ્ડવનાં શતત્રયમ્ ।

દુર્યોધનસહસ્રં તુ કર્ણસંખ્યા ન વિઘતે ।।

૩૦. એટલે ભિન્નભિન્ન કલ્પોમાં ભિન્નભિન્ન ઘટનાઓ થઈ એમ માની વ્યાખ્યા કરો. 'કલ્પ'નો અર્થ કલ્પના પણ થાય છે.

સોમપ્રભથી જૂની કવિતાનો સંગ્રહ કર્યો છે અને તેને દરેક સ્થાનેથી ઉદ્ધરી લીધી છે. પ્રાકૃત રચનામાં ક્યાંક-ક્યાંક આવા એક અર્ધા દોહા આવી ગયેલ છે. સોમપ્રભે ગ્રામોદ્દેનની પેઠે હેમચન્દ્રજીની ઉક્તિ લખી નથી. તેમણે તો કોઈ વિશેષ ધર્મના ઉપદેશાર્થે કોઈ જૂની વિશેષ કથા કે જે લોકમાં પ્રચલિત હતી તે હેમચન્દ્રજીના મુખથી તેમજ પોતાના શબ્દોમાં કહેવરાવી છે. તે કથાઓ કર્તાએ પોતે રચી નથી પણ તે સમયે દેશભાષા ગદ્યપદ્યમાં જે પ્રચલિત હશે તે પ્રચલિત અને પુરાણી લીધી છે. નહીં તો એવું શું કારણ હોય કે બધી કથા પ્રાકૃતમાં કહીને તે કર્તા કોઈ બીજશ્લોક અથવા કથાનો સંગ્રહશ્લોક, અથવા નલે જે દમયંતીને કહ્યું તે, અથવા નલને શોધવા જનાર બ્રાહ્મણનો 'કવ નુ ત્વં કિતવ છિત્વા'ના ઢંગનો દોહો, પ્રાકૃતમાં જ ન કહેતાં અપભ્રંશમાં કહી રહેલ છે ? જ્યાં તેમણે ઇતિહાસ અથવા કુમારપાલનું ધર્મપાલન સ્વયં લખેલ છે ત્યાં તો તે કર્તા ગ્રંથની સમાપ્તિ નજીક બાર ભાવનાઓના વર્ણન સિવાય અપભ્રંશનો ઉપયોગ કરતા નથી. તે કર્તા કથાઓને રોચક બતાવવા માટે તેને સામયિક અને સ્થાનિક રંગ આપવા માટે, અજ્ઞાત અને અપ્રસિદ્ધ કવિઓના દોહા પૈકી કેટલાક હેમચન્દ્રજીના વ્યાકરણનાં ઉદાહરણોમાં છે, કેટલાક 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં છે, કેટલાક જિનમંડનના 'કુમારપાલપ્રબંધ' સુધી પણ ચાલ્યા આવ્યા છે. જે દોહા સં. ૧૧૮૮ (સિદ્ધરાજ જયસિંહનું મૃત્યુ, સંપૂર્ણ હૈમ વ્યાકરણની રચનાનો સંભવિત અંતિમ સમય)માં મળે છે, જે સં. ૧૨૪૧ (સોમપ્રભનો રચનાકાલ) સુધી મળે છે, જે સં. ૧૩૬૧માં ('પ્રબંધચિંતામણિ'નો રચનાકાળ) ઉપલબ્ધ થાય છે, જે સં. ૧૪૮૨ (જિનમંડનના 'કુમારપાલપ્રબંધ'નો રચનાસંવત) સુધી કથાઓમાં પરંપરાથી ચાલ્યા આવે છે એટલેકે આવી રીતે જેની આયુ ત્રણસો વર્ષ છે તે તેની પેલી બાજુ સો-સવાસો વર્ષના જૂના નહીં હોય ? આમાં કથાઓના બીજશ્લોક છે, પ્રચલિત ઉક્તિઓ છે. નાયિકાઓનાં સ્નેહવાક્યો છે, વિયોગીઓ અને વિયોગિનીઓના વિલાપ છે, કહેવતો છે, ઋતુવર્ણન છે, સમસ્યાપૂર્તિઓ છે (કે જે પૈકી કોઈ અમુકની રાજસભામાંની જણાવે છે અને કોઈ બીજાની રાજસભામાં), અર્થાત્ એવી સામગ્રી છે કે જે અલિખિત દંતકથાઓમાં સુરક્ષિત રહે છે તથા સદા ને સર્વત્ર કથા કહેનારા દિલને પ્યારી છે.

૨૧૩. આજ પણ રાજપૂતાનામાં વાર્તા કહેનારા જ્યાં સુંદરીનું વર્ણન આવે છે ત્યાં વચમાં આ દોહા જોડી દે છે :

કદ તેં નાગ વિસાસિયા, નૈણ દિયા મૃગ ઝલ્લ,
ગોરી સરવર કદ ગઈ, હંસાં સીખણ હલ્લ.

• ક્યારે તેં નાગોને વિશ્વાસમાં લીધા (કે તે તારા કેશોના રૂપ થઈ ગયા ?) મૃગોએ તને નયન ક્યારે સોંપ્યા ? ગોરી ! હંસોની ચાલ શીખવા તું સરોવર ક્યારે ગઈ હતી ? •

જ્યાં મિત્રતાનું વર્ણન આવે છે ત્યાં તેઓ આ દોહો ઘુસાડે છે :

મો મન લગ્ગા તો મના, તો મન મો મન લગ્ગા,
દૂધ વિલગ્ગા પાણિયાં, (જિમિ) પાણિય દૂધ વિલગ્ગા.

• મારું મન તારા મનથી લાગ્યું ને તારું મન મારા મનથી લાગ્યું,
જેમ દૂધ પાણીથી લાગ્યું અને પાણી દૂધથી લાગ્યું તેમ. •

જ્યાં કોઈ વીર નારીનો પ્રસંગ આવ્યો કે તુરત આ દોહા આવશે :

ઢોલ સુણંતાં મંગલી, મૂછાં ભોંહ ચઢંત,
ચંવરી હી પહિયાણિયો, કંવરી મરણો કંત.
ઢોલ બજંતા હે સખી, પતિ આયો મોહિ લૈણ.
બાગાં ઢોલાં મેં ચલી, પતિકો બદલો લૈણ.
મેં પરણંતી પરકિખઓ, તોરણરી તણિયાંહ,
મો ચૂડલો ઉતરસી, જદ ઉતરસી ઘણિયાંહ.

• (વિવાહના સમયે) મંગળના ઢોલ સાંભળતાં (નાયકની) મૂછો
ભવાં સુધી ચઢતી હતી તેથી (નાયિકાએ) ચોરી (વિવાહમંડપ)માં જ કંથનું
(યુદ્ધમાં) મરણ પિછાણી લીધું.

હે સખી ! પતિ મને લેવા ઢોલ બજાવતો આવ્યો. હું પણ યુદ્ધનાં
બાગા [વાઘા] (વસ્ત્ર) સાથે (પહેરી) અંતે ઢોલ વાજતાંવાજતાં પતિનો
બદલો લેવા ચાલી.

મેં તોરણની તણ(છિદ્ર)માંથી - તોરણની પાસે વિવાહ સમયે
(નાયકની વીરતા જોઈ) પિછાની લીધું કે જ્યારે મારો ચૂડલો ઉતરશે (હું
વિધવા થઈશ) ત્યારે ઘણી(સ્ત્રી)ના ઉતરશે (તે ઘણા મારીને પછી
મરશે.) •

આ દોહા જરૂર વારતા કહેનારાઓના રચેલા નથી પણ પ્રાચીન છે.

૨૧૪. વસ્તુતઃ આ ગાથાઓનું ‘કુમારપાળપ્રતિબોધ’માં તે સ્થાન છે કે જે વિશેષ
રાજાઓના યજ્ઞ અને દાનની પ્રશંસાની અભિયજ્ઞ ગાથાઓનું બ્રાહ્મણોમાં સ્થાન છે.
ઐતરેય અને શતપથ બ્રાહ્મણમાં ઐંદ્ર મહાભિષેક અને અશ્વમેધ આદિના પ્રસંગ પર
એવી નારાશંસી ગાથાઓ આપવામાં આવી છે કે જે અવશ્ય બ્રાહ્મણોની રચનાના
સમયે લોકમાં પ્રચલિત હતી અને જેને ‘તદેષા અભિયજ્ઞગાથા ગીયતે’ એમ કહીને
બ્રાહ્મણોમાં આવી જ રીતે ઉદ્ધૃત કરેલી છે.^{૩૧} તે અથવા તેવી જ કેટલીક ગાથાઓ

૩૧. જુઓ ગુલેરી મહાશયે આવી કેટલીક ઐતિહાસિક ગાથાઓનો અનુવાદ ‘મર્યાદા’ના
રાજ્યાભિષેક અંકમાં કરેલો છે તે (મર્યાદા, ડિસેંબર ૧૯૧૧ તથા જાનેવારી ૧૯૨૧). આવી
ગાથાઓનો એક નમૂનો આ છે :

મરુતઃ પરિવેષારો મરુતસ્થાવસન્ ગૃહે ।

આવિક્ષિતસ્પ્યાગ્નિઃ ક્ષત્તા વિશ્વેદેવા સભાસદઃ ॥

(શતપથ, ૧૩, ૫, ૪, ૬)

મહાભારત આદિ પુરાણોમાં ઉદ્ધૃત કરેલી છે.^{૩૨} આ પુરાણો અને બ્રાહ્મણોની પહેલાંની ગાથાઓ પુરાણોના બીજસ્વરૂપ છે અને એવા પ્રસંગો પર તે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલી છે કે જેમ સોમપ્રભની રચનામાં અપભ્રંશ કવિતા કરવામાં આવી છે. ભાષાવિચારથી જોઈએ તો જેમ બ્રાહ્મણોની રચનાથી આ ઉદ્ધૃત ગાથાઓમાં અધિક સરલતા છે, તે જ પ્રમાણે સોમપ્રભાચાર્યની કૃત્રિમ પ્રાકૃતના નવા ટંકશાલી સિક્કાઓથી આ ઘસાયેલ લોકપ્રચલિત સિક્કા અધિક પરિચિત અને પ્રિય માલૂમ પડે છે.

૨૧૫. કૃત્રિમ પ્રાકૃતની ચર્ચા થઈ તેથી તેની પણ કેટલીક વાત કરી લેવી જોઈએ. કોઈ એમ ન સમજે કે જેવી પ્રાકૃત પોથીઓમાં મળે છે તેવી કદી યા કોઈ સ્થળની દેશભાષા હતી. મહારાષ્ટ્રી, માગધી અને શૌરસેની નામોથી તેઓને ત્યાંની દેશભાષા માનવી ન જોઈએ. સંસ્કૃતમાં નવાંજૂનાં નાટકોમાં ભિન્નભિન્ન પાત્રોના મોંમાંથી જે ભિન્નભિન્ન પ્રાકૃત કહેવરાવવાની પ્રથા છે, તેથી પણ એમ ન જાણવું કે તે સમયે તે જાતિ યા વર્ગ તેવી ભાષા બોલતા હતા. આ કેવલ સાહિત્યનો સંપ્રદાય છે કે અમુક પાસેથી અમુક ભાષા યા વિભાષા બોલાવવી જોઈએ. પ્રાકૃત પણ એક જાતની સંસ્કૃત જેવી રૂઢ કિતાબી - પુસ્તકની ભાષા થઈ ગઈ હતી. જૂનામાં જૂના પથ્થર અને ધાતુ પરના લેખ સંસ્કૃતમાં નથી મળતા, તે પ્રાકૃત યા ગડબડી સંસ્કૃતના મળે છે. તે પ્રાકૃતને કોઈ દેશભેદમાં બાંધી ન શકાય. માગધીનું મુખ્ય લક્ષણ 'ર'ની જગ્યાએ 'લ' અને 'અ'કારાંત શબ્દોના કર્તાકારકના એકવચનમાં સંસ્કૃત 'સૂ' (:) યા શૌરસેની 'ઓ'ની જગ્યાએ 'એ'નું આવવું એ ગિરનાર આદિ પશ્ચિમી લેખોમાં મળે છે અને મહારાષ્ટ્રીનાં કેટલાંક ચિહ્ન પૂર્વતટના લેખોમાં મળે છે. શૌરસેનીનાં કેટલાંક માનેલાં લક્ષણ દક્ષિણની કન્હેરી આદિ ગુજ્જાઓના અભિલેખોમાં મળે છે. સાહિત્યની ભાષા તો, વ્યાકરણના જ્ઞાન, રૂઢપ્રયોગોના થતા બદલા અને કવિસંપ્રદાયના પ્રભાવથી બદલાતી જાય છે; પુસ્તકોમાં પ્રાચીન ભાષાની શૈલી સમયાનુસાર બદલાતી રહે છે, પરંતુ પથ્થરની કોરેલી લીટી તે પથ્થરની કોરેલી લીટી જ રહે છે. જૂનામાં જૂના લેખ અનિર્વચનીય પ્રાકૃતમાં

૩૨. જેમકે મહાભારતમાં શકુંતલાની દુષ્યન્ત સાથે વાતચીત :

માતા ભસ્ત્રા પિતુઃ પુત્રો યસ્માજજાતઃ સ એવ સઃ ।

ભરસ્વ પુત્રં દૌષ્યંતિ સત્યમાહ શકુંતલા ॥

રેતીઘાઃ પુત્ર ઉત્તયતિ નૃદેવ મહતઃ ક્ષયાત્ ।

ત્વં ચાસ્ય ઘાતા ગર્ભસ્ય સત્યમાહ શકુંતલા ॥

અથવા કર્ણપર્વમાં શલ્ય અને કર્ણની વાતચીતમાં કેટલીક વિનોદાત્મક ગાથાઓ તથા જે કેટલીક 'ગાથામધ્યત્ર ગાયંતિ યે પુરાણવિદો જનાઃ' એમ કહીને ઉદ્ધૃત કરેલી છે, જેમકે, વિષ્ણુપુરાણમાં -

શનૈર્યાત્યબલા રમ્યા હેમંતે ચન્દ્રભૂષિતા ।

અલંકૃતા ત્રિભિર્ભવૈસ્ત્રિશંકુગ્રહમંડિતા ॥

આવી ગાથાઓનો પૂરો તથા તુલનાત્મક સંગ્રહ ઘણો ઉપાદેય - ઉપયોગી નીવડશે.

મળે છે, વળી પ્રૌઢ સંસ્કૃત આવે છે કે જેના આવવાથી જ લેખોનું પ્રાકૃત ગેબ થઈ જાય છે. અહીં સાહિત્યની પ્રાકૃતના ઉદયથી તાંબા-પથ્થરની પ્રાકૃત ગેબ થઈ જાય છે. અહીં સાહિત્યની પ્રાકૃત લેખોમાં કદી પ્રાપ્ત થતી નથી અને લેખોની પ્રાકૃત સાહિત્યમાં કદી મળતી નથી. સાહિત્યની પ્રાકૃત લેખમાં કોરેલી મળે છે તો તે ભોજના ‘કૂર્મશતક’ જેવા કાવ્યની મળે છે. લખેલી પ્રાકૃત સાહિત્યના જે એકત્રિત કરેલા નિયમ છે - ક્યાંક ‘ન’ તો ક્યાંક ‘ણ’, ક્યાંક ‘ખ’નો ‘ફખ’ અને ક્યાંક ‘ઘ’, ક્યાંક ‘ત, ગ’ની જગાએ ‘ય’ અને ક્યાંક ‘અ’ - આ સર્વનો ભંગ, સર્વનો વિકલ્પ શિલાલેખની પ્રાકૃતમાં મળી આવે છે. જ્યારે પ્રાકૃતોની માગધી, શૌરસેની, મહારાષ્ટ્રી આદિ દેશનામ રાખવામાં આવ્યાં ત્યારે તેમાં કંઈક તો તે દેશની પ્રાકૃત ભાષાનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો, કોઈ વિશેષલક્ષણ ત્યાંની ચાલુ બોલીનાં લેવામાં આવ્યાં, પરંતુ અશુદ્ધ સંસ્કૃતનાં પણ લેવામાં આવ્યાં. એમ માની શકાય કે મગધ, ઓડીસા (ઓરીસા), મદ્ર આદિના પૂર્વના લેખોની વિશેષતાઓ માગધીમાં, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ કન્હેરી ગુફા આદિના પશ્ચિમના-દક્ષિણના લેખોની રીતિઓ મહારાષ્ટ્રીમાં, અને મધ્યદેશ અર્થાત્ મથુરા-કુશના તથા ક્ષત્રપોના સંસ્કૃત અને મિશ્ર લેખોની વાતો સંસ્કૃતપ્રાય શૌરસેનીમાં મળી જાય છે. પરંતુ એમ કહેવું કે સાતવાહન(હાલ)ની ‘સપ્તશતી’ અને વાકપતિના ‘ગૌડવહી’ની મહારાષ્ટ્રી મહારાષ્ટ્રની દેશભાષા હતી એ બરાબર નથી. વસ્તુતઃ શબ્દોનું બોધગમ્ય રૂપ અપભ્રંશ અને પૈશાચી આદિ ‘નીચી પ્રાકૃતો’માં અધિક રહી ગયેલ છે. ઊંચી પ્રાકૃતોમાં ‘ર’ ઊડી જઈ ‘મૂર્ખ’નો પણ ‘મુકખ’ અને ‘મોક્ષ’નો પણ ‘મુકખ’, ‘ઉષ્’નો ‘ઉટ્ઠ’ થઈ જાય છે. પરંતુ અપભ્રંશ અને પૈશાચીમાં ‘મૂરખ’, અને ‘ઉષ્’ યા ‘ઉષ્ઠ’ પણ જળવાઈ રહ્યા છે. પ્રાકૃત કવિતા વ્યાકરણની મદદથી સમાજને લાયક થતી ગઈ, અથવા એમ કહી શકાય કે જેમ પહેલાં ગંગાપ્રવાહમાંથી સંસ્કૃતના નરૈનેના [કોઈ બંધનું નામ ?] બાંધ બાંધી તૂટાકૂટા કિનારાની નહેર બનાવવામાં આવી હતી તેમ ફરીથી માગધી, શૌરસેની અને મહારાષ્ટ્રીની નહેરો જુદી કરવામાં આવી કે જેના કિનારા પણ સંસ્કૃતની પ્રકૃતિની પેઠે આડાવવળા કરવામાં આવ્યા, પરંતુ ભાષાપ્રવાહ - સારી ગંગા - અપભ્રંશ અને જૂની હિંદી-ગુજરાતીના રૂપમાં વહેતો ગયો. અપભ્રંશ પ્રવાહ કંઈ (અમુક સ્થળે) નહોતો, અપભ્રંશ (અમુક) એક દેશની ભાષા નહોતી, ક્યાંક-ક્યાંક નહેરોનો પડોશ હોવાથી તેને નહેર એ નામથી ભલે કહો પરંતુ તે સમસ્ત દેશની ભાષા હતી કે જે નહેરોની સમાનાંતર વહેતી ચાલી જાતી હતી. વૈદિક ભાષા, સાચી સંસ્કૃત, સાચી પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની હિંદી-ગુજરાતી દેશની એક જ ભાષા રહી છે.* પંડિતોની સંસ્કૃત, વૈયાકરણો યા નાટકોની પ્રાકૃત, મહારાષ્ટ્રી અથવા એવા જ નામની અપભ્રંશ, પશ્ચિમી રાજસ્થાની યા જૂની ગુજરાતી યા બંગલા, ગુજરાતી આદિ સર્વે તેના સાઇડ-શોઝ - આજુબાજુના ખેલ છે, નટની જુદીજુદી ભૂમિકા છે.

૨૧૬. હેમાચાર્ય પ્રાકૃતનો કઈ રીતે અર્થ કરે છે તે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે. માકીડેયના વ્યાકરણમાં પ્રાકૃતના આટલા ભેદ આપ્યા છે કે :

૧. ભાષા : મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, પ્રાચ્યા, અવંતી, માગધી, અર્ધમાગધી.
૨. વિભાષા : શાકારી, ચાંડાલી, આભીરી, ટાક્કી, ઔડ્રી, દ્રાવિડી.
૩. અપભ્રંશ.
૪. પૈશાચી.

આ વિભાગ પરિસંખ્યા રૂપે માત્ર છે, તર્કાનુસાર વિભાગ નથી. કોઈ નામ દેશો પરથી અને કોઈ નામ જાતિઓ પરથી બન્યા છે. પ્રાચ્યા એ પૂર્વી બોલી છે કે જે શૂરસેન અને અવંતીની પ્રાકૃતોથી બનેલી કહેવાય છે. અવંતીની ભાષામાં એમ કહેવાય છે કે 'ર'નો લોપ થતો નથી અને લોકોક્તિ અને દેશભાષાના પ્રયોગ અધિક આવે છે. તો તે અપભ્રંશની બહેન જેવી થઈ. અવંતી (માલવા) મહારાષ્ટ્ર અને શૂરસેન એ બે દેશોની વચમાં જ છે. અર્ધમાગધી તો અહીં ગણાવી, પરંતુ ચૂલિકા પૈશાચી (નાની પૈશાચી) ગણાવી નહીં. શકારની કોઈ અલગ ભાષા નથી; જેમ નાટકનું કોઈ પાત્ર 'હે સો ને' અથવા 'જો હૈ શો' અધિક બોલતો હોય તો તેની બોલીમાં તે 'તકિયા-કલામ' અધિક આવશે, એવી બોલી શાકારી છે. ચંડાલ, શબર એ જાતિઓ છે. આભીર જાતિ પણ છે ને દેશ પણ છે. ટક્ક પંજાબનો દક્ષિણ-પશ્ચિમી ભાગ છે કે જેની ચર્ચા આવી ચૂકી છે અને જ્યાંની લિપિ ટાકરી કહેવાઈ. ઉડ એ ઉડીસા - ઓરીસા - ઉત્કલ છે; દ્રાવિડી દ્રવિડની અનાર્થ ભાષા તામિલ નહીં પરંતુ એક બાંધેલી અપભ્રંશ ભાષા છે. રાજશેખરે 'કર્પૂરમંજરી'માં કવિતામાં મહારાષ્ટ્રીનો અને ગદ્યમાં શૌરસેનીનો ઉપયોગ કર્યો છે. નાટકોમાં પાત્રાનુસાર ભાષાવિશેષનો પ્રયોગ દૈશિક તત્ત્વ ઉપર નથી તેમજ જાતિક - જાતિના તત્ત્વ પર પણ નથી, કેવલ રૂઢ સંપ્રદાય છે. વરરુચિની મહારાષ્ટ્રી અને હેમચન્દ્રજીની જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં પણ બે મુખ્ય અંતર છે. વરરુચિ કહે છે કે વર્ણનો લોપ થાય ત્યારે બે સ્વરોની વચમાં 'ય' હોતો નથી ત્યારે જૈન 'ય' શ્રુતિ માને છે, જેમકે, કવિતાની મહારાષ્ટ્રીમાં 'સરિત્'નો 'સરિઆ', જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં ઇષત્ સ્પષ્ટતર 'ય' શ્રુતિથી 'સરિયા' થાય છે. બીજું અંતર એ છે કે કવિતાની મહારાષ્ટ્રીમાં સંસ્કૃત 'ન'નો સદા 'ણ' થાય છે, જૈન બંનેને ખપમાં લગાડે છે, અને પદાદિમાં 'ણ' કદી પણ લાવતા નથી. સાહિત્યની પ્રાકૃતને જ્યારે જરૂર લાગી ત્યારે તેણે દેશી શબ્દ લીધા અને સંસ્કૃતને પણ જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે તેને સુધારી સાફ કરી લીધાં કરે છે. સાહિત્યની પ્રાકૃતમાં આ પણ વાત છે કે પ્રત્યેક સંસ્કૃત શબ્દને તે પોતાના જ નિયમોથી તત્સમ અથવા તદ્ભવ રૂપ બનાવી કામમાં લઈ શકતી નથી. જે શબ્દ આવી ગયા હોય તેનું વિવેચન તેના નિયમો કરે છે; તે નિયમોથી નવા શબ્દ બનાવી શકાતા નથી. હેમચન્દ્રજી કહી ગયેલ છે કે (૮-૨-૧૭૪) "આ માટે કૃષ્ટ, ઘૃષ્ટ, વાક્ય, વિદ્રસ, વાયસ્પતિ, વિષ્ટરશ્રવસ, પ્રયેતસ, પોક્ત, પ્રોત આદિ શબ્દોનો અથવા જેના અંત કિવપ્ આદિ પ્રત્યય હોય તેવા અગ્નિચિત્, સોમસુત્, સુગલ, સુમ્લ આદિ શબ્દોનો કે જેનો પ્રયોગ પહેલાંના કવિઓએ કર્યો નથી તેનો પ્રયોગ કરવો ન જોઈએ, કારણકે તેમ કરવાથી પ્રતીતિમાં વિષમતા આવે છે, બીજા શબ્દોથી જ તેનો અર્થ કહેવાય.

જેમકે, 'કૃષ્ટ'ને માટે 'કુશલ', 'વાચસ્પતિ'ને માટે 'ગુરુ', 'વિષ્ટરશ્રવા' માટે 'હરિ' ઇત્યાદિ." ૨૧૭. આગળ ઉદાહરણાંશ બે રીતે વહેંચ્યા છે. પહેલામાં સોમપ્રભાચાર્યની ઉદ્ધૃત કવિતા છે, બીજામાં તેમની તથા સિદ્ધપાલની રચનાના નમૂના છે. વિસ્તારભયથી અર્થ આપવામાં એવી રીત રાખી છે કે પ્રત્યેક પદને મળતો ગુજરાતી-હિંદી અર્થ ક્રમે આપ્યો છે, પછી સ્વતંત્ર અનુવાદ કર્યો નથી. તેને મેળવી બોલવાથી યા બોલતી વખતે મનમાં અન્વય કરવાથી અર્થ પ્રતીત થઈ જશે. [પદાનુસારી અર્થ જ્યાં હતા ત્યાં હવે વ્યવસ્થિત અનુવાદનું સ્વરૂપ આપી દીધું છે.]

પ્રકરણ ૪ : સોમપ્રભાચાર્યે અવતારેલ અપભ્રંશ ઉદાહરણો

૨૧૮. અત્ર સોમપ્રભસૂરિએ પોતાના 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' નામના ગ્રંથમાં જે જૂની ભાષા - અપભ્રંશનાં ઉદાહરણો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે તે મૂક્યાં છે.

(૧) માણિ પણક્રઈ જઈ ન તણુ, તો દેસડા ચઇજજ,

મા દુજજનકરપક્ષવિહિં, દંસિજજંતુ ભમિજજ.

• માન પ્રનષ્ટ થાય (તો શરીર તજવું જોઈએ), જો શરીર ન (તજાય) તો દેશને (તો અવશ્ય) તજી દેવો જોઈએ. પણ દુર્જનો પોતાની આંગળીઓથી ચીંધી આપણને બતાવે તેવી રીતે ભમવું ન જોઈએ. •

દંસ - દેખાડવાના અર્થમાં પ્રાકૃત ધાતુ ('દશ્' ઉપરથી), પંજાબીમાં દસ્સ. જુઓ ક.૪૬. આ દોહો હેમચન્દ્રમાં પણ છે. [જુઓ આ પૂર્વે ક.૧૧૪.]

(૨) એક મનુષ્ય યજ્ઞ માટે બકરાને લઈ જતો હતો અને બકરો રાડો પાડતો હતો. એક સાધુએ તેને એક દોહો કહ્યો એટલે બકરો છાનો રહી ગયો. સાધુએ સમજાવ્યું કે આ બકરો આ પુરુષનો બાપ રુદ્રશર્મા છે, તેણે આ તળાવ ખોદાવ્યું, પાળ પર ઝાડ વાવ્યાં, પ્રતિવર્ષ અહીં બકરા મારવાનો યજ્ઞ આદર્યો. તે રુદ્રશર્મા પાંચ વાર બકરાની યોનિમાં જન્મ લઈ પોતાના પુત્રથી માર્યો ગયો છે. આ છઠ્ઠો ભવ છે. બકરો પોતાની ભાષામાં કહી રહ્યો છે કે બેટા, માર નહીં, હું તારો બાપ છું. જો તેનો વિશ્વાસ ન પડે તો આ નિશાની બતાવું છું કે ઘરની અંદર તારાથી છુપાવીને એક નિધાન દાટ્યો છે તે બતાવી આપું. મુનિના કહેવાથી ઘરમાં નિધાન બતાવી આપ્યો અને પછી બકરાને તથા તેના મનુષ્ય-પુત્રને સ્વર્ગ મળ્યું.

બક્ર બણાવિય સઈ છગલ, સઈ આરોવિય રુક્રખ,

પઈ જ પવત્તિય જત્ર સઈ, કિં બુબુયહિ મુરુક્રખ.

• હે છાગલ - બકરા ! તેં સ્વયં ખાડો ખણાવ્યો, સ્વયં વૃક્ષ રોપ્યાં, સ્વયં યજ્ઞ પ્રવર્તિત કરેલા. (હવે) શા માટે બેં બેં કરે છે, મૂર્ખ ? •

(૩) એક નગરમાં અશુભની શાંતિ પશુવધથી કરવામાં આવનારી હતી, ત્યારે દેવતાએ કહ્યું કે :

વસઠે કમલિ કલહંસિ જિમ્વ, જીવદયા જસુ ચિત્તિ,
તસુ પય-પક્ખાલણ-જલિણ, હોસઠે અસિવ નિવિત્તિ.

• કમલમાં, કલહંસીની, જેમ, જીવદયા જેના ચિત્તમાં વસે છે તેના પદ (પગ) પખાલવા(ધોવા)ના જલથી અશિવ - અકલ્યાણની નિવૃત્તિ થશે. •

(૪) આભરણ-કિરણ-દિપંત-દેહ, અહરીકિય-સુરવહૂ-રૂપરેહ,
ઘણ-કુંકુમ-કદમ ઘર-દુવારિ, ખુપ્પંત-ચલણ નચ્યંતિ નારિ.

• આભરણોનાં કિરણોથી જેના દેહ દીપે છે, જેમણે દેવાગનાંઓની રૂપરેખાને હલકી પાડી છે એવી નારીઓ ઘરઆંગણે કુંકુમના ગાઢ કાદવમાં પગ ખૂંપાવતી નાચે છે. •

(૫) તીયહ તિન્નિ પિયારાઈ, કલિ કજ્જલ સિંદૂર,
અત્રઠે તિન્નિ પિયારાઈ, દુધ્ધુ જમ્વાઠે ઉ તૂર.

• સ્ત્રીઓને, ત્રણ પ્યારા (છે) - કલિ (ઝઘડો), કાજળ (અને) સિંદૂર. અન્ય (પણ) ત્રણ પ્યારા (છે) - દૂધ, જમાઈ અને વાજું. •

તૂર - તૂર્ય.

(૬) એક રાજા પોતાની રાણી સાથે પોતાની ગાદીનું ભવિષ્ય કહી રહ્યો છે કે :
નરવઠે આણુ જુ લંઘિહઠે, વસિ કરિહઠે જુ કરિંદુ,
હરિહઠે કુમરિ જુ કણગવઠે, હોસઠે ઈહ સુ નરિંદુ.

• નરપતિની આણ, જે, ઉછાંઘે - ઓળંગે, જે કરીંદ્રને વશ કરે, કુમારી કનકવતીને જે હરી જાય તે અહીં નરેંદ્ર થશે. •

અભયસિંહ કુમારે ત્રણ વાતો પૂરી કરી છે.

અહીં 'આણ'ને સંસ્કૃત 'આજ્ઞા' સાથે સરખાવી છે અને તે જૈનમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. ગુલેરી મહાશય તેનો અર્થ શપથ કે દુહાઈ કરે છે જેમકે રાજપૂતાનામાં 'દરબારકી આન', તુલસીદાસ રામાયણમાં નિષાદનું વાક્ય 'મોહિ રામ રાવરિ આન (રાવલી આન) દસરથ સપથ.' ને વધુમાં જણાવે છે કે આગળ કથામાં સ્પષ્ટ થાય છે કે 'આન'નો અર્થ અહીં કાંઈ આજ્ઞા નથી. અરધી રાતે અભયસિંહ ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં નગરીરક્ષકે અટકાવ્યો અને તે ન અટક્યો ત્યારે રાજાની 'આણ' દીધી. 'તારા બાપને રાજાની આણ દે' એમ કહી અભયસિંહ ચાલ્યો ગયો.^{૩૩}

આ કથામાં આગળ ચાલતાં એક અદ્ભુત રૂઢિપ્રયોગ આવે છે. રાજકુમારી કનકવતી પર હાથીએ હુમલો કર્યો. તેના પરિજને બૂમ મારી કે છે કોઈ 'ચઉદસીજાઓ' - ચતુર્દશીજાઓ કે જે અમારી સ્વામિનીને આ કૃતાંત જેવા હાથીથી બચાવે ? અહીં ચૌદશજાઓ - ચૌદશને દિને જન્મેલો ઘણો ભાગ્યવાન અથવા પરાક્રમીના અર્થમાં

૩૩. નયરારક્રમેણ દિત્રા રત્નો આણા. દેસુ નિઅપિઉણો રત્નો આણંતિ ભણંતો અભયસીહો બચ્ચઠે. પૃ.૩૮.

આવ્યો છે. જેમકે જેની છાતી પર વાળ હોય તે આ કામ કરે, જેણે માનું દૂધ પીધું છે, જે ઊજળી ચૌદશે જન્મ્યો છે.

(૭) વસંતવર્ણન -

અહ કોઇલ-કુલ-રવ-મુહુલ, ભુવણિ વસંતુ પયટ્ટુ,
ભટ્ટુ વ મયણ-મહા-નિવહ, પયડિઅ-વિજય-મરટ્ટ.

- અથ કોયલ-કુલ-રવ-મુખર, ભુવને વસંત પેઠી,
ભટ ઇવ મદન મહાનૃપના પ્રકટિત-વિજય-પુરુષાર્થ. •

મરટ્ટ - વીરતા, મરાઠાપણું ? [મરડ, ગર્વી]

(૮) સૂરુ પલોઈવિ કંત-કરુ, ઉત્તર-દિસિ-આસત્તુ,
નીસાસુ વ દાહિણ-દિસય, મલય-સમીર પવત્તુ.

- સૂર્ય પ્રલોકી કાન્તકર, ઉત્તર-દિશા-આસક્ત,
નિઃશ્વાસ ઇવ દક્ષિણદિશના મલયસમીર પ્રવૃત્ત. •

[મલયના સમીર વહે છે તે જાણે સુંદર કિરણોવાળા સૂર્યને ઉત્તર દિશામાં આસક્ત જોઈને દક્ષિણ દિશાએ મૂકેલા નિઃશ્વાસો.]

આમાં 'કુમારસંભવ'ના 'કુબેરગુપ્તાં દિશમુષ્ણરશ્મૌ, ગન્તું પ્રવૃત્તે સમયં વિલંઘ્ય, દિગ્દક્ષિણા ગન્ધવહં મુખેન વ્યલીકનિઃશ્વાસમિવોત્સસર્જ'નો ભાવ છે, 'કર'માં શ્લેષ છે. પલોઈવિ - પ્રલોક્ય, જોઈને. વિભક્તિઓનો બરાબર અનુક્રમ ન જાળવ્યાથી આ શબ્દ વચમાં આવી ગયો છે અને 'સૂર' તથા 'કંત' દૂર પડી ગયા છે.

(૯) કાણાણ-સિરિ સોહઈ અરુણ-નવ-પહ્લવ-પરિણદ્ધ.

નં રત્તંસુય-પાવરિય, મહુ-પિયયમ-સંબદ્ધ.

- કાનન-અરણ્યની શ્રી અરુણ નવપહ્લવોથી ઢંકાયેલી શોભે છે, જાણે રક્તાંશુક(લાલ વસ્ત્રો)થી ઢંકાયેલી, મધુ(ચૈત્ર, વસંત)રૂપી પ્રિયતમથી સંબદ્ધ (હોય નહી). •

લાલ વસ્ત્ર ગુજરાતી સ્ત્રીઓ પહેરે છે. તેને 'કસુંબો' કહે છે. પાવરિય - પ્રાવૃત.

(૧૦) સહયારિહિ મંજરિ સહહિ, ભમર-સમૂહ-સણાહ,

જાલાઉ વ મયણાનલહ, પસરિય-ધૂમ-પવાહ.

- સહકાર (આંબા) પર મંજરી સોહે છે ભ્રમરસમૂહથી સનાથ,
જવાલાઓ ઇવ મદનાનલની પ્રસરિત ધૂમ-પ્રવાહ. •

અહીં 'સહહિ'નો અર્થ 'સહે છે' એમ થઈ શકતો નથી. 'સોહે છે' એ અર્થ બેસે છે. 'સો'માંના 'ઓ'ની એક માત્રા માનવાથી કામ ચાલ્યું છે. જુઓ ક.૨૨, ૪૧.

[પ્રાકૃતમાં 'સહ્' 'વિરાજ્ - શોભવું' એ અર્થમાં પણ છે.]

(૧૧) દમયંતીના વસ્ત્ર પર નલ તેને તજતી વખતે પોતાના લોહીથી લખી ગયો હતો કે -

વડ-રુકમલ દાહિણ-દિસિહિં, જાઈ વિદબ્ભલિ મગ્ગુ,
વામ-દિસિહિ પુણ કોસલિહિ, જાહ રુચ્ચઈ તહિં લગ્ગુ.

- વડ(ના) ઝાડની દક્ષિણ દિશામાં જાય (છે) વિદર્ભનો માર્ગ,
વામ દિશામાં પુનઃ કોશલનો (માર્ગ), જ્યાં રુચે ત્યાં લાગ. •

જ્યાં ચાહે ત્યાં જા.

(૧૨) કુશલ નામનો વિપ્ર (મહાભારતના નલોપાખ્યાનનો પર્ણાદ) ખુદકને (ક્ષુદ્રક, મહાભારતનો વિકૃત નલ રૂપે બાહુક) જોઈને નીચેનો દોહો (દુહયં) ગાય છે :

નિટ્ટુર નિક્કિવુ કાઉરિસુ, એકુજિ નલુ ન હુ ભંતિ,
મુક્કિય મહસઈ જેણ વણિ, નિસિ સુત્તી દમયંતિ.

- જેણે મહાસતી દમયંતીને રાત્રિએ વનમાં સૂતેલી છોડી દીધી તે નિષ્કુર, નિષ્કૃપ (કૃપારહિત) કાપુરુષ એક જ નલ એ વાતમાં ભ્રાંતિ નથી જ. •

(૧૩) પરદારગમનના સંબધે ઉજ્જયિનીના રાજા પ્રદ્યોતની કથા લખી છે, તેમાં પ્રસંગવશાત્ ઉદયન, વત્સરાજ, વાસવદત્તા, યૌગંધરાધરાયણ આદિની કથાઓ પણ આવી છે કે જે બૌદ્ધ જાતકોમાં, બૃહત્કથા (કથાસરિત્સાગર) અને ભાસના નાટક 'પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણ'ની કથાથી કંઈક ફેરવાળી છે. કિંતુ બે શ્લોક તે નાટકમાંથી ઉદ્દૃત કરવામાં આવ્યા છે. અસ્તુ. રાજગૃહના રાજા શ્રેણિકના પુત્ર અભયને પ્રદ્યોતે છલથી બાંધી પોતાને ત્યાં રાખેલો હતો. તેણે કંઈ ધ્યાન ખેંચે તેવાં કામ કર્યાં. પ્રદ્યોતે તેને 'વર' માગવા કહ્યું ત્યારે તેણે એવો ઉટપટંગ - ગૂંચવડિયો વર માગ્યો કે જેનો સાર એ હતો કે મને અહીંથી વિદાય કરો. અભય કહે છે કે -

નલગિરિ હત્થિહિ મિંઠિતઈ, સિવદેવિહિ ઉચ્છંગિ,
અગ્ગિભીરુ-રહ-દારુઈહિ, અગ્ગિ દેહિ મહ અંગિ.

- નલગિરિ હાથીમાં (પર) બેઠાંબેઠાં શિવાદેવીના ખોળામાં અગ્નિભીરુ રથનાં લાકડાંઓથી મારા અંગમાં આગ દે. •

પ્રદ્યોતને ત્યાં નલગિરિ નામનો પ્રસિદ્ધ હાથી હતો; શિવાદેવી હતી, અગ્નિભીરુ રથ હતો કે જે આગમાં બળતો નહોતો.

(૧૪) જાતી વખતે અભય બદલો લેવાની નીચેની પ્રતિજ્ઞા કરીને ગયો અને પછીથી આવી પરદારગમનરસિક પ્રદ્યોતને બે સ્ત્રીઓ દ્વારા લલચાવી બાંધી લઈ ગયો :

કરિવિ પઈવુ સહસ્સકરુ, નગરી મજ્જિજ્ઞ સામિ !

જઈ ન રડંતુ તઈ હરઈ, (તઈ) અગ્ગિહિં પવિસામિ.

- હે સ્વામી ! સહસ્રકર - સૂર્યને પ્રદીપ કરી અર્ધાત્ ધોળે દહારે નગરીના મધ્યથી તને રડતો જો હું હરી ન જાઉં તો હું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું. •

(૧૫) વેસ વિસિટ્ટઠલ વારિયઇ, જઇ વિ મણ્ણોહર-ગત્ત,
ગંગાજલ-પક્ખાલિય વિ, સુણ્ણહિ કિં હોઇ પવિત્ત.

• યદિ મનોહર ગાત્રવાળી (હોય) [તોપણ વિશિષ્ટોને માટે વેશ્યા વારવા - તજવા યોગ્ય છે.] કૂતરી ગંગાજલથી પ્રક્ષાલિત (હોય) તોયે શું પવિત્ર થાય ? •

જુઓ નીચેનું ઉદાહરણ ક.૧૬. સુણ્ણહિ - સં.શુની, કૂતરી.

(૧૬) નયણ્ણહિ રોયઇ મણ્ણિ હસઇ, જણ્ણ જાણઇ સઉ તત્તુ,
વેશ વિસિટ્ટઠલ તં કરઇ, જં કક્કહ કરવત્તુ.

• [આંખથી રડે ને મનમાં હસે. લોકો એમ જાણે કે આ બધું સાચું છે. (પરંતુ) વેશ્યા વિશિષ્ટોનું એવું કરે છે જેવું કરવત કાષ્ટનું.] •

ઉપરના બંને દોહામાં 'વેસ વિસિટ્ટઠલ' જુદાજુદા પદ માનીએ તો પહેલામાં 'વેશ્યા વિશિષ્ટો'(સારા લોકો)થી વારતિ કરવામાં આવે છે, એ અર્થ થશે અને બીજામાં 'વેશ્યા વિશિષ્ટોના (=ને) તે કરે' ઇત્યાદિ થશે.

[પહેલાં વેશ-વિશિષ્ટા - સારા વેશવાળી એવો અર્થ કરેલો તેને અનુલક્ષીને ઉપરની નોંધ છે. હવે અનુવાદ સુધાર્યો છે તે મુજબ બન્ને સ્થાને 'વેશ્યા' અર્થ લઈ શકાય છે.]

કરવત્તુ - સં.કરપત્ર, હિં.કરૌતી, ગુ.કરવત.

(૧૭) પિય હઉં થક્કિય સયલુ દિણ્ણુ, તુહ વિરહગિગ કિલંત,
થોડઇ જલ જેમ મચ્છલિય, તદ્દોવિલ્લિ કરંત.

• પિયુ ! હું સકલ - આખો દિન તારા વિરહના અગ્નિમાં ઊકળતી રહી. (કેવી રીતે ?) જેમ માછલી થોડા જલમાં તરફડાટ કરે છે (તેમ). •

થક્કિય - થાકવું - રહેવું (બંગલા 'થાક્'); તદ્દોવિલ્લિ - તલે ઉપરિ, ઉપરનીચે થવું તે, તરફડાટ.

(૧૮) મઈ જાણિયઉં પિય-વિરહિયહ, ક-વિ ધર હોઈ વિયાલિ,
નવરિ મયંકુ વિ તહ તવઇ, જહ દિણ્ણયરુ ખયકાલિ.

• મેં જાણ્યું કે પ્રિયના વિરહિતને કોઈ પણ આધાર રાતમાં [સાંજ પડ્યે] હોય, પરંતુ (તે જવા ઘો - તે દૂર રહ્યું - ઊલટું) મયંક પણ જેમ દિનકર પ્રલયકાલમાં (તપે) તેમ તપે છે. •

ધર - આધાર, આલંબન. વિયાલિ - વિકાલે. વિ=દ્ધિ, બીજી વેળા અર્થાત્ રાત. [વિકાલ એટલે વિરુદ્ધ કાલ, સૂર્યાસ્તકાલ, સાંજ.] નવરિ - આ દેશી શબ્દના કંઈક યોગ્ય ભાવ પ્રાકૃતની સંસ્કૃત છાયા બનાવનાર લાવી શકતો નથી. તેનો ઉપર અર્થ આપ્યો છે. આ દોહો હેમચન્દ્રજના વ્યાકરણમાં પણ છે. જુઓ આ પૂર્વે ક.૬૨.

(૧૯) અજ્જુ વિહાણઉં અજ્જુ દિણ્ણુ, અજ્જુ સુવાઉં પવત્તુ,
અજ્જુ ગલત્થિઉં સયલુ દુહુ, જં તુહું મહ ઘરિ પત્તુ.

• આજ વહાણું (પ્રભાત) થયું, આજ દિવસ ઊગ્યો, આજ સુવાયુ પ્રવૃત્ત થયો. આજ સકલ દુઃખને ગલહત્યો (દીઘી) - કાઢી નાખ્યું. કેમકે તું મારા ઘરમાં પ્રાપ્ત થયો - આવ્યો. •

ગલહત્યિઉ - સં.ગલહસ્તિત, ગળામાં હાથ દઈ કાઢી મૂક્યું. (અર્ધચન્દ્ર દીધું, 'ગલહસ્તેન માધવઃ')

(૨૦) પરિવજિજિવિ દય દેવ ગુરુ, દેવિ સુપત્તિહિ દાણુ,
વિરઠવિ દીણજણુદ્ધરણુ, કરિ સક્લઉ અપ્પાણુ.

• દયા, દેવ અને ગુરુ પ્રાપ્ત કરી, સુપાત્રોને દાન દઈ દીનજનનું ઉદ્ધરણ કરી આત્માને - પોતાને સક્લ કર. •

ચોથા ચરણની સમસ્યાપૂર્તિ છે. વિરઠવિ - સં.વિરચ્ય. અપ્પાણં - આત્માનં. તુલસીદાસે 'અપાન' વાપરેલ છે.

(૨૧) પુત્તુ જુ રંજઈ જણયમણુ, થી આરાહઈ કંતુ,
ભિચ્યુ પસન્નુ કરઈ પહુ, ઈહુ ભક્ષિમ-પજજંતુ.

• જે પુત્ર જનક એટલે પિતા(ના) મનનું રંજન કરે, સ્ત્રી કંથ(ને) આરાધે, ભૃત્ય પ્રભુ - સ્વામી(ને) પ્રસન્ન કરે એ ભલાઈની સીમા (પર્યંત) છે. •

ચોથા ચરણની સમસ્યાપૂર્તિ છે.

(૨૨) મરગય-વત્તહ પિયહ ઉરિ, પિય ચંપયપય દેહ, (સમસ્યા)
કસવટ્ટઈ દિન્નિય સહઈ, નાઈ સુવત્તહ રેહ. (પૂર્તિ)

• મરકત-વર્ણના (શ્યામલ) પિયાના ઉર પર ચંપક (જેવી) પ્રભા(વાળા) દેહવાળી પ્રિયા કસોટી પર સુવર્ણની રેખા દીઘી હોય તેના જેવી શોભે છે. •

હેમચન્દ્રના વ્યાકરણમાં આને ઘણી મળતી એક બીજી કવિતા છે તેનું વિવરણ જુઓ આ પૂર્વે ક.૧. આ કઈ અવસ્થાનું વર્ણન છે તે કહેવાની જરૂર રહે છે ? સહઈ - જુઓ ઉપર ક.૧૦ અને ૪૧.

(૨૩) ચૂડઉ ચુત્રીહોઈસઈ મુદ્ધિ કવોલિ નિહિત્તુ, (સમસ્યા)
સાસાનલિણ ઝલકિયઉ, વાહસલિલ સંસિત્તુ. (પૂર્તિ)

• હે મુઘે ! કપાલ પર રાખેલો ચૂડો શ્વાસના અનલ - અગ્નિથી જ્વાલિત - બળેલો થઈ અને બાષ્પ(વરાળ)ના સલિલ એટલે જળથી સંસિક્ત એટલે સીંચાયેલો થઈને ચૂર્ણ (ચૂરેચૂરા) થશે. •

પહેલાં તો બળતો શ્વાસ ચૂડાને તપાવશે પછી તેના પર આંસુ પડશે તો તે શું ચૂરેચૂરા નહીં થઈ જાય ? મુદ્ધિકવોલિ - એને સમાસ લઈએ તો મુઘાના કપોલ પર એવો અર્થ થાય. ચુત્રીહોઈસઈ - અભૂત-તદ્ભાવનો 'ઈ' આમાં છે. મુદ્ધિ - જુઓ પ્ર. ચિં. ઉદાહરણમાં 'મુંધિ' (ક.૮). ઝલકિયઉ - ઝલ - જ્વાલા, જુઓ પ્ર.ચિં. (ક.૬),

ઝાળ. આ દોહો હેમચન્દ્રમાં પણ છે. જુઓ ક.૮૦.

(૨૪) હઉં તુહ તુટ્ટઉં નિચ્છઇણ, મગ્ગિ મણિચ્છઉ અજજુ,
તો ગોવાલિણ વજ્જરિઉ, પહુ મહ વિયરહિ રજ્જુ.

• (દિવતાએ કહ્યું કે) હું તારા પર નિશ્ચયે તૂઠો (છું), આજ મનનું
ઇચ્છ્યું માગ. ત્યારે ગોવાળે કહ્યું, 'પ્રભુ ! મને રાજ આપ.' •
વજ્જરિઉ - (દેશી) ઊચર્યું, કહ્યું. વિયરહિ - સં.વિતર(હિ).

આ સોમપ્રભની પોતાની જ રચના હોય એવો સંભવ છે, પરંતુ અધિક સંભવ તો એ છે કે આ કહાણીનો સંગ્રહશ્લોક હોય.

(૨૫) એક કોહલ નામનો કબાડી - જંગલી હતો, તે લાકડાની કાવડ ખાંધ પર લઈને ફરતો હતો. તેને સિંહલા નામની સ્ત્રી હતી. તેણે પતિને કહ્યું, 'દેવાધિદેવ યુગાદિદેવની પૂજા કરો કે જેથી જન્માંતરનાં દારિદ્ર્ય-દુઃખ આવે નહીં.' પતિએ કહ્યું કે 'તું ધર્મદેવી થઈ છો. પરસેવક એવો હું શું કરી શકું તેમ છું ?' ત્યારે સ્ત્રીએ નદીજલ અને ફૂલની પૂજા કરી. તે જ દિને તે વિષૂચિકા - મરડાથી મરી ગઈ અને જન્માંતરમાં રાજકન્યા અને રાજપત્ની થઈ. પોતાના નવા પતિ સાથે કોઈ દિવસ તે જ જિનમંદિરમાં આવી કે જ્યાં પૂર્વ પતિ દરિદ્ર કબાડીને જોઈ મૂર્છિત થઈ ગઈ. તે સમયે જાતિસ્મરણ થતાં તેણે નીચેનો દોહો કહ્યો. કબાડીએ સ્વીકાર કરી જન્માંતર-કથાની પુષ્ટિ કરી.

અડવિહિ પત્તી નઇહિ જવુ, તો વિ ન વૂહા હત્ય,

અવ્વો તહ કવ્વાડિયાહ, અજ્જ વિ સ જિજ અવત્થ.

• અટવી(જંગલ)નાં પાંદડાં, નદીનું જળ (સુલભ હતું) તોપણ (તે) હાથ ન હલાવ્યા. હાય ! તે કબાડિયા[ની હજી પણ એવી જ અવસ્થા છે.] (અને હું રાણી થઈ ગઈ.) •

વૂહા - વ્યૂહિત કર્યાં. અવ્વો - આશ્ચર્ય અને ખેદ અર્થે.

(૨૬) જે પરદાર-પરમ્મુહા, તે વુચ્ચહિં નરસીહ,

જે પરિરંભાહિં પરરમણિ, તાહં કુસિજ્જઇ લીહ.

• જે પરદારા(થી) પરાહ્મુખ (છે) તે નરસિંહ કહેવાય છે. જે પરરમણી(ને) આલિંગન કરે છે, તેની રેખા [યશોરેખા, પ્રતિષ્ઠાનો આંક, ઊંચું સ્થાન] ફસકી જાય છે - મટી જાય છે. •

વુચ્ચહિ - સં.ઉચ્ચતે. કુસિજ્જઇ - મટી જાય છે, હિં. પોંછ દી જાતી હૈ, [ગુ.ભંસાય છે], સંસ્કૃતમાં 'પોંછને' માટે 'ઉત્+પુંસ્' ધાતુનો કાશ્મીરી કવિઓએ પ્રયોગ કર્યો છે. લીહ-રેહ, રેખા.

(૨૭) એક વહુ પશુપક્ષીની ભાષા જાણતી હતી. અર્ધી રાતે શિયાળને એવું કહેતાં સાંભળ્યું કે નદીનું મડદું આપી દે અને તેનાં ઘરેણાં લઈ લે, એટલે તે નદી પર તેમ કરવા ગઈ. પાછી આવતી હતી તે સસરાએ જોઈ લીધું. તેણે જાણ્યું કે તે અસતી છે. તે તેને પિયર પહોંચાડવા ગયો. માર્ગમાં કરીરના ઝાડની પાસે કૌઓ બોલવા

લાગ્યો કે આ વૃક્ષના નીચે દશ લાખનો નિધિ છે, કાઠી લે અને મને દહીં-સત્તુ ખવરાવ.
પોતાની વિદ્યાર્થી દુઃખ પાર્મેલી તે સ્ત્રી કહે છે કે :

એકે દુનય જે કયા, તેહિં નીહરિય ઘરસ્સ,
બીજા દુનય જઈ કરઉં, તો ન મિલઉ પિયરસ્સ.

• જે એક દુર્નય કર્યો તેથી ઘરથી નીકળી - નીસરી, બીજો દુર્નય જો
કરું તો પ્યારાને [વસ્તુતઃ પિયરને] (પણ) ન મળું. [હું ક્યાંયની ન રહું.] •

પિયર - પ્રિયકર. [પિતૃ - પિતર - પિયર.]

(૨૮) રુક્મિણીહરણના સમયે કૃષ્ણ રુક્મિણીને કહે છે :

અમ્હે થોડા રિઉ બહુય, ઇઉ કાયર ચિંતતિ,
મુદ્ધિ નિહાલહિ ગયણયલુ, કઇ ઉજજોઉ કરંતિ.

• અમે થોડા (છીએ), રિપુ ઘણા છે એમ કાયર ચિંતવે છે.
ભોળી ! ગગનતલમાં જો, કેટલા ઉઘોત - પ્રકાશ કરે છે ? (ઘણા તારા
છે તે કે એક ચન્દ્ર જ ?). •

મુદ્ધિ - મુગ્ધે ! જુઓ ક.૨૩. આ હેમચન્દ્રમાં પણ છે, ક.૬૦ [જે આ
આવૃત્તિમાં છોડી દીધેલ છે.]

(૨૯) સો જિ વિચક્રમણુ અક્રિમયઇ, છજજઇ સોજિજ છઇહુ,

ઉપ્પહ પટ્ટિઠઉ પહિ ઠવઇ, ચિત્તુ જુ નેહ-ગહિહુ.

• તે જ વિચક્ષણ કહેવાય છે, તે જ છેલ છાજે છે (શોભિત થાય
છે) જે ઉત્પથ-પ્રસ્થિત (કુમાર્ગ પર ચાલતા) નેહધેલા ચિત્તને પથ પર ટકાવે
છે. •

અક્રિમયઇ - આખવામાં આવે, 'આ+ખ્યા' પરથી, પંજાબી આખના, કહેવામાં
આવે. સોજિજ - સોઉ+જિ, તે જ. છઇહુ - સં.છેદ એટલે વિદગ્ધ, ચતુર. પ્રાકૃત
કવિતામાં 'છઇહ'નો અર્થ ચતુર છે. પંજાબીમાં 'છૈલ' એટલે સારું. આ 'છઇલ' તથા
તે પરથી બનાવેલ પ્રેમી 'છૈલા' (છબિલ, છબિલા)નો ભેદ તુલસીદાસે બતાવ્યો છે કે
'છરે છબીલે છૈલ સબ.' ગહિહુ - સં.ગ્રહિલ, આગ્રહી, તે પરથી 'ધેલું' થયેલ છે,
હઠીલું.

(૩૦) રિદ્ધિ વિહૂણઉ માણસહ, ન કુણઇ કુવિ સમ્માણુ,

સઉણિહિ મુચ્ચહિ ફલરહિઉ, તરુવરુ ઇત્યુ પમાણુ.

• રિદ્ધિવિહૂણા માણસનું કોઈ પણ સંમાન કરતું નથી. શકુનિ -
પક્ષીઓ ફલરહિત તરુવરને છોડી દે છે (એ) અહીં પ્રમાણ છે. •

વિહૂણ - સં.વિહીન. નિષ્ઠા[કર્મણિ ભૂતકૃદંત અને વર્તમાન કૃદંતના પ્રત્યય]ના
રૂપમાં 'ઈ' અને 'ઊ'ની બદલી માટે સરખાવો 'જીર્ણ' ઉપરથી 'જૂર્ણ' અને તે પરથી
'જૂના'.

(૩૧) જઈવિ હુ સૂરુ સુરુવુ વિઅકખણુ, તહવિ ન સેવઈ લચ્છિ પઇકખણુ;
પુરિસ-ગુણાગુણ-મુણાણ-પરમ્મુહ, મહિલલ બુદ્ધિ પયંપહિં જં બુહ.

• યદ્યપિ શૂર, સુરૂપ, વિચક્ષણ હોય તથાપિ લક્ષ્મી (તે મનુષ્યને) પ્રતિક્ષણ સેવતી નથી. (કારણકે) મહિલાઓની બુદ્ધિ પુરુષોના ગુણ અને અગુણના વિચારથી પરાસ્મુખ હોય છે એમ બુદ્ધ - પંડિતો કહે છે. •
મુણાણ - વિચારવું, મનન.

(૩૨) જેણ કુલક્કમુ લંઘિયઇ, અવજસુ પસરઇ લોઇ,
તં ગુરુ-રિદ્ધિ-નિબંધણુ વિ, ન કુણઇ પંડિઓ કોઇ.

• જેનાથી કુલકમ ઉલ્લંઘાય, (અને) અપજશ લોકમાં પ્રસરે, તેવું (કામ), બહુ સંપત્તિ ઉપજાવનાર હોય તોપણ કોઈ પંડિત કરતો નથી. •

(૩૩) જં મણુ મૂઢહ માણુસહ, વંછઇ દુદ્દહ વત્યું,
તં સસિ-મંડલ-ગહણ-કિહિં, ગયણિ પસારઇ હત્યુ.

• જો મૂઢ માણસનું મન દુર્લભ વસ્તુને વાંછે છે, તો શું શશિમંડલને પ્રહણ કરવા માટે ગગનમાં હાથ પસારે છે ? •

(૩૪) રાવણ જાયઉ જહિંયહિ, દહ-મુહ એક્ક-સરીરુ,
ચિંતાવિય તઇયહિ જણણિ, કવણુ પિયાવહઉ ખીરુ.

• દશ મુખ અને એક શરીરવાળો રાવણ જે દિવસે જન્મ્યો ત્યારે માતાએ ચિંતા કરી - ચિંતવ્યું કે કયા મુખને ખીર પિવડાવું ? •

શંખપુરના રાજા પુરંદરને ત્યાં એક સરસ્વતી-કુટુંબ આવ્યું. રાજાએ આ દોહાનું ચોથું ચરણ 'પુત્ર માતા'થી સમસ્યાની રીતે પૂછ્યું. ગૃહપત્નીએ પૂર્તિ કરી. 'પ્રબંધ ચિંતામણિ'માં સરસ્વતી-કુટુંબ ભોજને ત્યાં આવ્યું હતું; ત્યાં પણ આ સમસ્યા ગૃહપત્નીએ આ જ રીતે પૂર્ણ કરી છે. આમાંથી એ ફલિત થાય છે કે આ દોહો જૂનો છે. કથાલેખક આની રચના કોઈ પણ રાજાની સભામાં ઠેસવી દે છે. હવે પછીના 'પ્રબંધચિંતામણિ'વાળા લેખમાં આનો તેમજ આગળના દોહાનો અર્થ આપેલ છે. જુઓ હવે પછી તેમાં ક.૧૨.

[આ દુહો રાજસ્થાનીમાં આ સ્વરૂપે મળે છે -

રાજા રાવણ જલમિયો, દસ મુખ એક સરીર,
જનનીને સાંસો ભયો, કિણ મુખ ઘાલું ખીર ?]

(૩૫) ઇઉ અચ્ચબ્ભુઉ દિટ્ટુ મઈ, કંઠિ વલુલ્લઇ કાઉ,
કીઇવિ વિરહ-કરાલિયહે, ઉહાવિયઉ વરાઉ.

• આ અત્યદ્ભુત મેં દીઠું કે હું કંઠમાં શું લગાવું. કોઈ પણ વિરહ-કરાલિતાએ વરાક (બિચારા - પતિ)ને ઉડાવી દીધો. [?]

પુત્રની સ્ત્રીએ આ સમસ્યાપૂર્તિ કરી છે. આ દોહો હેમચન્દ્રમાં પણ છે, ક.૩૨.

[હેમચન્દ્રમાં વિરહિણી સ્ત્રીએ કાગડાને ઉડાડવા જતાં અર્ધાં બલોયાં કૃશતાને કારણે જમીન પર પડી ગયાં અને અર્ધાં પ્રિયતમ એકાએક દેખાવાથી હાથ ફૂલી જવાથી

ફૂટી ગયાં એવું વર્ણન છે. એનું એક રૂપાંતર એવું આગળ નોંધ્યું છે કે કાગડાને ઉડાડવા જતાં બલોયાં કાગડાના ગળામાં પરોવાઈ ગયાં. અહીં એ ભાવ જણાય છે. 'વરાક' એટલે 'બિચારો (કાગડો)'. 'કાઉ' પણ 'કાગડો' હોવા સંભવ છે. 'વલુલ્લઈ'ને સ્થાને 'પ્રબંધચિંતામણિ'ના પદ ક.૧૩માં 'વિલ્લુલઈ' છે જેનો અર્થ 'ઉછાળે છે' 'ઝુલાવે છે' થાય. 'વલય' અધ્યાહત માનવું ? 'વલય લઈ'નું 'વલ્લુલઈ' થયું હશે ?]

(૩૬) સીહુ દમેવિ જુ વાહિહઈ, ઇક્કુ વિ જિહિહઈ સત્તુ,

કુમરિ પિયંકરિ દેવિ તસુ અપ્પહુ રજજુ સમત્તુ.

• સિંહને દમન કરીને જે વાહે - સવારી કરે, એકલો પણ શત્રુઓને

જીતે, તેને કુમારી પ્રિયંકરી ને રાજસમસ્ત અર્પણ કરો. •

ગજપુરના રાજા ખેમંકરને સુતારાદેવીથી એક કન્યા ઉત્પન્ન થઈ. રાજા અને રાણી મરી ગયા પછી મંત્રીઓએ તેને પિયંકર એ નામ આપી પુરુષ હોય તેમ ગાદી પર બેસાડી, પછી કુલદેવી અચ્યુતાની પૂજા કરીને પૂછ્યું કે આનો પતિ કેને કરવો ? દેવીએ ઉપર મુજબ ઉત્તર આપ્યો. આલો જ પતિ મળી ગયો ને વાર્તા વાર્તાની પેઠે ચાલી આવી.

પ્રકરણ ૫ : સોમપ્રભ અને સિદ્ધપાલે રચેલી કવિતા

૨૧૮. હવે સોમપ્રભસૂરિ અને સિદ્ધપાલ કવિની રચેલી કવિતાના નમૂના આપીએ છીએ.

'કુમારપાલપ્રતિબોધ' (ગાયકવાડ સંસ્કૃત સિરીઝ, પૃ.૭૭)નો એક છંદ:

(૩૭) કુલુ કલંકિઉ મલિઉ માહપ્પુ

મલિણીકય સયણમુહ

દિન્નુ હત્થુ નિયગુણ-કડપ્પહ

જગુ ઝંપિઉ અવજસિણ

વસિણ વિહિય સન્નિહિય અપ્પહ.

દૂરહ વારિઉ ભદુ તિણિ, ઢકિઉ સુગઇદુવારુ,

ઉભયભવુભ્મહદુકપકરુ, કામિઉ જિણ પરદારુ.

• જેણે બન્ને ભવ (આ ભવ અને પરભવ)માં ઉદ્ભટ દુઃખ કરનારી પરદારાને કામિત કરી - ચાહી એણે કુબ કલંકિત કર્યું, માહાત્મ્ય મસળી નાખ્યું - ચૂરો કરી નાખ્યું, સ્વજનોનાં મુખ મલિન કર્યાં, નિજ ગુણસમુહને હાથ દીધો (ધક્કો દઈ બહાર કાઢ્યો, ગલહત્થો દીધો - ઢાંકી દીધો), જગને અપજશથી ઝંખ્યું (ઢાંક્યું), વ્યસનને પોતાની પાસે રાખીને ભદ્ર-કલ્યાણને દૂરથી વાર્યું - રોક્યું, સુગતિનાં દ્વાર ઢાંકી દીધાં. •

આ સાત પદવાળો - સપ્તપદ છંદ તે સમયની રચનામાં બહુ મળે છે. અંતના

બે પદ દોહાના છે.

કડપ્પ - સમૂહ. ઝંપ - ઢાંકવું.

આને મળતો એક શ્લોક સોમપ્રભની જ 'સૂક્તિમુક્તાવલી' ('સિંદૂર પ્રકર-સ્તોત્ર')માં છે :

દત્તસ્તેન જગત્યકીર્તિપટલો ગોત્રે મધીકૂચકં
ચારિત્ર્યસ્ય જલાંજલિર્ગુણગણારામસ્ય દાવાનલઃ ।
સંકેતઃ સકલાપદાં શિવપુરદ્વારે કપાટો દઢઃ
શીલં યેન નિજં વિલુપ્તમખિલં વૈલોક્યચિંતામણિઃ ॥

- કાવ્યમાલા, ગુચ્છક ૭, પૃ.૩૭.

કુલ ૧૪ છંદમાં બાર ભાવનાઓ છે (પૃ.૩૧૧) તેમાંથી ત્રણ નમૂના :

(૩૮) પિઠે માય ભાય સુકલત્તુ પુત્તુ
પહુ પરિયણુ મિત્તુ સણેહજુત્તુ
પહવંતુ ન રકખઠે કોવિ મરણુ
વિણુ ધમ્મહ [ન રકખઠે] કોવિ મરણુ
વિણુ ધમ્મહ અત્તુ ન અત્થિ સરણુ.

• [પિતા, માતા, ભાઈ, સારી સ્ત્રી, પુત્ર, સ્વામી, સેવક, મિત્ર - એ કોઈ સ્નેહયુક્ત ને સમર્થ હોવા છતાં મરણને કોઈ રોકી શકતું નથી. ધર્મ સિવાય બીજું કોઈ મરણને રોકી શકતું નથી. ધર્મ વિના બીજું કોઈ શરણું નથી.] •

રકખઠ - સં.રક્ષાતિ, રક્ષા કરે છે, બચાવે છે.

[‘ન રકખઠ’ એટલે ‘રક્ષણ કરતું નથી’ એ તો અસંગત થાય તેથી ‘રકખઠ’ એટલે ‘રાખે, રોકે’ એવો અર્થ લેવો જોઈએ એમ લાગે છે. અન્ય શબ્દોના અર્થ અનુવાદમાં લઈ લીધા છે.]

(૩૯) રાયા વિ રંકુ સયણો વિ સત્તુ
જણઓ વિ તણઉ જણણિ વિ કલત્તુ,
ઇહ હોઇ નડ-વ્વ કુકમ્મવંતુ
સંસારરંગિ બહુરૂવુ જંતુ.

• [કુકર્મવંત જીવ આ સંસારરૂપી રંગભૂમિ પર, નટની પેઠે રાજા તેમ રંક, સ્વજન તેમ શત્રુ, પિતા તેમ પુત્ર, માતા તેમ પત્ની - એમ બહુ રૂપ ધરે છે.] •

(૪૦) એકલ્લઉ પાવઠે જીવુ જમ્મુ
એકલ્લઉ મરઠે વિઢત્ત કમ્મ,
એકલ્લઉ પરભવિ સહઠે દુકખુ
એકલ્લઉ ધમ્મિણ લહઠે મુકખુ.

• [જીવ એકલો જન્મ પામે છે, એકલો કર્મ અર્જિત કરીને મરણ

પામે છે, એકલો પરભવમાં દુઃખ સહે છે અને એકલો ધર્મથી મોક્ષ મેળવે છે.] •

વસંતવર્ણનના છંદ પાંચ, તેમાંથી એક નમૂનો (પૃ.૩૫૦-૫૧) :

(૪૧) જહિં રત સહહિં કુસુમિય પલાસ નં કુટ્ટેઠ પહિયગણ-હિયમાસ,
સહયારિહિ રેહહિ મંજરીઓ નં મયણ-જલણ-જાલાવલીઓ.

• જ્યાં કુસુમિત રક્ત પલાસ સોહે છે જાણે કે પથિકગણ(ના) હૃદયનું માંસ ફૂટે છે; સહકારો(આંબા)માં મંજરીઓ વિરાજે છે જાણે કે મદન(રૂપી) જ્વલન(અગ્નિ)ની જ્વાલાવલીઓ. •

સહહિં - જુઓ ક.૧૦ તથા ૨૨.

ગ્રીષ્મવર્ણનના છંદ ચાર, તેમાંથી એક નમૂનો (પૃ.૧૭૮) :

• (૪૨) જહિં દુટ્ટઠ નરિંદુ વ સયલુ ભુવણુ, પરિપીડઠ તિવ્વ કરેહિં તવણુ,
જહિં દૂહવ મહિલ વ જણસમગ્ગ, સંતાવઠ લૂય સરીરલગ્ગ

• જ્યાં તપન - સૂર્ય તીવ્ર કરોથી - કિરણોથી દુષ્ટ નરેંદ્રની પેઠે સકલ ભુવનને પીડે છે, [જ્યાં કભારજાની જેમ લૂ સૌ લોકોના શરીરે લાગીને સંતાપે છે,]

કર - રાજના કર તેમજ કિરણ.

પૃ.૪૨૩થી ૪૩૭ પર જીવમન:કરણસંલાપ છે તેમાં છંદ ૧-૨, ૪-૨૭, ૨૯-૩૦, ૪૭, ૫૧-૫૨, ૫૪-૫૯, ૬૧, ૬૪-૬૫, ૬૭-૧૦૪ એ બધા અપભ્રંશમાં છે, બાકીના પ્રાકૃતમાં છે. કવિ સિદ્ધપાલે જીવ, મન અને ઈંદ્રિયોની વાતચીત રાજા કુમારપાલને સંભળાવી છે. દેહ નામના પટ્ટણ(નગર)માં આત્મા રાજા, બુદ્ધિ મહાદેવી, મન મહામંત્રી, અને ફરિસણ (સ્પર્શ), રસણ (રસ), ગ્ધાણ (ઘ્રાણ), લોચણ (લોચન), સવણ (શ્રવણ) એ પાંચ પ્રધાન એમ કથા ચાલે છે. તેમાંથી ત્રણ નમૂના આપીએ છીએ :

(૪૩) જં તિલુત્તમ-રૂવ-વકિખતુ

ખણ બંભુ ચઉમુહુ હુઉ

ધરઠ ગોરિ અદ્ધંગિ સંકરુ,

કંદપ્પપરવસુ ચલણ

જં પિયાઠ પણમઠ પુરંદરુ

જં કેસવ નચ્યાવિઉ, ગોઠંગણિ ગોવીહિં,

ઈદ્ધિયવગ્ગહ વિષ્કરિઓ, તં વન્નિયહ કઠહિં.

૬૧

• તિલોત્તમાના રૂપથી વ્યાક્ષિત - વ્યાકુલ થયેલા બ્રહ્મા ચતુર્મુખ થયા, શંકર ગૌરીને અર્ધાંગમાં ધરે - ધારણ કરે છે, કંદર્પને પરવશ એવો પુરંદર પ્રિયાનાં ચરણોને પ્રણમે છે, કેશવ ગોષ્ઠના આંગણે ગોપીઓથી નચાયો - ઈદ્ધિયવર્ગનાં આ જે વિસ્ફુરિત તે કવિઓથી વર્ણવાય છે. •

(૪૪) વાલત્તણુ અસુઇ-વિવિત્ત-દેહુ
દુહકર દંસણુગ્ગમ કન્નવેહુ,
ચિતંતહ સવ્વ વિવેયરહિઉ
મહ હિયઉ હોઇ ઉક્કપસહિઉ. ૮૫

• બાલકપણું, અશુચિ (પદાર્થોથી) વિલિપ્ત દેહ, દુઃખકર દશન એટલે દાંતોનો ઉદ્દગમ, કર્ણવેધ - આ સર્વને ચિંતવતું વિવેકરહિત (એવું) મારું હૈયું ઉત્કંપવાળું થાય છે. •

(૪૫) ઇસા-વિસાય-ભય-મોહ-માય
મય-કોહ-લોહ-વમ્મહ-પમાય,
મહ સગ્ગગયસ્સ વિ પિટ્ઠિઠ લગ્ગ
વવહરય જેવ રિણિઅહ સમગ્ગ. ૮૭

• ઇર્ષા, વિષાદ, ભય, મોહ, માયા, મદ, ક્રોધ, લોભ, મન્મથ, પ્રમાદ એ મારા સ્વર્ગગતના પણ પીઠ પર લાગેલા છે, જેમ વ્યવહારી (લેણદાર) બધા ઋણી (કરજદાર)ની પીઠે લાગેલા હોય તેમ.

પૃષ્ઠ ૪૪૩-૪૬૧ પર સ્થૂલિભદ્ર કથા છે તેમાં ૧-૪, ૧[૭?]-૧૪, ૨૩-૨૫, ૩૧-૩૨, ૩૪-૩૮, ૪૦-૪૫, ૪૬-૬૨, ૬૪-૬૬, ૬૮-૮૨, ૮૪, ૮૪, ૮૭-૮૮, ૧૦૦, ૧૦૧-૧૦૫ છંદો અપભ્રંશમાં છે, બીજા પ્રાકૃતમાં છે. પાડલિપુત્તના રાજા નવમા નંદનો મંત્રી સગડાલ (શકટાર) હતો, તેણે કોઈ રીતે પોતાની શ્રુતધર કન્યાઓની સહાયતાથી વરરુચિને નવી કવિતાઓ સંભળાવી નંદ પાસેથી ધન મેળવતો બંધ કર્યો હતો. વરરુચિનું ગંગા પાસેથી દીનાર મેળવવાનું ચેટક, નંદનો સગડાલ પર ક્રોધ, સગડાલના પુત્ર સિરિયે (શ્રીયકે) પિતાને મારવો, સિરિયના મોટાભાઈ સ્થૂલિભદ્રનો કોશા નામની વેશ્યા સાથે પ્રેમ, સ્થૂલિભદ્રનું શ્રમણ થવું, તે શ્રમણનું કોશાને ત્યાં જઈ સંયમથી રહેવું વગેરે વર્ણન ઘણું સુંદર છે. તેમાંથી ૬ નમૂના લીધા છે :

(૪૬) જસુ વયણ વિણિજિજઉ નં સસંકુ, અપ્પાહ નિસિહિ દંસઇ સસંકુ,
જસુ નયણકંતિ જિય લજ્જભરિણ, વણવાસુ પવત્રય નાઇ હરિણ. ૮

• જેના વદનથી વિનિર્જિત - જિતાયેલો જાણે શશાંક (ચંદ્ર) પોતાને નિશામાં - રાત્રિમાં સશંક [ભયભીત] દેખાડે છે, જેની નયનકાંતિથી જિતાયેલો હરિણ જાણે લજ્જાભરથી વનવાસ પામે છે - સેવે છે. •

(૪૭) નંદુ જંપઇ પઢઇ પરકવ્વ
કહ એસ વરરુઇ સુકઇ
કહઇ મંતિ મહ ધૂય સત્ત વિ,
એયાઈ કવ્વાઈ
પહુ પઢઈ બાલાઉ હુંત વિ.
તત્થ તુમ્હ નરનાહ જઇ, મણિ વટ્ટઇ સંદેહુ,

તાઉ પઢંતિય કોઉગેણ, તા તુમ્હેં નિસુણેહુ, ૩૨

• નંદ કહે છે, 'આ સુકવિ વરરુચિ બીજાનું કાવ્ય બોલે છે તે કેવી રીતે ?' મંત્રી કહે છે, 'મારી પુત્રીઓ બાલા હોવા છતાં પણ આ સાતેય કાવ્યોને, પ્રભુ ! બોલે છે. તમો નરનાથને જો મનમાં સંદેહ હોય તો તેમને એ કાવ્યો બોલતી તમે સાંભળો.' •

કન્યાઓમાં પહેલી એક વાર સાંભળી, બીજી બે વાર એમ સાતમી સાત વાર સાંભળી શ્લોક કંઠસ્થ કરી લેતી હતી. વરરુચિએ નવો શ્લોક બોલતાં જ પહેલી કંઠસ્થ કરીને બોલી જતી. આમ બે વાર સાંભળી બીજી બોલી જતી ઇત્યાદિ. પછી નંદે કુપિત થઈ વરરુચિને કાઢી મૂક્યો.

(૪૮) ખિવિવિ સંજિહિં સલિલ દીણાર

ગોસગ્ગિ સુરસરિ થુણઇ

હણઇ જંતસંચારુ પાઇણ,

ઉચ્છિલિવિ તે વિ વરરુઇહિં

ચડહિં હત્થિ તેણ ઘાઇણ.

લોઉ પઈપઇ વરરુઇહ, ગંગ પસન્નિય દેઇ,

મુણિવિ નંદુ વુતંતુ ઇહુ, સયડાલસ્સ કહેઇ. ૩૫

• સાંજે જલમાં દીનાર ફેંકીને સવારમાં ગંગાની સ્તુતિ કરે છે અને પગથી યંત્રને ગતિ કરાવે છે. - હલાવે છે. એ પ્રહારથી પેલા દીનાર વરરુચિના હાથમાં ચરે છે. લોકો કહે છે કે ગંગા પ્રસન્ન થઈને (દીનાર) આપે છે. આ વૃત્તાંત જાણીને નંદ સગડાલને કહે છે. •

ખિવિવિ - સં.ક્ષિપ્. ગોસગ્ગ - સં.ગોસર્ગ, સવાર. થુણઇ - સં.સ્તુ (સ્તુતિ કરવી). 'હુ' (હોમ કરવો) ધાતુ 'નુ'વાળી અર્થાત્ પાંચમા ગણની પણ માનવી જોઈએ. પુરાણો તથા પદ્ધતિઓમાં 'હુનેત્' અને 'હુનુયાત્' આવે છે. (તુલસીદાસના રામચરિતમાનસમાં - 'હુને અનલ મંહ વાર બહુ'). 'કૃ'નું કૃણોતિ વેદમાં તથા 'કુણઇ' પ્રાકૃતમાં આવે છે. ['સ્તુ' ધાતુ પણ આવી માનવી જોઈએ એમ સૂચન લાગે છે.]

આ પછી શકટારે પઢાવેલા માણસ મોકલી વરરુચિને સાયંકાલે નદીમાં દીનાર રાખતો જોઈ લીધો. પોતે તે કઢાવી લીધી. સવારે નંદની સમક્ષ વરરુચિએ ઘણી સ્તુતિ કરી અને યંત્ર ચલાવ્યું. પણ કંઈ ન મળ્યું.

(૪૯) કોશાએ વિચાર્યું કે શ્રમણ મારા અનુરાગમાં એટલો મગ્ન છે.તો તેને સુમાર્ગમાં લગાવું. તેણે કહ્યું કે મને 'ધમ્મલાભુ'થી શું સર્ચું, 'દમ્મુલાભુ' (દામ-લાભ) જોઈએ. તેણે પૂછ્યું 'કેટલા ?' કોશાએ લાખ માગ્યાં.

તીઇ વુતઇ સો સનિવ્વેઉ

મા ખિજ્જસિ કિંચિ તુહં

ઝત્તિ વચ્ચ નેવાલમંડલુ,

તહં દેઇ સાવઉ નિવઇ

લક્ષ્મુ મુદ્ધુ સાહુસ્સ કંબલુ.

સો તહિં પત્તઉ દિટ્ઠુ નિવુ, દિનઇ કંબલ તેણ,

તં ગોવિવિ દંડય તલઇ, તો વાહુડિઉ જવેણ. ૮૯

• દુઃખી થતા તેને તેનાથી (કોશાથી) કહેવામાં આવ્યું, 'તું જરા પણ દુઃખી ન થા. ઝટ નેપાળ દેશમાં જા. ત્યાં શ્રાવક નૃપતિ લાખના મૂલ્યનું સાધુનું કંબલ આપે છે.' તે ત્યાં પહોંચ્યો, નૃપને દીઠો - મળ્યો. એણે કંબલ આપ્યું. એને દંડ તળે છુપાવીને ત્યાંથી વેગથી પાછો ફર્યો. •

વૃત્ત - સં.ઉક્ત. વચ્ચ - સં.વ્રજ. વાહુડિઉ - સં.વ્યાદુટિત.

માર્ગમાં ચોર મળ્યા, જેમને લાખ દીનારો મળવાના શકુન થયા હતા.

(૫૦) તો મુક્કઉ ગઈ દિતુ તિણ, કંબલુ કોસહિ હથ,

સો પેચ્છંતહ તીઇ તસુ, ખિતુ ખાલિ અપસત્થિ. ૯૧

• પછી ચોરોએ મુક્ત કર્યો ત્યારે જઈને કોશાના હાથમાં કંબલ આપ્યું. તે જોતાં તેણે (કોશાએ) એને ગંદી ખાળમાં ફેંક્યું. •

પેચ્છંત - સં.પ્રેક્ષત્.

(૫૧) સમણુ દુમ્મણુ ભણઇ તો એઉ,

બહુમુદ્ધુ કંબલરયણુ

કીસ કોસિ પઈ કખાલિ ખિત્તઉ,

દેસંતરિ પરિભમેવિ

મઈ ભહંત દુકખેણ પત્તઉ.

કોણ ભણઈ મહાપુરિસ, તુહું કંબલુ સોએસિ,

જં દુલ્લહુ સંજમ-ખણુ, હારિસ તં ન મુણેસિ. ૯૨

• ત્યારે શ્રમણ દુર્મન [ઉદ્દિગ્ન] થઈને કહે છે, 'આ બહુમૂલ્ય કંબલરત્ન, શા માટે, કોશા ! તે ખાળમાં ફેંક્યું ? દેશાંતરમાં પરિભ્રમણ કરી મેં મહાદુઃખથી, પ્રાપ્ત કર્યું હતું.' કોશા કહે છે, 'મહાપુરુષ ! તું કંબલ(નો) મોટો વિચાર કરે છે પણ જે દુર્લભ સંયમ(ની) ક્ષણ તું હારી ગયો છું તે જાણતો નથી.' •

મુણ - જાણવું, જુઓ ક.૩૫.

પૃષ્ઠ ૪૭૧-૭૨, આઠ છપ્પય માગધોએ ગાયા છે કે જેને સાંભળી પ્રાતઃકાલે કુમારપાલ રાજા જાગતો હતો. તેમાંથી એક નમૂના તરીકે અહીં આપી તેનું વર્તમાન ગુજરાતી અનુસાર અક્ષરાંતર કરવામાં આવે છે. એમ પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે કે જૂની કવિતાથી સોમપ્રભની કવિતા કિલચ છે તથા તેના નમૂનાઓથી પાઠકોને પણ તેમ જણાયું હશે. આ કવિતા હિંદીમાં ડિંગલ કવિતા જેને કહે છે તે જાતની છે અને 'પૃથ્વીરાજ રાસા'ના કલ્પિત સમયથી કેટલાંક વર્ષો પહેલાંની વાત છે. આમાં સર્વ

સંસ્કૃતના તત્સમ છે. અધિક કઠિન નથી.

(૫૨) ગયણમગ્ગસંલગ્ગલોલકલ્લોલપરંપરુ
 નિક્કરુણુક્કડનક્કચક્કચંકમણદ્ધુલંકરુ,
 ઉચ્છલંતગુરુપુચ્છમચ્છરિંછોલિનિરંતરુ
 વિલસમાણજાલાજડાલવડવાનલદ્ધુત્તરુ,
 આવત્તસયાયલુ જલહિ લહુ ગોપઉ જિમ્વ તે નિત્થરહિ,
 નીસેસવસનગણનિક્કવણુ પાસનાહુ જે સંભરહિ.

- ગગન-માર્ગ-સંલગ્ન-લોલ-કલ્લોલ-પરંપર,
 નિક્કરુણુપોત્કટ-નક-ચક-ચંકમણ-દ્ધુખંકર,
 ઊછળંત-ગુરુ-પુચ્છ-મત્સ્ય-રિંછોલિ-નિરંતર,
 વિલસમાન-જવાલા-જટાલ-વડવાનલ-દ્ધુસ્તર,
 આવર્ત-શતાકુલ જલધિ લઘુ ગોપદ જેમ તે નિસ્તરે,
 નિ:શેષ-વ્યસન-નિ:સ્થાપન પાર્શ્વનાથ જે સંભરે.

[જેનાં ચંચળ મોજાંઓની પરંપરા ગગનમાર્ગ સુધી પહોંચે છે, જે નિર્દય અને ઉત્કટ મગરસમૂહોના ફરવાથી દુ:ખકર છે, જેમાં મોટાં પુચ્છવાળાં મત્સ્યોની પંક્તિઓ નિરંતર ઊછળી રહી છે, જે વિલસતી જવાલાઓની જટાવાળા વડવાનલને કારણે તરવો મુશ્કેલ છે, એવા સેંકડો આવર્તોવાળા જલધિને, પીડાઓને સંપૂર્ણપણે મિટાડનાર પાર્શ્વનાથનું જે સ્મરણ કરે તે નાનકડા ગાયપગલાની જેમ તરી જાય છે.] •

રિંછોલિ - પંક્તિ (દેશી). નિક્કવણુ - સં.નિ:સ્થાપન, વિતાડનાર, સમાપ્ત કરનાર.
 નીઠ જવું - વીતવું (મારવાડી). સંભરહિ - સંભરવું, સંભારવું, સાંભરવું. મરાઠીમાં સંભાલના, પંજાબીમાં સુમ્બાલના - યાદ કરવું.

[આ બે પ્રકરણોમાં રજૂ થયેલાં અપભ્રંશ પદ્યો આસ્કોર્ફના પુસ્તક '૩૨ કુમારપાલપ્રતિબોધ'(૧૯૨૮)માં જર્મન અનુવાદ, વ્યાકરણ, શબ્દકોશ આદિ સાથે પ્રાપ્ત છે.]

વિભાગ ૫ : મેરુતુંગસૂરિનો ‘પ્રબંધચિંતામણિ’

પ્રકરણ ૧ : ‘પ્રબંધચિંતામણિ’

૨૨૦. આ નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ જૈનાચાર્ય મેરુતુંગે સંવત્ ૧૩૬૧માં કાઠિયાવાડના વઢવાણમાં રચ્યો. મુંબઈના ડૉક્ટર પિટર્સનના શાસ્ત્રી દીનાનાથ રામચન્દ્રે મુંબઈમાં સં. ૧૯૪૪માં કોઈ હસ્તલિખિત પ્રતિઓ સાથે મેળવી તેનું મૂલ છપાવ્યું તે હાલ દુષ્પ્રાપ્ય છે. તેમણે તેની વર્ધિત આવૃત્તિનું ગુજરાતી ભાષાંતર પણ છપાવ્યું છે. સન ૧૯૦૧માં ટોનીએ વળી કોઈ મૂલ પ્રતિઓની સહાય લઈ તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ છપાવ્યો છે. આમાં કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રબંધો યા કિસ્સા છે. શ્રીયુત ચન્દ્રધરશર્મા ગુલેરી બી. એ. વિશેષમાં કથે છે કે “કેટલીક બાબતમાં તે ‘ભોજપ્રબંધ’ની ઢબવાળું પુસ્તક છે. જૈન ધાર્મિક સાહિત્યમાં પોતાના મતની ‘પ્રભાવના’ વધારવા માટેના કિસ્સાઓનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે. જૈન ધર્મોપદેશક પોતાના સાધુ તથા શ્રાવક શિષ્યોના મનોવિનોદ અને ઉપદેશ માટે કંઈક કથાઓ કહ્યાં કરે છે કે જે પૌરાણિક, ઐતિહાસિક યા અર્ધ-ઐતિહાસિક હોય છે. આ કથાઓના કેટલાય સંગ્રહગ્રંથ છે કે જેમાં પુરાણા કવિઓની રચના, નવા કવિઓનાં નામ, પુરાણા રાજાઓનાં કર્તવ્ય, નવાનાં નામ, વિક્રમાદિત્ય પણ જૈન, સાલિવાહન પણ જૈન, વરાહમિહિર પણ જૈન, બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો અને અન્ય શાખા-સંપ્રદાયોના વિદ્વાનોનો પોતાના આચાર્યોથી પરાજય વગેરે બાબતો રહે છે કે જે વર્તમાન દૈનિકી ઐતિહાસિક કહી શકાતી નથી. કિંતુ તે સમયના હિન્દુ ગ્રંથ પણ એવા જ છે. તેમાં જો જોવામાં આવે તો ઐતિહાસિક તત્ત્વની ઉપેક્ષા જૈનો કરતાં વધારે કરવામાં આવી છે. આથી કેવલ જૈનોને ઉપાલંબ આપી શકાતો નથી. આટલું છતાં પણ જૈન વિદ્વાનોએ ઇતિહાસ પ્રત્યે રુચિ રાખ્યાનાં તથા તેની મૂલ ભીંતનો આધાર ન છોડ્યાનાં પ્રમાણ મળે છે. એમ તો સમ્રાટ અશોકની ધર્મલિપિના શબ્દોમાં ‘આત્મપાખંડે પૂજા પરપાખંડે ગહ્યાં’ સહુ બતાવે છે.”

૨૨૧. સં. ૧૩૬૧નો સમય પૃથ્વીરાજ અને તેના રાસના કલ્પિત કર્તા ચન્દ્રના સમય (સં. ૧૨૫૦)થી ૧૧૦ વર્ષ પછી છે. તે સમયની પ્રચલિત ભાષાકવિતા અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય છે. સં. ૧૩૬૧માં મેરુતુંગે આ ‘પ્રબંધચિંતામણિ’નો સંગ્રહ કર્યો છે. કોઈ પણ ઉદ્ધૃત કવિતા તેમણે પોતે રચી નથી. કથાઓમાં પ્રસંગપ્રસંગે જે કવિતા તેમણે આપી છે તે અવશ્ય તેનાથી જૂની છે. કેટલી જૂની છે તેનો વધારેમાં વધારે સમય તો સ્થિર કરી શકાતો નથી, પરંતુ ‘પ્રબંધચિંતામણિ’ની રચનાનો સમય તેનો નીચામાં નીચો ઉપલબ્ધિ કાલ અવશ્ય છે. તેનાથી પચાસ-સાઠ વર્ષ પહેલાં કવિતા લોકકથાઓમાં પ્રચલિત હોય યા આવા ઘસાયેલા સિક્કા જો સો-બસો વર્ષ જૂના પણ હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

૨૨૨. કેટલાક દોહા એવા છે કે જે ધારના પ્રસિદ્ધ રાજા ભોજના કાકા મુંજના

નામના છે અને તેના બનાવેલા કહેવામાં આવ્યા છે. એક દોહો ગોપાલ નામની વ્યક્તિએ ભોજને કહેલો હતો. બે દોહા ચારણોએ હેમચન્દ્રને સંભળાવ્યા હતા; કેટલાક નવઘણ રાજાના મરસિયા (રાજિયા) છે. સં. ૧૩૬૧ના લખેલા ઇતિહાસ અનુસાર તે તે-તે સમયના છે. આ કવિતાઓને શાસ્ત્રીએ માગધી અને ટોનીએ પ્રાકૃત જણાવી છે.

૨૨૩. સેવેલે ગણિતથી સિદ્ધ કર્યું છે (રો. એ. સો. જર્નલ, જુલાઈ ૧૯૨૦, પૃ. ૩૩૭ આદિ) કે ગુજરાતના ચાવડા રાજાઓના સંવત્ આદિ, મેરુતુંગે અશુદ્ધ લખ્યા છે અને મિતિ, વાર, નક્ષત્ર, લગ્ન સર્વમાં ગડબડ છે, તેનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય કંઈ નથી. જૂની ઘટનાઓના સંબંધમાં ગમે તેટલી ઐતિહાસિક ગડબડ હોય, પણ પોતાના નજીકના કાલની ઘટનાઓ તો મેરુતુંગે જ્યાં સુધી તે પ્રબંધની પુષ્ટિ કરી શકે છે ત્યાં સુધી પ્રામાણિક લખી છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ, હેમચન્દ્ર, વસ્તુપાલ, તેજપાલનો કાળ ગુજરાતમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની વિદ્યા તથા જૈન ધર્મના પ્રચારનો સુવર્ણયુગ હતો. ભોજના સમયમાં ધારામાં જે વિદ્યા અને વિદ્વાનોની જ્યોતિ યમકી હતી તે બસો-અઢીસો વર્ષ પછી પશ્ચિમ ગુજરાતમાં પણ દેદીપ્યમાન થઈ. તે સમયની વાતો જૈનોના ગૌરવની છે અને તેની સંરક્ષા તેમણે ઘણી સાવધાનીથી કરી છે.

[દોહાઓ મુંજના રચેલા હોવાની સંભાવના ઓછી છે.

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીએ સંશોધિત આવૃત્તિ તથા ગુજરાતી ભાષાન્તર દ્વારા ગુજરાતી સભા, મુંબઈ તરફથી અનુક્રમે ઈ.સ. ૧૯૩૨ અને ૧૯૩૨માં પ્રગટ થયેલ છે. આ પછી મુનિ જિનવિજય સંપાદિત 'પ્રબંધચિંતામણિ' સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળામાં ઈ.સ. ૧૯૩૩માં પ્રગટ થયેલ છે, જેનો પાઠ વધુ પરિશુદ્ધ છે.]

પ્રકરણ ૨ : તે સમયની જૈન સંસ્કૃત

૨૨૪. 'પ્રબંધચિંતામણિ'નો જે અનુવાદ ગુજરાતીમાં થયો છે, તેના કરતાં ઘણો સારો અનુવાદ થવાની જરૂર છે કે જેમાં ઐતિહાસિક અને શાબ્દિક ટિપ્પણીઓ હોય. આ ગ્રંથની ભાષા સંસ્કૃત છે, પરંતુ તે સંસ્કૃત પણ દેશભાષાઓની ઉત્પત્તિ અને વિકાસને સમજવામાં ઉપયોગી છે. તે સમયની 'જૈન સંસ્કૃત'માં એક મનોહારિતા એ છે કે જૈન લેખક ગુજરાતી યા દેશભાષામાં વિચાર કરતો ને સંસ્કૃતમાં લખતો. પરિશિષ્ટ પર્વ (૧-૭૫)માં હેમચન્દ્રજી લખે છે કે 'સ કાલં યદિ કુર્વોત કો (કો) લભેત તત્તો ગતિમ્' - આમાં મરવાના અર્થમાં 'કાલ કરવો' એ સંસ્કૃત રૂઢિપ્રયોગ નથી પણ દેશભાષાનો છે. અણિશુદ્ધ સંસ્કૃતના પ્રેમી આને બર્બર સંસ્કૃત કહે પરંતુ આ જીવિત સંસ્કૃત છે. તેમાં ભાષાપણું છે. એ તો રુચિની વાત છે : કોઈને કાશ્મીરની કોતરણીના કામવાળો અખરોટના લાકડાનો સારા ઢંગનો તખતો સારો લાગે ને કોઈને લીલા કૂંપળોથી ભરેલી વાંકી ટહની. નીચે કેટલાક શબ્દો અને વાક્ય આવી સંસ્કૃતનાં આપવામાં આવે છે. જેના પર * આવું ચિહ્ન છે તે અન્યત્ર શિલાલેખો, કાવ્યો

વગેરેમાં જોવામાં આવેલ છે.

છુમવાનુ - છૂએલા.

*ઉચ્છીર્ષક - તકિયા, ઓસીસા, (રાજસ્થાની, બાણની 'કાદમ્બરી').

કરવડી - બે હાથ ભેગા કરી પાણી પીવા માટે પાત્ર જેવું બનાવવું (કરપુટી).

ધવલગૃહ - પ્રધાન મહેલ. 'ધવલ' એટલે જે જાતિમાં ઉત્તમ હોય તે, દેશી શબ્દ છે.

(હેમચન્દ્ર, દેશીનામમાલા, ૫-૫૭.) તુલસીદાસજીના 'ધવલધામ'નો આ અર્થ છે, સફેદ મહેલ નહીં.

સર્વાવસર - રાજાનું સર્વથી મળવું, દીવાનેઆમ.

રાજપાટિકા - રાજમાર્ગ.

*ધર્મવહિકા - (ધર્મના લેખની) વહી, ચોપડો.

છુટ્ટિત: - છૂટ્યો.

ઝોલિકા - ઝોલી (જો 'ઝોલિકા' સંસ્કૃતમાં રૂઢ ન હોય તો આ પણ દેશી શબ્દ છે.

હેમચન્દ્ર, દેશીનામમાલા, ૩-૧૫૬)

ધાટીપ્રપાત - ધાડુ પાડવું, ધાડ પાડવી.

*પંચકુલ - પંચોલી, રાજકર્મચારી. (ના.પ્ર. પત્રિકા, ભાગ ૧, સંખ્યા ૨, પૃષ્ઠ ૮૩૪)

ઉદ્ગ્રાહણક - [ઉઘરાવનાર], ઉદ્ગ્રાહ્ય - [ઉઘરાવી], ઉદ્ગ્રાહિત - [ઉઘરાવેલું].

નિરુદ્ધ - (અમુક કાલથી) લઈને, લગાડીને, જ્યાં સુધી.

વહમાન - ચાલતો ('સિંહલગ્ને વહમાને').

ન્યુંછન - નોંછાવર.

નૃપતે: ક: સમય: - મહારાજ શું કામ કરી રહ્યા છો ? કેવો અવસર છે ?

ગુરુદર - તમ્બુ.

*વસહિકા - મંદિર (ના.પ્ર. પત્રિકા, ૧-૨, પૃ. ૪૫૦).

ચિન્તાયક - સંભાળનાર, રખેવાળ.

*દવરક, કટીદવરક: - દોરો, કંદોરો ('ડોર: કટિસૂત્ર' - 'હર્ષચરિત'ની ટીકા).

*રસવતી - રસોઈ.

યમલપત્ર - (રાજાઓના પોતપોતામાં) પત્ર.

ભેટિત: - ભેટ્યા, મળ્યા.

પાદોડવધાર્યતાં - પધારો.

*ખત્તક - ગોખલો.

મદનપટ્ટિકા - મીણની પટ્ટી. 'મૈણ' (એટલે મીણ)નું સંસ્કૃત કરેલું 'મદન'.

કચ્ચોલક - કચ્ચોળું (ગુ.), કચ્ચોલા, કચ્ચોલી (રાજસ્થાની). સરખાવો આનંધનજીનું

'નિશદિન જોઉં તારી વાટડી' એ પદમાંનું.

જીર્ણમંચાધિરૂઢ: - તૂટેલી ખાટ પર પડેલા (કોધમાં).

સવાહટિકો ઘટ: - વાટકા સહિત ઘડો. 'વાટકો' એ શબ્દ કાઠિયાવાડમાં અમુક પાત્ર

માટે વપરાય છે.

હક્કિતઃ - બોલાવેલો, સંબોધિત, હાક મારેલો.

કામુક - કામ કરનાર નોકર, (પંજાબીમાં 'કામ્મા', મારવાડીમાં 'કામેતી', 'કાર્મ' - 'હર્ષચરિત').

છિમ્પિકા - છીંપી (વસ્ત્ર રંગનારી જાત).

નિજતનક ગૃહ - પોતાનું ઘર. ('તણા' યા 'તણું' યા 'તણી' - મારવાડી-ગુજરાતી, 'કા'.)

વ્યાઘુટન્તી - [પાછી ફરતી]. (મારવાડી 'બાવડના', પંજાબી 'બૌઢના')

વ્યાઘુટિતું - [પાછા ફરવાને].

વલિતઃ - વળ્યો, પાછો ફર્યો.

વાસણ - વાસણ, રૂપિયાની થેલી. 'વાસણી' 'વાંસળી' - આ કાઠિયાવાડમાં વપરાય છે ને કેડે આવી વાંસળી બંધાતી.

વિહંગિકા - કાવડ.

*કાર્મણ - કામણ, જાદુ કરવું, ('કામણ' - મારવાડી).

ઉત્તેજિતં નિર્માય - ઉત્તેજિત કરાવી, નિશો ચડાવી.

સંગ્રહણી - વેશ્યા.

*પટ્ટકિલ - પટેલ, પટ્ટક (જિલ્લો)નો પ્રબંધક.

સેજવાલી - પાલખી.

સ્થાપનિકા - ગીરો રાખવું તે, ઘરાણે રાખવું.

સમારોપયત્ - સોંપી દીધું.

પાદૌ ત્યજસિ - પગ તજે છે, છોડે છે, ડરી ભાગે છે.

પોત - વસ્ત્ર, (મારવાડી 'પોતિયા').

આરાત્રિકમુત્તાર્ય - આરતી ઉતારીને.

તત્પટ્ટકં વિપાટ્ય મુમોચ - પટ્ટો ફાડી (રાજ કરી) મૂકી દીધું.

*મારિ - મારવું તે. અમારિ - અભય, ન મારવું તે.

યુગલિકા - ટપાલની ચિક્કી (હલકારા બે સાથે દોડે છે - ટોની).

શકુનં ભરિતં વિધેહિ - શકુન ભરો, શકુન લ્યો.

પાષાણસત્કજાતીય - 'સત્ક' એટલે હિન્દી 'કા'.

*કારાપક - કરાવનાર.

*તાપિકા - તવી, કડાઈ, તપેલી. 'તાપકોહપૂપાદિકરણસ્થાનં તાપિકા કાકપાલિકા યત્ર તૈલાદિના ભક્ષ્યાઃ પચ્યન્તે' - 'હર્ષચરિત' પર 'સંકેત' ટીકા.

વમા - બાપ (જુઓ આગળ ક.૧૧).

ચતુઃસર - ચોસર, એક જાતનો ફૂલનો હાર.

ફુલાવચિષ્વસિ - ફુલાવશે, ફૂલ ઉપજાવશે.

●કર્તુ લગ્ન: - કરવા લાગ્યો.

૨૨૫. ધાતુઓની અનંતતા, આકૃતિગણ અને ઉણાદિના અક્ષયનિધિથી સંપન્ન એવા જે વિદ્વાનો 'મા' ધાતુથી 'ડિયાં', 'ડુલક', 'ડૌલાના' પ્રત્યય બનાવી 'મિયાં', 'મુલક', 'મૌલાના' સિદ્ધ કરી લે છે અથવા અમારા આચાર્યદેશીય સુગૃહીતનામા સર્વતંત્ર સતીર્થ કે જે 'જયો જયશીલૌ ઉરૂ યસ્યા: સા જયોરૂ: - જોરૂ' (સ્ત્રી) બનાવે છે તે હિન્દી વિદ્વાનોને આ ઉદાહરણોમાં કંઈ ચમત્કાર નહીં જણાય, પરંતુ આ દેશી ભાષાથી અતલગ સંબંધ ધરાવતાં સંસ્કૃતનાં ઉદાહરણો છે. ગમે તેટલું બાંધો, પણ જલ તો નીચી બાજુ તરફ ઢળે છે. દેશી શબ્દ અને વાગધારા સંસ્કૃત માટે અભડાયેલી નહોતી. સંસ્કૃતમાં એટલી સમજ હતી કે તેને તે પોતાનાં બનાવી લેતી.

૨૨૬. 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં એક જગ્યાએ 'આશિષ' શબ્દ અકારાંત તરીકે ઉપયોગમાં લીધેલ છે ('માતુરાશિષશિખાં કુરિતાઘ' - વસ્તુપાલની રચના, પૃ.૨૬૯). 'જ્ઞાન' પણ તે જ રીતે વપરાયો છે ('સન્નિ હિત જ્ઞાનેન શુણ્ડાદણ્ડે નિહત્ય', પૃ.૧૮૦; 'કુક્કરસ્તુ શુનિ જ્ઞાન ઇતિ વાયસ્પતિ:' - શાસ્ત્રી). જયમંગલસૂરિ 'ચાતુર્યતા' લખી હિન્દી-ગુજરાતીના બેવડા ભાવવાચકનાં બી વાવે છે ('પૌરવનિતાચાતુર્યતા નિર્જિતા', પૃ.૧૫૪).

૨૨૭. કવિ શ્રીપાલે સિદ્ધરાજ જયસિંહના સહસ્રલિંગ સરોવરની પ્રશસ્તિ બનાવી હતી. તેમાં આ શ્લોક પણ હતો કે -

કોશેનાપિ યુતં દલૈરુપચિતં નોચ્છેતુમેતત્ ક્ષમં,
સ્વસ્થાપિ સ્ફુટકણ્ડકવ્યતિકરં પુંસ્ત્વં ચ ધત્તે નહિ ।
એકોપ્યેષ કરોતિ કોશરહિતો નિષ્કણ્ડકં ભૂતલં,
મત્ત્વૈવં કમલા વિહાય કમલં યસ્યાસિમાશિશ્રિયત્ ॥

● કમલમાં કોશ - ડોડી અને મ્યાન - છે, દલ - પાંદડી અને સેના - છે, છતાં પોતાને ફૂટેલા કાંટા - શત્રુઓને ઉખાડી નાખવા સમર્થ નથી, અને તે પુંસ્ત્વ - પુલ્કિંગ (નરજાતિ) અને પુરુષત્વ - ધારણ કરતું નથી.

સિદ્ધરાજ જયસિંહનું ખડ્ગ એકલું, કોશ-મ્યાન વગર, ભૂમંડલને નિષ્કંટક [શત્રુરહિત] કરી દે છે. આથી લક્ષ્મી કમલને છોડીને તેમાં ચાલી આવી. ●

૨૨૮. એમ કહેવાય છે કે આમાં રામચન્દ્ર પંડિતે બે દોષ કાઢ્યા. એક તો 'દલ' શબ્દનો અર્થ 'સેના' ભાષામાં છે પરંતુ સંસ્કૃતમાં નથી, બીજો દોષ એ કે 'કમલ' શબ્દ પુલ્કિંગ અને નપુંસકલિંગ (નરજાતિ ને નાન્યતરજાતિ) બંને છે, હંમેશાં નપુંસક - ક્લીબ નથી. આથી રાજાએ સર્વ પંડિતોને આગ્રહ કરી ('ઉપરુધ્ય') 'દલ' શબ્દને રાજસેનાના અર્થમાં પ્રમાણિત કરાવ્યો. ('દલ'નો સંસ્કૃતમાં 'સેના' અર્થ જયસિંહ અને શ્રીપાલે કરાવ્યો એ કહેવું પૂજાર્થ - માનાર્થ છે, કારણકે સંવત્ ૧૦૮૩ અને ૧૧૦૭ની

વચ્ચે 'ઉદયસુંદરીકથા'ના કર્તા સોરુઢલ કાયસ્થ લખે છે કે 'નનુ કથમસાધ્યોડયમરા-તિરસ્મદ્ દલાનામ્' - ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ, ક.૧૧, પૃ.૪) પરંતુ 'લિંગાનુશાસન'માં 'કમલ'ની જાતિ નિત્ય નપુંસકા નહોતી એનો કોણ નિર્ણય કરે ? આ માટે 'પુંસ્ત્વ ય ધતે ન વા' (પુરુષત્વ ધારણ કરે છે યા નહી) એવો પાઠ બદલાવ્યો. (પ્રબંધચિંતામણિ, પૃ.૧૫૫-૬).

૨૨૮. આ રીતે વિષયાંતર થઈ જવાય છે, પરંતુ આ જૈન સંસ્કૃતની એક વાતની ચર્ચા કર્યા વગર આગળ વધી નથી શકાતું. હિન્દી-ગુજરાતી-મરાઠીમાં ક્રિયાપદોમાં લિંગ જોઈને ઘણા લોક ચોકે છે. 'વહ આતા હૈ, વહ આતી હૈ' (હિન્દી) 'તે આવતી નથી', 'તે આવતી નથી.' (ગુ.) આવો પ્રકાર સંસ્કૃતમાં નથી, લેટિનમાં નથી, તેમ નથી અંગ્રેજી, ફારસી આદિમાં. આથી કેટલાક અન્યભાષાભાષી હિન્દી-ગુજરાતી-મરાઠી શીખતાં ગભરાય છે. ક્રિયાપદોમાં લિંગ આવેલ છે તેનો રોચક ઇતિહાસ છે. ધાતુના શુદ્ધ ક્રિયાવાચક રૂપ (સંસ્કૃત 'તિડન્ત')માં તો લિંગભેદ થતો નથી; ધાતુથી બનનારાં ક્રિયાવાચક વિશેષણો (વર્તમાન યા ભૂતકૃદંત)માં તેના વિશેષણ થવાને કારણે લિંગભેદ થાય છે. હિન્દીમાં કેવલ 'હૈ' ધાતુનું શુદ્ધ રૂપ છે, તેમાં લિંગ નથી અને જે પદ વર્તમાન યા ભૂતકાલ બતાવે છે તે ધાતુ જ વર્તમાન યા ભૂત વિશેષણ છે. 'આતા હૈ' એટલે 'આતા (હુઆ) હૈ', 'આતી હૈ' એટલે 'આતી (હુઇ) હૈ'. 'કરતા હૈ', 'કરતી હૈ', 'આતા થા', 'આતી થી', 'કરતા થા', 'કરતી થી'. સંસ્કૃતમાં 'આયાન્' (આયાન્ત્), 'આયાન્તી', 'કર્વન્' ('કુર્વન્ત્', 'કરન્ત્'), 'કુર્વન્તી' ('કરન્તી'). અવશ્ય આજ્ઞા, વિધિ એ ક્રિયામાં લિંગ નથી, કારણકે એ ધાતુનાં જ રૂપ છે. આ ધાતુજ - વર્તમાન અને ભૂત ધાતુજ - વિશેષણોને ક્રિયાને સ્થાને ઉપયોગમાં લેવાનું ભાષાના વિકાસમાં એક નવો યુગ પ્રકટ કરે છે. વૈદિક સંસ્કૃતમાં ભૂતકાલની ક્રિયાના તિડન્તરૂપ (ધાતુના શુદ્ધ ક્રિયાવાચકરૂપ) જ આવે છે. 'સ ગતઃ', 'તેન કૃતમ્', 'અહં પૃષ્ઠવાન્' આદિ રૂપ ક્રિયા તરીકે વપરાયાં, તેમાં વિશેષણ હોવાને લીધે લિંગભેદ પણ હતો. ભાષામાં ઘણી સરલતા આવી. 'સઃ (સા) ચકાર', 'અકરોત્, અકાર્ષીત્'ને બદલે 'સ કૃતવાન્, સા કૃતવતી, તેન કૃતમ્, તયા કૃતમ્' એથી કામ ચાલવા લાગ્યું. આ ભૂતકાલવાચી ધાતુજ કૃદન્ત(પાસ્ત પાર્ટિસિપલ)ને પછી તે કર્તરિ પ્રયોગ હોય કે કર્મણિ યા ભાવપ્રયોગ હોય, વિશેષણની પેઠે રાખી આગળ 'અસ્તિ' ('હોવું' એ ક્રિયાનું વર્તમાનકાલનું રૂપ)નો અધ્યાહાર રાખી ભૂતકાલનું કામ ચલાવવાતું ગયું. આર્ષ પ્રાકૃતમાં કંઈ ભૂતકાલિક ક્રિયાપદ છે, પછી પ્રાકૃતમાં 'આસી' ('આસીત્', પંજાબી 'સી')ને છોડીને એમ સમજો કે ભૂતકાલિક ક્રિયા રહી નહીં. આ 'ત-વાળાં વિશેષ્યનિદન [વિશેષ્ય-આધારિત] શબ્દોથી કામ ચાલ્યું. આ તો પહેલી સીડી ભાષાની સરલતામાં થઈ. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના રચનાવૈચિત્ર્યમાં આથી ઘણી સહાયતા મળી કે વૈદિક સંસ્કૃતથી પ્રાકૃત અને લૌકિક સંસ્કૃતમાં આવતાં-આવતાં ભૂતકાલિક ક્રિયાનું કામ વિશેષણ આપવા લાગ્યાં. વૈયાકરણોની ભાષામાં 'કૃદભિહિતઆખ્યાત' થઈ ગયું. આ રીતે વર્તમાનકાલની ક્રિયા પણ કેવલ 'અસ્તિ' ('હોવું' એ ધાતુની) રહીને

વર્તમાન ધાતુજ વિશેષણો ક્રિયાપદનું કામ આપવા લાગી જાય એ બીજી સીડી છે કે જે પ્રાકૃતથી અપભ્રંશ યાને પુરાની હિન્દી-ગુજરાતી-મરાઠી આદિ બનવાના સમયે બન્યું. ‘ઉપજઇ, ઉપજૈ’, ‘કરઇ, કરૈ’ - આ તો ધાતુનાં (તિકન્ત - શુદ્ધ ક્રિયાવાચક) રૂપ છે, તેમાં લિંગભેદ નથી. તેનો ‘ઇ’ (યા મુખસુખનો ‘ઐ’) એ સંસ્કૃત ‘તિ’ અને પ્રાકૃત ‘ઇ’ છે, પરંતુ હિન્દીના ‘ઉપજતા હૈ’ (યા ‘ઉપજતી હૈ’), ‘કરતા હૈ’, (યા ‘કરતી હૈ’)માં ‘હૈ’ (અહૈ - અહઇ - અસ્તિ) ધાતુનું રૂપ છે અને પહેલું પદ ‘ઉપજતા’ આદિ વર્તમાન ધાતુમાંથી જન્મેલું વિશેષણ (પ્રેઝન્ટ પાર્ટિસિપલ) છે (ઉત્પદન્ - ઉત્પદન્ત - ઉપજન્ત; ઉત્પદન્તી - ઉપજન્તી - ઉપજતી; કુર્વન્ - કુર્વન્ત - કરન્ત - કરત; કુર્વન્તી - કરન્તી - કરતી). આ વિશેષણના વાસ્તવરૂપના અંતમાં ‘અન્ત્’, ‘અન્તી’ એ જ છે કે જે સંસ્કૃત અને પુરાની હિન્દી બંનેમાં સ્પષ્ટ છે; તેના ‘અત’, ‘અતી’ થઈ જાય છે. ‘કરતો’, ‘ઉપજતો’ એમાં ‘ઓ’ છે તે ‘ઉ’ની જગ્યાએ છે કે જે નરજાતિના કર્તાના એકવચનના ચિહ્ન(સંસ્કૃત ‘સૂ’ અથવા ‘:’)નું અપભ્રંશ છે. ગુજરાતીમાં ‘નથી’ સાથે એટલે નકાર-વાચક વર્તમાન ધાતુજ રૂપમાં આવો પ્રયોગ થાય છે, જેમકે, ‘આવતો નથી’, ‘આવતી નથી’ વગેરે, અને ભૂતકૃદંતમાં જરૂર થાય છે, જેમકે, ‘આવતો હતો’, ‘આવતી હતી’ વગેરે.

૨૩૦. હવે આ વિષયને અધિક ન લંબાવતાં પ્રસંગની વાત પર આવીએ છીએ કે આ કાલની જૈન સંસ્કૃતમાં પણ વર્તમાન ધાતુજ વિશેષણને ક્રિયાની જેવું કામ આપતા જોવામાં આવે છે : ‘યથાગતં વ્રજામીત્યાપૃચ્છન્નસ્મિ’ (પ્ર.ચિં., પૃ.૧૧), ‘નૃપસ્તસ્ય સૌધમલંકુર્વન્’ (પૃ.૫૫), ‘વન્દિન: શ્રીસિદ્ધરાજસ્ય કીર્તિં વિતન્વત:’ (પૃ.૧૮૨) ઇત્યાદિ. દેશભાષામાં વિચાર કરનાર કવિએ તેની છાયા સંસ્કૃતમાં પહોંચાડી અને સંસ્કૃતની સ્થિર ભાષામાં પણ સમયની ગતિનો પ્રભાવ પડ્યો. વર્તમાન ધાતુજ વિશેષણ હિન્દીમાં ‘હોના’ ક્રિયાના વર્તમાનના રૂપની સાથે વર્તમાન ક્રિયાનું કામ દેવા લાગ્યા, અને ભૂતકાલિક ધાતુજ વિશેષણ (નિષ્ઠા - હિન્દી ‘થા-થી’, ‘ભયો-ભયી’ ‘હોતા-હોતી’; ગુજરાતીમાં પણ ‘હતો, હતી.’)ની સાથે ભૂતકાળની ક્રિયાનું કામ દેવા લાગ્યા. હિન્દી ‘થા’ અને ‘હોતા’, ગુજરાતી ‘હતા’ એ ‘અસ્’ (અસ્તિ)ની અને હિન્દી ‘ભયા’ એ ‘ભૂ’ (‘ભવતિ’)ની ક્રિયાનું કામ દેવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૩ : ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માંથી ઉદાહરણો

૨૩૧. હવે ‘પ્રબંધચિંતામણિ’નું કંઈક પાણી^{૩૪} જોઈએ -

૩૪. હિન્દી તેમજ ગુજરાતીમાં ‘પાણી’ મોતીના ઓપ - કાન્તિને માટે વપરાય છે. કિંતુ જૈન વૈયાકરણ વર્ધમાને પોતાના ‘ગણરત્નમહોદયિ’ નામના સંસ્કૃત વ્યાકરણગ્રંથમાં પણ એક ઉદાહરણ નામે ‘ભુજંગસ્યેવ મણિ: સદંભા:’ આપી ‘મણિ’ને માટે પણ ‘અંભ:’ (પાણી)નો પ્રયોગ બતાવ્યો છે.

(૧) અમ્મણિઓ સંદેસડઓ, તારય કન્હ કહિજજ,

જગ દાલિદિહિ હુબિબઉં, બલિ બંધણહ મુહિજજ.

(જૂની જૈન પોથીઓમાં 'ઓ', 'ઔ' ને 'ઉ', 'ઇ' લખે છે. આથી હેરાન થઈ છાપવાવાળા ક્યાંક 'ઉ' અને ક્યાંક 'ઓ' છાપી દે છે. શુદ્ધ પાઠ માત્રાઓ અનુસાર બોલવો જોઈએ. 'અઉ' અને 'અઇ' જૂની લખાવટ છે, તેને બદલે 'ઓ' અને 'ઔ' એ પાછળની છે એમ ઉપર બતાવી દીધું છે. આ માટે અહીં પણ અમ્મણિઅઉ, સંદેસડઉ, હુબિબઅઉ પાઠ ઉચિત છે; પછીના લેખોની મુખસુખાનુકારી લખાવટથી તે અમ્મણિઓ, સંદેસડો, હુબિબઓ થઈ ગયા હશે કે જે કવિતાની હિન્દી-ગુજરાતીથી બહુ દૂર નથી. એવી જ રીતે જૈન પોથીઓમાં 'સ્થ' 'ચ્છ' 'જ્ઞ', 'બ્ભ', 'ત', 'ભ' એકસરખા લખેલા મળે છે, તેથી તેવા પાઠાંતર તે પાઠાંતર નથી, પુરાણી લિપિને બરાબર ન વાંચવાથી ઊપજતો ભ્રમ માત્ર છે. શાસ્ત્રી, ટોનીનાં સંસ્કરણોમાં જે પાઠાંતર આપ્યાં છે, તેમાંથી અમે અહીં થોડાં આપ્યાં છે : નારાયણહ, કહિજજ, જગદુત્પિયઉ (દુચ્છઉ). પરસવર્ણ નિયમ વૈકલ્પિક હોવાથી અમે ક્યાંકક્યાંક અનુસ્વારનો પ્રયોગ કર્યો છે અને હ્રસ્વદીર્ઘને વધુ બદલેલ નથી.)

[જિનવિજયના સંપાદનમાં સ્વીકૃત પાઠ આ પ્રમાણે છે :

અમ્મીણઉ સંદેસડઉ નારય કન્હ કહિજજ,

જગુ દાલિદિહિં દુત્પિયઉ બલિ-બન્ધણહ મુઇજજ.]

• તારનાર કાન્હને [હિ નારદ, કાન્હને] અમારો સંદેશો કહેજો, 'જગત દારિદ્ર્યમાં ડૂબ્યું છે [દારિદ્ર્યથી દુઃખી છે], (માટે) બલિને બંધનમાંથી મુક્ત કરજે. •

એક સમય વિકમાદિત્ય રાત્રે નગરમાં ફરતા હતા ત્યાં એક તેલીને તેણે આ અર્ધો દુહો બોલતો સાંભળ્યો કે “અમારો સંદેશો કાન્હ (પાઠાંતર - 'નારાયણ')ને કહેજે.” રાજા ઘણો વખત ઊભો રહ્યો કે ઉત્તરાર્ધમાં કંઈ આગળ કહે તો પોતે સાંભળે, પણ ઉત્તરાર્ધ સાંભળવાનું મળ્યું નહીં એટલે પાછો વળ્યો. સવારમાં દરબારમાં તેલીને બોલાવરાલ્યો ને તેણે દુહો આ રીતે પૂરો કર્યો - “જગત્ દારિદ્ર્યમાં ડૂબ્યું છે, બલિને બંધનમાંથી મુક્ત કરજે.” દૈત્ય બલિ મોટો દાની હતો કે જેને નારાયણે બાંધીને પાતાળમાં મોકલ્યો હતો. જો તેલીની પ્રાર્થનાથી કાન્હ તેનું બંધન છોડી તો જગત્ દારિદ્ર્યથી બચી જાત. 'બલિ'નો અર્થ રાજ્યનો કર પણ થાય છે. રાજા કદાચિત્ એમ સમજતો હોય કે તેલી મારી બડાઈ માટે કંઈ કહેશે, પરંતુ તે તો રાજાને મેણું મારી સંભળાવતો હતો કે અમે તો દારિદ્ર્યમાં ડૂબી રહ્યા છીએ અને બલિબંધન (કરોનો બોજો) છોડવાની પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

કહિજજ - વિધિ, પ્રેરણાર્થક અને કર્મવાચ્યમાં જ્યાંજ્યાં સંસ્કૃતમાં 'ય' આવે છે ત્યાં 'જ' યા 'જ્ઞ' આવે છે. મરીજે (મરવું જોઈએ), કરીજે (કરવું જોઈએ), કહજ્યે (રાજસ્થાની), કહેજે (ગુ.), લિખિજ ગયો (મારવાડી), દીજિએ - પહેલાં કર્મવાચ્ય

પ્રયોગ હતા, પછી કર્તૃવાચ્ય થઈ ગયા. ડુબ્બિઅઉ - સંસ્કૃત ધાતુ ‘બુઙ્’ છે કે જે દેશી પરથી બનાવ્યો જણાય છે. હિન્દીમાં ‘ડૂબના’, ‘બૂડના’ બંને રૂપ છે. તે જ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં ‘ડૂબવું’, ‘બૂડવું’ બંને રૂપ છે. વ્યત્પયનું આ ઉદાહરણ છે. દુત્થિઅઉ - દુઃસ્થિત. મુઇજજ - મૂકીએ, મૂકીજે, છોડીએ. જુઓ ઉપર કહિજજ. શાસ્ત્રી આનો અર્થ ‘મોચિત’ - મૂકી દીધો એમ કરે છે. [સં. ‘મુચ્’ પરથી પ્રા. ‘મુઅ-’.]

(૨) કચ્છના રાજા લાખાક^{૩૫}ને કપિલકોટિના કિલ્લામાં મૂલરાજે ઘેરી લીધો. લાખાક (લાખા) ઘણાં બોધવાક્ય કહીને રણભૂમિમાં ઊતર્યો અને વીરતા બતાવી કામ આવ્યો - મરાયો. તે બોધવાક્યોમાંથી એક એ આપેલું છે કે :

ઉગ્યા તાવિઉ જિહિં ન કિઉ, લકખઉ ભણઇ નિઘટ [તિ ઘટ્ટ],
ગણિયા લબ્ભઇ દીહડા, કે દહ અહવા અટ્ટઠ.

• લાખો ભણે છે કે ઉદય પામતા (શત્રુ)ને જોણે તાપિત ન કર્યો
- તપાવ્યો નહીં [તે ઘટિયો - હલકો પડે. એને] ગણ્યા (ગણ્યાગાંઠા)
દિવસો મળે છે. કાં તો દશ અથવા આઠ. •

વીરતા બતાવ્યા વગર પડી રહીએ તો કેટલા દિવસ જીવવાનું છે ? ઉમરના ગણ્યાગાંઠા દિવસો જ, એક દિવસ તો અવશ્ય મરવાનું છે જ. તેથી શત્રુને બાળી - તપાવી મરવું એ વધુ સારું.

શાસ્ત્રી અને ટોની બંનેના અનુવાદ અશુદ્ધ છે.

નિઘટ્ટ - કુશળ (ણિઘટ્ટ - હેમચન્દ્ર, દે.ના.મા.૪-૩૪). શાસ્ત્રી ‘નિકૃષ્ટ’ (?) એવા ખોટો અર્થ કરે છે. [વસ્તુતઃ તિ ઘટ્ટ - તે ઘટિયો, હલકો] દીહડા - દિવસ, પંજાબી ‘ધ્યાડા’, ગુ. ‘દહાડા’, ‘ધત્ર ધિયાડો ધિન ઘડી’ (ઉમા ઝીમાની કવિતા, મારવાડી).

[લાખા ફુલાણીના નામે આજે પણ કેટલાક દુહા પ્રાપ્ત થાય છે તેમાંથી એક -
લાખો કે’ માણ્યાં નહીં, છતે હુએ સેણ,
દિયાડા દસ આઠમે, કો જાણે કો કેમ !]

૩૫. આ કચ્છનો પ્રસિદ્ધ રાજા લાખા ફુલાણી (ફૂલનો પુત્ર હતો તેથી) કે જેનું નામ ધનાઢ્યતા તથા ઉદારતાને લીધે પ્રસિદ્ધ છે. આ જાડેજા જાતિના ચન્દ્રવંશી યાદવોમાંનો હતો. મૂલરાજના હાથથી તેના મૃત્યુનો કાળ જૂની ગુજરાતી કવિતા પ્રમાણે કાર્તિક શુકલ ૮ શુકવાર સં.૮૦૧ (વિ.સં.૧૦૩૬, ઈ.સ.૮૮૦) છે. કનોજના રાઠોડ રાજા જયચંદના પૌત્ર યા પ્રપૌત્ર સિયાજીના મૂલરાજની કન્યા સાથે વિવાહ થવાની તથા તેના પ્રત્યુપકારમાં સિયાજીએ લાલા ફુલાણીને મારવાની આદિ કથા અપ્રામાણિક છે કારણકે સિયાજીના દાદા ને વડદાદા જયચંદનો સમય વિ.સં.૧૨૫૦ (ઈ.સ.૧૧૮૩) છે, તેથી સિયાજીનો સમય વિ.સં.૧૩૦૦ પછી આવવો ઘટે. તે સમયે લાખા અને મૂલરાજને ત્રણસો વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. (જુઓ પં. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાનો લેખ ‘લાખા ફૂલાણીકા મારા જાના’, સમાલોચક (જયપુર), જાન્યુ-ફેબ્રુ. ૧૯૦૪) મૂલરાજનો રાજ્યાભિષેક વિ.સં.૧૦૧૭માં થયો એ વાત પ્રામાણિક છે.

(૩) માલવાના રાજા (પરમાર) મુંજનું રાજકાર્ય તો રુદ્રાદિત્ય નામનો મંત્રી સંભાળતો હતો અને મુંજ કોઈ સ્ત્રી પર આસક્ત હતો. રાતે ને રાતે ચિરકિલ્લ નામના ઊંટ પર ચઢી તેની પાસે બાર જોજન જાતો ને પાછો વળતો. કેટલેક દિવસે મુંજે આવવું-જવું છોડી દીધું તેથી તે ખંડિતાએ મુંજને નીચેનો દોહો લખી મોકલ્યો :

મુંજ ખડલા દોરડી, પેકિખસિ ન ગમ્મારિ (પા. જૈ. ગમ્મારિ),
આસાદિ ઘણ ગજજીઈ, ચિકિખલિ હોસેડવારિ.

[જિનવિજયના સંપાદનમાં આ દુહો નથી.]

• મુંજ ! (પ્રેમની) દોરી ખડી - ખસકી ગઈ છે. ગમાર ! તું નથી દેખતો કે આષાઢમાં ઘન (મેઘ) ગાજવાથી હવે ચિખ્મલ (ગારો) થશે ? •

ખડલા - સં.સ્ખલિતા ?, સૂકી, ખડખડી ગઈ, ખડી ગઈ. દોરડી - દોરી, દેશી સાથે મિશ્રિત સંસ્કૃત 'દવરકી', પદ્ધતિઓમાં 'ડોરક' એ સંસ્કૃત શબ્દ પણ બની ગયો છે, બાણના 'હર્ષચરિત'માં 'ડોર' શબ્દ આવ્યો છે જેનો અર્થ 'સંકેત'ટીકાકારે 'કટિસૂત' કર્યો છે. (જુઓ ફ.ર.૨૪) પેકિખસિ - સં.પ્રેક્ષસે. પંજાબીમાં 'અવઠક્ષ' હાલ પણ જોવાના અર્થમાં છે જેમકે 'તૂ વેખ', 'વહ વેખદા હૈ'. ગજજીઈ - સં.ગર્જતિ યા ગર્જત્સુ. ચિકિખલિ - કીચડવાળી, લપસી પડીએ તેવી, પંજાબી 'ચિક્લી', સંસ્કૃત 'પિશ્ચલ' [પિચ્છલ]નો વ્યત્યય (ચિકખલ - હેમચન્દ્ર, દેશીનામમાલા, ૩-૧૧). અબારિ - (રાજસ્થાની) અબાર, હમણાં, ગુજરાતીમાં 'આવાર' પદ્યમાં વપરાય છે તે.

શાસ્ત્રીએ અર્થ એવો કર્યો છે કે "આષાઢનો ઘન ગરજે છે." પરંતુ 'આષાઢિ'માં 'ઇ' એ અધિકરણ કારક છે, અને 'ગજજીઈ' વર્તમાનકાલ જ નહીં, પરંતુ વર્તમાન ધાતુજ વિશેષણ (ગરજેલો)ની ભાવલક્ષણ સાતમી વિભક્તિ પણ જણાય છે. આગળ શાસ્ત્રી એમ કહે છે કે "તારા વિરહથી આવનાર આંસુઓની ધારાઓથી લપસણી જમીન પર કેમ આવશો ઇતિ દિડ્", પરંતુ આ બરાબર નથી, દિશાભૂલ છે. સરલ વાત એ છે કે ગરમીમાં દોરી સુકાઈ જાય યા ઢીલી થઈ જાય તો વરસાદમાં લીલી - સુંવાળી થઈ છૂટે. (આન ગાંઠ ઘુલિ જાત ત્યાં માન ગાંઠ છૂટિ જાત - વિહારી) તો વરસાદ આવ્યે તો તમારા આવ્યા વગર ચાલે તેમ નથી જ. પરાણે આવશો, પરંતુ લપસણી - ગારાવાળી જમીનમાં ઊંટ કેમ ચાલશે ? આ માટે હમણાં જ આવી જાઓ. વરસાદમાં ઊંટોને ચાલવામાં કષ્ટ પડે છે. જેવી રીતે એક મારવાડી દોહામાં કહેલું છે :

ઊંટાં દેઘાં ટેરડાં ગુડ ગાડર ગાડાંહ,

સારા દોહરા આવશી, મૈંડક બોલ્યાં નાડાંહ.

• ઊંટ, બકરાં, બળદ, ગુડ, ભેડ અને ગાડાં એ સરવે મુશ્કેલીથી, જ્યારે દેડકાં નાડિયો(તળાવડી)માં બોલે છે, ત્યારે આવી શકે. •

આમાં 'ઊંટાં' વગેરેમાં 'આં' અને 'ગાડાંહ' એમાં 'આંહ' એ કર્તાના બહુવચનના પ્રત્યય છે. 'દોહરા' એટલે દોહિલા (સં.દુષ્કર). બોલ્યાં નાડાંહ - ભાવલક્ષણ સમમી.

(૪) તેલંગ'દેશના રાજા તૈલપે (કલ્યાણનો સોલંકી તૈલપ બીજો) છેડછાડ કરી

તેથી મુંજે તેના પર ચડાઈ કરી. મંત્રી રુદ્રાદિત્યે મુંજને તેમ કરતાં વાર્યો અને સમજાવ્યો કે ગોદાવરીની પેલે પાર તો ન જ જવું, પરંતુ મુંજે તૈલપને પહેલાં છ વાર હરાવ્યો હતો. તે માટે તેના મંત્રીની તેણે સલાહ માની નહીં. રુદ્રાદિત્યે રાજાનું ભાવી અનિષ્ટ સમજી અને પોતાને અસમર્થ જાણી ચિંતામાં બળી જઈ પ્રાણ આપ્યો. ગોદાવરીને પેલે પાર મુંજની સેનાને છલકપટથી કાપી નાખી અને તૈલપ મુંજને મુંજની દોરીઓથી બાંધીને લઈ ગયો. ત્યાં તેને લાકડાના પાંજરામાં કેદ રાખ્યો. એક દિવસે મુંજ અરીસામાં મુખ જોઈ રહ્યો હતો તે વખતે મૃણાલવતી પાછળથી આવી ઊભી અને મુંજનું યૌવન અને પોતાની આઘેડ ઉંમર વિચારતાં તેના ચહેરા પર મ્હાનતા આવી ગઈ. આ જોઈ મુંજે આ દોહો કહ્યો :

મુંજ ભણાઇ મુણાલવઇ, જુલ્લણ ગયઈ ન જૂરિ,
જઈ સક્કર સય-ખંડ થિય, તો-ઇ સ મીટ્ઠી ચૂરિ.

• મુંજ કહે છે, હે મુણાલવતી ! ગયેલા જોબન માટે જૂર મા - શોક ન કર. જો સાકરના શત - સો ખંડ - ટુકડા થઈ જાય તોપણ તે ચૂરિ (ચૂર્ણ કરેલી) પણ મીઠી હોય છે. •

વીકાનેરના રાજા પૃથ્વીરાજની રાણી ચાંપાદેએ પતિને પોતાના ધોળા કેશ પર પસ્તાવો કરતો જોઈને આવો જ દોહો કહ્યો હતો :

નરાં નાહરાં ડિગમરાં પાકાં હી રસ હોય,
... નરાં તુરંગાં બનફલાં પક્કાં પક્કાં સાવ.

(‘મહિલામૃદુવાણી’)

(૫) રુદ્રાદિત્ય તો મરી ગયો હતો. તે ઉદયન-વત્સરાજના મંત્રી યૌગંધરાયણની પેઠે પોતાના સ્વામીને બચાવવા માટે ગાંડાનો વેશ લઈ પહોંચ્યો નહીં, પરંતુ મુંજના કેટલાક સહાયકો તૈલપની રાજધાનીમાં પહોંચી ગયા. તેમણે બંદીગૃહ સુધી સુરંગ કરાવી. નાસતી વખતે મુંજે મૃણાલવતીને કહ્યું કે મારી સાથે ચાલો અને ધારામાં રાણી બનીને રહો. તેણે કહ્યું કે દાગીનાનો ડબ્બો લઈ આવું છું, પરંતુ તેણે એમ વિચાર કર્યો કે આઘેડ એવી મને જો ત્યાં જઈને છોડી દે તો પછી ન ઘરની ન ઘાટની એવી સ્થિતિ પોતાની થાય એટલે તેણે બધી હકીકત પોતાના ભાઈ (તૈલપ)ને કહી દીધી. વત્સરાજની પેઠે ઘોષવતી વીણા અને વાસવદત્તાને લઈ નીકળી જવાની વાત તો દૂર રહી, પણ અહીં મુંજ ઘણી નિર્દયતાથી બંધાયો. તેની પાસે શેરીએ-શેરીએ ભીખ મંગાવી. તેના વિલાપની કવિતામાં કેટલાક શ્લોકોની સાથે કેટલીક જૂની હિન્દી-ગુજરાતી કવિતા પણ છે કે જેની અહીં ચર્ચા કરવામાં આવે છે. ટોની કહે છે કે છાપેલા પુસ્તકમાં કેટલાંક પ્રાકૃત કાવ્ય આ પ્રસંગનાં મૂક્યાં નથી કે જે એક પ્રતિમાં હતાં. સંભવ છે કે તેમાં કંઈ બીજી જૂની ભાષાની કવિતા હોય.

[અહીં દેશાઈએ આપેલ પાઠ ઘણો ભ્રષ્ટ છે. તેથી અનુવાદ, ટિપ્પણ સર્વ નકામું થઈ જાય છે. જિનવિજયનો પાઠ આ પ્રમાણે છે :

સઉચિત્તહ સટ્ટીમણહ બત્તીસડાહિયાંહ,
અમ્મી તે નર ઢરૂઢસી જે વીસસઈ તિયાંહ.

• [સો ચિત્ત, સાઠ મન અને બત્તીસ હૃદયવાળી સ્ત્રીઓનો જે વિશ્વાસ કરે છે તે પુરુષ, અહો ! ઢાઢસી (હિંમતવાન ? મૂર્ખ ?) છે.] •

(૬) ઝાલી [ઝોલી] તુટ્ટી કિં ન મુઉ, કિં ન હુયઉ છારપુંજ,
હિંડઇ દોરી બંધીયઉ [દોરિયઉ], જિમ મંકડ તિમ મુંજ.

ગુજરાતીમાં બદલાવીએ તો -

• ઝળી [ઝોળી] તૂટી કાં ન મુઓ, કાં ન થયો છારપુંજ,
હિંડે દોરી બાંધિયો, જેમ મકંટ તેમ મુંજ. •

(પાઠાંતર : ઝોલી.)

• [ઝોળી તૂટી જઈને હું] શા માટે ન મર્યો ? શા માટે રાખનો ઢગલો ન થયો ? (કે) દોરીથી બંધાયેલો રહી જેમ વાંદરો ફરે છે તેમ આ મુંજ ફરે છે. •

‘છાર’ અને ‘રાખ’ બંને ભસ્મના અર્થમાં એક જ દેશી પદના વ્યત્યય છે. સં.ક્ષાર (ખારું) સાથે કેવલ સાદૃશ્ય છે. ‘રાખ’ પરથી સંસ્કૃત ‘રક્ષા’ બનાવેલો છે. હિંડઇ - સં.હિંડતિ, હિંડે છે, હાલે છે ચાલે છે, પંજાબી હંડના એટલે ભટકવું જેમકે ‘ગલિયાં દા હંડના છડિ દેઇ કાન્હા, હુણ હોયા તૂ ઘરબારી’ એમ એક ગીતમાં છે. તેનો અર્થ એ છે કે ‘હે કાન્હ ! તું ગલીઓમાં ભટકવું છોડી દે, હવે તું ઘરબારી - ગૃહસ્થી થયો છે.’ હુણ - સં.અધુના, હમણાં.

પૂર્વકાલિક ક્રિયાનાં રૂપો પર ટિપ્પણ : સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ ‘ત્વા’ (‘ગત્વા’, ‘કૃત્વા’માંના)ને પૂર્વકાલિકની પ્રકૃતિ અને (‘સત્કૃત્ય’, ‘સંગત્ય’માંના) ‘ય’ને ધાતુની પહેલાં ઉપસર્ગ આવવાથી વિકૃતિ માની છે, પરંતુ જૂની સંસ્કૃતમાં આવો ભેદ નથી. તેમાં ‘અકૃત્વા’ અને ‘ગૃહ્’ એમ બંને રૂપો મળે છે. વેદમાં ‘કૃત્વાય’ મળે છે અને પાલિમાં ‘છિત્વાન’ અને ‘કાતૂન’ મળે છે. આથી પાંચ જાતનાં રૂપ થયાં - ‘કૃત્વા’, ‘કૃત્વાય’, ‘કૃત્વાન’, ‘કર્તૂન’, ‘કર્યં(કૃત્ય)’. સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં આ અવ્યય નહીં, પરંતુ ‘ઠતુ’ અંતવાળા ધાતુજ શબ્દની ત્રીજી અને ચોથીનાં રૂપોમાં હિન્દી ‘સે’ લાગેલો જણાય છે. ‘કૃત્વા’ એટલે હિં.કૃતુસે - કરનેસે - કરીને, ઇત્યાદિ. પ્રાકૃતમાં ‘ત્વા’ બિલકુલ નથી પણ ‘ય’ છે અને પાલિવાળા ‘ત્વાન’, ‘તૂન’ પછી ‘તૂણ’ યા ‘ઊણ’ થઈને મરાઠીમાં ‘ઘેઉન’, ‘મહણુન’ ત્યાં સુધી પહોંચી ગયેલ છે અને મારવાડીમાં, ‘કરીને’, ‘લખીને’ એમાં રહેલ છે ને ગુજરાતીમાં ‘કરીને’, ‘લખીને’ એમાં પણ તે છે. જૂની હિન્દી યા જૂની ગુજરાતીમાં અર્થાત્ અપભ્રંશમાં ‘પેક્ષિવિ’ ‘બોક્ષિવિ’ આદિ આવે છે. ત્યાં પણ ‘ય’ એટલે ‘ઇય’ એટલે ‘ઇ’ છે. હિન્દીમાં ‘ય’, ‘ઇ’ના રૂપમાં આવ્યા છે. (‘આઇ, સુનિ’ એટલે ‘આય, સુન્ય’=સં.આયાય, શુણ્ય (!). હવે તો ‘ઇ’ પણ ઊડી ગયો છે, અને ‘કર’ ધાતુના પૂર્વકાલિકનો અનુપ્રયોગ થાય છે જેમકે ખા કર=જૂની હિં.ખાઇ

કરિ=પંજાબી ખાઈ કરી=સં.ખાધ કર્યં (!). ગુજરાતી ‘ઈ’ તથા ‘ઈને’ પ્રત્યય છે જેમકે ખાઈખાઈને, બોલી-બોલીને, આવી-આવીને, સુણી-સુણીને.

(૭) ગય ગય રહ ગય તુરંગ ગય, પાયક્કડા નિ ભિચ્ય, ,
સગ્ગદ્વિઠ્ય કરિ મન્તણઈ મુહુંતા રુદાઈચ્ય.

• (જેના) ગજ, રથ, ઘોડા, પાયદળ [એટલે ચતુરંગ સેના] અને નોકર ચાલ્યા ગયા છે (તેવા મુંજને) હે સ્વર્ગસ્થિત [મંત્રી (મહેતા)] રુદ્રાદિત્ય ! બોલાવી લે. •

ભિચ્ય - ભૂત્ય, નોકર. સગ્ગદ્વિઠ્ય - સ્વર્ગસ્થિત, કરિ - કર (આજ્ઞા) મન્તણ - (આ)મંત્રણ, વાત કરવી, બોલાવવું.

(૮) મુંજ શેરીઓમાં ભીખ માગતો ફરતો હતો. પહેલાં કેદીઓનું આવું અપમાન કરવામાં આવતું હતું. કોઈ સ્ત્રીએ [પોતાનાં પાડરૂને] છાસ પિવરાવી અને અભિમાન - ઘમંડથી માથું હલાવી ભીખ ન આપી. મુંજ બોલ્યો :

ભોલિ મુન્ધિ મા ગવ્યુ કરિ, પિક્કિખવિ પહ્કરુયાઈ,
ચઉદસઈ સઈ છહુત્તરઈ, મુંજહ ગયહ ગયાઈ.

• હે ભોળી ! હે મુગ્ધા ! [તારાં પાડરૂ (ભેંસનાં બચ્ચાં)] જોઈ ગર્વ મ કર; ચૌદસો છોંતેર મુંજના હાથી (ચાલ્યા) ગયા. •

મુન્ધિ - સં.મુગ્ધા. મારવાડીમાં મૂર્ખને ‘મોંધા’ કહે છે.

(૯) જા મતિ પરચ્છઈ સંપજ્જઈ, સા મતિ પહિલી હોઈ,

મુંજ ભણઈ મુણાલવઈ, વિઘન ન વેઢઈ કોઈ.

• જે મતિ પછી સાંપડે છે તે મતિ પહેલી થાય તો, મુંજ કહે છે કે, હે મુણાલવતી ! વિઘન કોઈને ઘેરે નહીં [વિઘન કોઈ પર આવી પડે નહીં]. •

વેઢઈ - ઘેરે, [સં.વેષ્ટે]. પંજાબીમાં વેડા - ઘેરેલું મકાન, જનાનો. વેડી પૂરી - વચમાં કચોરીની પેઠે ભરેલી પૂરી. ટોની એ અર્થ કરે છે કે “કોઈ (મારા માર્ગમાં) વિઘન નાખતું નથી.”

(૧૦) સાયરખાઈ લંકગઢ, ગઢવઈ દસસિરિ રાઅ,

ભગ્ગકખય સો ભજિજ ગય, મુંજ મ કરિ વિસાઅ.

• સાગરની ખાઈ, લંકાનો ગઢ અને ગઢપતિ દસ માથાનો રાજા (રાવણ) - ભાગ્યનો ક્ષય થતાં તે ભાંગી ગયા, નષ્ટ થયા (તો) હે મુંજ !, વિષાદ - ખેદ મ કર. •

ગઢવઈ - ગઢપતિ. ‘ગઢવી’ એ શબ્દ પણ તે પરથી છે કે જેઓ મૂળ ગઢની રખેવાળી કરતા હોવા ઘટે. આ ગઢવીની જાત કાઠિયાવાડમાં છે. સરખાવો: ચક્રપતિ - ચક્કવઈ - ચકવે. ભજિજ ગય - તૂટી ગયા, ભાંગી - ભાંગી ગયા. એમાં ‘ભંજ’ ધાતુ છે. સંસ્કૃતમાં ‘ભગ્ન’નો અર્થ તૂટેલું, ભાંગેલું, હારેલું થાય છે તે પરથી હિંદીમાં ‘ભાગના’ થયું છે. આગળ જુઓ ‘અહ ભગ્ગા અમહ સખા’ આદિ.

પ્રકરણ ૪ : 'પ્રબંધચિંતામણિ'માંથી ઉદાહરણો (અનુસંધાન)

૨૩૨. રાજા મુંજ એ જૂની હિન્દી-ગુજરાતીનો કવિ : ધારનો પરમાર રાજા મુંજ તે. વાકપતિરાજ બીજો, ઉત્પલરાજ, અમોઘવર્ષ, પૃથ્વીવલ્લભ અથવા શ્રીવલ્લભ. તેણે કલ્યાણના સોલંકી રાજા તૈલપ બીજા પર ચઢાઈ કરી અને તૈલપે તેને હરાવી નિર્દયતાથી માર્યો એ તો ઐતિહાસિક સત્ય છે, કારણકે ચાલુક્યોના બે લેખોમાં આ વાતનો સાબિમાન ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. મુંજના મંત્રીનું નામ રુદ્રાદિત્ય હતું તે તેના વિ.સં.૧૦૩૬ (ઈ.સ.૮૭૯)ના દાનપત્રથી પ્રકટ છે. મુંજનું પ્રથમ દાનપત્ર સં.૧૦૩૧નું છે અને તેનું મૃત્યુ તેના રાજકાલમાં દિગંબરાચાર્ય અમિતગતિએ 'સુભાષિતરત્નસંદોહ' પૂર્ણ કર્યો તેના વિ.સં.૧૦૫૦થી અને તૈલપના મૃત્યુ સંવત્ ૧૦૫૫ની વચ્ચે થયેલું હોવું ઘટે. આ રાજા મુંજ વિક્રમની અગિયારમી શતાબ્દીના બીજા ચરણમાં હતો. (મુંજ તથા ભોજના કાલનિર્ણય માટે જુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, નવીન સંસ્કરણ, ભાગ ૧, અંક ૨, પૃષ્ઠ ૧૨૧થી ૧૨૫, અને ગૌ.હી. ઓઝાજી કૃત 'સોલંકિયોંકા ઇતિહાસ', પ્રથમ ભાગ, પૃ.૭૬થી ૮૦) 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં લખ્યું છે કે મુંજને મારી નાંખવાના સમયે તેણે કહ્યું હતું કે 'લક્ષ્મી ગોવિંદ પાસે ચાલી જશે, વીરશ્રી વીરોને ઘેર ચાલી જશે, પરંતુ યશઃમુંજ એવો મુંજ મરી જતાં સરસ્વતી નિરાલંબ થશે." આ મુંજની રચના ન હોય ને તે સમયના કોઈ કવિની હોય, છતાં એમાં તો સંદેહ નથી કે તે વિદ્યા અને વિદ્વાનોનો અવલંબ - આધાર હતો. તેના સમયમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અમિતગતિએ 'સુભાષિતરત્નસંદોહ' એ ગ્રંથ બનાવ્યો. સિન્ધુરાજનાં કીર્તિકાવ્ય, 'નવસાહસાંકચરિત'ના કર્તા પદ્મગુપ્ત, ધનપાલ ('તિલકમંજરી'ના કર્તા પ્રસિદ્ધ જૈન કવિ), 'દશરૂપ'ના કર્તા ધનંજય અને તેના ટીકાકાર હલાયુધ તેના સમયમાં હતા. પ્રબંધોમાં અને સુભાષિતાવલીઓમાં મુંજના બનાવેલા કેટલાયે શ્લોક આપ્યા છે અને ક્ષેમેન્દ્ર કે જે મુંજ પછી ૫૦ વર્ષે થયા છે તેમણે મુંજનો એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે.

૨૩૩. હવે એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જે દોહાઓની વ્યાખ્યા ઉપર કરવામાં આવી છે તે શું મુંજે સ્વયં બનાવ્યા છે ? ઉપરના ૧૦મા ક્રમાંકના દોહાની વ્યાખ્યામાં શાસ્ત્રી કહે છે કે તે 'રિપુનારીવાક્ય' છે, પરંતુ તેમાં મુંજે પોતાને જ સંબોધન કર્યું હોય તો તેમાં શું નવાઈ છે ? 'પ્રબંધચિંતામણિ'કારના સમય (સં.૧૩૬૧) સુધી તો આ ઐતિહાસિક વાત હતી કે દોહા મુંજના છે. જે શ્લોક બીજા કવિઓના બનાવેલા જાણવામાં આવ્યા છે અને આ પ્રબંધકારોએ બીજા કવિઓ યા રાજાઓને શિરે ચડાવ્યા છે તે કારણે આવા પ્રસિદ્ધ દોહા પર સંદેહ કરી શકાતો નથી. આવા દોહા દંતકથામાં રેહી જાય છે અને દંતકથાઓ સિવાય તેની રચનાના સંબંધમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. વીકાનેરના પૃથ્વીરાજે રાણા પ્રતાપ પર સોરઠા લખી મોકલ્યા, માનસિંહને અકબરે 'સભી ભૂમિ ગોપાલકી'વાળો દોહો લખી મોકલ્યો, નરહરિ કવિનો 'અરિહુ દંત તૃન ગહહિં'વાળો છપ્પો અકબર આગળ મૂકવામાં આવ્યો. 'બ્રહ્મ ભને સુન શાહ અકબ્બર'

આદિ દોહા બીરબલના જ છે, હુલસીવાળી યુક્તિપ્રયુક્તિ ખાનખાના અને તુલસીદાસ વચ્ચે થઈ હતી - ઇત્યાદિ વાતોના ઐતિહાસિક પ્રમાણ સિવાય બીજું કયું પ્રમાણ છે ?

૨૩૪. તે પ્રમાણ એ માનવાનું છે કે અગિયારમી શતાબ્દીના બીજા ચરણમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્યાપ્રેમી ભોજનો કાકો પરમાર રાજા મુંજ જૂની હિન્દી-જૂની ગુજરાતીનો કવિ પણ હતો. એક બીજું પ્રમાણ છે કે હેમચન્દ્રના વ્યાકરણમાં જે અપભ્રંશનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે તેમાં એક દોહો એ છે કે :

બાહ બિછોડવિ જાહિ તુહું, હઉં તેવંઈ કો દોસુ,
હિયઅટ્ટિઠય જઈ નીસરહિ, જાણઉં મુંજ સરોસુ.

અર્થાત્ બાંચ વિછોડી - અલગા કરી તું જાય છે, હું પણ તેવી રીતે જાઉં છું (તેમાં) શું - કયો દોષ છે ? હૃદયમાં સ્થિત થયેલ જો (તું) નીકળી જાય, તો મુંજ (કહે છે કે હું) જાણું (કે તું) સરોષ છો. ચોથા ચરણનો આ પણ અર્થ થઈ શકે છે કે ‘તો હું જાણું કે મુંજ સરોષ છે’. આ બીજો અર્થ સીધો જણાય છે પરંતુ મુંજની કવિતાઓમાં નામ આપવાની રીત જોતાં પહેલો અર્થ પણ અસંભવિત નથી.

[‘તો હે મુંજ, હું જાણું કે તું સરોષ છે’ એમ અર્થ લેવો વધારે ઘટિત છે. જુઓ આ પૂર્વે હેમચન્દ્રીય અપભ્રંશ દુહા ક.૧૬૨.]

આ દોહો હેમચન્દ્ર પહેલાંનો છે. આથી બે જ પરિણામ આવી શકે છે : એક તો એ કે સૂરદાસ(?)ના

બાંહ છુડાએ જાત હો, નિબલ જાન કે મોહિ,
હિરદે સે જબ જાહુગે, તો મૈં જાનોં તોહિ.

એ દોહાનો પિતામહ ‘બાહ બિછોડવિ’ આદિ દોહાનો કર્તા રાજા મુંજ હતો અને આ મુંજના નામથી અંકિત દોહો સં.૧૧૮૮ (કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકનો સમય કે જે પહેલાં તો હેમચન્દ્રનું વ્યાકરણ રચાયું હતું)થી પહેલાં પ્રચલિત હતો; બીજું પરિણામ એ કે જો બીજો અર્થ લઈએ તો જે નાયિકાએ લપસણી ભૂમિવાળો દોહો (ઉપર કમાંક ૩નો) મુંજને લખ્યો હતો તેની કૃતિ આ પણ હોય. બંને અવસ્થાઓમાં કાં તો મુંજને કવિ માનવો પડશે, અને કાં તો આ દોહાઓને તેના સમયમાં રચાયેલા માનવા પડશે. ઓછામાં ઓછું એ તો માનવું પડશે કે આ દોહા સં.૧૧૮૮ (‘પૃથ્વીરાજ રાસો’ના કલ્પિત સમયથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં)થી કેટલોક સમય પહેલાંની રચના છે જેથી તે સમયે કાં તો મુંજે રચેલો અને કાં તો મુંજને પ્રેષિત થયેલો માનવામાં આવતો હતો.

[મુંજ અને મૃણાલવતી વિશેના આ બધા દુહા લોકપ્રચલિત અજ્ઞાતકર્તૃક દુહા હોવાનો સંભવ વધારે છે.]

(૧૧) ભોજને ત્યાં એક સરસ્વતી કુટુંબ આવ્યું કે જેની ખબર ભોજના સેવકે સંસ્કૃત-દેશીથી મિશ્રિત એક શ્લોક બનાવી આપી :

બાપો વિદ્વાન બાપપુત્રોડપિ વિદ્વાન,
આઈ વિદુષી આઈધુઆપિ વિદુષી,

કાણી ચેટી સાપિ વિદુષી વરાકી
રાજન્ મન્યે વિદ્યપુંજ કુટુંબમ્.

• બાપ પણ વિદ્વાન છે, બાપનો પુત્ર પણ વિદ્વાન છે; મા વિદુષી પંડિતા છે, માની બેટી પણ વિદુષી છે, બિચારી કાણી દાસી છે તે પણ વિદુષી છે. રાજન્ ! માનું છું કે કુટુંબ વિદ્વાનો પુંજ છે. •

બાપ - પિતા. આ દેશી શબ્દ છે, પરંતુ હેમકોશના શેષકાંડમાં સંસ્કૃત માનેલો છે. 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં તેનું સંસ્કૃત રૂપ 'વમૃ' (વમા - બીજ વાવનાર) પણ આવ્યું છે (પૃ.૩૦૧) (જુઓ ના.પ્ર.પત્રિકા, ભાગ ૧, અંક ૩, પૃ.૨૪૯, ટિપ્પણ ૧૬). આઈ - મા, માતા (મરાઠી આઈ), ધુઆ - પુત્રી, સં.દુહિતા, પંજાબી ધી.

(૧૨) રાજાએ તેમાંથી જ્યેષ્ઠની પત્નીને સમસ્યા કરી કે 'કવણ પિયાવઉ ખીરુ ?' તેણે તેની પૂર્તિ કરી કે :

જઇયલ રાવણુ જાઇયઉ, દહમુહ ઇક્કુ સરીરુ,
જણાણી વિયમ્મી [વિમ્મીઅ] ચિન્તવઇ, કવણુ પિયાવઉ ખીરુ.

• જ્યારે રાવણ દશ મુખ અને એક શરીરવાળો જન્મ્યો ત્યારે માતા અચંબામાં (આવી) ચિંતવે છે કે કયા (મુખ)ને દૂધ પિવરાવું ? •

(જુઓ આ દોહો સોમપ્રભ ક.૩૪.)

જાઇયઉ - જાયો, રાણીજાયો, રાયજાયો, રાયજાદો. વિયમ્મી [વિમ્મીઅ] ? - વિસ્મિતા. ખીર - સં.ક્ષીર, દૂધ. સિંધીમાં 'ખીર અત્તિય ?' = દૂધ છે ?

(૧૩) બીજી સમસ્યા એ કરી કે, 'કંઠિ વિલુણઇ કાઉ ?' આની પૂર્તિ કાણી ચેટીએ એવી રીતે કરી કે :

કવણવિહિ વિરહકરાલિઅઈ, ઉહાવિયઉ વરાઉ,
સહિ અચ્ચબ્ભુઅ દિટ્ઠ મઈ, કંઠિ વિલુણઇ કાઉ ?

• કોઈ વિરહથી દુઃખિત સ્ત્રીએ બિચારાને ઉડાવ્યો. હે સખી ! મેં આ અતિ અચરજ જોયું કે [કાગડી કંઠમાં (વલય) ઉછાળે છે / ઝુલાવે છે (?)].

(જુઓ આ દોહો બીજા રૂપમાં સોમપ્રભ ક.૩૫.)

(૧૪) એક સમયે ભોજ રાત્રે નગરમાં ફરતો હતો ત્યાં એક દિગંબરને એક ગાથા બોલતા સાંભળ્યો. બિચારો તે દિગંબર તો થઈ ગયો હતો, પણ મનની હોંશ પૂરી થઈ નહોતી. બીજે દિને ભોજે તેને બોલાવ્યો અને તેનો મનસૂબો જાણી પીતાનો સેનાપતિ બનાવ્યો. પછી તે કુલચન્દ્રે અણહિલપટ્ટન જીતી જયપત્ર પ્રાપ્ત કર્યું. આ ગાથાનો દોહો એ છે કે :

એઉ જમ્મુ નગ્ગહં ગિયઉ, ભડસિરિ ખગ્ગુ ન ભગ્ગુ,
તિકખા તુરિયા ન માણિયાં [વાહિયા], ગોરી ગલિ ન લગ્ગુ.

• આ જન્મ નકામો ગયો, (કારણકે) ભડ(વીર)ના શિર પર મારી

તલવાર ભાંગી નહીં, તીખા (તેજી) તુરગ - ઘોડાનો ઉપભોગ કર્યો નહીં
[ધોડા પર સવારી ન કરી] તેમ ગોરી (યુવતી)ના ગળે વળગ્યો નહીં. •

શાસ્ત્રીએ ‘ભડસિરિ ખગ્ગ’ને એક પદ લઈ અર્થ કર્યો છે ‘ભટ્ટશ્રી ખડ્ગ:’.
‘તિકખા’નો અર્થ ‘તીક્ષ્ણ સ્ત્રીકટાક્ષ’ કર્યો છે, અને ‘તુરિયા’નો અર્થ ‘તૂલિકાદિ
શય્યોપકરણ’ (રામાયણની ‘તુરાઈ’, ગુજરાતી ‘તળાઈ’). ટોની ‘તુરિયા’નો અર્થ કર્કશ
સ્વરયુક્ત વાજિંત્ર (સં.તૂર્ય) કરે છે.

નગ્ગહં - નિર્ગંહ, સં.નિષ્કલ. શાસ્ત્રી કહે છે કે ‘નગ્નોકહં, હું નાગો છું, દિગંબર
છું વા નિર્ગંહ છું.’ ગોરી - નાયિકા માટે સાધારણ શબ્દ છે. હજુ પણ હિન્દી પંજાબી
રાજસ્થાની ગુજરાતી ગીતોમાં આવે છે. હેમચંદ્રે પણ આ શબ્દના આ અર્થનો ઉદ્દેખ
કર્યો છે.

[અત્યારે રાજસ્થાનમાં પ્રચલિત દૂહો -

જલમ અકારણ હી ગયો, ભડ-સિર ખગ્ગા ન ભગ્ગ,
તીખા તુરી ન માણિયા, ગોરી અળે ન લગ્ગ.]

(૧૫) ‘પ્રબંધચિંતામણિ’ની એક પ્રતમાં તે હોંશવાળા કુલચન્દ્ર (કે જે કવિ પણ
હતા અને જેમને સુંદર કવિતા માટે ભોજે એક સુંદર દાસી આપી હતી)નો એક દોહો
બીજો આપ્યો છે કે :

નવજલભરીયા મગ્ગડા, ગયણિ ધડુકકં મેહુ,
ઠત્યન્તરિ જઇ આવિસિઇ, તઉ જાણીસિઇ નેહુ.

• માર્ગ (મારગડો) નવા પાણીથી (વરસાદના પાણીથી) ભર્યો છે,
ગગનમાં મેઘ ધડુકે છે. આ અંતર (અવસર) પર જો (તું) આવશે તો
નેહ જણાશે. •

મુંજની રસીલી તો વરસાદમાં આવવાનો અસંભવ જાણી ‘ગમાર’ નાયકને તેની
પહેલાં જ બોલાવતી હતી પરંતુ કુલચન્દ્ર તે જ - વરસાદના સમયમાં આવવાને જ
સ્નેહની પરીક્ષા માને છે.

[આ દુહાનું હાલનું રાજસ્થાની રૂપ -

આજ ધરા દિસ ઊનમ્યો મોટી છાંટા મેહ,
ભીજી પાગ પધારસ્યો જદ જાણૂલી નેહ.

અને સોરઠી રૂપ -

ભોં ભીની, ઘોડા ભલા, ડાબા ઊપડિયા,

(કાં) મરઘાનેણી માણવા, (કાં) ખગ વાવા ખડિયા.]

(૧૬) ભોજે સભામાં બેસી ગુજરાતીઓના ભોળપણની હાંસી કરી. તેમાં
ગુજરાતના એક માણસે કહ્યું કે અમારા ગોવાળિયા - ભરવાડ પણ આપના પંડિતો
કરતાં ચડી જાય તેવા છે. આ સમાચાર જાણી ગુજરાતના રાજા ભીમ(સોલંકી)એ એક
ગોવાળ ભોજની પાસે મોકલ્યો. તેણે તે રાજાને એક દોહો સંભળાવ્યો જેથી રાજાએ
તેને સરસ્વતીકંઠાભરણ ગોપની ઉપાધિ આપી.

ભોય એહુ ગલિ કણ્ડલઉ, ભણ કેહઉ [મું ભદ્રઉ] પડિહાઇ,
ઉરિ લચ્છિહિ મુહિ સરસિતિહિ, સીમ નિબદ્ધી [વિહંચી] કાઇ.

• ભોજ ! ભણ - કહે તો ખરો, કે આ (તારા) ગળામાં કાંઠલો (આભૂષણનું નામ) કેવો લાગે છે ? [મને સરસ લાગે છે.] ઉરમાં લક્ષ્મી અને મુખમાં સરસ્વતીની વચમાં આ શું સીમા બાંધી [વહેંચી] છે ?

વિદ્વાન રાજાના મોંમાં સરસ્વતી અને પ્રભુના ઉરમાં લક્ષ્મી, વચમાં કાંઠલો શું થયો ? જાણે કે બંનેના રાજ્યની મર્યાદા બતાવે છે.

(૧૭) એક સમય ભોજ વીરચર્યાથી રાત્રે નગરમાં ફરતો હતો ત્યાં તેણે કોઈ દરિદ્રની સ્ત્રીને નીચેનો દોહો બોલતાં સાંભળી :

માશુસડાં દસદસ દસા, સુણિયઇ લોયપસિદ્ધ,
મહ કન્તહ ઇક્ક જ દસા, અવરિ તે ચોરહિં લિદ્ધ.

પાઠાંતર : દેવિહિં નિમ્મવિયાઈ, નવોરહિં [નવ ચોરિહિં] હરિયાઈ. પાઠાંતરોથી જણાય છે કે આ દોહાના બે પાઠ છે. એકમાં તો 'સિદ્ધ-લિદ્ધ' પ્રાસ છે, બીજામાં 'નિમ્મવિયાઈ - હરિયાઈ' એમ પ્રાસ છે.

• મનુષ્યની દશદશ દશાઓ લોકપ્રસિદ્ધ સંભળાય છે (અથવા દશ દશ દશા દેવતાઓએ બનાવી છે). અર્થાત્ આખા જન્મમાં દશ દશા બદલે છે, પરંતુ મારા કંથની એક જ દશા (દારિદ્ર્ય) છે અને બીજી છે (જે હતી) તે ચોરોએ લઈ લીધી (અથવા બીજી [નવ] પણ બીજા[ચોરો]એ લઈ લીધી છે.) •

સરખાવો : હસ્તિનાં દશવર્ષપ્રમાણા દશ દશા: કિલ ભવંતિ. ('હર્ષચરિત'ની 'સંકેત' ટીકા).

(૧૮) મરતી વખતે ભોજે કહ્યું હતું કે સ્મશાનયાત્રા વખતે મારા હાથ નનામી બહાર રાખવા. ભોજનું આ વચન લોકોને એક વેશ્યાએ કહ્યું કે :

કસુ કરુ [કિરુ?] રે પુત્ર કલત્ર ધી, કસુ કરુ [કિરુ ?] રે કરસણવાડી,
એકલા આઇવો એકલા જાઇવો, હાથપગ બેહુ ઝાડી.

• અરે ! પુત્ર, સ્ત્રી, કન્યા કોના છે ? [-ને શું કરશો ?] ખેતીવાડી કોના છે ? [-નું શું કરશો ?] એકલું આવલું છે ને બંને હાથ-પગ ઝાટકીને એકલું જાવું છે. •

'કસુ કરુ'નો અર્થ ટોનીએ 'કેનો હાથ' એમ કર્યો છે અને શાસ્ત્રીએ 'શું કરું' એમ કર્યો છે. 'પુત્ર કલત્ર' એ બંનેને સંબોધન માન્યા છે અને 'ધી' એટલે કન્યાને બંને ભૂલી ગયા છે. કસુ કરુ [કિરુ] - સં.કસ્ય કેરક:

(૧૯) સિદ્ધરાજ જયસિંહ સમુદ્રકિનારે ફરતો હતો. એક ચારણે તેની સ્તુતિની કવિતા કહી તેમાંથી એક સોરઠો આપ્યો છે -

કો જાણઇ તુહ નાહ, ચીતુ તુહા લઉં ચક્કવઇ, લઉં,
લહુ લંક હલેવાહ, મગ્ગુ નિહાલઇ કરણઉત્ત.

• (સિદ્ધરાજને સમુદ્ર તરફ જોતો જોઈ ચારણ કહે છે કે) નાથ ! ચક્રવર્તી ! તમારા ચિત્ત(ની વાત)ને કોણ જાણે છે ? કર્ણના પુત્ર (સિદ્ધરાજ), [લંકાને જલદી લેવા માટે તું] માર્ગ નિહાળે છે. •

[લહુ - જલદી]. કરણઉત્તુ - કર્ણપુત્ર, રાજસ્થાની કરણોત. પિતાના નામના ગૌરવથી પુત્રને સંબોધન કરવું એ ચારણકવિતા(રિંગલ)નું પ્રસિદ્ધ લક્ષણ છે.

(૨૦) સિદ્ધરાજ જયસિંહે વર્દ્ધમાનપુર(વઢવાણ)ના આભીર રાણક - રાણા નવઘન^{૩૬} પર ચડાઈ કરી અને કિલ્લાની દીવાલ તોડી તેને દ્રવ્યની વાસણિયો - વાંઝડીઓ(થેલીઓ)ના મારથી મારી નાખ્યો.

નવઘણની રાણી રાણકદેવીનું શોકવાક્ય એ છે કે :

સઠરૂ નહીં સ રાણ, ન કુ લાઈઉ ન કુ લાઈઈ,
સઉ ખંગારિહિં પ્રાણ કિ ન વઠસાનરિ હોમીઈ.

• તે [સ્વૈર - મનસ્વી] રાણો નથી. [કોઈ એને (પાછો) લાવતું નથી, કોઈ એને (પાછો) લાવશે નહીં.] ખંગારની સાથે પ્રાણોને વૈશ્વાનર (અગ્નિ)માં [કિમ ન] હોમું ? •

સઠરુ - [સ્વૈર, મનસ્વી], વઠસાનરિ - વૈશ્વાનરમાં, રાજસ્થાની વૈસાદર.

(૨૧) રાણા સવ્વે વાણિયા, જેસલુ વકઉ સેઈ,

કાહૂં વણિજડુ માણડીયઉ, અમ્મીણા ગઢ હેઈ.

• સર્વ રાણા તો (નાના) વાણિયા છે, જેસલ (સિદ્ધરાજ જયસિંહ) વડો શેઠ છે. શું [કેવું] વાણિજ્ય - વેપાર અમારા ગઢની હેઠે - નીચે (તેમણે) માંડ્યો છે !

અમ્મીણા - અમારા, જુઓ ક.૧.

[રાજસ્થાનીમાં આ દુહો આ રૂપે મળે છે -

અમારા ગઢ હેઠ, કેણે તંબૂ તાણિયા ?

સઘરો મોટો શેઠ, બીની સરવે વાણિયા !]

(૨૨) તઈ ગરુઆ ગિરનાર, કાહૂં મણિ મત્સરુ ધરિઉ,

મારીતાં ખંગાર, એકૂ સિહરુ ન ઢલિયઉ.

• હે ગરુઆ - ગુરુ (જબરા) [મોટા, ઊંચા] ગિરનાર (પર્વત) ! તેં મનમાં શું મત્સર ધર્યો હતો કે ખંગાર મરાતાં (પોતાનું) એકે શિખર પણ ઢાળ્યું - પાડ્યું નહીં ? •

કે જેથી શત્રુ અવળી થયો યા મારા સ્વામીના દુઃખમાં તારી સહાનુભૂતિ જાણી

૨૬. ગિરનારના ચુડાસમા યાદવોની રાજાવલીમાં કેટલાય નવઘણ નામના રાજાઓનો ઉલ્લેખ છે. સંભવિત છે કે તે ચોથો નવઘણ હોય અને ખંગાર તેનું ઉપનામ હોય. શાર્બસે ‘રાસમાલા’માં ખંગારને નવઘણનો પુત્ર કહ્યો છે. ખંગાર અને નવઘણ એ નામ આ રાજાઓમાં અનેક વખત આવ્યાં છે.

લેવાત, જેવી રીતે રીતે શોકમાં ભૂષણ ઉતારી નાખવામાં આવે છે તેમ.

[રાજસ્થાનમાં આ દુહો આમ મળે છે -

ગોઝારા ગરનાર ! વળામણ વેરીને કિયો,
મરતાં રા' ખેંગાર, ખડેડી ખાંગો નવ થિયો !]

(૨૩) જેસલ મોડિ મ બાંહ, વલિ વલિ વિરૂએ ભાવિયઇ,
નઇ જિમ નવા પ્રવાહ, નવઘણ વિણુ આવઇ નહીં.

• જેસલ(જયસિંહ), [ફરી ફરીને હાય મોડ - મરડ નહીં. એ] વિરૂપ જણાય છે. જેમ નદીમાં નવો પ્રવાહ નવઘન (નવો મેઘ) વગર આવતો નથી તેમ [મારા જીવનમાં] નવઘણ વગર બીજો પ્રવાહ આવશે નહીં. •

(૨૪) વાઢીતઉં વઢવાણ, વીસારતાં ન વીસરઇ

સોના [સૂના] સમા પરાણ, ભોગાવહ પઈ [તઈ] ભોગવ્યા.

• હે વઢવાણ (વર્ધમાન) શહેર ! તું (શત્રુઓથી) વઢાયું છે - કપાયું છે તોપણ વિસારતાં પણ વીસરતું નથી. [તે ભોગાવાના સોના સમા પ્રાણ ભોગવ્યા છે.] •

ભોગાવહ - ભોગાવર્ત નામની નદી જેને હાલ ભોગાવો કહે છે.

આ સૌરઠાઓમાં ક્યાંક-ક્યાંક નવઘન તથા ખેંગાર બંનેને એક જ માનવામાં આવ્યા જણાય છે.

પ્રકરણ ૫ : 'પ્રબંધચિંતામણિ'માંથી ઉદાહરણો (અનુસંધાન)

(૨૫) હેમચન્દ્રની માતાનાં ઉત્તર કર્મ કરતી વખતે કોઈ દ્વેષીઓએ વિમાનભંગ[શબ ઉપાડવાની પાલખીની તોડફોડ]નું અપમાન કર્યું. આથી કોપિત થઈ હેમચન્દ્રજીએ માળવામાં થાણું નાખી પડેલા રાજા કુમારપાળની પાસે આવી ઉદયન મંત્રી અને રાજાને પોતાનો પરિચય કરાવ્યો. હેમચન્દ્રે કહ્યું કે -

આપણપઈ પ્રભુ હોઈયઇ, કઇ પ્રભુ કીજઇ હતિય,

કજજ કરેવા માણુસહ, બીજઉ માગુ ન અતિય.

• કાં તો આપ [પોતે] સમર્થ થાઓ કાં તો (કોઈ) સમર્થને હાથમાં [પોતે] લ્યો. મનુષ્યોનાં કાર્ય (સિદ્ધ) કરવા બીજો માર્ગ નથી. •

(૨૬) એક દિવસ હેમચન્દ્ર કુમારપાલ વિહાર-મંદિરમાં કપદી નામના પંડિતના હાથની સહાય લઈ પગથિયાં ચડતા હતા ત્યારે નાયનારીના કંચુકની દોરી પાછળથી ખેંચીને બાંધવામાં આવતી હતી. તે પર કપદીએ એક દોહાનો પૂર્વાર્દ્ધ કહ્યો અને તે જ વખતે હેમચન્દ્રે તેની પૂર્તિ કરી કે :

સોહગિગઉ સહિકંચુયઉ, જુતઉ તાણુ[તાડુ] કરેઇ;

પુદ્દિઠહિં પરચ્છઇ તરુણીયણુ, જસુ ગુણગહણુ કરેઇ.

• જેના તરુણીજન પીઠ પાછળથી ગુણ ગ્રહણ કરે છે [દોરી પકડે છે] [એ સખીનો કંચુક સૌભાગ્યવંત છે. એ તાણખેંચ કરે છે (હઠ કરે છે, માન કરે છે) એ યુક્ત છે.] •

જેના ગુણોનું પાછળથી ગ્રહણ (કથન) કરવામાં આવે તે અવશ્ય ઊંચો (મોટો) હોય છે. અહીં ગુણ પર શ્લેષ છે : (૧) ગુણ એટલે દોરો અને (૨) ગુણ એટલે સદ્ગુણ.

(૨૭) સોરઠના બે ચારણ દુહાવિદ્યામાં સ્પર્ધા કરતા અણહિલપુર પાટણમાં આવ્યા. શરત એવી હતી કે જેની રચનાની હેમચન્દ્ર વ્યાખ્યા કરે તે બીજાને હારેલો સમજે. હેમચન્દ્ર મળતાં એક એ સોરઠો બોલ્યો કે :

લચ્છિવાણિ-મુહકાણિ સા પઈ ભાગી મુહ મરઉં,

હેમસૂરિઅત્યાણિ જે ઈસર તે પંડિયા.

[દિશાઈને સોરઠો અસ્પષ્ટ લાગેલો અને અર્થ ખેંચીને કરવો પડેલો, કેમકે પાઠ ભ્રષ્ટ હતો. અહીં પાઠ સુધારી લીધા છે ને દેશાઈના અનુવાદ અને અર્થ છોડી દીધા છે.

• લક્ષ્મી અને વાણી (સરસ્વતી) વચ્ચે જે ઝઘડો છે તે તેં મિટાવ્યો.

હું તારા મોં પર ઓળઘોળ થાઉં છું. હેમસૂરિની આ સભામાં જેઓ શ્રીમંત છે તેઓ પંડિત પણ છે. •

‘મુહકાણિ’ એટલે ઝઘડો. જુઓ ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોશ’ (સંપા. જયંત કોઠારી), પૃ.૩૧૫. અત્યાન - સં.આસ્થાન, સભા. ઈસર - ઈશ્વર, ઐશ્વર્યવંત, લક્ષ્મીવંત.]

(૨૮) આ ચારણ તો બેસી ગયો. એટલામાં કુમારપાલવિહારમાં આરતીના વખતે મહારાજ કુમારપાલ આવ્યા અને તેમણે પ્રણામ કર્યા એટલે હેમચન્દ્રે તેમની પીઠ પર હાથ રાખ્યો. આટલામાં બીજો ચારણ બોલ્યો :

હેમ તુહાલા કર મરઉં, જાંહ અચ્ચબ્ભૂ રિદ્ધિ,

જે ચંપહ હિટ્ટઠા મુહા, તાંહ ઊપહરી સિદ્ધિ.

• [હેમચન્દ્ર ! તમારા હાથ પર હું મરું - વારી જાઉં જેમાં અદ્ભુત રિદ્ધિ છે. નીચું મોં રાખેલા જેમને એ ચાંપે છે - દાબે છે તેમને સિદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે.] •

કવિની આ ઉક્તિ પર રાજા પ્રસન્ન થયો અને તેનો દોહો ફરી ફરી બોલાવરાવ્યો. ત્રણ વાર બોલીને ચારણે, શિવાજી પાસે ભૂષણની પેઠે, અધીરાઈથી કહ્યું કે શું દરેક પાઠના લાખ આપશો ? રાજાએ ત્રણ લાખ આપ્યા. આ કહાણી અધૂરી છે, હેમચન્દ્રે કોઈને વખાણ્યો નહીં. બંનેની હોડાનું શું થયું તે જણાવ્યું નથી.

તુહાલા - તમારા, પંજાબી તુહાડા, જુઓ ક.૧.

(૨૯) જ્યારે કુમારપાલ શત્રુંજય તીર્થમાં ગયો ત્યારે ત્યાં એક ચારણને પ્રતિમા સમક્ષ નીચેનો સોરઠો નવ વાર બોલતાં તેને નવ હજાર આપ્યા :

ઇકકહ કુદ્દહ માટિ દેઅઇ સામી સિદ્ધિ સુહુ,

તિણિ સિઉં કેહી સાટિ [કટરિ] ભોલિમ જિણવરહ.

- એક જ ફૂલને માટે સ્વામી સિદ્ધિસુખ આપે [જિનવરનું ભોળપણ, અહીં શા માટે ?] •
[કટરિ - આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર.]

(૩૦) કુમારપાલનો ઉત્તરાધિકારી અને ભત્રીજો અજયપાલ ઘણો નિર્દયી હતો. જૈનો પર જેટલી તેના પૂર્વજોએ ભલાઈ કરી હતી તેટલો અત્યાચાર તેણે કર્યો હતો. તેણે ચૂંટીચૂંટીને વિદ્વાનો ને પ્રધાનોને માર્યાં. પંડિત રામચન્દ્રે સૌ ગ્રંથ બનાવ્યા હતા તેમને તપેલા તાંબા પર ચઢાવી દીધા. નીચેનો દોહો કહી દાંતથી પોતાની જીભ કાપી વેદનાથી તેઓ મરણ પામ્યા :

મહિવીઢહ સચરાચરહ, જિજિ સિરિ દિહણા પાય,
તસુ અત્યમણુ દિણેસરહ, હોઇ તુ હોઉ ચિરાય.

- સચરાચર મહી - પૃથ્વીની પીઠ પર જેણે પગ મૂક્યો છે તે દિનેશ્વર(સૂર્ય)નો અસ્ત થાય છે; જે થનારું તે લાંબે કાળે પણ થાય છે. •

અત્યમણુ - સં.અસ્તમન, આથમવું. આથમણી દિશા (પશ્ચિમ દિશા). રાજસ્થાની આંધૂણી.

(૩૧) સિદ્ધસેન દિવાકરને કેતલાસર ગામ જતાં એક વૃદ્ધવાદી મળ્યો; તેણે રોકી કહ્યું 'મારી સાથે વાદ કરો.' સિદ્ધસેને કહ્યું, 'નગરમાં ચાલો ત્યાં પુરવાસી મધ્યસ્થ હશે.' વૃદ્ધવાદીએ કહ્યું, 'આ ગોવાળિયા જ સભ્ય છે. તેઓ જ નિર્ણય કરી આપશે.' સિદ્ધસેને સંસ્કૃતમાં કંઈક કહ્યું પણ વૃદ્ધવાદીએ એક ગાથા કહી કે જે સાંભળી ગોવાળિયાએ કહ્યું કે તમે જીતી ગયા. બીજું કંઈ તે જાણે નહીં. તે ગાથા આ છે કે :

નવિ મારીયઇ નવિ ચોરીયઇ, પરદારગમણ નિવારીયઇ,
થોવાવિ હુ થોવં દઈયઇ, ઇમ સગિગ ટગમગુ જાઈયઇ.

- મારીએ (હિંસા કરીએ) નહીં, ચોરીએ નહીં, પરદારગમન - પરસ્ત્રીગમન નિવારીએ - છોડીએ, થોડું પણ થોડું જ દાન દઈએ - એમ સ્વર્ગમાં ટગમગુ (ઝટપટ) [ધીમેધીમે] જઈએ. •

થોવા - થોડા (સં.સ્તોક). ગુજરાતી તેમજ હિન્દીમાં 'થોડા'માં 'ડ' આવ્યો છે. ટગમગુ - ટગમગુ. ગુજરાતીમાં વપરાય છે ને તેનો જેમતેમ, મુશીબતથી, ધીમેધીમે - ડગમગુ એ અર્થ છે. હિન્દીમાં 'ઝટપટ' એવો અર્થ કરે છે. [હિન્દી કોશમાં આ અર્થ મળતો નથી.]

૨૩૫. (૩૧ક) 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં જેટલી જૂની ગુજરાતી-હિન્દી કવિતા હતી તેનું વ્યાખ્યાન થઈ ચૂક્યું. બે પ્રસંગોએ તેમાં કંઈક ગદ્ય પણ આવ્યું છે અને તેની કથા રોચક છે તે માટે તેનો પણ ઉલ્લેખ અહીં કરવામાં આવે છે. કુમારપાલના મંત્રી સાહ આંબડે કોંકણના રાજા મલ્લિકાર્જુનને જીતીને તેના માથા સહિત બીજી જે ભેટ રાજા સામે રાખી તેની સૂચીમાં સંસ્કૃત સાથે કંઈક દેશભાષા પણ આપી છે તે એ છે કે :

શૃંગારકોડીસાડી - શૃંગારકોટિ સાડી. માણિકઉ પખેવડઉ - માણિક નામ પખેવડ - પક્ષપટ, દુપટ્ટો યા ઓઢણી, પછેડો. આ શબ્દ કાઠિયાવાડમાં તેમ રાજસ્થાનમાં વપરાય છે. પાપખઉ હારુ - પાપક્ષય હાર. [મૂડા] મૌક્તિકાનાં - [મોતીના મૂડા (એક માપ)]. સેડઉ - [સેદુક, નવગ્રહવાળા આભૂષણનું નામ ?]^{૩૭}

બીજો પ્રસંગ એ છે કે એક સમય હેમચન્દ્રે કપર્દી મંત્રીને પૂછ્યું કે તારા હાથમાં શું છે ? તેણે જવાબ આપ્યો કે ‘હરડઇ’ (=હરડે). એટલે હેમચન્દ્રે પૂછ્યું કે ‘શું હજુ પણ ?’ કપર્દીએ તેમનો આશય સમજી કહ્યું કે નહીં, હમણાં શા માટે ? અંતથી આદિ થઈ ગયો ને માત્રા(ધન)માં વધ્યો. હેમચન્દ્રજી તેની ચાતુરી પર ઘણા પ્રસન્ન થયા. પછી સમજાવ્યું કે મેં ‘હરડઇ’નો અર્થ ‘હ રડઇ’ એટલે ‘હ’ અર્થાત્ હકાર રડે છે એમ લઈને પૂછ્યું હતું કે શું હકાર હજુ પણ રડે છે ? કપર્દીએ ઉત્તર આપ્યો કે પહેલાં તે વર્ણમાલામાં છેલ્લો હતો, હવે આપના નામમાં પ્રથમ વર્ણ થયો અને તે એકલો ‘હ’ ન

૩૭. ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં એમ છે કે શૃંગારકોડી સાડી ૧, માણિકઉ પછેવડઉ ૨, પાપખઉ હારુ ૩, સંયોગસિદ્ધિ સિપ્રા ૪, હેમકુંભા ૩૨, મુડા ૬ મૌક્તિકાનાં, સેડઉ, ચતુર્દન્ત હસ્તિ ૧, પાત્રાણિ ૧૨૦, કોડીસાર્દ ૧૪ દ્રવ્યસ્ય દંડઃ. (૫.૨૦૩) આ પ્રસંગના વર્ણનના જિનમંડનના ‘કુમારપાલપ્રબંધ’(સં. ૧૪૯૨ના)માં ત્રણ શ્લોક આપ્યા છે તે પરથી અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે :

શાટી શૃંગારકોટવાખ્યાં પટં માણિક્યનામકમ્ ।
પાપક્ષયંકરં હારં મુક્તાશુકિંત વિષાપહામ્ ॥
હેમાન્ દ્વાત્રિંશતં કુંભાન્ ૧૪ મનુભારપ્રમાણઃ ।
ષષ્ઠમૂટકાંસ્તુ મુક્તાનાં સ્વર્ણકોટીશ્ચતુર્દશ ॥
વિંશં શતં ચ પાત્રાણાં ચતુર્દન્તં ચ દન્તિનમ્ ।
ચૈતં સેદુકનામાનં દત્વા નવ્યં નવગ્રહમ્ ॥

- આત્માનંદ સભા, ભાવનગરનું સંસ્કરણ, પત્ર ૩૯, પૃ. ૨.

પાપક્ષય કોઈ વિશેષ પ્રકારના હારની સંજ્ઞા હતી કારણકે સિદ્ધરાજ જયસિંહનો પિતા કર્ણ (ભોગી કર્ણ) જ્યારે સોમનાથનાં દર્શન કરવા ગયો હતો ત્યારે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે પાપક્ષય હાર, ચન્દ્ર, આદિત્ય નામનાં કુંડલ અને શ્રીતિલક નામનાં અંગદ (બાજુબંધ) પહેરી દર્શન કરીશ. (ઉક્ત પ્રબંધ, પત્ર ૪, પૃ. ૨) ‘સેડઉ’ના અર્થમાં સંદેહ રહે છે પરંતુ કુમારપાલના રાજતિલકનું વર્ણન તે જ પ્રબંધમાં (પત્ર ૩૪, પૃ. ૧) છે તેમાં એક સ્પષ્ટ પંક્તિ બીજી છે કે “મુક્તાનાં સેતિકા ક્ષિપ્તા તસ્ય શીર્ષે સકલ્પિકા (?) સંજાતા રાજઃ સમગ્રૈશ્ચર્યવૃદ્ધિં સૂચયતિસ્મ્”. અહીં ‘સેતિકા’નો સેર એ અર્થ હોઈ શકે છે. સંભવિત છે કે આ અર્થ ‘સેડઉ’નો પણ હોય, ગુજરાતીમાં છડો એ ‘સેડઉ’ ઉપરથી થયો હોય એમ ચોક્કસ રીતે લાગે છે.

દિશાઈએ ‘સેડઉ’ શબ્દ ‘મૌક્તિકાનાં’ સાથે જોડેલો એ ભૂલ હતી. ‘૬ મૂડા મૌક્તિકાનાં’ એ પાઠ છે, અને ‘મૂડા’ એ એક માપનું નામ છે. ‘સેડઉ’ શબ્દ એનાથી જુદો લેવાનો છે અને એ સંભવતઃ ‘કુમારપાલપ્રબંધ’ના દેશાઈએ ઉદ્ધૃત કરેલા અંશમાં છેલ્લી પંક્તિમાં ‘સેદુક’ છે તે હોવા સંભવ છે. ‘સેતિકા’નો અર્થ ‘સેર’ નથી, પણ એ એક માપ(બે ખોબા)નું નામ છે તેથી એના સ્થાને ‘મૂડા’ હોય એ બરાબર છે.]

રહ્યો પણ સાથે 'એ'કારની માત્રાવાળો થયો, તેથી હવે શા માટે રહે ?

૨૩૬. આ 'પ્રબંધચિંતામણિ'માંથી ઉતારેલાં અવતરણો વગેરેમાં જે ઐતિહાસિક વાતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેના સમય સમજવા માટે તેના સંવત્ અત્ર જણાવવામાં આવે છે :

વિ.સં.૯૫૦થી ૧૦૦૦માં રાજશેખરનો લખેલો અપભ્રંશ, ભૂતભાષા - પૈશાચી અને શૌરસેનીનો દેશવિન્યાસ; સં.૧૦૨૯થી ૧૦૫૦ વચ્ચેના સમયમાં પરમાર રાજા મુંજનો રાજ્યાભિષેક; સં.૧૦૫૦થી ૧૦૫૪ની વચમાં મુંજનું મૃત્યુ, અને ભોજનો રાજ્યાભિષેક; સં.૧૦૩૬માં મૂળરાજ સોલંકીના હાથે કચ્છના રાજા લાખા કુલાણીનું માર્યા જવું. સં.૧૧૫૦માં સિદ્ધરાજ જયસિંહનું ગાદી પર બેસવું. સં.૧૧૫૦થી ૧૧૯૯ સુધીમાં કોઈ પણ સમયે - સં.૧૧૬૨(?)માં આભીર રાણા નવઘનનું મૃત્યુ. સં.૧૧૯૯ સિદ્ધરાજ જયસિંહનું મૃત્યુ ને કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક. સં.૧૨૩૦માં કુમારપાલનું મૃત્યુ. સં.૧૧૫૦થી ૧૨૩૦ની વચમાં - મોટો ભાગ સિદ્ધરાજના સમયમાં હેમચન્દ્રના વ્યાકરણની રચના. સં.૧૨૪૯માં પૃથ્વીરાજનું મૃત્યુ અને સં.૧૩૬૧માં 'પ્રબંધ-ચિંતામણિ'ની રચના.

પ્રકરણ ૬ : પ્રાચીન ગુજરાતી^{૩૯} સુભાષિતો

૨૩૭. સ્વ. ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ (એમ.એ.)નો આ નામનો લેખ ૧૯૧૪ના મે માસના 'સાહિત્ય'માં પ્રકટ થયો છે, તે અત્ર આપવામાં આવે છે.

૨૩૮. અંગ્રેજીમાં સારા ચૂંટી કાઢેલા ગદ્ય તથા પદ્યોના સંગ્રહો ઘણાક બહાર પડેલા છે. સંસ્કૃતમાં પણ આપણા પ્રાચીન વિદ્વાનોએ સારા-સારા શ્લોકોના સંગ્રહગ્રંથો રચેલા છે જેમાં 'શાફરગધરપદ્ધતિ', વદ્ધાભની 'સુભાષિતાવલી', અમિતગતિનો 'સુભાષિત-સંદોહ' અને શ્રીધરદાસનું 'સદ્વિક્રિતકર્ણામૃત' એ મુખ્ય છે. પ્રાકૃત ભાષામાં હાલની 'ગાથાસમશાતી'માં જુદાજુદા પુરુષ તથા સ્ત્રીકવિઓની ગાથાઓ ભેગી કરેલી છે. આપણું પ્રાચીન ગુજરાતી સુભાષિતોનું જ્ઞાન બહુ જ મર્યાદિત છે. જે થોડાંક સુભાષિતો મળેલાં છે તે 'પ્રબંધચિંતામણિ', 'કુમારપાળપ્રબંધ' વગેરે ગ્રંથોમાંથી જ છે; પરંતુ નીચે આપેલા

૩૯. જૂની ગૂજરાતી તથા મારવાડી ભાષાના અર્ધંગ અભ્યાસી ઇટેલીના ડૉ. એલ. પી. ટેસિટોરી જેમને બંગાળાની ઐશિઆટિક સોસાઇટીએ પોતાના સંગ્રહના મારવાડી તથા ગુજરાતી પ્રાચીન ગ્રંથોનું સંશોધન કરવા બોલાવેલા હતા તેઓએ તેમના 'નોટ્સ ઓન ધ ગ્રામર ઓફ ધ ઓલ્ડ વેસ્ટર્ન રાજસ્થાની વિથ સ્પેશિઅલ રેફરન્સ ટુ અપભ્રંશ એન્ડ ટુ ગુજરાતી એન્ડ મારવાડી' નામના 'ઇન્ડિઅન એન્ટિક્વેરી' ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૪માંના લેખમાં આ ભાષાનું 'ઓલ્ડ વેસ્ટર્ન રાજસ્થાની' એવું નામ આપેલું છે.

ગ્રંથો ઉપરથી જણાશે કે પ્રાચીન ગુજરાતી સુભાષિતોના સંગ્રહગ્રંથો છે. આ સંગ્રહગ્રંથો એકલા જ ગુજરાતીના નથી, પરંતુ તેમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી એમ ત્રણે ભાષાઓની સૂક્તિઓ છે. આ સુભાષિતો સુભાષિતો તરીકે જ નહીં પરંતુ પ્રાચીન ગુજરાતી તરીકે ભાષાવિવેકશાસ્ત્રીને ગુજરાતી ભાષાના વિકાસના નિર્ણયમાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

(૧) 'અંબડકથાનક' સંસ્કૃત કવિતાબદ્ધ છે, પરંતુ તેમાં કેટલીક પ્રાકૃત ઉક્તિઓ આપેલી છે; આ ગ્રંથના કર્તા મુનિરત્નસૂરિએ બીજો ગ્રંથ સં. ૧૨૫૦માં^{૩૯} રચેલો છે. પ્રતીક [પ્રતિ] નવીન હોવાથી ભાષામાં ફેરફાર તથા અશુદ્ધિઓ લાગશે.

(૨) 'સૂક્તાલી' સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી સૂક્તિઓનો સંગ્રહ છે. સંગ્રહકર્તાનું નામ તથા રચનાનો સમય આપેલો નથી. પ્રતીક આશરે ૩૦૦ વર્ષનો જૂનો લાગે છે.

(૩) ૧૬મા શતકના અંતમાં લખાયેલા 'સિદ્ધયકમહિમસૂક્ત'નાં પાનાંમાંથી ગુજરાતી સૂક્તો.

(૪) 'મનઃસ્થિરીકરણ સ્વાધ્યાય'ની સં. ૧૫૬૪માં લખાયેલી ભવ્યાક્ષરની પ્રતિના અંતે આપેલાં સૂક્તો.

(૫) સૂક્તિઓના સંગ્રહનાં પાંચ પાનાં. આ પ્રતીકને તાડપત્રની પેઠે વચમાં કાણું પાડેલું છે અને તે ૪૦૦ વર્ષ પહેલાંનો લખાયેલો લાગે છે તેમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને બહુ જૂની ગુજરાતી સૂક્તિઓ છે.

(૬) સુભાષિત પત્ર ૬. સંસ્કૃત પ્રાકૃત તથા ગુજરાતી સૂક્તિઓ આશરે ૧૫૦ આપેલી છે. પ્રતીક ત્રણસો વર્ષ જેટલો જૂનો લાગે છે.

(૭) સુભાષિતનાં ૨-૮ પાનાં. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી સૂક્તિઓ. ઓછામાં ઓછાં બસો વર્ષ જેટલો જૂનો પ્રતીક લાગે છે.

(૮) સુભાષિત પત્ર ૫. ઉપરના જેટલો જ જૂનો.

(૯) 'સૂક્તાવલી' - સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી સૂક્તોનો સંગ્રહ, પત્ર ૨-૮, સંગ્રહકર્તા અજ્ઞાત છે. પ્રતીક લખ્યા સાલ સં. ૧૬૯૭.

(૧૦) સુભાષિતોનાં પાનાં ૧૩ - સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી. ૩૦૦ વર્ષથી પણ વધારે જૂનાં લાગે છે.

(૧૧) એકલાં પ્રાચીન ગુજરાતી સૂક્તોનું એક પત્ર, તેમાં ૧૦૫ સૂક્તો છે. આ

૩૯. 'અંબડકથાનક' સંવત ૧૨૫૦ની આસપાસ રચાયલું છે, તેની અમે ખાતરી અસલ પુસ્તકો જોઈ કરી છે. આટલી જૂની જૈન ગુજરાતી(?)ના નમૂના ઘણા કિંમતી થઈ પડશે એમ અમારું માનવું છે. તે વખતની હિન્દુ ગુજરાતી આથી કાંઈક સહેજ જુદી પડતી હશે (?) તોપણ સંવત ૧૨૫૦માં ગુજરાતી લખાણ કરવામાં આવતું હતું તે માત્ર આપણી ભાષાની ઉત્પત્તિના સમયનો નિર્ણય કરવામાં જરૂરની છે. ને તેટલા માટે રા. દલાલે આ અજવાળામાં આણીને ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે એમ અમે માનીએ છીએ.

- તંત્રી, 'સાહિત્ય'

પાનું ઓછામાં ઓછું ૨૦૦ વર્ષ જેટલું જૂનું લાગે છે.

(૧૨) છૂટક અસંબદ્ધ પાનાં, ૨૦૦થી ૪૦૦ વર્ષ સુધીનાં જૂનાં.

૨૩૯. આ સર્વમાંથી આપણને આશરે બધાં મળીને ૫૦૦ સૂક્તો મળી આવશે. જુદાજુદા સંગ્રહોમાંથી એક જ સૂક્તના અથવા એક જ ભાવાર્થનાં સૂક્તોનાં જુદાં પાઠાંતરો મળી આવશે.

ઉદાહરણ તરીકે -

(૧) દિઠ્ઠાં જે નવિ આલવઈ પુચ્છાઈ કુસલ ન વત્ત,
તાહં તણઈ કિમ જાઈઈ રે હીયડા નીસત્ત.
હસીય ન વયણે આલવઈ કુશલ ન પૂછઈ વત્ત,
તહિ મંદિરિ નવિ જાઈઈ રે જીવડા નીસત્ત.

(ક.૧૦, ૩૦૦ વર્ષની જૂની પ્રતિમાંથી)

આની સાથે સરખાવો ક.૧ના 'અંબડકથાનક'માંનું, -

નમી ન મૂકઈ બેસણું, હસી ન પૂછઈ વત્ત,
તેહ ઘરિ કિમ^૧ ન જાઈએ, રે હઈડી નીસત્ત.

(૨) કે પઢીયા કે પંડીયા કે ગુરુઆ ગુણધીર,
નારી તે નયાવીયા જે હુંઈ બાવનવીર. (ક.૧૦માંથી)

આની સાથે 'અંબડકથાનક'માંનું નીચેનું સરખાવો :

જે પઢિયાં જે પંડિયા જે જગ ઉપર વટ્ટ,
તે મહિલાઈ ફેરીએ જીમ ફેરવઈ ઘરટ્ટ.

(૩) પાણી ઘણું વિલોઈઈ કર ચોપડા ન હુંતિ,
નગ્ગુણ જણ સંદેસડઉ નિષ્કલ હુંતિ નિભંતિ.

આની સાથે સરખાવો 'સૂક્તાવલી'માંનું -

નિજીવહ ઉવએસડા મુહીઆ જંતિ ન ભંતિ,
પાણી ઘણું વિલોઈઈ કર ચોપડા ન હુંતિ.

(૪) પાપહ વેલા ઝડપડઉ ધમ્મહ મંદિય દેહ,
આપણા પાંસઉ ચોરડી તઈ કિહ સિખી એહ.
જઈ ધમ્મકખર સંભલી અનુ નયણે નિદ્દ ન માઈ,
વાત કરંતા માણુસહ ઝાબકિ રયણિ વિહાઈ.

સરખાવો 'સૂક્તાલી'માંના ધર્મોદામના તથા પ્રમાદત્યાગનાં પ્રથમ સૂક્તો.

(૫) સાહસીઆં લચ્છી હવઈ નહુ કાયર પુરુસાંહ,
કન્નહ કુંડલ રયણમય કજ્જલ પુણિ નયણાંહ.
સીહ સુયણ ન ચંદ બલુ તારાબલ નવિ રિદ્ધિ,
એકદ્ધઉ સહસં ભિડઈ જિહિં સાહસ તિહિં સિદ્ધિ, (ક.૧૦માંથી)

૧. કોઈ રીતે.

સરખાવો 'અંબડકથાનક'માંનાં પ્રથમ બે સૂક્તો (કે જે નીચે આપ્યાં છે).

આવાં ઉદાહરણો ઘણાં જ આપી શકાય પરંતુ વિસ્તારભયથી નહીં આપતાં તેવાં સૂક્તો સરખાવી લેવાનું વાચકને સોંપીએ છીએ.

૨૪૦. 'અંબડકથાનક'માંથી ઉદાહરણો :

સાહસ :

સાહાસીઆ લચ્છી^૧ લઈછે, નહુ^૨ કાયર પુરિસાણ^૩,
કાને કુંડલ રયણમઠે, કજ્જલ પુણ નયણાણ
સીંહ ન જોઇ ચંદબલ^૪, નવિ જોઇ ઘણ ઋદ્ધિ,
એકલડો બહુ આભિડઈ^૫, જાં સાહસ તિહાં સિદ્ધિ.

દૈવ :

જન જાણઇ મન આપણઇ મનવંછિત પૂરેસુ,
દૈવ ભણે રે જીવડા, હું પુણ અવત કરેસુ.

સ્ત્રી :

સ્ત્રી દીઠઇ મન મોહીએ, કિમ ન વેધીઇ^૬ વિલાસ,
વાગુરિ^૭ હરિણ ઝબકીઇ, કિમ ન પડેઇ તે પાસ.
જે પદ્ધિયાં જે પંડિયા, જે જગ ઉપરવટ્ટ,
તે મહિલાઈ ફેરીએ, જિમ ફેરવઇ ઘરટ્ટ.

બાલાની માતા તથા તરુણીના નાથનું મૃત્યુ :

કૂઆ કુંઠઉ^૮ મ પડઉ, મ પડઉ બલીઆ વાહ^{૧૦},
મ મરુ બાલા-માવડી, તરુણી કેરો નાહ.
કૂઆ કુંઠઉ વલી હોઇ, સહી હોસઇ બલીઆ-વાહ,
મ મરુ બાલા-માવડી, તરુણી કેરો નાહ.

મૃત્યુ :

ઉગી-ઉગી^{૧૧} બાપડી, મુહ ઢંકી મન રોઇ,
જુ જમ લાંચઇ ફિરઇ^{૧૨} તુ, કિરલ^{૧૩} ન મરઇ કોઇ. -
નમી ન મૂકઇ બેસણું, હસી ન પૂછઇ વત્ત,
તેહ ઘરિ કિમ ન જાઇએ, રે હઇડા નિસત્ત^{૧૪}.

સ્નેહીવિયોગ :

સારસડા મોતી ચિણઇ, ચિણઇ તુ મેલ્હઇ કાંઇ,
વાલ્હા માણસ જુ મિલઇ, તુ વિહડઈ^{૧૫} કાઈ.

૧. લક્ષ્મી. ૨. નહીં. ૩. પુરુષો. ૪. ચન્દ્રનું બળ (જ્યોતિષશાસ્ત્ર અનુસાર). ૫. [લડે].
૬. વેધાય, [રસમગ્ન થાય]. ૭. [જાળ નાખી પશુપંખીને પકડનાર, વાઘરી]. ૮. કૂવાનો ઘરઘટ,
[અરહટ્ટ, રહેટ]. ૯. કાંઠો. ૧૦. બળવાન[વીરપુરુષ]નો ઘોડો. ૧૧. [મૂંગીમૂંગી]. ૧૨. ફરી જાય.
૧૩. [કિર, કિલ, ખરેખર ?]. ૧૪ [નિ:સત્ત્વ, નિર્બળ, કાયર]. ૧૫. જુદા થાય, [વિખૂટા પડે].

રે વિહિ^૧, માયુ કિં પિતુ, જુ મનવંછિઅ દેઇ,
નેહે બાધાં માણસાં, મા વિછોહ^૨ કરેઇ.

રાગી અને રોગીની રાત :

જણ જાણઇ [જાવઇ ?] દિણ વત્તડી, પણિ રત્તડી ન વિહાય^૩,
ઇક રાગીની રોગીથી, સહજ સરીખુ માય^૪.

વાણી :

વાણી જેહ તણેઇ, વિસહર^૫ વિસ ઉત્તરઇ,
જેહનઇ ભેદા તેહિ, તેહ નર મોટા ઢાંઢસી^૬ (?).

બલવાનનો પ્રભાવ :

તાં ફણિદ^૭ ફણમંડપ માંડઇ, જાં પડઇ ગરુડ તણઇ નવિ ફાડઇ^૮,
તાંમ હસ્તિ મદમાચત ગાજઇ, જામ કેસરિનાદ ન વાજઇ.

સુપુરુષવચન :

ઉત્તર દિશિ ન ઉન્હઇ^૯, ઉન્હઇ તઉ વરસઇ,
સુપુરિસ વયણ ન ઉચ્ચરિઈ, ઉચ્ચરઇ તુ કરઇ.

૨૪૧. 'સૂક્તાલી'માંથી ઉદાહરણો :

ધર્મોદમ :

કમ્મહ વારિ પડવડુ, ધમ્મહ મંદીય દેહ^{૧૦},
આપણ સરસી ચોરડી, તિ કિમ સિખી એહ.
જે જિણધમ્મહ બાહિરા, તે જાણે વાચારિ,
ઉગી ઉગી ખય ગયા,^{૧૧} સંસારી સંસારિ.
વરસહ તે ગણિ દીહડા, જે જિણધમ્મહ સાર,
તિત્રિ સયા ઉણસકડી, ઇમ્હઇ ગણઇ ગમારુ.
ધણ^{૧૨} ચિંતિઉં તઉ ઉદમ કરિ, ધમ્મેણ ધન હોઇ,
ધણ ચિતંતઉ જુ મરિ, દુનવિ ઇક^{૧૩} ન હોઈ.
દીહા^{૧૪} જંતિ વલંતિ નહિ, જિમ ગિરિનીઝરણાઈ,
લહૂઅ લગિ^{૧૫} જીવિ ધમ્મ કરિ, સૂઇ નચિંતઉં કાંઈ.
મોહ ન મેહિહ ઘર તણુ, જઇ શિરિ પલીઆ કેસં,
વલી વલી જિણધમ્મહ તણા, કો દેશિ ઉવએસ.

૧. વિધિ, [વિધાતા]. ૨. વિયોગ. ૩. લોકોનો દિવસ વાતથી જાય, પણ રાત ન જાય.
૪. રાગીની અને રોગીની આવી સમાન દશા છે. [જુઓ આ પછી 'રૂપચંદકથા'નાં ભાષાનાં
ઉદાહરણોમાં ક.૨૦૧]. ૫. સર્પ, [વિષધર]. ૬. દિ.ઢંઢસિઅ=ગ્રામ્યેક્ષ ? મોટા માણસ ?] ૭.
[ફણીન્દ્ર, નાગ]. ૮. [ફાળ, તરાપ]. ૯. ઊણ થાય. ૧૦. કર્મપ્રસંગમાં [ઉદત] પણ ધર્મમાં
મંદદેહ. ૧૧. અસ્ત થયા, [ક્ષય પામ્યા]. ૧૨. [ધન]. ૧૩. બેમાંથી એકે. ૧૪. દિવસ. ૧૫.
લઘુ વચથી.

નિજવહ^૧ ઉવએસડા^૨, મુહીઆ જંતિ ન ભંતિ^૩,
પાણી ઘણું વિલોઈઈ, કર ચોપડા^૪ ન હુંતિ.
ભારેકમ્મા જવડા, જઈ બુજ્જસિ તાં બુજ્જ,
સવ્વ કુટુંબં ખાઈસિ, માથિ પડસિ તુજ્જ.
હાથ ઘસઈ, ભુઈ આહણઈ^૫, જીભિ તાલું દિન્ન,
મરણહ વેલા સંભરઈ, મિ નહુ કીધુ ધમ્મ.

પ્રમાદત્યાગ :

જઈ ધમ્મકખર^૬ સંભવિ, નયણે નિદ્ધ ન માઈ,
વત્ત કરંતાં હે સહી, રયણિ ઝબક વિહાઈ.
કમ્મેણ ય ઘર વત્તસી, ધમ્મેણ ય પરલોઅ,
જહિ સૂતાં રવિ ઉગમઈ, તિહિ નર આઉ તઉઅ.

વિધિ :

જં વિહ^૭ કરઈ સ હોઈ, ન જં જીઅ ચીંતવઈ,
ઈમિં ચીંતએલી, આહક્ટ દોહુક્ટ કેલવઈ.

ઉદ્યોગ :

ખેડિ મ ખૂંટા માંહિ, ખૂંટા વિણ ખીખિ નહિં,
સાહસ-જુતઉ હલ વહઈ, દૈવહ તણિ કપાલિ^૮.

સ્વામીભક્તિ :

ઘરિ શૂરા, મઢિ પંડીઆ, પુહવિ પુરિસ ન મંતિ^૯,
તે વિરલા જે સામિઅહ, અવિસર નવિ ચુકંતિ.^{૧૦}

સજ્જન :

જો ગુણવંતઉ સો નમઈ, નિગ્ગુણ ઘટ્ટઉ^{૧૧} થાઈ,
અવસિ નમંતાં ગુણ ચડઈ, ઘણું^{૧૨} કહંતઉ જાઈ.
સત્તય સાયર પરિભમિઅ, સયલ મહી મિ દિટ્ઠ,
તાતિ પરાઈ જુ ન કરઈ, સો મઈ કિમહઈ ન દિટ્ઠ.^{૧૩}

૧. નિર્જવને. ૨. ઉપદેશ. ૩. મુદ્ધા, શોગટ જાય છે [એમાં શંકા નથી]. ૪. ચીકાશવાળા.
૫. ભૂમિને પ્રહાર કરે છે. ૬. ધર્મના અક્ષર, [વાણી]. ૭. વિધિ, [વિધાતા]. ૮. [સીમામાં ચલાવ
નહીં, સીમા વિના હાનિ નથી, જે સાહસયુક્ત છે તે દૈવના કપાલમાં હલ હાંકે છે - દૈવના લેખ
પણ ફેરવે છે.] ૯. [ઘરમાં શૂરા ને મઠમાં પંડિત એવા પુરુષ પૃથ્વીમાં માતા નથી - અપાર છે.]
૧૦. [સ્વામીનો અવસર ન ચૂકે તે વિરલા હોય છે.] ૧૧. [ઘાડો, અક્કડ, ગર્વિષ્ઠ]. ૧૨.
ધનુષ્ય. ૧૩. જે જન પારકી તાત [ચિંતા] કરે તે મેં કોઈ પણ [ક્યાંય પણ] ન દીઠો.

ગુણદોષોક્તિ :

લોઅ પરાયા કવ્વડા^૧, કરઈજ સંત અસંત^૨,
દોષ પિચ્છઈ^૩ આપણા, જાહં ચ્છેહુ ન અંત^૪.
દૂજજણજણ બબ્બૂલવણ, જઈ સિંચહ અમીએણ,
તુ અતિ કંટા વિંધણા, સારીરહ ગુણેણ^૫.

નીચ :

લૂણહ ઘુણહ કુમાણુસહ^૬, એ ત્રિહું એક સહાવ,
જિહિં જિહિં કરઈ અવાસડઈ, તિહિં તિહિં ભંજઈ ઠાઈ^૭.

ઉપકાર :

ગુરુઆ^૮ સહજઈ ગુણ કરઈ, કારણ કિંપિ મ જાણી,
કરસણ^૯ સિંચિ સરભડી^{૧૦} મેહ કિ મગ્ગઈ દાણ.

૨૪૨. 'સિદ્ધચક્રમહિમસૂક્ત'માંથી ઉદાહરણો :

દૈવ, કર્મ અને પુણ્ય :

અરિ^{૧૧} મન, આપઉં ખંચિ કરિ ચિંતાજાવિ મ પારિ,
ફલ તિતઉં પણિ પામીઈ, જિતઉં લહિઉં નિલાડિ.

અચ્છા ભવંતર-સંચીઉ, પુત્ર સમગ્ગલ જાસ,

તસુ બલ મઈ તસુ સિરીઅ, તસુ તિહૂઅણ જણ દાસ^{૧૨}.

કિંહા માલવ કિહાં સંખઉર^{૧૩} કિહાં બબ્બર^{૧૪} કિહાં નટ્ટ^{૧૫},

સુરસુંદરિ નચ્યાવીઈ, દૈવિહિ દલવિ મરટ્ટ^{૧૬}.

ધણ જુવ્વણ સુવિઅડ્ઢ પુણ, રોગરહી નિત્ય દેહ,

મણ વણણહ મેલાવડઈ, પુત્રિહિ લભ્મઈ એહ^{૧૭}.

૨૪૩. 'મન:સ્થિરીકરણ સ્વાધ્યાય'ના પ્રતીકના પ્રાંતેથી :

ઇન્દ્રિયસંયમ :

ઈદિ પંચ ન વસિ કીઆં, લોભિ નિ દીધી અગ્ગિ,

મન-માંકડ નવ મારીઉં, કિમ જાઈજઈ સગ્ગિ.

૧. [કુત્સિતતા, દોષ?]. ૨. [જે નથી તે.]. ૩. [પ્રીછે, જાણે]. ૪. [જેનો છેડો નથી].
૫. દુર્જન જનરૂપી બાવળવનોને અમૃતથી સીંચવામાં આવે તોપણ [ગુણથી - પ્રકૃતિથી શરીરને
વીંધનારા ઘણાબધા કાંટાવાળા જ એ રહે છે]. ૬. લૂણો, [ઘણ - કાષ્ઠનો કીડો] અને કુપુરુષનો.
૭. [ઠામ], સ્થાન ભાંગે. ૮. મોટા માણસો. ૯. [ખેતી, વાવેતર]. ૧૦. [?]. ૧૧. [અરે], હે.
૧૨. જેને ભવાંતરસંચિત પુણ્યસમૂહ છે તેને બલ, મતિ, લક્ષ્મી મળે છે અને ત્રણ ભુવન[ના
લોકો] તેના દાસ થાય છે. ૧૩. [શંખપુર, શંખેશ્વર ગામ]. ૧૪. [એ નામનો અનાર્થ દેશ ?].
૧૫. [?]. ૧૬. [મરડ - ગર્વ દળી નાખીને]. ૧૭. ધન, યૌવન, [વળી સુ-વિદગ્ધતા] ને નિત્ય
રોગરહિત દેહ, મન-વર્ણનો મેલાવડો એ પુણ્ય મળે છે.

પ્રમાદત્યાગ :

દીહા જંતિ વલંતિ નહૂ, જિમ ગિરીનીઝરણાઈ,
લહૂઅ લગઈ જીવ ધમ્મ કરઈ, સૂઈ નચિંતઉ કાંઈ.^૧

આ પ્રમાણે દલાલનો લેખ પૂરો થાય છે.

૨૪૪. 'ઉપસર્ગહસ્તોત્ર'નો પ્રભાવ બતાવનારી **પ્રિયંકર નૃપની કથા** વિશાલરાજ-સૂરિશિષ્ય સુધાભૂષણના શિષ્ય **જિનસૂરે** કરી છે તેમાં દેશી-દુહા વગેરે ઉલ્લેખ કરી ટાંક્યાં છે તે :

તાઈ તેલી તેરમો તંબોલી તલાર,
પંચ તકારા પરિહરો, પછે કરો વિવહાર.

તાઈ=વચ્રતાનક, શાળવી; તેરમો=મોચી; તલાર=તલારક્ષ [દિ:તલવર, કોટવાળ].

બીજી રીતે :-

તાઈ તેલી તેરમો, તરક તીડ સોનાર,
ઠગ ઠકુર અહિ દુજજણહ, જે વિસસિ તે ગમાર.
પડિવચ્ચું^૨ ગિરુઆ તણું નિરલેહવું^૩ [નિરવહવું?] નિરવાણ^૪,
તુમે દેશાન્તર ચલ્હિયા અમ્હે પણિ આગેવાન. ૪૦
જિણિ દિણેં વિત્ત ન અપ્પણેં તિણિ દિન મિત્ત ન કોઈ,
કમલહ સૂરિજ મિત્ત પુણ જલ વિણ વયરી સોઈ. ૪૧
નખઈ^૫ નારિ તુરંગમહ મુત્તાહલ^૬ ખગ્ગહ^૭,
પાણી જાંહ ન અગ્ગલો ગયું ગિરુઅત્તણ^૮ તાંહ. ૪૫

કર્તા પોતે 'આકાશવાણી આમ થઈ' એમ કરી કહે છે :

એ બાલક ચિર જીવસેં, હોસેં ધનની કોડિ,
સેવા કરસેં રાયસુખ સેવક પરિ કર જોડિ. ૫૪
ગૌરવ કીજે અલવડી નવિ કો કીયાં ન રામ,
ગરથ વિહૂણા માણસા ગાધહ બૂચા નામ. ૬૨
અદ્દા ખંડા^૯ તપ કીઆ, છતેં [ન] કીધાં દાન,
તે કિમ પામે જીવડા પરભવિ ધન બહુમાંન. ૬૪
રે મન ! અપ્પા ખંચ કરિ ચિંતાજાલ મ પાડ,
ફલ તેનું જ પામીઈ જેતું લિખ્યું નિલાડ^{૧૦}. ૬૫
યત: મન તેતલું મ માગિ જેતું દેખ પર તણેં,
લિહીઆં લેખઈ લાગિ અણલિખ્યું લાભે નહીં. ૬૬

૧. જુઓ આ પૂર્વે 'સૂક્તાલી'નું ઉદાહરણ. ૨. [સ્વીકૃત, અંગીકૃત]. ૩. [?]. ૪. [નક્કી]. ૫. [નખી, સિંહ?]. ૬. [મુક્તાફલ, મોતી]. ૭. [ખડ્ગ, તરવાર]. ૮. [મીટાઈ]. ૯. [અર્ધા, ખંડિત]. ૧૦. [જુઓ 'સિદ્ધચક્રમહિમસૂક્ત'નું પહેલું ઉદાહરણ.]

યતઃ અવસર જાણી ઉચિઅ કરી, અવસર લહી મ ભુક્ષિ,
 વાર વાર તું જાણજે, અવસરિ લહિસિ ન [અ]મુક્ષિ. ૬૮
 યતઃ છેલે દીઠે છેલ લીઆ મ દાખિસ આપણું,
 કરિ બહુતેરો નેહ ઓછા તે ઉમટસેં. ૮૧
 યતઃ દીહા જંતિ વલંતિ નહુ જિમ ગિરિ નિજ્જરણાઈ,
 લહુઅ લગેં જીવ ધમ્મ કરિ, સુઠે નિચિંતો કાંઈ ?^૧ ૧૦૦
 યતઃ અવરં સવ્વં દુહં જણાણ કાલંતરેણ વીસરઈ^૨,
 વદ્ધહ-વિઓગ-દુકખં મરણેણ વિણા ન વીસરઈ. ૧૦૫
 યતઃ કે કપડ પગિ લહલહે^૩, કે કંચનની રાશિ,
 રાયમાન કેતા લહે, કે ન લહે સાબાસિ. ૧૧૮
 યતઃ વિરલા જાણંતિ ગુણા વિરલા પાલન્તિ નિધ્ધણે^૪ નેહં,
 વિરલા પરકજ્જકરા પરદુકખે દુકખયા વિરલા.^૫ ૧૪૨
 યતઃ હાથી હાલેં હેક^૬, લખ કૂતર લગીએ લવેં;
 વડપણ તણે વિવેક, કદિ ન ખીજે, કિસનીયા ! ૧૭૦
 યતઃ બજ્જઈ^૭ વારિ સમુદહ, બજ્જઈ પંજરિ સીંહ,
 જઈ બદ્ધા કુણેં કહિઉં[? નહીં], દુજ્જણ કેરી જીહ^૮. ૧૮૨
 આગલિ જાતઃ કોટ^૯, જેહિં ન નામી દેવગુરુ,
 માથે વહેસે મોટ^{૧૦}, ભોજનનો સાંસો^{૧૧} પડે. ૧૮૮
 વા વાણા જણ બુદ્ધણા નાહ ન કીજે રોસ,
 નીકે કાપડ ખાયણું યાંગે મા માણસ રોસ. ૨૦૦
 વાર વહંતાં યાયતુ લેતુ પરધન-ઢોર,
 એ તિન્નિ વિમાસણ કરે, વેસા ચારણ ચોર. ૨૦૨
 મુંહતા વિણુ રાજ જ કિસ્યું, રખવાલ વિણુ પોલિ,
 પતિ પાર્ખે નારી કિસી, પહિરણુ વિણ કિસી મોલિ^{૧૨}. ૨૧૭
 જીભેં સાચું બોલિજે રાગ રોસ કરિ દૂરિ,
 ઉત્તમ સું સંગતિ કરિ લાભે જિમ સુખ ભૂરિ^{૧૩}. ૨૫૫
 જિણવર-દેવ આરાહિઅ, નમીય સહગુરુ ભત્તિ^{૧૪},
 સૂધો ધમ્મ જ સેવિઈ રહીઈ નિર્મલ ચિત્ત. ૨૫૬

૧. [જુઓ 'સૂક્તાલી' તથા 'સિદ્ધચક્રમહિમસૂક્ત'નાં ઉદાહરણોમાં]. ૨. [માણસોનાં અન્ય સર્વ દુઃખો કાલાંતરે ભુલાય છે]. ૩. [કિટલાક કાપડી - ભિખારા પગ ઢસડતા હોય]. ૪. [નિર્ધન સ્થિતિવાળો]. ૫. [જુઓ આ પછી 'રૂપચંદ કથા'નાં ભાષાનાં સુભાષિત ક.૨૮૪]. ૬. [?]. ૭. [સં.બધ્યતે, બંધાય]. ૮. [જુઓ આ પછી 'રૂપચંદકથા'નાં સુભાષિતોમાં ક.૬૧]. ૯. [વાંકાપણું, ખૂંધ?]. ૧૦. [ગાંસડી]. ૧૧. [સંશય]. ૧૨. મોળિયું. ૧૩. [ખૂબ]. ૧૪. [ભક્તિપૂર્વક].

૨૪૫. વિશાલરાજસૂરિશિષ્ય જિન(રાજ)સૂરિએ સંસ્કૃતમાં રચેલા ગ્રંથ નામે 'રૂપચંદકથા'માંથી ભાષાનાં સુભાષિતો :

જીભઈ સાચું બોલીઈ રાગ રોસ કરિ દૂરિ,
 ઉત્તમ સિઈ સંગતિ કરિ લાભઈ જિમ સુખ ભૂરિ. ૭
 જિહાં બાલક તિહાં પેખણઈ^૧ જિહાં ગોરસ તિહાં ભોગ,
 મીઠાબોલાં ઠાકુરાં ગામિ વસઈ બહુ લોક. ૩૬
 નમણી ખમણી સુગુણી બિહુ પખિ વંશિ વિશુદ્ધ,
 પુણ્ય વિણા કિમ પામીઈ કરિ ધણુડી ઘરિ ભજજ^૨. ૩૮
 ઇક આંબા નઈ આકડા બિહું સરિખાં ફલ હોઈ,
 નવ ગુણ એક કરીરનઈ^૩ હાથ ન વાહઈ કોઈ. ૫૫
 બજજઈ વારિ સમુદ્ધ બજજઈ પંજરિ સીંહ,
 જે બજજી કુણાઈઈ નહી દુજજણ કેરી જીહ.^૪ ૬૧
 કર કંપઈ લોઈણ^૫ ગલઈ બહુ રત્ન વહી ભત્તિ,
 જુવણ ગયા જે દીહડા વલી ન ચડસિ હત્તિ. ૭૮
 જિહાં સહાઈ બુદ્ધિબલ હુઈ ન તિહાં વિણાસ,
 સૂર સવે સેવા કરઈ રહઈ આગલિ જિમ દાસ. ૮૮
 ગોરખ જંપઈ સુહિનઈ બાબૂ, મ ગણ આપ-પરાયા,
 જીવદયા એક અવિચલ પાલુ, અવર ધર્મ સવિ માયા. ૧૦૨
 પુત્ર મિત્ર હુઈ અનેરા ન [?] રહઈ નારિ અનેરી,
 મોહઈ મોહ-મૂઢા જંપઈ મહીયાં^૬ મેરી. ૧૦૩
 અતિહિં ગહના અતિ અપારા સંસાર સાયર ખારા,
 બૂઝઈ બૂઝઈ^૭ ગોરખ બોલઈ સારા ધર્મ વિચારા. ૧૦૪
 કવણહ કેરા તુરંગમ હાથી કવણહ કેરી નારી,
 નરગિ જાતા કોઈ ન રાખઈ^૮ જોઓ હીઈ વિચારી. ૧૦૫
 ધર્મ વિહૂણ ન સુખ વિઆણિઈ^૯, પરઘરિ પાણી ઈધણ આણઈ,
 ખંડઈ દલઈ કરઈ કરિ લોડણ^{૧૦}, તહલિ ન પાવઈ કિચિવિ ભોઅણ^{૧૧}.

૧૧૧

૧. [જોણું, તમાશો]. ૨. [નમણી, ખમણી (?), સુગુણી (સુંદર દોરીવાળી, સુંદર ગુણવાળી), બન્ને પક્ષે વિશુદ્ધ વંશ (વાંસ, કુળ)વાળી એવી, હાથમાં ધણુડી (ધનુષ) અને ઘરમાં ભાર્યા પુણ્ય વિના કેમ પામીએ?] ૩. [કેરડાને]. ૪. [જુઓ આ પૂર્વે જિનસૂરની પ્રિયંકર નૃપની કથામાંનાં સુભાષિત ક.૧૮૨]. ૫. [લોચન, આંખ]. ૬. [મુહીયાં=વૃથા, નિરર્થક]. ૭. [બૂઝિ બૂઝિ=સમજ સમજ]. ૮. [રક્ષે, બચાવે]. ૯. [સુખ જણાતું નથી]. ૧૦. [હાથ હલાવવા, હસ્તોઘોગ]. ૧૧. [ભોજન].

દમ્મા એવ સુલખણા મણવંછિઅ પૂરંતિ,
 અછઇ પછીઆ પંડીઆ કચપચ કરી મરંતિ^૧. ૧૧૪
 નેહો કહવિ ન કિજજઇ અહ કિજજઇ રચણકંબલ સારિખો,
 અણવરઇ ધોવમાણો સહાવ-રંગં ન છંડેઇ^૨. ૧૨૬
 નેહ માંહિ ખટુક્કડુ મુઝ મનિ ખરુ સુહાઈ,
 મિરીચ મુક્કા બાહિરી ખંડ ન ખાણી જાઈ. ૧૨૭
 દવ-દદ્દા ખડ પહવઇ, જિમ વુટ્ટેણ ઘણેણ,
 વિરહ-પલિત્તહ માણસહ, તિમ દિટ્ટેણ પિએણ^૩, ૧૪૮
 બહુત ખરા^૪ ન બોલીઇ તાલૂ સૂકઇ જેણિ,
 એક જ અક્ષર બોલીઇ, બાંધ્યું છૂટઇ જેણિ. ૧૬૫
 ખેડિ મ ખૂંટા ટાલિ, ખૂંટા વિણ ખીખઇ નહી,
 દૈવ તણઇ કપાલિ સાહસ કેરું હલ વહઇ^૫. ૧૭૩
 સીહ ન જોઇ ચંદબલ નવિ જોઇ ધનરદ્ધિ,
 એકલ્લુ બહુ આભડઇ જાહા સાહસ તાં સદ્ધિ^૬. ૧૭૪
 જે ગલિ ગલઇ ઉઅરં અહવા ન ગલઇ ગલિતં નયણાઈ,
 અહ વિસમા કજજગઇ, અહિણ છછુંદરી ગહાય.^૭ ૧૭૮
 મરણહ કેરુ કવણ ભય, જેણિ વટ્ટઇ^૮ જગ જાઇ,
 મન મઇલૂ ન સંબલૂ^૯, હીયરૂં તેણ ડોલાઈ. ૧૮૪
 જિહાં બિપુરહ-મગ્ગડઉ^{૧૦} તિહાં જીવ સંબલ લેઉ,
 જિહાં ચઉરાસી ભવભમણ, તિહાં વિલંબ કરેહ. ૧૮૫
 ઉપરવાડઇ હાય, ઝાબક^{૧૦} દીસઇ યમ તણુ,
 નવિ સંબલ નવિ સાથ, ઘડી માંહિં ગામંતરુ. ૧૮૬
 સુકૂત સંચિ કરિ જ [જે] મરઇ તે તિણિ વારિ નિશંક^{૧૧},
 મરણહ બીહઇ બાપડા, ધર્મ જ મૂંકયા^{૧૨} રંક. ૧૮૭

૧. [દામ - પૈસો અને સુલક્ષણા સ્ત્રી મનવંછિત પૂરું પાડે છે પણ પશ્ચિમબુદ્ધિ પંડિતો (વેદિયા) છે કે જે શાસ્ત્રોની કચપચ કરીને મરે છે]. ૨. [અનવરત - સતત ધોવાવા છતાં પોતાના સ્વભાવનો રંગ ન છોડે]. ૩. [દવથી બળેલું ખડ જેમ ઘન - વાદળ વરસવાથી પહાવિત થાય તેવું વિરહથી પ્રદીપ - સળગતાનું પ્રિય દીઠે થાય છે]. ૪. [સંભવતઃ બહુ અખરા = બહુ અક્ષર - શબ્દો]. ૫. [જુઓ આ પૂર્વે 'સૂક્તાલી'નાં ઉદાહરણોમાં. ત્યાં પાઠભેદ છે.] ૬. [જુઓ 'અંબડકયાનક'નું ઉદાહરણ બીજું]. ૭. [અહો, કાર્યગતિ - કર્મગતિ વિષમ છે. છછુંદરી સાપથી ગ્રહાય છે]. ૭ક. [માર્ગ]. ૮. [ભાણું, પાથેય]. ૯. [બે પહોરનો મારગડો]. ૧૦. [જલદી, એકાએક]. ૧૧. [સુકૂતનો સંચય કરી જે મૃત્યુ પામે છે તે તે વેળા નિર્ભય હોય છે]. ૧૨. [મુક્ત કર્યાં, છોડાવ્યાં].

સૂકુ આંબુ ખડહડિઉ^૧, તલઇ ખાધુ ઘણેણ^૨,
 તુલઇ કોઇલિ સર^૩ કરઇ, તે આગલિ ગુણેણ. ૨૦૦
 દિન જાઇ પણિ વત્તડી રત્તડી ન જાઇ,
 એક રાગી ની રોગીયા સહસિ સરીરાં માઈ^૪. ૨૦૧
 સહજિ કડૂઈ લીબડુ, ગણે કરી નિ મિઠ
 તે માણસ કિમ વીસરઇ, જેહ તણા ગુણ દીઠ. ૨૦૨
 ઓછા તપ કઇ મઇ કીયા, કઇ સર શેડી પાલિ,
 દેવઈ ઘર ઊદાલીઉ^૫ પહિલઇ યૌવનકાલિ. ૨૧૮
 ચંદુ ચંદન કેલિવન^૬ કુંકૂ કજજલ નીર,
 ઇકકઇ કંતહ બાહરાં^૭ એતા દહિ સરીર. ૨૧૯
 સજ્જન ચિત્તિ ન ઊતરઇ ગયા ચમુકકઉ લાઇ,
 મલ નવિ ચુહટઈ કંચણહ જઇ વરસા સઉ જાઇ^૮. ૨૧૯
 નેહ વિણકઇ^૯ ગયગમણિ^{૧૦}, કિસિ જિ તાંણોતાણિ^{૧૧},
 ભાગું મોતી જો જડઇ^{૧૨} તો મન આવઇ ઠાણિ. ૨૫૦
 માણસ પાંહિ માછાં ભલાં^{૧૩}, સાચા નેહ સુજાણ,
 જઉ કીજઇ જલ-જૂજૂઆં, તઉ તતક્ષણ છંડઇ પ્રાણ. ૨૫૨
 વાઈ હાલઈ પાન, તરુઅર પુણ હાલઇ નહી,
 ગિરુઆ એહ પ્રમાણ, એક બોલઇ બીજા સહઇ. ૨૫૯
 નહી ન ભણીઇ લોઇ^{૧૪}, દીજઇ થોડા થોડિલું,
 ટીપઇ ટીપઈ જોઇ, સરોવર ભરીઓ સમુદ્ર જમ. ૨૭૧
 વિરલા જાણંતિ ગુણ, વિરલા પાલંતિ નિદ્ધણા નેહા,
 વિરલા પરકજજકરા, પરદુખે દુખીઆ વિરલા^{૧૫}. ૨૮૪
 ગ્રહ અબલા, વિહિ વંકડી, દુજજણ પૂરઉ આસ,
 આવિ દુહેલા^{૧૬} ખંધિ ચડિ, જિમ સઉ તિમ પંચાસ. ૨૯૯

૨૪૬. આવાં સુભાષિતો, જે અનેક સુક્તમાલાઓ યા સુક્તાવલીઓ જૈન સંગ્રહકારોએ એકત્રિત કરી છે તેમાંનાં તેમજ ગ્રંથકારોએ પોતાના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખેલાં છે તે સર્વ એકઠાં કરતાં પુષ્કળ મળી આવે તેમ છે. વિસ્તારભયથી અત્ર તે ન ટાંકતાં અહીં માત્ર વાનગી રૂપે જ ઉપર મુજબ થોડાં ટાંકવામાં આવ્યાં છે.

૧. [ખખડી ગયેલ]. ૨. [ઘણ - કાષ્ઠના કીડાએ મૂળમાંથી ખાધું]. ૩. [સ્વર, અવાજ]. ૪. [જુઓ આ પૂર્વે 'અંબડકથાનક'નાં ઉદાહરણોમાં]. ૫. [જૂંટવી લીધું]. ૬. [કિળનું વન કે કીડાનું વન]. ૭. [કંચ બહાર હોય ત્યારે]. ૮. [જે ચટકો લગાડીને ગયા છે તે સજ્જનના ચિત્તમાંથી કદી ઊતરી જતા નથી. સૌ વરસ જાય તોપણ કંચનને મેલ ચોંટતો નથી]. ૯. [વિનષ્ટ થાય]. ૧૦. [ગજગામિની]. ૧૧. [તાણાતાણ, ખેંચાખેંચી]. ૧૨. [જોડાય]. ૧૩. [માણસ કરતાં માછલાં સારાં છે]. ૧૪. [લોકમાં - જગતમાં ? લોકને ?]. ૧૫. [જુઓ આ પૂર્વે જિનસૂરની પ્રિયંકર નૃપની કથાનાં સુભષિત ક.૧૪૨]. ૧૬. [દોહાલી વેળા, આપત્તિ].

વિભાગ ૬ : અપભ્રંશ સંબંધી કેટલીક હકીકતો

પ્રકરણ ૧ : અપભ્રંશ સંબંધી પ્રાચીન ઉલ્લેખો

૨૪૭. મુખ્યવહારની (બોલાતી) અને સાહિત્યવ્યવહારની (સાહિત્યવિષયક) અપભ્રંશ ભાષાના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. પરંતુ તે માત્ર નાટ્યશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્ર પરના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં મળે છે. એમ જ હોવું જોઈએ, કારણકે સંસ્કૃત નાટક પોતાની યોગ્યતા અનુસાર પોતાના સમયના સાંસારિક-સામાજિક જીવન પર જ પ્રકાશ નાખે છે અને તેથી તેમાં ચાલુ બોલાતા રૂઢ પ્રયોગોને જરૂર માન્ય રાખી લેવા જ પડે. આનાં ઉદાહરણ તરીકે જુદીજુદી પ્રકૃતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત નાટકમાં જે તત્ત્વો છે તેના પર લખનારાએ પણ તેટલા માટે જુદીજુદી પ્રાકૃતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે જે પ્રાકૃતોમાં અપભ્રંશ એ છેલ્લી અને વધુમાં વધુ ફેરફાર પામેલી ભાષા છે.

૨૪૮. (૧) પતંજલિ : વ્યાકરણ ‘મહાભાષ્ય’ના પ્રતિષ્ઠિત રચનાર ઈ.સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં થયા અને આપણે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી ભાષાના સંબંધમાં ‘અપભ્રંશ’ એ શબ્દનો ઉપયોગ કરનાર તે પ્રથમના મહાન સંસ્કૃત ગ્રંથકાર છે. પણ તેમણે તેનો અર્થ એટલો જ કર્યો છે કે “સંસ્કૃત શબ્દનો જે વિકાર - અપભ્રંશ ગામડિયાના મુખે થાય તે” કારણકે “અકૈકસ્ય હિ શબ્દસ્ય બહવોડપભ્રંશાઃ તદ્યથા, ગૌરિત્યસ્ય શબ્દસ્ય ગાવી ગોણી ગોતા ગોપોતલિકેત્યેવમાદયોડપભ્રંશાઃ.” (એકએક શબ્દના ઘણા અપભ્રંશ છે. ઉદાહરણ તરીકે - જેમકે ‘ગૌઃ’ એ શબ્દના અપભ્રંશો ‘ગાવી’, ‘ગોણી’, ‘ગોતા’, ‘ગોપોતલિકા’ વગેરે છે.) અહીં અપભ્રંશનો અર્થ એટલો જ થઈ શકે કે મૂળમાં ફેરફાર - વિકૃતિ - ભ્રષ્ટતા. આ ભરતના શબ્દ નામે ‘વિભ્રંશ’ યા ‘વિભ્રષ્ટ’ સાથે બરાબર સામ્ય ધરાવે છે. બંનેનો અર્થ ભાષાનું અમુક ખાસ રૂપ એટલો જ છે. તેથી કંઈ વધુ અર્થ નથી. ‘અપભ્રંશ’ એ શબ્દને આભીરો સાથે હજુ સુધી લેવાદેવા નથી. તેમજ ત્યાર પછી જે તેનો લાક્ષણિક - વિશિષ્ટ અર્થ થયો તે અર્થમાં - એટલેકે લોકોની બોલી કે ભિન્નભિન્ન પ્રાકૃતોની પેઠે સાહિત્યનું વાહન - એ અર્થમાં અત્યાર સુધી વપરાયો નથી.

૨૪૯. (૨) ભરત : સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્ર પર પ્રાચીનતમ ગ્રંથકાર છે. સંભવિત રીતે ઈ.સ. બીજી કે ત્રીજી સદીમાં તે થયા હોવા ઘટે. તેમના ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’માં તે પ્રાકૃતો સંબંધી વિવરણ નાટકમાં કેટલાંક પાત્રોના વિચારોના વાહન તરીકે ૧૭મા પ્રકરણમાં કરે છે અને ૩૨મા પ્રકરણના ૪૭થી ૨૪૨ શ્લોકોમાં છંદોનાં નામો અને લક્ષણો ઉદાહરણો સહિત આપે છે કે જે લગભગ સમસ્તપણે પ્રાકૃતોમાં છે. ૧૭મા પ્રકરણના પમાથી ૨૩મા શ્લોક સુધીનો ભાગ પ્રાકૃતના ઉચ્ચારશાસ્ત્ર સંબંધે છે.

ભામહ અને દંડીથી ને ત્યાર પછીથી અપભ્રંશ જેને કહેવા લાગ્યા તેનો મૂળ ઉલ્લેખ દોઢ શ્લોકમાં છે ^{૪૦}:

૪૦. પાદદીપ પૃ. ૧૮૭ નીચે.

૨૫૦. “નાટ્યયોગમાં તે ટૂંકામાં ત્રણ પ્રકારે જાણવું : ૧. સમાન (સંસ્કૃતમાં જેમ છે તેમ) શબ્દોથી, ૨. જે વિકૃતિ પામ્યા છે એવા વિભ્રષ્ટ શબ્દોથી અને ૩. દેશી શબ્દોથી.”

૨૫૧. આ પછી અપભ્રષ્ટતાના નિયમો કે જે પ્રાકૃતોમાં લાગુ પડે છે અને સામાન્ય રીતે વૈયાકરણોએ આપેલા છે તેને મળતા આવે છે તે આપ્યા છે. ‘દેશી’ એ શબ્દથી ભરત જે અર્થ કરે છે તે ૨૪થી શ્લોક આપેલ છે તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.^{૪૧}:

૨૫૨. “આ રીતે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત જાણવું. હવે પછી આગળ હું દેશભાષાના ભેદ કહીશ.” આ પરથી સ્પષ્ટ છે કે દેશભાષા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંનેથી જુદી પાડવામાં આવી છે ને તે ભાષા એ જ હોઈ શકે કે જે જુદાજુદા દેશની ભાષા હોય. અને તેથી જ તેનું નામ દેશી આપ્યું. હવે તે ભેદ ખાસ કરીને એ રીતે જણાવ્યા કે^{૪૨} :

૨૫૩. “અથવા ગ્રંથકારોએ (નાટકમાં) પોતાના છંદ - મરજી પ્રમાણે દેશભાષાનો પ્રયોગ કરવો. કારણ કે નાટકમાં જુદાજુદા દેશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું કાવ્ય હોય છે.”

૨૫૪. ત્યાર પછી તે સાત ‘ભાષાઓ’ જણાવે છે^{૪૩} :

“માગધી (મગધની) અવંતીની, પ્રાચ્ય(પૂર્વની), શૌરસેની, અર્ધમાગધી, બાલ્હિકા અને દક્ષિણની.”

અને પછી કેટલીક વિભાષા - બોલીઓ જણાવે છે^{૪૪} :

“શબરની, આભીરોની, ચાંડાલોની, ચરોની સાથેના દ્રવિડોની, અને ઓડ્રોની અને વનચર - જંગલીઓની ઊતરતી - વિભાષાઓ નાટકમાં ગણાયેલી છે.”

૨૫૫. (પૃથ્વીધર ‘મૃચ્છકટિક’ પર લખતાં ‘શબર’ અને ‘સચર’ને બદલે ‘શકાર’ અને ‘શબર’ પાઠ જણાવે છે, ‘સચર’ એ દુર્બોધ શબ્દને તેથી ઉવેખવા માટે જ તેમ હોઈ શકે. માગધીમાં શકારીનો અંતર્ભાવ થવા ઉપરાંત શકારીને, જે બોલીઓ શબર, આભીર વગેરે જાતો સાથે થોડે ભાગે સંબંધ ધરાવે છે તેમજ દ્રવિડ, ઓડ્ર જેવા દેશો સાથે પણ થોડે ભાગે સંબંધ રાખે છે એવી બોલીઓ સાથે મૂકતાં વિલક્ષણ જેવું લાગે

૪૦. ત્રિવિધં તચ્ચ વિજ્ઞેયં નાટ્યયોગે સમાસતઃ ।

સમાનશબ્દૈર્વિભ્રષ્ટં દેશીમતમથાપિ વા. ૧૭-૩

ગચ્છન્તિ પદન્યસ્તારસ્તે વિભ્રમા(ષ્ટા) ઇતિ જ્ઞેયાઃ ॥ ૧૭-૪

૪૧. એવમેતત્તુ વિજ્ઞેયં પ્રાકૃતં સંસ્કૃતં તથા ।

અત ઉર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ દેશભાષા પ્રકલ્પનમ્ । ૧૭-૨૪

૪૨. અથવા છન્દતઃ કાર્યાઃ દેશભાષા પ્રયોક્તૃભિઃ ॥ ૧૭-૪૬

નાનાદેશસમુત્થં હિ કાવ્યં ભવતિ નાટકે ॥ ૧૭-૪૭

૪૩. માગધ્યવન્તિજા પ્રાચ્યા શૂરસેન્યર્ધમાગધી ।

બાલ્હિકા દાક્ષિણાત્યા ચ સમભાષા પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૭-૪૮

૪૪. શબરાભીર-ચણ્ડાલ-સચર-દ્રવિડોડ્રજાઃ ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિભાષા નાટકે સ્મૃતાઃ ॥ ૧૭-૪૯

છે. શકારી એ નામ તેના ઉચ્ચારની વિશેષતાને અંગે એક બોલીને આપેલું છે અને તે 'મૃચ્છકટિક' પછી સંભવિત રીતે અપાયેલું છે.)

૨૫૬. એ ખરું છે કે અહીં અપભ્રંશનો એ ખાસ નામથી સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી પણ તેનું કારણ દેખીતું છે કે તે સમયની સાહિત્યની ભાષાઓ એટલે 'ભાષાઓ'ને પોતાનાં ખાસ નામો હતાં પણ 'વિભાષાઓ'ને ખાસ નામ નહીં હતાં; તે છતાં તેઓને જુદીજુદી જાતોથી બોલાયેલી ભાષાઓ તરીકે માન્ય કરવામાં આવી છે^{૪૫} :

૨૫૭. “શબર ભાષા કોયલા કરનારા, શિકારીઓ, અને લાકડા અને યંત્ર પર આજીવિકા કરનારાના મુખમાં યોજવી અને કિંચિત્ જંગલીની પણ ખરી. આભીરી કે શાબરી ઘોષસ્થાનનિવાસીઓ - જેવા કે ગોવાળો - અશ્વ, અજ પાળનારા, ઊંટાદિ રાખનારા માટે વાપરવી જોઈએ.”

૨૫૮. આ રીતે ગોવાળો વગેરેની જંગલી જાતની બોલી માટે આભીરોની જાતિનું નામ પ્રાપ્ત થયું છે. આપણે હવે પછી જોઈશું કે તેણે પોતાને માટે ખાસ જુદું નામ મેળવ્યું હતું અને વળી સાહિત્યવિષયક પ્રાકૃતોમાં પણ પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

૨૫૯. ભરતના મનમાં સંભવિત રીતે અપભ્રંશ બોલી હતી (કદાચ હજુ તે બંધાતી જતી, વર્ધમાન થતી જતી હોય એવી સ્થિતિમાં હતી) એ વાત જ્યારે આપણે જુદાજુદા પ્રાંતોની ભાષા સંબંધીની જે વિશાલ વિશેષતાઓ નાટકકારને જણાવવા માટે ભરતે કહેલ છે તે વિચારીએ ત્યારે સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવે છે^{૪૬} :

૨૬૦. “જે જ્ઞાતા છે તેણે ગંગા અને સાગર વચ્ચેના દેશમાં ભાષામાં 'એ'કાર જેમાં બહુ આવે તેવી ભાષા પ્રયોજવી; વિંધ્ય અને સાગર વચ્ચેના પ્રદેશમાં 'ન'કાર જેમાં બહુ આવે એવી ભાષા પ્રયોજવી; સુરાષ્ટ્ર, અને અવન્તી તથા વેત્રવતી નદીની

૪૫. અંગારકારવ્યાધાનાં કાષ્ટયન્ત્રોપજીવિનામ્ ।

યોજ્યા શબરભાષા તુ કિંચિદ્ વનૌકસી તથા ॥ ૧૭-૫૪

ગવાશ્ચાજાવિકૌશ્ણદિ ઘોષસ્થાનનિવાસિનામ્ ।

આભીરોક્તિઃ શાબરી વા દ્રાવિડી દ્રવિડાદિષુ ॥ ૧૭-૫૫

૪૬. ગંગાસાગરમધ્યે તુ યે દેશા સંપ્રકીર્તિતાઃ ।

એકાર-બહુલાં તેષુ ભાષાં તજ્જઃ પ્રયોજયેત્ ॥ ૫૮

વિન્ધ્યસાગરમધ્યે તુ યે દેશાઃ શ્રુતિમાગતાઃ ।

નકારબહુલાં તેષુ ભાષાં તજ્જઃ પ્રયોજયેત્ ॥ ૫૯

સુરાષ્ટ્રાવન્તિદેશેષુ વેત્રવત્યુત્તરેષુ ચ ।

યે દેશાસ્તેષુ કુર્વાત ચકારબહુલામિહ ॥ ૬૦

હિમવત્-સિંધુ-સૌવીરાન્યે ચ દેશાઃ સમાશ્રિતાઃ ।

ઉકારબહુલાં તજ્જસ્તેષુ ભાષાં પ્રયોજયેત્ ॥ ૬૧

ચર્મણવતી-નદીપારે યે ચાર્બુદ-સમાશ્રિતાઃ ।

તકારબહુલાં નિત્યં તેષુ ભાષા પ્રયોજયેત્ ॥ ૬૨

ઉત્તરના દેશોમાં 'ર'કારવાળી; હિમાલયની સીમામાં આવેલા અને સિંધુ તથા સૌવીર દેશમાં 'ઉ'કાર બહુ આવે તેવી, અને ચર્મણવતી નદીની પેલી પાર અને અર્બુદ (પર્વત) આસપાસના દેશોમાં 'ત'કાર જેમાં બહુ આવે એવી ભાષા પ્રયોજવી."

૨૬૧. આમાં 'ઉ'કાર જે ભાષામાં બહુ આવે તે અમુક સ્થળે પ્રયોજવી એ ભૂલ છે. 'ઉ'કાર બહુ આવે એવી ભાષા તે જ અપભ્રંશ છે કે જેનું ખાસ લક્ષણ તે છે. પણ તે ભાષાનું અપભ્રંશ નામ નથી આપ્યું કારણકે તે નામ તે વખતે પડ્યું નહીં હોય. પછી લખનારાઓએ ને વૈયાકરણોએ જેને અપભ્રંશ નામ આપ્યું છે તે તેને લાગુ પડે છે. હવે જે દેશોમાં 'ઉ'કારવાળી ભાષા હતી તે દેશો નોંધવા જેવા છે. હિમાલય પાસેના એટલે ઉત્તર પંજાબ, સિંધુ અને સૌવીર. આ સંબંધમાં હવે પછી કહીશું; પણ તે દેશો એવા તો જરૂર છે કે જ્યાં ગાયો, ઘોડા ને ઊંટ ચારવાનું બહુ થતું અને તે ચારનારી જાતિ ત્યાં બહુ વસતી. ગમે તેમ પણ એટલું તો ખરું કે ઊંટને ચારનારા-રાખનારાને સિંધુના તીર પર આવેલા રેતાળ પ્રદેશો સિવાયના અન્ય દેશો વધારે સાનુકૂળ ન હોઈ શકે.

૨૬૨. ભરતને અપભ્રંશનો પરિચય અમુક સ્વરૂપમાં હતો એમ તેમણે ઊરમા અધ્યાયમાં છંદોની વ્યાખ્યા આપતાં આપેલાં ઉદાહરણો પરથી જણાવ્ય છે. તેમનું નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રાકૃત ભાગો માટે બરાબર શુદ્ધ સંશોધિત થઈ પ્રકટ થયું હોત તો વધારે સારું હતું.

- (૧) મોરહ્મ ઉ નચન્તઉ, મેહાગમે સંભત્ત(ન્ત)ઉ. ૬૬
- (૨) મેહ ઉદ્ધવર્તુ નઇ(ણ) જોણહઉ, ણિચ્ચ ણિપ્પહે એસ ચંદઉ. ૭૪
- (૩) એસા હંસવધૂ(હૂ) હિ (ઇ)ચ્છા કાણણઉ,
ગંતું જુ(ઉ)સ્સુઇયા, કંતં સંગઇયા. ૮૯
- (૪) પિયવાઇ વાયર્તુ(ઉ), સુવસંતકાલ(ઉ),
પિયકામુકો(કઉ) પિય મદણં જણંતઉ. ૧૦૮
- (૫) વાયદિ વાદો એહ પવાહી રુસિદ ઇવ. ૧૬૯

૨૬૩. આ પરથી જણાશે કે (૧) આખું અપભ્રંશ છે કારણકે (ક) તેમાં ત્રણ સ્થળે પ્રથમા એકવચનનો 'ઉ'કાર છે, અને (ખ) અન્ય પ્રાકૃતોની જેમ સામાન્યપણે અપભ્રંશમાં છે તેમ 'ભ'ને બદલે 'હ' વપરાયો છે. (૨) તે કંઈક વિલક્ષણ છે છતાં તેને સુધાર્યા વગર તેમાં 'ઉ'કાર જોઈ શકાય છે, અને ખાસ લક્ષ ખેંચે તેવું એ છે કે 'જોણહઉ' નાન્યતરજાતિમાં છે તે બતાવે છે કે લોકોની ભાષામાં તેટલા પ્રાચીનકાળે પણ લિંગ - જાતિઓને ધ્યાનમાં લેવામાં નહોતી આવતી. 'નઇ' પણ ધ્યાન ખેંચે છે. (૩) 'કાણણઉ', 'ઉસ્સુઇયા', 'સંગઇયા' એ ખાસ અપભ્રંશ છે. (૪) જોકે 'વાયઉ' અને 'કાલઉ' એ સુધારી મૂક્યા છે, છતાં 'જણંતઉ' એ શબ્દથી તે અપભ્રંશ હોવામાં કોઈ જાંતનો શક રહેતો નથી. (૫)માં 'એહ' અપભ્રંશ છે.

૨૬૪. આ પરથી સ્પષ્ટ છે કે જોકે ભરતે અપભ્રંશ એ નામથી સ્પષ્ટ નિર્દેશ

ક્યાંય ક્યોં નથી, કારણકે તે હજુ અવ્યક્ત રૂપમાં હોઈ વિકાસ પામતી હતી અને 'આભીરોક્તિ' એ નામથી વદાતી હતી, છતાં ભરતના સમયમાં એવી બોલાતી ભાષા તો જરૂર હતી. વળી એ પણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે બોલનારાનો દેશ પંજાબ અને ઉપરનો સિંધ દેશ હતો. તેનામાં પોતાનું ઊંચી કથાનું સાહિત્ય હજુ નહોતું, અને બોલનારાનો વર્ગ બનવાસી જાતિઓમાં જ મર્યાદિત હતો કે જે જાતિઓ ધીમેધીમે પછીથી આગળ વધી દક્ષિણ અને પૂર્વમાં પેઠી અને હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં મળી ગઈ. તેઓએ જૂની પ્રાકૃતોને અપભ્રંશ રૂપ આપ્યું ભાસે છે,

પ્રકરણ ૨ : અપભ્રંશ સંબંધી પ્રાચીન ઉલ્લેખો (અનુસંધાન)

૨૬૫. (૩) ધરસેન : અપભ્રંશના કાળ માટે ઉપયોગી એવો એક ઉલ્લેખ, એક શિલાલેખ કાઠિયાવાડ - સુરાષ્ટ્રના વલભીના રાજા ધરસેન બીજાનો છે તેમાં કરેલો છે. તેમાં પોતાના પિતા સંબંધી ધરસેને આ પ્રમાણે કહેલ છે : “સંસ્કૃતપ્રાકૃતાપભ્રંશ ભાષાત્રયપ્રતિબદ્ધપ્રબન્ધરચનાનિપુણતરાન્તઃકરણ” વગેરે. (ઇન્ડિઅન એન્ટિક્વેરી, યાકોબીએ ઉલ્લેખેલ પ્રસ્તાવના પૃ.૫૫ પર) એટલે “તેનું મન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ - એ ત્રણ ભાષામાં છંદોબદ્ધ પ્રબંધની રચના કરવામાં અતિ નિપુણ હતું”. આ ધરસેનનો પિતા ગુહસેન હતો તેના ઈ.સ.૫૫૮ અને ૫૬૮ની વચમાંના શિલાલેખો મળી આવે છે. (મુંબઈ ગેઝેટિઅર, વો.૧, ભાગ ૧, પૃ.૮૦) આ પરથી જણાય છે કે ઈ.સ.૬૪૬ સૈકામાં અપભ્રંશમાં કાવ્યો રચાતાં હતાં. જોકે હજુ તે સમયનું એક પણ ઉપલબ્ધ થયેલ નથી.

૨૬૬. (૪) ભામહ : સંભવિત રીતે ઈ.સ.૬૪૬ સૈકાની અંતે થયેલ છે. તે અપભ્રંશના સંબંધી જાણે છે અને તે સાહિત્યમય કાવ્યના ભાગ પાડતાં અપભ્રંશનો ઉલ્લેખ કરે છે^{૪૭} :

૨૬૭. “કાવ્ય એ શબ્દ અને અર્થ સહિત છે. તે કાવ્ય પદ્ય અને ગદ્ય એમ બે પ્રકારનું છે. વળી તે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને તે ઉપરાંત અપભ્રંશ એમ ત્રણ પ્રકારનું છે.”

૨૬૮. આ જાતનો ભામહનો ઉલ્લેખ ઘણો ઉપયોગી છે, કારણ કે એ સિદ્ધ કરે છે કે ઈ.સ.૬૪૬ સદીના અંતમાં અપભ્રંશનું અસ્તિત્વ હતું; પરંતુ તે ભાષા કોણ બોલતું હતું યા કોણે બોલવી જોઈએ એ સંબંધી તે કંઈ કહેતા નથી. દંડીની પેઠે તેમણે તેમ કહ્યું હોત તો વિશેષ સારું થાત.

૨૬૯. (૫) દંડી : તેમણે ‘કાવ્યાદર્શ’ (પ્રકાશિત, બિબ્લિઓથેકા ઈડિકા, સન ૧૮૬૩) એ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે તેમાં જે સાહિત્ય પોતાના સમયમાં ભણેલાઓમાં

૪૭. શબ્દાર્થો સહિતૌ કાવ્યં ગદ્યં પદ્યં ચ તદ્ દ્વિધા ।

સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચાન્યદપભ્રંશ ઇતિ ત્રિધા ।। ૧-૩૬

પ્રચલિત હતું તેના ચાર ભાગ જણાવે છે. ભામહ ત્રણ પાડે છે ત્યારે દંડી ચાર પાડી આગળ વધ્યા છે^{૪૮} :

૨૭૦. “આર્યો (વિદ્વાનો) કહે છે કે આ સાહિત્ય વળી ચાર પ્રકારનું છે, નામે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને મિશ્ર.

મહર્ષિઓએ સંસ્કૃતની વ્યાખ્યા દેવી વાફ - ભાષા તરીકે કરી છે. પ્રાકૃતમાં અનેક ક્રમો છે જેવા કે ‘તે(સંસ્કૃત)માંથી ઉદ્ભવ પામેલ - તદ્ભવ’, ‘તેના જેવા - તત્સમ’ અને ‘દેશી’ (એટલે ગ્રામ્ય ભાષાને લગતા). આભીર વગેરેની ભાષા કાવ્યોમાં આ પ્રંશ તરીકે ગણાઈ છે. શાસ્ત્રમાં (તે છતાં) સંસ્કૃત કરતાં જે બીજી એટલે સંસ્કૃત સિવાયની બધી તે ‘અપભ્રંશ’ એમ જણાવ્યું છે. સંસ્કૃત કાવ્ય સર્ગો(પ્રકરણો) વગેરેમાં, પ્રાકૃત કાવ્ય સંધિક (ટીકાકાર સંધિને એક પ્રકારનો છંદ જણાવે છે) આદિમાં અને અપભ્રંશ કાવ્ય તે આસાર આદિમાં અને મિશ્ર (સાહિત્યનો ચોથો પ્રકાર) કાવ્ય તે નાટક આદિમાં બદ્ધ થયેલ હોય છે. કથા (મિશ્ર સાહિત્યની એક જાતિ) સર્વ ભાષામાં અને વળી સંસ્કૃતમાં રચાયેલી હોય છે. આશ્ચર્યકારક અર્થવાળી બૃહત્કથા ભૂતભાષામાં છે.”

૨૭૧. આ પરથી એ સ્પષ્ટ છે કે અમુક ભાષાઓ સંબંધી બોલતાં દંડી સાહિત્યના દષ્ટિબિંદુથી કહે છે, નહીં કે ભાષાની દષ્ટિએ; છતાં આટલું તો પ્રકટ છે કે તે સમયે જે આભીર આદિ જાતિઓ બોલતી હતી તે ભાષાવિશેષનું નામ અપભ્રંશ હતું અને અપભ્રંશનો પ્રયોગ તે સમયે ‘સાહિત્ય’માં થતો હતો. આ પ્રયોગ જેમ ભરતના સમયમાં સંસ્કૃત નાટકોમાં અમુક ઊતરતાં પાત્રો પ્રયોગ કરે તેવો પ્રયોગ નહોતો. જો તેમ હોત તો દંડી સાહિત્ય - વાફમયના પ્રકાર પાડતાં તેના એક પ્રકાર તરીકે ‘અપભ્રંશ’ નામનો પ્રકાર જણાવત નહીં. તે સ્પષ્ટ કહે છે કે અપભ્રંશ કાવ્યમાં આસાર આદિ કેટલાક છંદો વપરાતા હતા. નાટકોમાં અપભ્રંશ ઘણું જ અલ્પ પ્રમાણમાં અને અહીંતહીં ક્યાંક ગદ્ય તરીકે વપરાતું અને તેમાં પણ નિયમ તરીકે સર્વ નાટકોમાં તેનો ઉપયોગ થતો જ એવું નથી. ‘આભીરાદિગિરઃ’ એ આખી પંક્તિ માત્ર અપભ્રંશનું સર્વસાધારણ સ્વરૂપ સૂચવે છે એટલેકે કાવ્યમાં આભીર જેવા ઊતરતા લોકોના મુખમાં જે મૂકવામાં આવે છે તે અપભ્રંશ છે, પણ એ પરથી એક લોકજાતિની જ એ ભાષા

૪૮. તદેવ વાફમયં ભૂયઃ સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં તથા ।

અપભ્રંશશ્ચ મિશ્રં ચેત્યાહુરાર્યાશ્ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧-૩૨

સંસ્કૃતં નામ દેવી વાગન્વાખ્યાતા મહર્ષિમિઃ ।

તદ્ભવસ્તત્સમો દેશીત્યનેકઃ પ્રાકૃતક્રમઃ ॥ ૧-૩૩

આભીરાદિગિરઃ કાવ્યષ્વભ્રંશ ઇતિ સ્મૃતાઃ ।

શાસ્ત્રે તુ સંસ્કૃતાદન્યદપભ્રંશતયોદિતમ્ । ૧-૩૬

સંસ્કૃતં સર્ગબન્ધાદિ, પ્રાકૃતં સંધિકાદિકં ।

આસારાદીન્યપભ્રંશો નાટકાદિ તુ મિશ્રક્રમ્ ॥ ૧-૩૭

હતી એમ કલ્પવું અનુચિત છે. 'આભીરાટિ' એમાં 'આટિ' શબ્દ જ બતાવી આપે છે કે તે માત્ર આભીર જાતિની જ ભાષા હતી એમ નથી. ઈ.સ. પૂર્વે થોડાં શતકોમાં આભીર જાતિ જ્યાંથી આવી ત્યાંથી તે જાતિ તે ભાષા પોતાની સાથે લાવી નહોતી. વસ્તુતઃ સત્ય વાત એ છે કે જ્યાંજ્યાં તે લોકો અને તેમની સાથે બીજા ગયા ત્યાંત્યાં તે-તે પ્રદેશની પ્રચલિત પ્રાકૃત ભાષા તેઓ ગ્રહણ કરતા ગયા, અને સ્વાભાવિક રીતે તેથી ઉત્તરોત્તર ઘણે અંશે ભાષાનું સ્વરૂપ તેમનાથી બદલતું ગયું. આ બદલો - પરિવર્તન - અપભ્રંશ જ ભરતે વાપરેલ 'અપભ્રંશ', 'અપભ્રંષ્ટ' અને વળી 'વિભ્રષ્ટ' શબ્દો બતાવી આપે છે. વળી, આ સાહિત્યની અપભ્રંશ ભાષાની પાછળ ભાષા હતી કે જે નાના સાહિત્યરસિક સમૂહોની કે ફિલસૂફી, વૈયાકરણો, ખગોળશાસ્ત્રીઓ, ગણિતશાસ્ત્રીઓ, કવિઓ અને અધ્યાપકો આદિ પંડિતોની ભાષા - ટૂંકામાં થોડા વિદ્વાનોની ભાષા નહોતી, પણ ઊતરતા, કનિષ્ઠ વર્ણના, સામાન્યમાં સામાન્ય લોકો જેવા કે આભીરો, શબર, ચંડાલો વગેરેની ભાષા હતી. આ પરથી જણાય છે કે આ લોકો જે પ્રદેશમાં વસતા ગયા તે પ્રદેશ વખતોવખત યા એકીવખતે જેમજેમ બદલાતો ગયો તેમતેમ અપભ્રંશમાં પણ ફેરફાર પડતો ગયો અને તેથી પાછળના પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ અપભ્રંશની જુદીજુદી જાતિઓ બતાવી છે તે બનતી ગઈ.

૨૭૨. દંડીનો સમય વિવાદગ્રસ્ત છે પણ તેમને ૮મી શતાબ્દીમાં મૂકી શકાય (જુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, ભાગ ૫, અંક ૩). આ રીતે જે અમુક લોકજાતિઓની બોલાતી ભાષા ગણાતી અને જેને 'આભીરી' ભાષાનું નામ અપાતું તે ભરત અને ભામહ-દંડી વચ્ચેના ચારપાંચ સૈકાઓમાં વિકસિત થઈ અપભ્રંશ ભાષામાં પરિણમી. આ કાલ, દેશના મોટા ભાગ પર આભીરોની સર્વોપરી સત્તાવાળો પણ હતો. એ સ્વાભાવિકપણે ધારી શકાય કે ઈ.સ. ત્રીજા સૈકા અને છઠા સૈકાની દરમ્યાન અપભ્રંશ એ નામ, જે બોલાતી ભાષાઓ હિન્દુઓમાં આભીર જાતિ મળી જવાથી પ્રાદેશિક પ્રાકૃતોમાંથી વિકાસ પામી, તેને અચૂક અપાયું હોવું જોઈએ.

૨૭૩. (૬) રુદ્રટ : ઈ.સ.નવમા સૈકામાં થયા. તે પોતાના 'કાવ્યાલંકાર' (કાવ્યમાલા, ક. ૨)માં અપભ્રંશ સંબંધી ઉલ્લેખ કરે છે. 'વાક્ય'ના ગદ્ય અને પદ્ય એમ ભાગ પાડી તેના વળી છ ભાગ ભાષાના ધોરણ પર પાડે છે. તે કહે છે કે -

ભાષાભેદનિમિત્તઃ ષોઢા ભેદોઢસ્ય સંભવતિ ।। ૨-૧૧

પ્રાકૃતસંસ્કૃતમાગધપિશાયભાષાશ્ચ શૌરસેની ચ ।

ષષ્ઠોઢત્ર ભૂરિભેદો દેશવિશેષાદપભ્રંશઃ ।। ૨-૧૨

“તેના ભેદ ભાષાભેદનિમિત્તથી છ પ્રકારના સંભવે છે : પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, માગધી, પૈશાચી અને શૌરસેની, અને છઠો અપભ્રંશ તે દેશવિશેષે ઘણા ભેદવાળો છે.”

૨૭૪. અહીં પણ અપભ્રંશને વધુ જૂની સાહિત્યની પ્રાકૃતો નામે માગધી, પૈશાચી અને શૌરસેની સાથે એક ધોરણ પર મૂકવામાં આવી છે. રુદ્રટ એક ખાસ ઉપયોગી વાત જણાવે છે તે એ છે કે અપભ્રંશની ઘણી જાતો છે અને તે ઘણી જાતો જુદાજુદા

દેશ પરત્વે છે કે જ્યાં તે બોલાતી હોય. વધુ જૂની પ્રાકૃતોના ખાસ ભેદો જણાયા નથી અને જોકે તેમનાં નામો ભૌગોલિક છે છતાં તે પ્રાદેશિક મટી ગઈ અને તેથી લોકોથી પણ ખાસ બોલાતી બંધ પડી. અપભ્રંશ તો આ બંને રીતિએ તેઓથી ભિન્ન થઈ એટલેકે દેશ પરત્વે તે જુદીજુદી થઈ અને લોકોથી તે બોલાતી બંધ પડી નહીં.

પ્રકરણ ૩ : અપભ્રંશ સંબંધી પ્રાચીન ઉલ્લેખો (અનુસંધાન)

૨૭૫. (૭) રાજશેખર : તેમણે પોતાની ‘કાવ્યમીમાંસા’ (ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ ક.૧, ૧૯૧૬)માં અપભ્રંશ સંબંધી પુષ્કળ ઉલ્લેખો કર્યા છે. પોતાના પુરોગામી આલંકારિકોની પેઠે તે પણ આ ભાષાને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નિહાળે છે. તેથી પોતાના કાવ્યપુરુષના શરીરને વર્ણવતાં જણાવે છે કે : “તારું શરીર તે શબ્દ અને અર્થ છે. સંસ્કૃત મુખ છે, પ્રાકૃત બાહુ છે. જઘન અપભ્રંશ છે, પૈશાચી તે પગો છે અને મિશ્ર ભાષા તે ઉર એટલે છાતી છે.”^{૪૭} વળી જ્યારે પોતાનો કવિરાજ પોતાનો દરબાર ભરે છે ત્યારે સંસ્કૃત કવિઓને (પોતાની ગાદીથી) ઉત્તરમાં, પ્રાકૃત કવિઓને પૂર્વમાં, અપભ્રંશ કવિઓને પશ્ચિમમાં અને પૈશાચ્ય કવિઓને દક્ષિણમાં બેસાડવા એમ જણાવે છે.^{૪૮} આવી જ રીતે સાહિત્યના ચતુર્વિધ પ્રકાર, તે જે ભાષામાં વ્યક્ત કરવામાં આવે તે ભાષા પરથી એક સારા કવિ થવા માગનારે કેટલી ભાષામાં નિપુણ થવું જોઈએ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં રાજશેખર આ પ્રમાણે પાઠે છે^{૪૯} :

૨૭૬. “એક અર્થ એક સુકવિ સંસ્કૃત ઉક્તિમાં (સારી રીતે) કરી શકે, બીજો પ્રાકૃતમાં, વળી અન્ય અપભ્રંશ વાણીમાં, અને કોઈ ભૂતપૈશાચી ભાષામાં કહી શકે. કોઈ બીજો અર્થ બે, ત્રણ યા ચારે ભાષામાં કોઈ વાગ્મી કહી શકે. જે સુકવિની બુદ્ધિ આ સર્વ ભાષામાં પ્રપન્ન - નિપુણ હોય છે તે આખા જગતને પોતાની કીર્તિથી ભરે છે.”

૨૭૭. આ કરતાં બીજા વધારે અગત્યના ઉલ્લેખો બીજા બે ફકરામાં આપ્યા છે કે જેમાં પણ ઉક્ત ચતુર્વિધ ભેદ બતાવ્યો છે, પરંતુ વિધવિધ દેશ પરત્વે બતાવેલ છે ને તે એવી રીતે કે જે દેશમાં સાહિત્ય જે અમુક ભાષામાં વિશેષે કરી વપરાય છે તે દેશો તે ભાષા સહિત જણાવ્યા છે.

૪૮. શબ્દાર્થો તે શરીરે, સંસ્કૃતં મુખં, પ્રાકૃતં બાહુઃ ।

જઘનમપભ્રંશઃ પૈશાચ્યં પાદૌ, ઉરો મિશ્રમ્ ॥ ૫.૬

૫૦. તસ્ય ઉત્તરતઃ સંસ્કૃતાઃ કવયો નિવિશેરન્. ।... પૂર્વેણ પ્રાકૃતા કવયઃ... ।

પશ્ચિમેનાપભ્રંશિનઃ કવયઃ । દક્ષિણતો ભૂતભાષા-કવયઃ ॥ ૫.૫૪

૫૧. એકોર્થઃ સંસ્કૃતોક્ત્યા સ સુકવિરચનઃ પ્રાકૃતેણાપરોસ્મિન્

અન્યોઽપભ્રંશગીર્ભિઃ ક્ષિમપરમપરો ભૂતભાષાકમેણ ।

દ્વિત્રાભિઃ કોઽપિ વાગ્મિર્ભવતિ ચતસૃભિઃ ક્રિંચ કશ્ચિદ્ વિવેક્તું

યસ્યેત્યં ધીઃ પ્રપન્ના સ્નપયતિ સુકવેસ્તસ્ય કીર્તિર્જગન્તિ ॥ ૫.૪૮-૪૯.

૨૭૮. “અમુક ખાસ ભાષાઓ અમુક દેશોમાં વાપરવામાં આવે છે - બોલાય છે. અને તે માટે એમ જણાવ્યું છે કે : ગૌડ વગેરે સંસ્કૃતમાં સ્થિત છે, પ્રાકૃતમાં લાટદેશના (કવિઓ) રુચિ ધરાવે છે તે પ્રસિદ્ધ વાત છે. સમસ્ત મરુ દેશના, ટક્કના અને ભદાનકના કવિઓ અપભ્રંશનો પ્રયોગ કરે છે. અવન્તી અને પરિયાત્રના કવિઓ દશપુરના કવિઓ સુધ્યાં ભૂતભાષા વાપરે છે અને જે સુકવિ મધ્યદેશમાં વસે છે તે (આ) સર્વ ભાષામાં નિપુણ હોય છે.”^{૫૨}

૨૭૯. આ પરથી જણાય છે કે રાજશેખરના સમયમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય ગૌડ (હાલનું બિહાર)માં, પ્રાકૃત સાહિત્ય લાટ (ગુજરાતના ભરૂચ આસપાસના પ્રદેશ)માં, અપભ્રંશ સાહિત્ય આખા મરુદેશ (હાલનું મારવાડ), ટક્ક (પૂર્વ પંજાબનો ભાગ)માં અને ભદાનક(?)માં, પૈશાચી સાહિત્ય અવન્તી (મધ્ય માલવા)માં, પરિયાત્ર (પશ્ચિમના વિંધ્ય પ્રદેશોમાં) [આપ્ટે મુજબ પરિયાત્ર એટલે ઉત્તર-પૂર્વની શિવાલિકની પર્વતમાળા] અને દશપુર(ઉપરનો માલવા-મંદસોર આસપાસનો મુલક)માં વધારે ખેડાયેલું હતું. આમ છતાં એ લક્ષ બહાર ન રહેલું જોઈએ કે આ ભાષાઓ આ પ્રાંતોમાં બોલાતી ભાષાઓ હતી એમ રાજશેખર કવિ જણાવતા નથી. તે એટલું જ કહે છે કે આ પ્રાંતોમાં સાહિત્યકારો પોતાના વિચારો આ જણાવેલી ભાષામાં પ્રધાનપણે દર્શાવતા હતા.

૨૮૦. અપભ્રંશ સંબંધી બીજો મહત્વનો ફકરો એ છે કે : “સુરાષ્ટ્ર, ત્રવણ વગેરે, સૌષ્ઠવ સહિત, પણ અપભ્રંશના અંશોવાળાં સંસ્કૃત વચનો પણ બોલે છે.”^{૫૩}

૨૮૧. આથી મરુ, ટક્ક અને ભદાનકના કવિઓ સાથે સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) અને ત્રવણો (? પશ્ચિમ રાજપુતાના)ને ઉમેરવાના છે - તે સર્વેએ અપભ્રંશ સાહિત્યને ખેડ્યું છે. પ્રાકૃતભાષાઓ અને તેમાંના સાહિત્ય સંબંધી આપણું જ્ઞાન અત્યારે દિનપ્રતિદિન વિશેષ થતું જાય છે અને તે રાજશેખરના મતને અને ખાસ કરીને પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સંબંધીના મતને સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરતું જાય છે. જે પ્રાંતમાં વિશાલ પ્રાકૃત સાહિત્યની શોધ થઈ છે અને હજુ પણ થવા સર્જાયેલી છે, તે ગુજરાત પ્રાંત છે. તેમાં જૈન શ્વેતામ્બરોનો જબરો ફાળો છે.^{૫૪}

૨૮૨. રાજશેખરના સમયમાં અપભ્રંશ ભાષા સાહિત્યભાષા તરીકે ઘણી

૫૨. ગૌડાઘા: સંસ્કૃતસ્થા: પરિચિતરુચય: પ્રાકૃતે લાટદેશ્યા:

સાપભ્રંશપ્રયોગા: સકલ મરુભુવષ્ટક્કભાદાનકાશ્ચ ।

આવન્ત્યા: પારિયાત્રા: સહ દશપુરજૈભૂતભાષા ભજન્તે

યો મધ્યે મધ્યદેશં નિવસતિ સ કવિ: સર્વભાષાનિષણ્ણ: ॥ ૫.૫૧

૫૩. સુરાષ્ટ્રત્રવણાઘા યે પઠન્ત્યર્પિતસૌષ્ઠવમ્ ।

અપભ્રંશવદંશાનિ તે સંસ્કૃતવચ્યાંસ્યપિ ॥ ૫.૩૪

૫૪. જુઓ પાંચમી ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદનો સદ્ગત ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ એમ.એ.નો ‘પાટણના ભંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય’ પર નિબંધ; તથા પૂનાની પહેલી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં કુડાલકરનો ‘પાટણ ભંડારના હસ્તલેખિત પુસ્તકોનો અહેવાલ’ એ પર નિબંધ.

લોકપ્રિય હતી અને ખાસ કરી સુરાષ્ટ્ર અને મારવાડમાં જરૂર લોકપ્રિય હતી છતાં તે ભાષાએ પોતાના મૂળ ઝરણ એટલે સામાન્ય આમવર્ગની બોલાતી ભાષા યા ભાષાઓ સાથેનો જીવંત સંપર્ક હજુ છોડ્યો નહોતો એ વાત રાજશેખરના બીજા બે ફકરામાંથી જણાય છે. તે ફકરાઓ એ છે કે :

૨૮૩. (૧) “અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રવીણ તે તેના (રાજા કવિના) પુરુષ-પરિચાસ્ક વર્ગમાં હોવા જોઈએ; અને પરિચારિકાઓ માગધ ભાષામાં પણ અભિનિવેશ રાખનારી હોવી જોઈએ. અંત:પુરમાંના એ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને જાણવી જોઈએ, અને તેના મિત્રોએ સર્વભાષા જાણવી જોઈએ.”^{૫૫}

૨૮૪. (૨) “તેમની (સંસ્કૃત કવિઓ) પાસે, પછી વેદવિદ્યાના જ્ઞાતો, પ્રમાણશાસ્ત્રીઓ, પૌરાણિકો, સ્મૃતિજ્ઞો, વૈદ્યો, જોશીઓ તથા તેવા પ્રકારના બેસે; પૂર્વે પ્રાકૃત કવિઓ; અને તેની પાર, પાસે યા પછી જ નટ, નાયનારા, ગાવા-વગાડવાવાળા, વાણી પર જીવનારા ભાટ આદિ, સંગીતના તાલ આપનારા એવાઓ બેસે; પશ્ચિમે અપભ્રંશના કવિઓ, ને તેમની પાસે ચિત્રલેપ કરનાર, માણિક-રત્ન બાંધનારા, ઝવેરીઓ, સોનીઓ, સુતારો, લુહારો અને એવા બીજા બેસે; દક્ષિણે ભૂતભાષા એટલે પૈશાચી ભાષાના કવિઓ ને તેમની પાસે ગણિકાઓ અને તેના સાથીઓ, દોરડા પર નાયનારા, ગારુડીઓ, જાદુગરો, મદ્યો અને શસ્ત્ર ઉપર આજીવિકા કરનારા તથા એવા બીજાઓ બેસે.”^{૫૬}

૨૮૫. આ પૈકી પહેલા ઉતારા પરથી ખાસ જણાય છે કે પુરુષ તેમજ સ્ત્રી પરિચારકને અપભ્રંશ બોલનાર જણાવ્યા છે. પહેલાં તો તે સામાન્ય જનસમૂહના જ છે અને તેથી લોકભાષા જ બોલે. બીજું સામાન્ય જનસમૂહ અને રાજા એ બેની વચમાં રહેનારા તેઓ છે કારણકે તેઓ લોકની ઇચ્છાઓ અને ફરિયાદો રાજાને સમજાવે, અને રાજાનો સંદેશ કે ઉત્તર લોકોને કહે અને તેથી તેઓએ સામાન્ય લોકની ભાષા જાણવી જ જોઈએ. આ ઉતારાથી એ ધ્વનિત થાય છે કે રાજશેખરના સમય પહેલાંના ઘણા લાંબા કાળથી અપભ્રંશ ભાષા સાહિત્યભાષાના દરજ્જે પહોંચી હતી છતાં તે સમય સુધી એક બોલાતી ભાષા તરીકે બંધ પડી ગઈ હતી નહીં. તે અપભ્રંશ અને લોકની બોલાતી ભાષા એ બંને વચ્ચે જીવંત સંબંધ હતો. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અપભ્રંશ ભાષા હજુ બીજી પ્રાચીનતર સાહિત્યની પ્રાકૃત ભાષાઓની પેઠે મૃતભાષા થઈ હતી નહીં.

૨૮૬. ઉપરના બીજા ફકરામાં દેખાય છે કે સંસ્કૃત ભાષા થોડાઓની એટલે

૫૫. અપભ્રંશભાષાપ્રવણ: પરિચારકવર્ગ:; સમાગધભાષાઅભિનિવેશિન્ય: પરિચારિકા: । પ્રાકૃત સંસ્કૃતભાષાવિદ અન્ત:પુરિકા, મિત્રાણિ યાસ્ય સર્વભોષાવિન્દિ ભવેયુ: ।।

૫૬. આ માટે જુઓ આ પૂર્વ પૃ. ૨૧ ફ. ૪૩ પર ‘મધ્યેસમં... વેદિકા’ એ અવતરણ. તેમાં વિશેષમાં ઉમેરો ‘દક્ષિણતો ભૂતભાષાકવચ: । તત: પરં ભુજંગણિકા: પ્લવકશૌભિકજંભકમદ્યા: શસ્ત્રોપજોવિનોડન્યેડપિ તથાવિદ્યા: ।।’ પૃ. ૫૪-૫૫

પંડિતોની ભાષા ક્યારની થઈ ગઈ હતી. પ્રાકૃત ભાષા જાણનારા તેમજ બોલનારાનો મોટો સમૂહ નિર્વિવાદ રીતે હતો. અને તે બોલનારામાં નાટ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી કેટલીક લલિત કળાઓના જાણનાર હતા. પરંતુ અપભ્રંશના કવિઓ પાછળ બેસનારાનો અને સ્પષ્ટ રીતે તે ભાષા બોલનારાનો વર્ગ એ પ્રાકૃતભાષી કરતાં પણ વધુ જથ્થામાં હતો. આ મોટા પ્રમાણનો ઊતરતા વર્ગનો સમૂહ એટલે સામાન્ય જનસમૂહ છે કે જેમાંથી કારીગરો નામે સુતાર, લુહાર, સોની આદિ, તથા બીજો મજૂરવર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. અને આ વાત ભાષાવિષયક જે હકીકતો વર્તમાન હિન્દીની દેશી ભાષાઓનાં પ્રાચીનતમ સાહિત્યોમાંથી મળી આવી છે તેને બરાબર બંધ બેસતી છે. ઈ.સ. નવમા સૈકાના અંત (કે જે રાજશેખરના કવિત્વકાલનો સામાન્ય રીતે સમય છે) સુધી દેશી ભાષાઓ પોતાનું સ્વરૂપ જુદીજુદી બોલાતી અપભ્રંશ ભાષાઓથી ભિન્ન સ્વરૂપ પકડતી જતી હતી અને પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન લેવા માટે પોતાનો વિકાસ કરી રહી હતી. (જુઓ આ લેખનું પૃષ્ઠ ૨૧).

૨૮૭. (૮) નમિસાધુ : જ્યારે ‘કાવ્યાલંકાર’ સૂત્ર ૨-૧૨ પર ટીકા કરે છે ત્યારે અપભ્રંશ સંબંધી એવી ટીકા કરે છે કે :

“તથા અપભ્રંશ તે પ્રાકૃત જ છે. તેને બીજાઓએ ઉપનાગર, આભીર અને ગ્રામ્ય એ ભેદથી ત્રણ પ્રકારની કહી છે. તેનો નિરાસ કરવા માટે રુદ્રે ‘ભૂરિભેદઃ’ એટલે ‘ઘણા ભેદવાળી.’ એ શબ્દો વાપર્યા છે. શા માટે કે ઘણા દેશો હોવાથી; અને તેનું લક્ષણ લોકો પાસેથી સમ્યક્ પ્રકારે જાણી શકાય તેમ છે.”^{૫૭} (જુઓ આ લેખનું પૃ.૨૨).

૨૮૮. આ ફકરો એ રીતે અગત્યનો છે કે નમિસાધુ ૧. અપભ્રંશને આ પ્રાકૃત તરીકે જ ગણે છે, ૨. પોતાની અગાઉના બીજાઓએ તેના જે પ્રકાર નામે ઉપનાગર, આભીર અને ગ્રામ્ય જણાવ્યા છે તે બતાવે છે, ૩. પરંતુ પોતે સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે આ ત્રણ કરતાં વધુ પ્રકાર તેના છે અને સૌથી મહત્ત્વની વાત પોતે દર્શાવે છે તે એ છે કે જ. તે શીખવા માટે લોકો પાસે જ જવું ઘટે. આ છેલ્લી વાત મહત્ત્વની છે તે એટલા માટે કે નમિસાધુ કે જેમણે પોતાની ટીકા સંવત્ ૧૧૨૫ (ઈ.સ. ૧૦૬૮)માં પૂરી કરી^{૫૮} તેમના તે સમય સુધી બોલાતી ભાષાની અપભ્રંશ સામાન્ય જનસમૂહથી બોલાતી બંધ પડી નહોતી.

૨૮૯. નમિસાધુએ જે એક વાક્ય કહેલ છે તે ખાસ અત્ર નોંધવા જેવું છે કારણકે તે પરથી જણાય છે કે અપભ્રંશનો વિસ્તાર પૂર્વમાં ઠેઠ મગધ સુધી હતો.

૫૭. રુદ્રનો ‘કાવ્યાલંકાર’ (કાવ્યમાલા, ૨, ૧.૧૫) : “તથા પ્રાકૃતમેવાપભ્રંશઃ । સ ચાચૈરુપનાગરાભીરગ્રામ્યાવભેદેન ત્રિધોક્તસ્તનિરાસાર્થમુક્તં ભૂરિભેદ ઇતિ । કુતો દેશવિશેષાત્ । તસ્ય ચ લક્ષણં લોકાદેવ સમ્યગવસેયં ॥”

૫૮. પંચવિંશતિસંયુક્તૈરેકાદશસમાશતૈઃ ।

વિક્રમાત્સમતિકાંતૈઃ પ્રાવૃષીદં સમર્થિતં ॥ પૃ. ૧૭૪

આપણે જાણીએ છીએ કે ભરતના સમય સુધી તેનું બીજ જે આભીરી તે સિંધ, મુલતાન અને ઉપરના પંજાબમાં બોલાતી જણાઈ છે. નમિસાધુનું ઉક્ત વાક્ય એ છે
૩૫૭ -

૨૮૦. “આભીરી ભાષા અપભ્રંશના પેટામાં મુકાયેલી જણાવવામાં આવી છે, ક્વચિત્ તે માગધીના પેટામાં પણ જોવામાં આવે છે.” આનો એટલો જ અર્થ થાય છે કે મગધમાં અપભ્રંશ એક બોલાતી ભાષા હતી. આથી એ પુરવાર થાય છે કે ઈ.સ.૧૧મી સદી સુધી પણ ભારતના પૂર્વ ભાગમાં અપભ્રંશ વિદ્યમાન હતી.

૨૮૧. (૯) ઉપરનાથી બીજા ઓછા પ્રસિદ્ધ અને તેઓના પછી થયેલા લેખકો નામે પૃથ્વીધર (‘મૃચ્છકટિક’નો ટીકાકાર), ‘ગીતગોવિંદ’ પર નારાયણે કરેલી ટીકામાં ઉલ્લેખેલા ‘રસિકસર્વસ્વ’ના અજ્ઞાત કર્તા, ‘શકુંતલા’ પર ટીકાકારોમાંના એક શંકર, અને બેત્રણ બીજા થયા છે તે માટે પિશલનું વ્યાકરણ જુઓ. અહીં તેમને વિસ્તારથી બતાવવા નકામું છે કારણકે તેઓ માત્ર બીજાઓના વિચારો અને કથનો ટાંકે છે, અને તેમને પોતાને તો અપભ્રંશનો સાક્ષાત્ પરિચય કે સમાગમ નથી.

અપભ્રંશ અને પ્રાકૃત વ્યાકરણો

૨૮૨. (૧) વરરુચિ : કે જેમનો સમય ઈસવી તૃતીય શતાબ્દી ગણવો અનુચિત નહીં થાય તે અત્યાર સુધીના પ્રાકૃત વૈયાકરણોમાં, સર્વથી પ્રાચીન માનવામાં આવે છે. તેમના ‘પ્રાકૃત-પ્રકાશ’માં અપભ્રંશનો કંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે તે સમયે અપભ્રંશ સાહિત્યની ભાષા હતી નહીં. સાહિત્યની પછી જ વ્યાકરણોની સૃષ્ટિ થાય છે એ સ્વીકારી શકાય તેવી વાત છે.

૨૮૩. (૨) ચંડ : એમણે ‘પ્રાકૃત-લક્ષણ’માં અપભ્રંશ પર થોડાં સૂત્રો લખ્યાં છે, ચંડનો સમય ઈ.સ. છઠી શતાબ્દીમાં લઈએ તો ઉચિત છે, જોકે હોર્નલસાહેબ તેમને તેથી ઘણા પૂર્વે લઈ જવાનો પ્રયાસ કરે છે.

૨૮૪. (૩) હેમચન્દ્ર : તેમણે પોતાના ‘સિદ્ધહૈમ’ વ્યાકરણમાં પ્રાકૃતની સાથેસાથે અપભ્રંશ ઉપર ઘણી સારી રીતે લખ્યું છે. કેવલ અપભ્રંશ પર ૧૨૦ સૂત્ર આપ્યાં છે ને તે પર લગભગ ૧૮૦ દોહા ઉદાહરણ રૂપે આપ્યાં છે, અને તે બીજા ગ્રંથોમાંથી સંકલિત કરેલા જણાય છે તેથી તે ઘણા કામના છે. તે પરથી જણાય છે કે નવમી સદીમાં અપભ્રંશનું સાહિત્ય ઘણું વિસ્તૃત હોવું જોઈએ. હેમચન્દ્રનો સમય બારમી સદી છે અને તેના સંબંધમાં અગાઉ ઘણું લખાઈ ગયું છે.

૨૮૫. (૪) તેમની પછીના ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર, સિંહરાજ અને માર્કડેય આદિએ પણ અપભ્રંશ પર લખ્યું છે. તેમાં ત્રિવિક્રમનું પ્રાકૃતવ્યાકરણ વિશેષ મહત્ત્વનું છે. આ ‘સિદ્ધહૈમ’ સાથે થોડુંઘણું મળે છે. તેમાં લગભગ ૧૧૭ સૂત્ર અપભ્રંશ પર છે. માર્કડેયનું

૫૮. આભીરી ભાષાપ્રભ્રંશસ્થા કથિતા ક્વચિન્માગધ્યામપિ દશ્યતે । ૫.૧૫.

‘દશરૂપ’ પણ જ્યારે એમ (૨-૪૨માં) કહે છે કે આભીરી માગધી બોલનારા પૈકી હતા ત્યારે એમ જ સૂચિત કરે છે. ‘દશરૂપ’ તે નમિસાધુ કરતાં બે સૈકા પાછળનું છે.

‘પ્રાકૃતસર્વસ્વ’ ઘણું આધુનિક છે. ઈ.સ. ૧૭મી સદીમાં તેનો સમય ગણવો ઉચિત છે. આ વખતે તો આધુનિક ભાષાઓનો પ્રચાર હતો, અતઃ તેનું કથન વિશેષ મહત્ત્વનું માની નહીં શકાય. હમણાં આ વર્ષમાં જ પંડિત બહેચરદાસે ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી ‘પ્રાકૃત-વ્યાકરણ’ બહાર પાડેલ છે તેમાં સર્વના દોહન રૂપે સૂત્રો આપી વ્યાકરણના વિષયને વધારે સ્ક્રુટ અને માર્ગદર્શક કર્યો છે.

પ્રકરણ ૪ : અપભ્રંશનો સમય

૨૮૬. આ રીતે આપણે, આશરે ઈ.સ. બીજા કે ત્રીજા સૈકામાં થયેલા ભરતથી માંડીને ઠેઠ ઈ.સ. ૧૧મા સૈકાના મધ્યમાં થયેલા નમિસાધુ સુધીના અલંકાર અને કાવ્ય પરના ગ્રંથોમાં અપભ્રંશ સંબંધી જે ઉલ્લેખો થયેલા છે તે જોયા. આથી આપણે અપભ્રંશના સમય, વિસ્તાર અને પ્રકાર સંબંધી કેટલીક અસંદિગ્ધ હકીકતો એકઠી કરી શક્યા છીએ :

૨૮૭. (૧) આભીરી એ નામથી અપભ્રંશ ભાષા ઓછામાં ઓછા ઈસુના બીજા અને ત્રીજા સૈકામાં વિદ્યમાન હતી અને તે સિંધ, મુલતાન અને ઉત્તરના પંજાબ - પંચનદમાં મુખ્યપણે આભીરો અને બીજી જાતિઓ કે જે હિંદમાં પ્રવેશ કરી ચૂકી હતી અને આ પ્રાંતોમાં સ્થિરવાસ કરી ચૂકી હતી તેમાંથી બોલાતી હતી.

૨૮૮. (૨) ઈ.સ. છઠ્ઠા સૈકા સુધીમાં આભીરો અને બીજાઓની બોલાતી ભાષા તરીકે અપભ્રંશ તે વખત સુધી પણ ગણાતી હતી, તે ભાષાએ ‘અપભ્રંશ’ એવું વિશિષ્ટ નામ ગ્રહણ કર્યું હતું, અને પોતાનું સાહિત્ય પણ ખેડ્યું હતું કે જે સાહિત્ય ભામહ અને દંડી જેવા અલંકારશાસ્ત્રીઓને પણ માન્ય રાખવું પડ્યું હતું.

૨૮૯. (૩) ઈ.સ. નવમા સૈકા સુધીમાં આભીરો, શબરો અને ચંડાલોની જ ભાષા તરીકે ગણાતી તે બંધ પડી હતી, અને જોકે ઊંચી પંક્તિના સંસ્કૃત બોલતા હતા અને નાટક કરનારા લોકો પ્રાકૃત ભાષાઓ બોલતા હતા, છતાં અપભ્રંશ, મોટો જે કારીગરનો વર્ગ તેની ભાષા તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી એટલેકે તે લોકોની ભાષા બની હતી. આ સમય સુધીમાં તે દક્ષિણમાં સૌરાષ્ટ્ર સુધી પણ અને સંભવિત રીતે પૂર્વમાં મગધ દેશ સુધી પ્રસરી હતી.

૩૦૦. (૪) ઈ.સ. ૧૧મા સૈકાના મધ્ય સુધી સાહિત્યનિપુણ લોકોને પણ સ્વીકારવું પડ્યું છે કે અપભ્રંશ તે એક ભાષા નથી પણ ઘણી બોલાતી ભાષાઓ છે કે જેમાંની એકે સાહિત્યભાષા તરીકે નામ કાઢ્યું હતું. ‘દોહાકોશ’ (જુઓ ફ. ૧૫૯) આ સંબંધી સબલ પુરાવો આપે છે.

૩૦૧. અપભ્રંશના સમયની નિમ્નતમ અવધિ સર ભાંડારકરના અભિપ્રાય સાથે બરાબર મળે છે. પોતાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના રિપોર્ટમાં ‘પિંગલાર્થ-પ્રદીપ’ની ક.

પૃષ્ઠમાં નોંધ કર્યા પછી તેમાંથી કેટલાક ફકરાઓ^{૬૦} ટાંકીને તે કહે છે કે :

“ઉપરના ફકરાઓ દેશી ભાષાનાં ત્રણ સ્વરૂપો રજૂ કરે છે. પ્રાચીન સ્વરૂપ એટલે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત આપણને ૧, ૨, ૩ (૧), ૪ અને ૫(૧)માં મળે છે. તે સંસ્કૃતની પેઠે શિષ્ટ ભાષા બની હતી અને ગમે તે વખતે સાહિત્યના વિષયમાં વાપરી શકાતી. ત્યાર પછી આપણને બીજું સ્વરૂપ ૬, ૭ (૧), (૨), (૩)માં મળી આવે છે. આ અપભ્રંશ સ્વરૂપને મળતું આવે છે કારણકે આપણને તે હેમચન્દ્રે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જે ઉદાહરણો આપ્યાં છે તેમાં અને ‘વિક્ષમોર્વશીય’ના ચોથા અંકમાંના ઉદાહરણોમાં મળે છે. ત્રીજું સ્વરૂપ આપણને ૩, (૨) (૩) (૪) (૫) અને ૫(૨)માં મળે છે. આને આપણે વર્તમાન હિન્દીનું પ્રાચીનતમ સ્વરૂપ કહી શકીએ. તેમાં ઢિહ્મિમહ=દિલ્હી અને જખણ યા જકખણ=જ્યારે - એ નવાં રૂપોના નમૂના છે કે જે અપભ્રંશના યુગ સુધીના સમયમાં ધીમેધીમે જૂના પ્રત્યયો ઘસાતા ગયા પછી બનેલા છે. છેલ્લાં બે રૂપો જે સમયે કવિઓએ લખ્યું હોય તે સમયની દેશી ભાષા રજૂ કરે છે, અને તે કવિઓએ પોતાના સમયમાં જે રાજાઓ મરી ગયા ને વીસરાઈ ગયા હોય તેઓનાં વખાણ કર્યાં ન હોવાં જોઈએ તેથી એ અનુમાન કરવું અયુક્ત નથી કે તેમણે વાપરેલી ભાષાનાં રૂપો જ્યારે તે રાજાઓ વિદ્યમાન હતા તે સમયનાં ચાલુ રૂપો જ રજૂ કરે છે; જેમકે કર્ણના સમયની લગભગ એટલે ૧૧મા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં જે વિકાસક્રમ પર દેશી ભાષાઓ આવી પહોંચી હતી તે અપભ્રંશના કમને તે વખતે પણ રજૂ કરતી હતી, કે જે અપભ્રંશનું મૂળ લગભગ સાતમા સૈકા પર લઈ શકાય છે; અને દેશી ભાષાઓ લગભગ ૧૨મા સૈકાના અંતે અને ૧૩મા સૈકાની શરૂઆતમાં કે જ્યારે કેટલાકના માનવા પ્રમાણે ચંદ કવિ વિદ્યમાન હતો ત્યારે હાલનું વર્તમાન વલણ લેતી ગઈ અને તે જ સ્વરૂપ તેઓનું ચૌહાણ હમ્મીર (એટલે ઈ.સ.૧૨૮૩થી ૧૩૦૧)ના સમયમાં હતું.

પ્રકરણ ૫ : અપભ્રંશ અને આભીરનો દેશાનુદેશ વિહાર

૩૦૨. ઉપર જણાવેલ હકીકત છે તે આભીરના હિન્દમાં પ્રવેશ ને વિહાર સંબંધી ઇતિહાસ કે જેણે દેશની બોલાતી ભાષાઓમાં આણું પરિવર્તન કર્યું છે તે સાથે બરાબર બંધ બેસતી થાય છે. આભીરો (હવે આહીરો) મહાભારતમાં^{૬૧} સિંધુ નદી પર હિન્દના

૬૦. ટાંકેલા ફકરાઓ એ છે કે ગાથા ૫૩ (ચંદેસર), ૬૯ (ચેઇપઇ=ચેદિપતિ), ૭૧ (હમ્મીર), ૯૨ (તે જ), ૧૫૧ (તે જ), ૭૨ (સાહસાંક), ૭૭ (કસીસ), ૧૯૮ (તે જ), ૮૭ (અચલ), ૯૬ (કર્ણ), ૧૨૬ (તે જ), ૧૮૫ (તે જ) કે જે ચન્દ્રમોહન ઘોષની આવૃત્તિમાં છે. ચંદિપતિ એટલે ચંદિનો રાજા કે જે કલચુરિ વંશનો હતો ને ગુજરાતના ભીમદેવ અને મહારાષ્ટ્રના આહવમદ્દનો સમકાલીન હતો.

૬૧. મહાભારત ૨, ૩૨, ૧૧૯૨; ૪, ૨૦, ૭૯૮; ૯, ૩૭, ૨૧૧૯; ૧૬, ૭, ૨૨૩.

પશ્ચિમમાં વસતા લોકો તરીકે જણાવવામાં આવ્યા છે. તેમને એક તિરસ્કૃત જાતિ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે.^{૬૨} પણ તેઓ એક લડાયક જાતિ હતી અને દ્રોણના સુપાર્ણવ્યૂહમાં તેમને અગ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. જ્યારે અર્જુન કૃષ્ણની વિધવાઓને લઈને દ્વારકાથી પાછો ફરતો હતો, ત્યારે આભીરોએ તેના પર પંચનદમાં પ્રવેશ કરતાં જ આક્રમણ કરેલું હતું. અહીં તેમને લૂંટારા, ગોવાળિયા અને મલેચ્છો તરીકે કહ્યા છે. મનુસ્મૃતિમાં તેમને બ્રાહ્મણ પિતા અને અમ્બષ્ટ માતાથી ઉત્પન્ન થયેલા માનેલા છે.

૩૦૩. આ ઉદ્દેખો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે બીચ્છ જાતિઓની સાથે આ આભીરોની જાતિએ હિન્દમાં પ્રવેશ કરીને પંચનદનો અમુક ભાગ ઈસવી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં વસાવ્યો હતો (લગભગ ઈ.સ.૧૫૦ પૂર્વે, તેનાથી આગળ નહીં). તેમનો ધંધો ગાય, ઊંટ, ઘોડા આદિ અહીંતહીં ચરાવતા ફરવાનો હતો. તે માટે પંજાબની વિસ્તૃત ઉર્વરા ભૂમિ અત્યંત ઉપયુક્ત હતી.

૩૦૪. અપભ્રંશ આભીરોની પોતાની ભાષા નહોતી, પરંતુ તેમના ઉચ્ચારણથી જે સ્થાનિક પ્રાકૃતનું પરિવર્તિત રૂપ થયું તે પાછળથી અપભ્રંશ કહેવાયું. આભીરના પછી આવેલ વિદેશી જાતિઓ હતી. આર્યાવર્તમાં વસી ગયાથી તેમણે સ્થાનિક પ્રાકૃતો બોલવાનો આરંભ કર્યો, પરંતુ તેઓ એક નવીન ભાષાનું ઠીકઠીક ઉચ્ચારણ કરી શકતા નહોતા. તેથી આભીરો દ્વારા પ્રાકૃતનું એક નવીન અપભ્રંશ રૂપ પ્રકટ થયું કે જે કાલાન્તરે ‘અપભ્રંશ’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયું.

૩૦૫. આભીર જાતિ કમશ: પ્રભુતા પ્રાપ્ત કરતી ગઈ. તેઓનો ઉદ્દેખ બીજા સૈકાના અને ત્રીજા સૈકાના પ્રારંભ અને મધ્ય સમયના શિલાલેખોમાં^{૬૩} મળી આવે છે. પહેલો ઈ.સ.૧૮૧નો ક્ષત્રપ રુદ્રસિંહના રાજ્યકાલમાં છે તેમાં તે રાજાનો સેનાપતિ રુદ્રભૂતિ આભીર હોવાનું જણાવેલ છે. બીજો લગભગ ઈ.સ.૩૦૦નો નાસિકની ગુફાઓનો છે તેમાં શિવદત્તના પુત્ર ઈશ્વરસેન નામના એક આભીર રાજાનો ઉદ્દેખ છે. ત્રીજો શિલાલેખ ઈ.સ.૩૬૦ આસપાસનો સમુદ્રગુપ્તનો^{૬૪} છે કે જે અઘ્લાહાબાદના સંભ પર ખોદેલો છે તેમાં આભીર અને માલવ જાતિ રાજસ્થાન, માલવ અને ગુપ્ત સામ્રાજ્યની પેલી પાર દક્ષિણ-પશ્ચિમ અને પશ્ચિમના પ્રાંતોમાં નિવાસ-શાસન કરતી પ્રબલ જાતિઓ હતી એમ જણાવેલું છે. ઝાંસીની દક્ષિણે હમણાં ‘અહિરવાર’ નામનો એક પ્રાંત છે તેનું સંસ્કૃત નામ આભીરવાટ છે તે પરથી ધારી શકાય છે કે તે જે

૬૨. મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૮-૧૫, - “બ્રાહ્મણાત્..... આભીરોઽમ્બષ્ટકન્યાયામ્ ।”

૬૩. જુઓ ડી. આર. ભાંડારકરનો લેખ, ઇન્ડિઅન ઍટિક્વેરી, ૧૯૧૧, પૃ.૧૬ તથા આર. ઈ. એન્થોવનનો ગ્રંથ નામે ‘ટ્રાઇબ્ઝ એન્ડ કાસ્ટ્સ ઓફ બોમ્બે’, પુસ્તક ૧, પૃ.૨૧ (તેમાં આહીર સંબંધી હકીકત ડી. આર. ભાંડારકરે પૂરી પાડી છે). આના સંબંધી રા. બ. ગૌરીશંકર ઓઝાજીનો અભિપ્રાય જુદો જ પડે છે.

૬૪. ઉક્ત ભાંડારકર તથા એન્થોવનકૃત લેખ તથા ગ્રંથ; વિન્સેન્ટ સ્મિથનું ‘અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિઆ’, પૃ.૨૮૬

અઘ્લાહાબાદના શિલાલેખમાં વર્ણવેલ છે તે આભીરની રાજધાની હોવી જોઈએ. તેથી સૌથી સૈકા સુધીમાં આભીરોએ માલવામાં કાયમનો પગદંડો ચલાવ્યો હતો. આમાંનો અમુક ભાગ જંગલનું જીવન મૂકી દઈને કાયમના વસતિસ્થાન કરવામાં અને શાસક થવામાં ઉદ્યત થયા હોય એમ નાસિકના શિલાલેખ પરથી તેમજ પુરાણો^{૬૫} પરથી જણાય છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં મિરજાપુર તાલુકામાં એક ભાગ 'અહિરોરા' નામનો છે કે જેનું સમાન સંસ્કૃત નામ 'આભીરવાટ' જ છે. આ જ સમયમાં અને ત્યાર પછી અપભ્રંશ પોતાનું વાહ્યમય વિકસિત કરવા અવશ્ય લાગી ગઈ હોવી જોઈએ. આ વાત છઠ્ઠા સૈકામાં અપભ્રંશ એક શાસ્ત્રીય વાહ્યમય ભાષા તરીકે દેખાવ દે છે એ હકીકત સાથે બરાબર બંધ બેસે છે.

૩૦૬. ત્યાર પછીના બે સૈકામાં આભીર લોકો આગળ ને આગળ દક્ષિણ તરફ અને પૂર્વ તરફ, સૌરાષ્ટ્ર અને તેની નજીકના પ્રાંતો અને મગધ તરફ અનુક્રમે વધતા ગયા હોવા જ જોઈએ; કારણકે નવમા સૈકા સુધીમાં અપભ્રંશ, એટલે પ્રાકૃત ભાષાઓએ પરદેશીઓના મુખથી જે સ્વરૂપ લીધું તે અપભ્રંશ, સુરાષ્ટ્ર વગેરેમાં સાહિત્ય માટેની યોગ્ય વાહક ભાષા ગણાઈ. આ વાતને ઇતિહાસ પણ ટેકો આપે છે, કારણકે જ્યારે કાઠીઓએ સુરાષ્ટ્ર પર આઠમાં સૈકામાં યા તે લગભગ હલ્લો કર્યો ત્યારે તે કાઠીઓને તે દેશ આભીરોના કબજામાં માલૂમ પડ્યો. આની પહેલાં થોડો વખત આભીરો ખાનદેશ અને નાસિકમાં પણ સત્તાધીશ હતા, એ વાત ફરિશ્તાએ ખાનદેશમાં પ્રસિદ્ધ દુર્ગ અસીરગઢ આસા નામના આહીરે બંધાવ્યો હતો એમ જે જણાવેલું છે તે પરથી જાણી શકાય છે.^{૬૬} કાઠિયાવાડમાં હજુ સુધી આભીરોની ઓલાદ આહર - આહીર વસે છે ને મુખ્યપણે પશુપાલન, ગોરસવિક્રયનું કામ - ભરવાડનું કામ કરે છે. મૂલરાજ ચાલુક્યે દુર્મદ આભીરોનો (અહરિપુ નામના આભીરકુલના રાજાનો) વધ કરેલો એમ હેમચન્દ્ર પોતાના વ્યાકરણની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે. નરસિંહ મહેતાએ આહીરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૬૭} સં.૧૭૬૭માં ઉદયરત્ને રચેલા લીલાવતી અને સુમતિવિલાસના રાસમાં લીલાવતીએ વેશ્યાને ત્યાં રહેતા પોતાના પતિને સમજાવી પોતાને ત્યાં આકર્ષી લઈ આવવા 'આભીરડી'^{૬૮} - મહિયારીની વેશ લીધો હતો તે જણાવ્યું છે.

૬૫. આ પુરાણો ઉપરોક્ત ભાંડારકાર તથા એન્થોવનના કહેવા પ્રમાણે આભીરોને આંધભૃત્ય પછી કાયમના રાજાઓ તરીકે જણાવે છે. છઠ્ઠા સૈકા સુધીમાં તેમનું રાજ્ય ક્યારનું અદષ્ટ થયું.

૬૬. જુઓ ઉપરોક્ત એન્થોવનનો ગ્રંથ, પૃ.૨૪.

૬૭. વટલ્યો નાગર નરસૈયો, જેણે બોટ્યું આહીરનું ખાધું રે.

૬૮. અજબ બની આહીરડી મલપતી મોહનવેલ,

રૂપે રંભ હરાવતી, ગજગતિ ચાલે ગેલ.

ધોલી ધાબલી પહિરણે, વિચવિચ રાતા તાર,

કોરે કાલા કાંગરા, ગલે ગુંજાનો હાર.

ઓઢણ આઢી લોબડી, તે આગલ શ્યાં ચીર,
 પોસાયે પટ-અંતરે, દીસે દિવ્ય શરીર.
 ભરત ભરી સોહે કાંચલી, કસણે કસ્યા કુચ દોય,
 જાણે યંત્રના તુંબડાં, સરસતીએ ધર્યાં સોય.
 વેણી વાસગ નાગ શી, ગજગજ લાંબા કેશ,
 ઘૂંઘરીઆલો ગોઠ્ઠણો, ઓપે અદ્ભુત વેશ.
 કસે કસબી ફૂમકાં, લટકે લોબડી માંહે;
 પાતલપેટી ને ફૂટરી, યૌવન લહેરે જાય. (વગેરે) ઢાલ ળમી.

વિભાગ ૭ : જૂની ગુજરાતી સંબંધી કેટલીક હકીકતો

પ્રકરણ ૧ : ગુર્જરો અને ગુર્જર દેશ

૩૦૭. ગુર્જર અર્થાત્ ગૂજર જાતિના લોક વિશેષે કરી ખેતી યા પશુપાલનથી પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા, પરંતુ પહેલાં તેમની ગણના રાજવંશોમાં હતી. હમણાં કેવલ તેમનું એક રાજ્ય સમથર (બુંદેલ-ખંડમાં) અને થોડી જમીનદારી સંયુક્ત પ્રદેશ આદિમાં રહી ગયેલી છે. પહેલાં પંજાબ, રાજપૂતાના તથા ગુજરાતમાં તેમનું રાજ્ય હતું. ચીનનો યાત્રાળુ હ્યુએન્સંગ વિ.સં.ની સાતમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો. તે પોતાની યાત્રાના પુસ્તકમાં ગુર્જર દેશનું વર્ણન કરે છે અને તેની રાજધાની ભીનમાલ (ભિલ્લામાલ, શ્રીમાલ - જોધપુર રાજ્યના દક્ષિણ વિભાગમાં) બતાવે છે. આ પ્રસિદ્ધ યાત્રાળુએ બતાવેલો ગુર્જર દેશ મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના રાજ્યમાં અંતર્ગત હતો તોપણ તે રાજાના ગિરનારના શક સં.૭૨ (વિ.સં.૨૦૭ - ઈ.સ.૧૫૦)થી કંઈક પાછળના લેખમાં તેના અધીન રહેલા દેશોનાં જે નામ આપ્યાં છે તેમાં ગુર્જર નામ નથી, પરંતુ તેના સ્થાને શ્વલ અને મરુ નામ આપ્યાં છે, એ પરથી અનુમાન થાય છે કે ઉક્ત લેખ કોતરાવ્યો ત્યાં સુધી ગુર્જર દેશ (ગુજરાત) નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું નહોતું. ક્ષત્રપોના રાજ્યની પછી કોઈ સમયે ગુર્જર (ગૂજર) જાતિને આધીન જે દેશ રહ્યો તે ગુર્જર દેશ યા 'ગુર્જરત્રા' (ગુજરાત) કહેવાયો.

૩૦૮. હ્યુએન્સંગ ગુર્જર દેશની પરિધિ ૮૩૩ માઇલ બતાવે છે, તે પરથી જણાય છે કે તે દેશ બહુ મોટો હતો અને તેની લંબાઈ અનુમાન ૩૦૦ માઇલ યા તેનાથી પણ અધિક હોવી જોઈએ. પ્રતિહાર (પરિહાર) રાજા ભોજદેવ(પ્રથમ)ના વિ.સં.૮૦૦ના દાનપત્રમાં લખ્યું છે^{૬૯} કે "તેણે ગુર્જરત્રા(ગુજરાત) ભૂમિ(દેશ)ના ડેડવાનક વિષય(જિલ્લા)ના સિવા ગામનું દાન કર્યું." આ દાનપત્ર જોધપુર રાજ્યમાં ડેડવાનક જિલ્લાના સિવા ગામના એક તૂટેલા મંદિરમાંથી મળ્યું હતું. તેમાં લખેલો ડેડવાનક જિલ્લો જોધપુર રાજ્યના ઉત્તરપૂર્વ ભાગમાં આવેલ ડેડવાનક જ છે, અને સિવા ગામ ડેડવાનકથી ૭ માઇલ પરનું સેવા ગામ છે કે જ્યાંથી તે તામ્રપત્ર મળ્યું છે. કાલિંજરથી મળેલા વિ.સં.નવમી સદીની આસપાસના એક શિલાલેખમાં^{૭૦} ગુર્જરત્રામંડલ(દેશ)ના મંગલાનક ગામથી આવેલા જૈંદુકના પુત્ર દેદુકની બંધાવેલી મંડપિકાના પ્રસંગમાં તેની સ્ત્રી લક્ષ્મી દ્વારા ઉમા-મહેશ્વરના પટ્ટની પ્રતિષ્ઠા કરાવાઈ એવો ઉલ્લેખ છે. મંગલાનક જોધપુર રાજ્યના ઉત્તર વિભાગમાં મંગલાનક ગામ છે કે

૬૯. "ગુર્જરત્રાભૂમી ડેડવાનક વિષયસમ્બદ્ધ સિવાગ્રામાગ્રહારે" - એપિ. ઈ., વો.૫, પૃ.૨૧૧.

૭૦. "શ્રીમદ્ગુર્જરત્રામણ્ડલાન્ત:પાતિ-મંગલાનકવિનિર્ગત". - ઉપર મુજબ પૃ.૨૧૦, ટિપ્પણ.

જે મારોઠથી ૧૯ માઇલ પશ્ચિમે અને ડીડવાનાથી થોડે અંતરે છે. હ્યુએન્સંગનું કથન અને આ બે લેખોથી જણાય છે કે વિ.સં.સાતમી સદીથી નવમી સદી સુધી જોધપુર રાજ્યની ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીનો બધો પૂર્વ વિભાગ ગુર્જરદેશ(ગુર્જરત્રા, ગુજરાત)માં અંતર્ગત હતો. આ જ રીતે દક્ષિણ તરફ લાટના રાઠોડો તથા પ્રતિહારોની વચ્ચેની લડાઈઓના વૃત્તાંતથી જણાય છે કે ગુર્જર દેશની દક્ષિણ સીમા લાટ દેશને જઈને મળતી હતી. તે કારણે જોધપુર રાજ્યનો બધો પૂર્વ ભાગ તથા તેનાથી દક્ષિણે લાટદેશ સુધીનો વર્તમાન ગુજરાત દેશ પણ તે સમયે ગુર્જર દેશમાં અંતર્ગત હતો. હવે તો કેવલ રાજપૂતાનાથી દક્ષિણનો ભાગ જ ગુજરાત કહેવાય છે. દેશોનાં નામ બહુધા તેના પર અધિકાર કરનારી જાતિઓના નામથી પ્રસિદ્ધ થતાં ગયાં છે - જેમકે માલવો પરથી માલવા, શેખાવતો પરથી શેખાવાટી, રાજપૂતો પરથી રાજપૂતાના વગેરે - તે જ પ્રમાણે ગુર્જરો(ગૂજરો)નો અધિકાર હોવાથી ગુર્જરત્રા (ગુજરાત) નામ પ્રસિદ્ધ થયું.

૩૦૯. ગુર્જર દેશ પર ગુર્જરો(ગૂજરો)નો અધિકાર ક્યારે થયો ને ક્યાં સુધી રહ્યો તે બરાબર નિશ્ચિત નથી, તોપણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે રુદ્રદામાના સમય (અર્થાત્ વિ.સં.૨૦૭ - ઈ.સ.૧૫૦) સુધી ગુર્જરોનું રાજ્ય ભીનમાલમાં થયું નહોતું. સંભવ છે કે ક્ષત્રપોનું રાજ્ય નષ્ટ થવાથી ગુર્જરોનો અધિકાર ત્યાં થયો હોય. વિ.સં.૬૮૫(ઈ.સ.૬૨૮)ની પૂર્વે તેઓનું રાજ્ય ત્યાંથી ઊઠી ગયું હતું, કારણકે ઉક્ત સંવતમાં ત્યાં ચાપ(ચાવડા)વંશી રાજા વ્યાઘ્રમુખનું રાજ્ય હોવાનું ભીનમાલના રહેનારા (ભિદ્ધમાલકાચાર્ય) પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી બ્રહ્મગુપ્તના 'બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાંત' પરથી જણાય છે.^{૭૧} આ ચાવોટક(ચાપ, ચાવડા)વંશ ગુર્જરવંશથી ભિન્ન હતો એ લાટદેશના ચાલુક્ય (સોલંકી) સામંત પુલકેશી (અવનિજનાશ્રય)ના કલચુરિ સંવત્ ૪૮૦ (વિ.સં.૭૯૬ - ઈ.સ.૭૩૯)ના દાનપત્રથી^{૭૨} જણાય છે. વિ.સં.૬૮૫ પહેલાં પણ ઉક્ત ચાપ વંશના રાજાઓનું રાજ્ય ભીનમાલમાં રહ્યું હોય; તેથી, ઉક્ત સંવતથી ઘણા સમય પહેલાં ગુર્જરોનું રાજ્ય ત્યાંથી અસ્ત થઈ ગયું હતું અને તેની સ્મૃતિના સૂચક દેશનું નામ ગુર્જરત્રા (ગુજરાત) માત્ર અવશેષ રહી ગયું હતું. તેથી ગુર્જરોનું વિ.સં.૪૦૦થી પણ પૂર્વે યા તેની આસપાસ ભીનમાલ પર રાજ્ય રહેલું સંભવિત હોઈ શકે છે. તે સમયથી અનુમાને ૧૬૦ વર્ષ પછી એટલે વિ.સં.૫૬૭ (ઈ.સ.૫૧૦) લગભગ હૂણોનો અધિકાર રાજપૂતાનામાં થયો. એથી ગુર્જરોને કોઈ હૂણ માને તો તે કેવલ કપોલકલ્પના છે. તે

૭૧. શ્રીચાપવંશતિલકે શ્રીવ્યાઘ્રમુખે નૃપે શકનૃપાણાં ।
 પંચાશત્સંયુક્તૈર્વર્ષશતૈઃ પંચભિરતીતૈઃ ॥ ૭
 બ્રાહ્મ: સ્ફુટસિદ્ધાન્ત: સજ્જનગણિતગોલવિત્તીત્યૈ ।
 ત્રિંશદ્વર્ષેણ કૃતી જિષ્ણુસુતબ્રહ્મગુપ્તેન ॥ ૮

- બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત.

૭૨. "તરલ... ચાવોટકે મૌર્યગુર્જરાદિરાજ્યે..." (નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, ભાગ ૧ પૃ.૨૧૦, ૨૧૧નું ટિપ્પણ ૨૩) તથા આ લેખનો ફકરો ૩૧૫.

જ પ્રમાણે કનોજના પ્રતાપી પ્રતિહારો(પડિહારો)નો પણ ગુર્જરો સાથે સંબંધ નથી.

૩૧૦. ભીનમાલનું ગુર્જરરાજ્ય ચાવડોના હસ્તમાં આવ્યા પછી વિ.સં.ની ૧૧મી સદીના પ્રારંભમાં અલવર રાજ્યના પશ્ચિમ વિભાગ તથા તેના નિકટવર્તી પ્રદેશો પર ગુર્જરોનું એક બીજું રાજ્ય હોવાનો પત્તો મળે છે. અલવર રાજ્યના રાજોરગઢ નામના પ્રાચીન કિલ્લામાંથી મળેલા વિ.સં.૧૦૧૬ (ઈ.સ.૮૬૦) શિલાલેખમાં એમ છે કે પ્રતિહાર ગોત્રના ગુર્જર મહારાજાધિરાજ સાવટના પુત્ર, મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર મથનદેવ રાજ્ય કરતો હતો અને તે પરમભદ્રારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર ક્ષિતિપાલદેવ(મહીપાલ)નો સામંત હતો.^{૭૩} આ ક્ષિતિપાલ કનોજનો રઘુવંશી પ્રતિહાર રાજા હતો. આ શિલાલેખમાં મથનદેવને મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર જણાવ્યો છે તે પરથી અનુમાન થાય છે કે તે ક્ષિતિપાલદેવ(મહીપાલ)ના મોટા સામંતોમાંથી એક હોય. આ લેખ પરથી એ પણ જણાય છે કે તે સમયે ત્યાં ગુર્જર(ગૂજર)જાતિના ખેડૂત પણ હતા.^{૭૦}

૩૧૧. વર્તમાન ગુજરાતના ભરૂચ નગર પર પણ ગુર્જરોનું રાજ્ય વિ.સં.ની સાતમી અને આઠમી સદીમાં હોવાનું ત્યાંના દાનપત્રોથી^{૭૪} જણાય છે. સંભવિત છે કે ઉક્ત સંવતોની પહેલાં અને પછી પણ તેઓનું રાજ્ય ત્યાં રહ્યું હોય, અને એ કંઈ નવાઈ નથી કે ભીનમાલના ગુર્જરો(ગૂજરો)નું રાજ્ય પણ ભરૂચ સુધી ફેલાયું હોય અને ભીનમાલનું રાજ્ય તેમના હાથથી નીકળી જવાથી પણ ભરૂચના રાજ્ય પર તેઓનો યા તેઓના કુટુંબીઓનો અધિકાર ચાલુ રહ્યો હોય. ભરૂચના ગુર્જર રાજાઓનાં દાનપત્રોથી પ્રકટ થાય છે કે તે ગુર્જર રાજ્યની અંતર્ગત ભરૂચ જિલ્લો, સુરત જિલ્લાનાં ઓરપાડ, ચોરાશી અને બારડોલીનાં પરગણાં તથા તેની પાસેનાં વડોદરા રાજ્ય, રેવાકાંઠા અને સચીન રાજ્યના પ્રાંતો પણ હોય,

૩૧૨. ગુર્જર જાતિની ઉત્પત્તિના સંબંધે આધુનિક પ્રાચીન શોધકોએ અનેક કલ્પનાઓ કરી છે. જનરલ કર્નિંગહામે તેઓ યુચી અર્થાત્ કુશાનવંશી હોવાનું અનુમાન કર્યું છે. વિન્સેટ સ્મિથે તેમની ગણના હૂણોમાં કરી છે. કેમ્પબેલનું કથન એમ છે કે ઈ.સ.ની છઠી સદીમાં ખજર નામની એક જાતિ, જ્યાં યુરોપ અને એશિઆની સીમા મળે છે, ત્યાં રહેતી હતી. તે જાતિના લોક ગુર્જર યા ગૂજર છે. (એપિ. ઈન્ડિકા., વો.૪૦, પૃ.૩૦) અને તેમાં દેવદત્ત ભાંડારકરે કેમ્પબેલનું કથન સ્વીકાર્યું છે.^{૭૫} પરંતુ

૭૩૦. એપિ. ઈન્ડિકા., વો.૩, પૃ.૨૬૬.

૭૪. આ.સ.રિ., વો.૨, પૃ.૭૦.

૭૫. શ્રીયુત ભાંડારકરે તો સાથેસાથે એ પણ લખી નાખ્યું છે કે : “મુંબઈ ઇલાકામાં ગૂજર(ગુર્જર) નથી; એમ જણાય છે કે તે જાતિ હિંદુઓમાં ભળી ગઈ. ત્યાં ગૂજર(ગુર્જર) વાણિયા (મહાજન), ગૂજર(ગુર્જર) કુંભાર અને ગૂજર(ગુર્જર) સુતાર-કરિયા છે, ખાનદેશમાં દેશી કણબી અને ગૂજર(ગુર્જર) કણબી છે. એક મરાઠા કુટુંબ ગુર્જર કહેવાય છે કે જે મહારાષ્ટ્રના આધુનિક ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ રહેલ છે. કરહાડા બ્રાહ્મણોમાં પણ ગુર્જર નામ મળે છે.

એ સર્વ કલ્પનામાત્ર છે, કારણકે તે સર્વમાં કોઈ પણ એવું સપ્રમાણ બતાવી શકેલ નથી કે અમુક સમયમાં અમુક કારણથી આ ગુર્જર જાતિ બહારથી અહીં આવી. ખજરથી ગુર્જર યા ગૂજર જાતિની ઉત્પત્તિ માનવી એ એવી કલ્પના છે કે જેમ કોઈ એમ કહે કે સેક્સન કાયસ્થ યુરોપની સેક્સન જાતિથી નીકળેલ છે. નવસારીથી મળેલા ભરૂચના ગુર્જરવંશી રાજા જયભટ(ત્રીજા)ના કલચુરિ સંવત્ ૪૫૬ (વિ.સં.૭૬૨)ના દાનપત્રમાં ગુર્જરોને મહારાજ કણ્ઠ(ભારતપ્રસિદ્ધ)ના વંશમાં થયેલ જણાય છે. (આ ૩૦૭થી ૩૧૨ સુધીની હકીકત રા. બ. ગૌરીશંકર ઓઝાજીના 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ' પ્રથમ ખંડમાંથી લીધેલી છે.)

૩૧૩. ગુજરાતમાં ચાવડા વંશના વનરાજથી પાટણની સ્થાપના, ચાવડાવંશ પછી ચાલુક્યવંશ પછી વાઘેલાવંશ, અને પછી મુસલમાનોનો ગુજરાતમાં પ્રવેશ અને અધિકાર એ જાણીતી વાત છે એટલે તેનો વિસ્તાર કરવો નિરર્થક છે. હેમચન્દ્રના કાલમાં અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હતી એમ સમજાય છે; પછી તે ભાષા રૂપાન્તર લેતી ગઈ અને તેરમા-ચૌદમા સૈકામાં ગુજરાતીનું વાઙ્મય થતું ગયું, ગુજરાત બીજા પ્રાંતોના સંપર્કથી છૂટું પડ્યું ને તેથી તે દેશની ભાષા બીજા દેશની ભાષાથી જુદું સ્વરૂપ લેતી ગઈ અને તે ગુજરાતની દેશી ભાષા ગુજરાતી કહેવાઈ.

રાજપૂતાનામાં ગૂજર ગૌડ (ગુર્જર ગૌડ) બ્રાહ્મણ છે. આ સર્વ ગૂજર(ગુર્જર) જાતિના છે." (વો. ૪૦, પ. ૨૨) ભાંડારકર મહાશયને આ નામોથી સામાન્ય ઉત્પત્તિ જાણવામાં પણ ભારે ભ્રમ થયો છે અને તેમણે આ સર્વને ગૂજર ઠરાવી દીધા છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમ નથી. જેવી રીતે શ્રીમાલ નગર (ભીનમાલ, જોધપુર રાજ્યમાં)ના બ્રાહ્મણ, વાણિયા, મહાજન, સોની આદિ બહાર જવાથી પોતાના મૂલ નિવાસસ્થાનના નામથી અન્ય બ્રાહ્મણો આદિથી પોતાને અલગ બતાવવા માટે શ્રીમાલી બ્રાહ્મણ, શ્રીમાલી મહાજન - વાણિયા આદિ કહેવાયા - ઓળખાયા; તેવી જ રીતે મારવાડમાં દધિમતિ (દાહિમ) ક્ષેત્રના રહેનારા બ્રાહ્મણ, રાજપૂત, જાટ આદિ દાહિમે બ્રાહ્મણ, દાહિમે રાજપૂત, દાહિમે ભાટ આદિ કહેવાયા, અને ગૌડ દેશના બ્રાહ્મણ, રાજપૂત, કાયસ્થ આદિ બહાર જવાથી ગૌડ બ્રાહ્મણ, ગૌડ રાજપૂત, ગૌડ કાયસ્થ આદિ પ્રસિદ્ધ થયા, તેમજ પ્રાચીન ગુર્જર દેશના રહેનારા બ્રાહ્મણ, વાણિયા, કુંભાર, સુતાર, કડિયા આદિ ગુર્જર બ્રાહ્મણ, ગુર્જર(ગૂજર) કુંભાર તથા ગૂર્જર(ગૂજર) સુતાર-કડિયા આદિ કહેવાયા છે. એથી ગુર્જર બ્રાહ્મણ આદિનો અર્થ કે અભિપ્રાય એ નથી કે ગૂર્જર (ગૂજર) જાતિના બ્રાહ્મણ આદિ. તેમનાં નામની પૂર્વે ગુર્જર (ગૂજર) શબ્દ તેમના આદિનિવાસનું સૂચક છે, નહીં કે જાતિનું. ઉક્ત મહાશયે એક કરહાડા બ્રાહ્મણ કુટુંબના અહીંના ઈ.સ.૧૧૮૧ (વિ.સં.૧૨૪૮)ના દાનપત્રમાંથી થોડુંક અવતરણ પણ આપેલ છે કે જેમાં દાન લેનારા ગોવિંદ બ્રાહ્મણને કાશ્યપ, અવત્સાર અને નૈધ્રુવ - આ ત્રણ પ્રવરવાલા નૈધ્રુવ ગોત્રના, અને ગુર્જર ઉપનામવાળા (ગુર્જર-સમુપામિધાન) જણાવેલ છે. જો ગૂજર જાતિને એશિયાની ખજર જાતિ હોવાનું માનવામાં આવે તો શું તેનો અહીં પણ ગોત્ર અને પ્રવરનો પ્રચાર હતો ? તેમણે ગૂજર ગૌડોની ઉત્પત્તિના સંબંધે પણ લખ્યું છે કે "આ નામનું તાત્પર્ય ગૂજર જાતિના ગૌડ બ્રાહ્મણ છે", પરંતુ વાસ્તવમાં ગુર્જર ગૌડનો અર્થ એ જ છે કે ગુર્જર દેશના રહેનારા ગૌડ બ્રાહ્મણ, પણ ગૂજર જાતિના ગૌડ બ્રાહ્મણ નહીં. (રા. બ. ગૌરીશંકર).

પ્રકરણ ૨ : પૂર્વની ભાષા મરીને આપણી દેશી ભાષાઓ નવી બની નથી.

૩૧૪. જૂની પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષા મરીને (બોલાતાં લુપ્ત થઈને) તે સ્થળે ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, બંગાલી આદિ નવી દેશી આર્યભાષા ઉત્પન્ન થઈ એમ અમુકનું માનવું હોય તો તે અયોગ્ય છે. ભાષાનું પરિવર્તન થયા જ કરે છે એ વાતની સાક્ષી ભાષાનો ઇતિહાસ પૂરે છે; પણ એક ભાષા મૃત થાય અને તેને સ્થાને બીજી ઉદ્ભવે - નવી જ જન્મ પામે એવું ભાષાનો ઇતિહાસ પુરવાર કરતો નથી. કોઈ એમ કહે કે મોટી ક્રાંતિ થાય - રાજ્યક્રાંતિ કે ધર્મક્રાંતિ કે વિચારક્રાંતિ થાય અને તે વખતે એક ભાષા મરણવશ થાય ને તેને બદલે બીજી થાય એ વાત પણ યોગ્ય નથી. ઈ.સ. ૧૩માથી તે ૧૫મા શતકમાં સમગ્ર હિંદુસ્તાનમાં સંતકવિ ઉત્પન્ન થયા ને તેમણે લોકોની ધાર્મિક અને સામાજિક રહેણીકરણીમાં ખળભળાટ ઉપજાવ્યો એ એક સમય; અને બીજો સમય અંગ્રેજી વાઙ્મયરૂપી વાઘણનું દૂધ આપણને મળવા લાગ્યું તે; આ બંને સમયમાં ખળભળાટ અને વિચારક્રાંતિ જંગી થયાં હતાં. પણ એક પણ સમયે નવીન ભાષાનું નિર્માણ થવું બન્યું નથી એ લક્ષમાં રાખવા જેવી બાબત છે. તે વખતે અંતસ્થ વિચારક્રાંતિ અને અન્ય ભાષામાંથી વિચારોનું ગ્રહણ એ જરૂર થયું, છતાં તેથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે એક ભાષા મરીને તેની જગ્યાએ બીજી નવી ઉત્પન્ન થઈ. ભિન્ન સંસ્કૃતિના બે માનવ-વંશોની અથડામણી થાય ત્યારે એકબીજાની ભાષામાં મિશ્રણ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. તે કારણે સંસ્કૃતની પ્રાકૃત ભાષા કેમ થઈ, અથવા પ્રાકૃતની અપભ્રંશ જ કેવી રીતે બનતી ગઈ તેની સંગતિ મળી આવે છે અને તે ભાષાનો ઇતિહાસ સારી રીતે કહી શકે. ઈ.સ. ૧૦થી તે ૧૩મા શતકની દરમ્યાન હાલની હિન્દની દેશી આર્યભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ એવું આપણને દીસે છે, કારણકે તેરમા શતકમાં ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી વગેરે ભાષામાં વાઙ્મયરચના પ્રથમ જોવામાં આવે છે. આ સમયની આસપાસ એટલે ઈ.સ. ૧૦થી તે ૧૩મા શતક દરમ્યાન હિન્દુસ્તાનમાં અન્ય સંસ્કૃતિના યા જાતિના લોક આવી આપણામાં મિશ્રિત થયા કે કેમ તે ઇતિહાસ પરથી જોવું જોઈએ.

૩૧૫. આઠમા શતકથી આરબોની સવારી જલમાર્ગે સિંધ-કચ્છમાં પ્રથમ આવી. તેઓ ગુજરાત તોડી રાજપૂતાના સુધી ચાલી આવ્યા; પણ ત્યાં તેઓને સારો માર પડ્યો ને તેઓ પાછા ફર્યા, પણ તેમણે સિંધ અને મુલતાનમાં પોતાની સત્તા સ્થિર કરી મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેઓએ ગુજરાત, રાજસ્થાનમાં ધૂમ મચાવી.

“તરલતરતારતર-વારિદારિતોદિત-સૈન્ધવકચ્છેલસૌરાષ્ટ્રયાવોટકમૌર્યગુર્જરાદિરા(જ્યે) નિ:શેષદાક્ષિણાત્ય ક્ષિતિપતિજિગીષયા દાક્ષિણાપથપ્રવેશ... પ્રથમમેવ નવસારિકા-વિષયપ્રસાધનાયાગતે (પછી સાતઆઠ લીટીમાં ઘણાં વિશેષણો છે તે અહીં આપ્યાં નથી) સમરશિરસિ વિજિતે તાજિકાનીકે... અવનિજનાશ્રય: શ્રીપુલકેશિરાજ:” ઇ.૦. આ ઈ.સ. ૭૩૯નો તામ્રપટ કેમ્પબેલના બોમ્બે ગેઝેટિઅર, વો. ૧, પૃ. ૧૦૮ પર મુદ્રિત થયો.

છે. તેમાં ચાલુક્યકુળના લાટદેશસ્થ શાખા પૈકી પુલકેશીએ નવસારી દેશ જીતવા માટે પ્રથમ આવેલા તાજિક એટલે આરબ સૈન્યનો પરાભવ કર્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. સિંધ સિવાય કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુર્જર, મૌર્ય રાજા (ઉત્તર કોંકણમાંના તે વખતના મૌર્યકુળના રાજાઓ)ની સારી રીતે ખબર તાજક - આરબોએ લીધી હતી અને તેઓએ ઈ.સ. આઠમા શતકમાં મહારાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમ આ તામ્રપટમાંથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

૩૧૬. આ પછી, પછીના શતકમાં હાર્દન-અલ-રશીદ નામની બાદશાહ યા ખલીફા હતો ત્યારે આરબોની સત્તાનો પ્રચાર ઈરાનમાંથી અફઘાનિસ્તાન અને તાર્તર પર જઈ ત્યાં મુસલમાની ધર્મનાં મૂળ જોરથી રોપ્યાં હતાં. પછી અફઘાનિસ્તાન અને તાર્તરમાં આરબોની સત્તા ક્ષીણ થતી ગઈ તેથી ત્યાં મુસલમાનોનું ધર્મ તથા રાજ્યવિસ્તારનું જોર તૂટ્યું ને તાર્તારોએ અફઘાનિસ્તાન તાબે કર્યું અને હિન્દુસ્તાન ઉપર હુમલો કરવાનો દશમા શતકથી આરંભ કર્યો. દશમા શતકને અંતે સિંધુની પેલી પાર સુધી તેમની સત્તા કાયમ થઈ પણ તેની આ બાજુ તેઓ ઘૂસવા લાગ્યા. આથી તે બંને બાજુ વચ્ચે વસેલાં ક્ષત્રિય કુળોમાં ખળભળાટ જાગતાં આત્મસંરક્ષણ માટે તેઓ દક્ષિણ બાજુ તેમજ પૂર્વ બાજુ જઈને હિંદુ લોકોમાં મળ્યા, કેટલાંયે રાજ્યો પણ સ્થાપ્યાં. આ કુળો ગૂર્જર, પરમાર, ચાલુક્ય, ચૌહાણ, ઇત્યાદિનાં હતાં. ગૂર્જર, ચાલુક્યનાં કાંઈક ટોળાનો અર્ધો ભાગ એકદા હૂણોની સાથે અંદર ઘૂસ્યો હતો. તેણે ગુજરાતમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં રાજ્ય પણ કર્યું. પણ તેનું મોટા પ્રમાણમાં પ્રયાણ નવમા શતક પછી થયું. આ ચાલુક્ય રાજ્ય ગુજરાતમાં સ્થાપિત થયા પછી જ ગુજરાતમાં 'ગુર્જર' એ નામ મળ્યું એ વાત અર્ધા ગુર્જરોને સમય નહોતો મળ્યો તે પરથી, અને મહારાષ્ટ્રમાં 'કલ્યાણકટક' જેવાં પોતાના પૂર્વ વસતિસ્થાનનું સ્મરણ આપનાર સ્થળો બીજા ચાલુક્યોએ (તૈલપે) સ્થાપ્યાં તે પરથી જાણવામાં આવે છે. આ ગુર્જર, પરમાર, ચાલુક્ય, ચૌહાણ મૂળથી પ્રાચીન આર્ય જાતિઓ હતી. પ્રાચીન આર્યજાતિઓનું સૌથી પ્રથમ નિવાસ મધ્ય એશિયામાં હતું. ઈ.સ. નવમા શતકના છેવટથી પછી પરમાર, ચાલુક્ય, ચૌહાણ ઇત્યાદિ ક્ષત્રિય કુળો સમગ્ર હિંદુસ્તાનમાં (કાનડા, તેલંગણ અને નીચેના પ્રાંત સુધી) પ્રસર્યાં. તેઓ અન્યધર્મીય, અન્ય સંસ્કૃતિનાં અને અન્ય ભાષાનાં હતાં. તેઓ જ્યાંજ્યાં ગયાં ત્યાંત્યાંના લોકો સાથે સંમિશ્રણ થઈને તેમાં કાયમનાં મળી જવાની ધમાચકડીમાં તેઓની નવીન ભાષા ઉત્પન્ન થવા જેવી પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી.

૩૧૭. પછી અગિયારમા શતકના પહેલાં ૨૪ વર્ષમાં ગિઝનીના મહમદે પોતાના અફઘાન, તાર્તર આદિ સૈનિકોને લઈને અનેક વેળા હિંદુસ્તાન પર સવારી કરી અને ઉપર જણાવેલા ક્ષત્રિયોનાં હિલચાલો અને પ્રયાણને વળી એક જોરથી ધક્કો માર્યો.

૩૧૮. ઈ.સ.ના આઠમા શતકમાં આરબોની એક સવારી સિંધ અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં આવી ગયાનો ઉલ્લેખ ઉપર કર્યો છે, પણ તે ક્ષણિક હોવાના કારણે તેનું ઝાઝું

પરિણામ આવ્યું નહીં. પણ ઈ.સ.ના અગિયારમા શતકથી તે ત્યાર પછી તુર્ક આદિ પરધર્મી લોકોનાં અનેક ધાડાંઓ આર્યભૂમિ પર આવ્યાં અને તેઓએ અભૂતપૂર્વ ખળભળાટ મચાવી દીધો એમાં શંકા નથી. ઈ.સ.૧૦૦૧થી ૧૦૨૪ સુધી અનેક વેળાએ હિંદુસ્તાન પર સવારી મહમદ ગિઝનવીએ કરી. મહમદ ૧૦૨૪માં મુલતાનઅજમેર માર્ગે અણહિલવાડ પાટણમાં ઊતર્યો અને પછી સૌરાષ્ટ્રમાં સોમનાથ પર હુમલો કર્યો. સોમનાથને લૂંટ્યા પછી તે પુનઃ પાટણ પાસે ગયો અને ત્યાં કેટલાક દિવસ રહ્યો. તેણે ત્યાં મસીદો વગેરે બાંધ્યાનો ઉલ્લેખ છે (બોમ્બે ગેઝેટિઅર, વો. ૧, ભાગ ૧, પૃ. ૧૬૮ પાદટીપ). મહમદના ધાડાંથી પંજાબ, રાજપૂતાના, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર - એ દેશોમાં વિલક્ષણ ખળભળાટ થયો. જેમનામાં તેમની સાથે સામનો કરવાનું કૌવત ન હોય તેમણે દેશ છોડી નાસવું, રાજાઓએ પોતાના સગાંસંબંધીનો આશ્રય લેવો, એવું એકંદર થઈ પડ્યું તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ગુજરાતનો ભીમ રાજા (ઈ.સ. ૧૦૨૨થી ૧૦૬૪) પોતાનું જબરું રાજ્ય હોવા છતાં પણ તે છોડી ભાગ્યો અને કંથકોટનો આશ્રય કરી રહ્યો. મહમદ સાથે આવેલા લોકો પૈકી કેટલાક વિદેશી લોક અહીં વસવાટ કરીને રહ્યાનો ઉલ્લેખ વધારે ક્યાંય મળતો નથી એ ખરું છે, પણ ગુજરાતના કેટલાક લોકો ખાનદેશમાં રાજપૂતાનાના ઉત્તર માળવામાં, પંજાબના અયોધ્યા પ્રાંત પાસે - એ સ્થળોમાં જણાતાં, રહેવાસીઓની ભાગાભાગી માત્ર તેની સવારીના કારણે થઈ હોય એમાં નવાઈ નથી.

૩૧૮. આ પછી બીજી ધાડ મહમદ ઘોરીની આવી. તે બારમા શતકની આખર આવી. દિલ્હીના ચૌહાણનું ઉત્તર હિંદુસ્તાન ઉપર વર્ચસ્વ હતું અને તેનું જોર ઘણું હતું તેથી મહમદનું ત્યાં ચાલ્યું નહીં. પહેલી ખેપમાં ઈ.સ. ૧૧૯૧માં થાણેશ્વર પાસે માર ખાઈ તેને ભાગી જવું પડ્યું. તે જ પાછો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પહેલી રાજકીય એકતા તૂટતાં ૧૧૯૩માં આવતાં તેને જશ મળ્યો. તેણે પ્રથમ ચૌહાણની ખબર લઈ પછી બીજાનો નાશ કર્યો.

૩૨૦. મહમદ ઘોરી મહમદ ગિઝનવીની પેઠે કેવળ લૂંટ કરી પાછો ચાલ્યો જવા નહોતો આવ્યો, પણ તેને તો હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાનું હતું, તેથી એક એ વાત થઈ કે અન્ય સંસ્કૃતિના અને અન્ય માનવવંશના લોકોનો મોટો સમુદાય આપણામાં ઘૂસ્યો, અને બીજું એ થયું કે તેણે આપણા લોકોને એમના પોતાના દેશમાંથી હાંકી કાઢી રાજપૂતાના, માળવા, ગુજરાત - એમાં વનવન ભટકતા કર્યાં. મહમદ ઘોરી દિલ્હી અને પંજાબ જીતીને ઠરીઠામ ન બેઠો, પણ તેણે પોતાના સરદાર પૂર્વ બાજુ બંગાલમાં અને દક્ષિણ બાજુ માળવા, ગુજરાત સુધી મોકલ્યા, બંગાલ અને બિહાર પ્રાંત ઈ.સ. ૧૧૯૪-૯૫ના સુમારે મુસલમાનોના તાબામાં આવ્યો. ગુજરાતમાં તેઓ ફાલ્યા નહીં, પણ તેના પછીના ગુલામ રાજાએ ગુજરાતને હેરાન કર્યું ને પછી તેરમા શતકના છેવટમાં અહ્લાઉદ્દીને ગુજરાતના કર્ણા રાજાના રાજ્યને ધૂળમાં મેળવ્યું અને મહારાષ્ટ્રમાં દેવગિરિના યાદવોનો ઈ.સ. ૧૨૯૪માં પરાભવ કર્યો.

૨૨૧. મરાઠી સાહિત્યમાં મૂળ સાહિત્ય 'જ્ઞાનેશ્વરી'ને સંપૂર્ણ થયો ચાર જ વર્ષમાં મહારાષ્ટ્રનો મોટો ભાગ મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યો. મહમદ ગિઝનવી સાથે અફઘાન, આરબ, તાતાર, અને મહમદ ઘોરી સાથે પણ તેવા જ અફઘાન, તાતાર, તુર્ક ઇત્યાદિ પરધર્મી અને ભિન્ન કુળના લોક અગિયારમા શતકના આરંભથી તે તેરમા શતક સુધી હિંદુસ્તાનમાં આવી ઘૂસ્યા. તેઓએ આપણો ધર્મ સ્વીકાર્યો નહીં, પણ તેમને આપણી ભાષા બોલવી પડતી. આથી નવી ભાષા ઈ.સ.૧૧મા શતકથી ૧૩મા શતક સુધીમાં ઉદયમાં આવી. તે પૈકી કોઈ ભાષાને પોતાનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ પ્રકટ કરવામાં બીજી ભાષા કરતાં વખત લાગ્યો, કોઈએ તેવું સ્વરૂપ ઝટ સાધ્ય કર્યું એટલેકે એકાદ-અર્ધો શતક આગળ-પાછળ એમ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે આ ભાષાઓ જન્મ પામી. મરાઠીમાં તેરમા શતકમાં નિશ્ચિત સ્વરૂપનું વાઙ્મય મળે છે, ત્યારે તે નિશ્ચિત સ્વરૂપની બોલીના રૂપમાં આવ્યું તે પૂર્વે એકબે શતકમાં બોલી ઉત્પન્ન થઈ હોવી જોઈએ એ ઉઘાડું છે.

૨૨૨. ગુજરાતીમાં પહેલાં તેરમા શતકનું વાઙ્મય પ્રાપ્ત થાય છે, (જુઓ 'રેવંતગિરિ રાસ' 'જમ્બુ રાસ' આદિ આ શતકનું આ ગ્રંથમાં આપેલ વાઙ્મય તેમજ સં.૧૪૫૦નું - ઈ.સ.૧૩૮૪નું 'મુઘલાવબોધ ઔકિતક' કે જે વ્યાકરણનો ગ્રંથ છે ને જેમાં જૂની ગુજરાતીનું વિવરણ છે) તેથી તેના એકબે શતકો પૂર્વે તે અસ્તિત્વમાં આવી હોવી જોઈએ. આથી ઠીક અનુમાનથી હિંદુસ્તાનમાંની હાલની દેશી આર્યભાષાઓ આ ગડમથલના અને જુદાજુદા માનવવંશની અથડામણના કાળમાં જન્મ પામી એ ઉઘાડું દીસે છે. મુસલમાનોના હુલ્લડોથી સપાદલક્ષ (સવાલાખ - શિવાલિક) એ પંજાબનો ડુંગરી ભાગ - તેમાંથી અને આસપાસ વસવાટ કરી રહેનારા ક્ષત્રિય લોકોનાં કુળો પાછળપાછળ જતાં ચાલ્યાં અને તેઓએ દક્ષિણ બાજુ મારવાડ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, અને પૂર્વ બાજુએ બિહાર-બંગાલ સુધી પ્રયાણ કરી વસવાટ કર્યો અને રાજ્યો સ્થાપ્યાં એ ઉપર જણાવેલું છે. આ લોકોએ હિંદુ ધર્મ, ચાલતા રીતિરિવાજો, ભાષા સર્વ અહીંથી ઊંચક્યાં. અફઘાન, તુર્ક, તાતાર આદિએ પોતાનો ધર્મ ન છોડતાં બલકે તરવારથી તેનો પ્રસાર કરીને પુષ્કળ હિન્દુઓને વટલાવ્યા, પણ તેઓનો અને આપણો વ્યવહાર ચાલવો જોઈએ તેથી તેઓને આપણી ભાષા સ્વીકારવી પડી અને એ ઠીક જ થયું. તેથી ભાષાની દૃષ્ટિએ તેઓનું આપણામાં આવી રહેવાનું પરિણામ, અને તેઓના હુલ્લડનું, અને તેની પૂર્વે પંજાબથી ચારે બાજુ પ્રસરવા લાગેલા ગુર્જર, પરમાર, ચૌહાણ, ચાલુક્ય ઇત્યાદિ કુળોનું આપણામાં ભળી જવાનું પરિણામ, સરખું જ થયું એમાં શંકા નથી.

પ્રકરણ ૩ : ગુજરાતી એક સાહિત્યભાષા

૨૨૩. તેરમી-ચૌદમી સદીમાં ગુજરાતીનું વાઙ્મય નિર્મિત થયું. તેથી ગુજરાતી ભાષા તેટલી પ્રૌઢ થઈ હતી એવું જણાય છે. વળી તે પૂર્વે ત્રણ સદી તો તે બોલાતી

હોવી જોઈએ એમ અનુમાન કરવામાં હરકત નથી પણ સુદૈવે આ સંબંધે કેવળ અનુમાન પર જ આધાર રાખવા જેવું નથી રહ્યું, કારણકે વિદગ્ધ-વાઙ્મયનો અને અન્ય આધાર પણ મળી રહે છે. સં. ૮૩૫માં રચાયેલી 'કુવલયમાલા' છે તેમાં મુખ્ય દેશમાં સૌરાષ્ટ્ર ને લાટ દેશનો ઉલ્લેખ કરવા ઉપરાંત ગૂર્જર લોક ને તેમની ભાષાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે :

ધયલોણિયપુટ્ટઠંગે ધમ્મવરે સંધિવિગ્ગહે નિઉણે,

'નઉ રે ભદ્ધઉ' ભણિરે, અહ પેચ્છઇ ગુજ્જરે અવરે.

• પછી ઘી અને માખણથી પુષ્ટ શરીરવાળા, ધર્મપરાયણ, સંધિવિગ્રહમાં નિપુણ અને 'નઉ રે ભદ્ધઉ' એમ બોલનારા અન્ય ગૂર્જર લોકોને જોયા. •

વળી સાથે લાટપ્રદેશ કે જેનો હાલ ગુજરાતમાં સમાવેશ થાય છે તેનો પણ ઉલ્લેખ છે કે

ણહાઓલિત્તવિલિત્તે કયસીમંતે સોહિયગત્તે,

'અમ્હં કાઉં તુમ્હં' ભણિરે અહ પેચ્છઇ લાડે.

• પછી (માથામાં) સેંથો પાડનારા, ન્હાઈને લેપન-વિલેપન કરનારા કરનારા, સુશોભિત શરીરવાળા અને 'અમ્હં કાઉં તુમ્હં' એમ બોલનારા લાટના લોકોને જોયા. •

૩૨૪. કોઈ પણ ભાષા પોતાના સૌષ્ઠવ, પ્રૌઢપણું ઇત્યાદિ ગુણોથી અગર તે બોલનારાની ધાર્મિક સમજણથી શિષ્ટસંમત થઈ હોય તો તેનું રૂપાંતર થયા પછી તે સાથે તેમાં વાઙ્મય-સાહિત્ય ઊપજી શકે છે. ઉદાહરણ માટે સંસ્કૃતની વાત કરીએ. સામાન્ય જનસમૂહની નિત્ય વ્યવહારની બોલવાની ભાષાની દૃષ્ટિએ તેનું અસ્તિત્વ વિક્રમ સંવત્ પૂર્વે છસાત શતક ઉપર નષ્ટ થયું હતું, છતાં પણ વિદગ્ધ વાઙ્મયની વાહક તરીકેની દૃષ્ટિએ જોતાં વિક્રમ સંવત્ પછી ૧૭-૧૮ શતક સુધી તે જીવંત રહી છે. બીજું એ છે કે વાઙ્મયમાંની ભાષાનું સ્વરૂપ નિર્માણકાલે જેવું હોય છે તેવું જ પછી રહે એવી ખાતરી કોઈ આપી શકે તેમ નથી. જુઓ જૂની કૃતિઓ યા મધ્યકાલીન કૃતિઓ. દાખલા તરીકે નરસિંહ મહેતાની કૃતિઓ તે શુદ્ધ થતી ગઈ, તેનાં જૂનાં, દુર્બોધ સ્વરૂપ બદલાતાં ગયાં અને અત્યારે જે પ્રભાતિયાં વગેરે તેનાં બોલાય છે તે જે સ્વરૂપે બોલાય છે તે સ્વરૂપ કંઈ નરસિંહ મહેતાનું સ્વપ્રણીત નથી. સાહિત્ય ભાષાને નામશેષ કરવા દેતું નથી, પણ તે તેના ખરા સ્વરૂપને માટે સાક્ષી પણ દઈ શકતું નથી. શિલાલેખમાં તેમ થતું નથી, પણ ગુજરાતી તળપદમાં જૂના લેખ મળ્યા નથી.

૩૨૫. પાલિ ભાષા લઈએ. તેમાં ઈ.સ. પૂર્વે ૩ શતકથી પછી ઘણું સાહિત્ય થયાનું હવે જણાયું છે. બૌદ્ધ લોકોના પરંપરાગત વિશ્વાસ પ્રમાણે બુદ્ધવચનો પર ઊભી કરેલી તે ગ્રંથભાષા છે. એટલે પાલિ અર્થાત્ જૂની પ્રાકૃત બુદ્ધ સુધી પહોંચે છે. વિ.સં. પૂર્વે ૧૩૦૦ વર્ષ સુધી તેને લઈ જવાનો પુરાવો ઉપલબ્ધ નથી. અશોકના વખતમાં

તેના કિંચિત્ બદલતા જનારા સ્વરૂપમાં શિલાલેખો લખાતા ચાલ્યા તે ઈ.સ. પછી એક શતક સુધી લખાતા ગયા. આ બે શતકોની વચમાં જ સંસ્કૃત શિલાલેખો ઝળકવા લાગ્યા અને પછી તે વધુવધુ વધતા જ ગયા. એક બાજુ અશોક શિલાલેખોની પાલિ અગર પ્રાકૃત બદલતી જઈને મહારાષ્ટ્રી, હિન્દી, ગુજરાતી આદિ થઈ નવી ભાષા ઉત્પન્ન થતી ગઈ; બીજી બાજુ આ ભાષાઓ નવી હોવાથી તેને પ્રથમ પ્રકારનું મહત્ત્વ ન મળે તે સાહજિક છે, તેથી અને સંસ્કૃત ઉપરના અભિમાનથી, તથા બૌદ્ધ ધર્મના ચાલુ કાળ પછી જાગૃતિ જોરથી થઈ તેથી સંસ્કૃત જ શિલાલેખોની ભાષા બની; પણ પ્રાકૃતની વૃદ્ધિ થતી જ ગઈ અને તેના પોતામાં જ જુદા પ્રકારનું (એટલે ધાર્મિક, રાજકીય નહીં) કાવ્યસાહિત્ય થવા લાગ્યું.

૨૨૬. પૈશાચી ભાષામાં પહેલા શતકની 'બૃહત્કથા', 'સતસૌ', પાંચમાછટ્ટા સૈકામાં 'રાવણવહો', સાતમા સૈકામાં 'ગઉડવહો', દશમા શતકમાં 'કર્પૂરમંજરી' ઇત્યાદિ કાવ્યો એવું દર્શાવી આપે છે કે ઈ.સ. પહેલા શતકથી દશમા શતક સુધી પ્રાકૃત ભાષા જોરમાં હતી. આ દરમ્યાન જૈન ગ્રંથકારોએ પણ અનેક પ્રાકૃત કાવ્યો અને કથાઓનું સાહિત્ય રચ્યું છે. ધાર્મિક, શાસ્ત્રીય નહીં તો કાવ્યાદિ ગ્રંથ સુધ્યાં જોકે સંસ્કૃતમાં પૂર્વ પ્રમાણે થતા હતા, છતાં પણ જીવંત પ્રાકૃત ભાષાએ પોતાની ચળવળ છોડી નથી એવું આ પરથી સિદ્ધ થાય છે. આ પછીનો કાળ તે જ હાલની દેશી ભાષાનો કાળ. ઈ.સ. દશમાથી બારમા શતક સુધી પ્રાકૃતમાં કાવ્ય થતાં હતાં (તેનું ઉદાહરણ હેમચન્દ્ર વગેરે). આનું કારણ, આધુનિક ભાષા તે કાળથી વધતી ગઈ અને વાઙ્મય-સાહિત્યભાષા થવાની પાત્રતા તેણે પોતાના અંગમાં આણી હતી.

૨૨૭. આ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના પુસ્તકમાં કવિઓ અને તેમની કૃતિઓનો વિ.સં. તેરમી સદીથી પ્રારંભ કર્યો છે તેનું કારણ ઉપરથી સમજાશે. બારમા શતકથી તે પંદરમા સૈકાના મધ્ય સુધી અપભ્રંશ સાથે ગૂર્જર ભાષાનું સ્વરૂપ વધારે સંબંધ જાળવ્યે જતું હતું, અને તેથી મારા મિત્ર સાક્ષરશ્રી અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની બી.એ. તે સમયને 'અપભ્રંશયુગ' એ નામ આપવા દોરાયા લાગે છે. તેમણે ૩૦મી એપ્રિલ ૧૯૨૬ને રોજ નડિયાદમાં 'પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક ભ્રમો' એ પર મનનીય ભાષણ આપ્યું હતું તેમાંથી અત્ર ઉપયોગનો ભાગ નીચે પ્રમાણે છે :

૨૨૮. "અપભ્રંશ, પ્રાચીન અને અર્વાચીન એમ ત્રણ વિભાગોમાં ગુજરાતી સાહિત્ય વહેંચવા પામ્યું છે. વિક્રમ સંવત્ બારમા સૈકાથી ૧૪૫૦ સુધીનો અપભ્રંશ-યુગ. ત્યારથી ૧૯મા સૈકા સુધી પ્રાચીન સાહિત્યયુગ; અને ત્યાર પછીનો અર્વાચીન સાહિત્યયુગ છે. નરસિંહ મહેતાથી નાકર સુધીનું સાહિત્ય એ મિશ્ર સાહિત્ય છે. હમેશાં એક કોટી - યુગમાંથી બીજી કોટીમાં સંક્રાંતિ પામતું સાહિત્ય મિશ્ર હોઈ શકે; ન તે પ્રાચીન સંસ્કાર બધા ત્યજી શકે, કે ન તે નવીન પરિવર્તનના સંસ્કારો સર્વથા સંગ્રહી શકે. આવી સ્થિતિનું નરસિંહ-નાકરયુગનું મિશ્ર ભાષાસંસ્કારવાળું સાહિત્ય છે, છતાં તે પ્રાચીન સાહિત્યની કક્ષામાં ગણાય છે. કવિ દલપતરામે વિધાન

બાંધ્યું હતું કે, જે ભાષા નરસિંહ મહેતાના વખતમાં હતી તેવી જ અત્યાર સુધી ચાલી આવી છે. એવો એક પક્ષનો મત છે, પરંતુ તે કેવળ ભ્રમ જ છે.

૩૨૮. વળી નરસિંહ મહેતાને આદિ કવિ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તે પહેલાં પણ ગૂર્જર ભાષામાં કવિતાઓ લખવામાં આવતી હતી. જૈન અને જૈનેતર - બ્રાહ્મણ કવિઓએ ઘણુંક સાહિત્ય લખ્યું છે. (જૈન કવિઓ માટે જુઓ આ ગ્રંથમાં નોંધેલા કવિઓ અને તેમની કૃતિઓ.)

૩૩૦. આ ઉપરાંત ત્રીજો ભ્રમ એવો છે કે જૈનો અને બ્રાહ્મણોનાં સાહિત્ય જુદાંજુદાં ખીલ્યાં હતાં, પરંતુ સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખાયા છતાં વિદ્વાનોએ તેમાં સાવધાની નહીં રાખવાથી એ ભ્રમો થવા પામ્યા છે.”

૩૩૧. ઉપરના તેમજ બીજા અનેક ભ્રમો ગુજરાતી ભાષા સંબંધે તેના સાહિત્ય સંબંધે, તેમજ તે ભાષાની જનની અપભ્રંશ અને તેથી આગળ પ્રાકૃત સંબંધે ઊભા થવા પામ્યા છે, ને તે પૈકી કેટલાક તો ઊભા કરેલા તૂટ છે. આ સર્વ આ લેખથી તેમજ આ પુસ્તકમાં ઉલ્લેખેલા કવિઓ અને તેમની કૃતિઓથી દૂર થશે અને સુજ્ઞ સાહિત્યરસિકો ભાષાવિવેકદષ્ટિથી યથાર્થ નિર્ણયો પર આવશે. વિશેષમાં તેઓ પ્રામાણિકપણે ઊંડા ઊતરશે તો તેઓ સ્પષ્ટ જાણી જોઈ સ્વીકારી શકશે કે જૈનોએ પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને દેશી - ગુજરાતી આદિ ભાષાનું વાઙ્મય રચવામાં, તે ભાષાની રચનાનાં પ્રમાણભૂત પુસ્તકો પૂરાં પાડવામાં અને તેમનું સાહિત્ય સંગ્રહી જાળવી રાખવામાં પ્રબળ જ્ઞાનો આપ્યો છે, અને તેમ કરી ભાષાને સૌંદર્યવતી, રસવતી અને સમૃદ્ધિશાલી બનાવી છે. આટલું સમજવામાં સુજ્ઞોને આ નિબંધ તેમજ આ પુસ્તક નિમિત્તભૂત થશે તો તે તૈયાર કરવામાં મેં લીધેલો પરિશ્રમ સફલ થશે અને હું કૃતાર્થ થઈશ. પરમાત્મા સૌને શુદ્ધ બુદ્ધિ અને શુદ્ધ હૃદય અર્પો એ જ પ્રાર્થના !

તવાવાલા બિલ્ડિંગ, લોહાર ચાલ,
મુંબઈ, વિક્રમાર્ક ૧૯૮૨ના
જ્યેષ્ઠ સુદ ૮ શનિવાર,
તા. ૧૯-૬-૨૬

વિનીત 'સાહિત્યસેવક
મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ

નામોની વર્ણાનુક્રમણી

કર્તાઓ

(અપભ્રંશ અને જૂની હિંદી-ગુજરાતી)

(અપભ્રંશ અને જૂની હિંદી-ગુજરાતીના કર્તાઓ ઉપરાંત જેમનો, એમની સંસ્કૃતાદિ ભાષાની રચનામાં મળતાં અપભ્રંશ કે જૂની ગુજરાતીનાં ઉદાહરણોને કારણે ઉલ્લેખ થયો છે તેમનાં નામ અહીં સમાવ્યાં છે.)

અદલમાણ/અદહરહમાન/અબ્દુલરહમાન,	તેજપાલ, ૭૫
૪૬	ત્રિભુવન સ્વયંભૂ, ૨૫-૨૬
અભયદેવસૂરિ, ૪૧, ૪૨	દેવચંદ્ર, ૪૩, ૪૫
અમરકીર્તિ, ૫૮	દેવનંદિ, ૭૧
આણંદ-કરમાણંદ (જૂ.ગુ.), ૧૦૮	દેવસૂરિ જુઓ વાદિદેવસૂરિ
આનંદ (મહાનંદિ), ૭૫	દેવસેનસૂરિ, ૫૦, ૫૩
ઉદયરત્ન (જૂ.ગુ.), ૨૦૧	ધનપાલ, ૨૮, ૩૩, ૬૫
કનકામર, ૪૦	ધર્મપાદ, ૭૪
કબીર (જૂ.હિં.), ૧૧૦	ધવલ, ૨૮, ૩૦-૩૧, ૩૮
કંબલાખંબરપાદ, ૭૪	ધાહિલ, ૪૫
કિલપાદ, ૭૪	નયનંદિ, ૪૦
કૃષ્ણાચાર્ય(પાદ), ૭૩-૭૪	નરસિંહ મહેતા (જૂ.ગુ.), ૨૦૧, ૨૧૧-૨૧૩
ખેમરાજ, ૬૮	નરસેન, ૬૫
ખેમસિંહ, ૬૮	નરહરિ (જૂ.હિં.), ૧૬૪
ચંદ/ચંદ્રકવિ(જૂ.હિં.), ૧૫૧, ૧૮૮	નાકર (જૂ.ગુ.), ૨૧૨
ચંદ્રકંઠી સાધ્વી, ૬૧	પઉમ/પદ્મ, ૬૩
જનપ્રભ(?), ૬૦	પદ્મકીર્તિ, ૩૮
જયદેવગણિ, ૬૦	પાર્શ્વનંદન, ૪૫
જયમિત્ર હલ્લ, ૬૫, ૭૦	પુષ્પદંત, ૨૮, ૩૧, ૩૪, ૬૮, ૭૧
જયમંગલસૂરિ, ૫૮	પૂર્ણભદ્ર, ૭૫
જયશેખરસૂરિશિષ્ય, ૬૪	બીરબલ (જૂ.હિં.), ૧૬૫
જસકીર્તિ (યશ:કીર્તિ), ૨૬; જુઓ યશ:કીર્તિ	ભગવતીદાસ, ૭૫
જિનદત્તસૂરિ, ૪૬-૪૭	મહાચંદ મુનિ, ૭૫
જિનપ્રભશિષ્ય, ૬૩	મહાનંદિ જુઓ આનંદ
જિનપ્રભસૂરિ, ૬૦-૬૨, ૬૪	મહિન્દુ (મહેન્દ્ર), ૭૫
જિન(રાજ)સૂરિ, ૧૮૩	મહેશ્વરસૂરિ, ૩૨
જિનસૂર, ૧૮૧, ૧૮૫	માણિક્યરાજ, ૭૫
જિનસૂરિ, ૬૩	મીરાંબાઈ (જૂ.હિં.ગુ.), ૧૨, ૧૦૦
ટૅટયા, ૭૪	મુનિરત્નસૂરિ, ૧૭૫

મેરુતુંગસૂરિ, ૬૦
 યશઃકીર્તિ, ૬૬-૬૮; જુઓ જસકીર્તિ
 યોગચંદ્રમુનિ, ૫૦
 યોગીન્દ્રદેવ/યોગચંદ્રમુનિ/યોગીન્દ્ર, ૫૨-૫૩
 રઈધૂ, ૬૬, ૬૮-૬૯
 રત્નપ્રભસૂરિ, ૫૫-૫૭, ૬૩-૬૪
 રત્નમંદિરગણિ, ૬૫
 રત્નસિંહસૂરિ, ૫૬-૫૭
 રત્નસૂરિ, ૫૬
 રામસિંહ મુનિ, ૪૧
 લક્ષ્મણ(લક્ષ્મણ)/લાખુ, ૬૩
 લક્ષ્મણગણિ, ૪૮
 લખનદેવ/લક્ષ્મણદેવ, ૬૪
 લુઈપાદ, ૭૪
 વરદત્ત, ૫૬
 વર્ધમાનસૂરિ, ૪૩
 વાદિ દેવસૂરિ, ૪૭
 વિનયચંદ્રસૂરિ, ૬૪, ૭૫
 વિશાલરાજ, ૬૪
 વિશાલરાજસૂરિશિષ્ય, ૬૪
 વીર, ૪૧
 વીરગણિ, ૬૫
 શામળભટ્ટ (જૂ.ગુ.), ૭૯

શ્રીચંદ્રમુનિ, ૩૭
 શ્રીધર, ૫૦
 શ્રુતકીર્તિ, ૭૪
 સરહ/સરોરુહવજ, ૭૩-૭૪
 સાગરદત્ત, ૩૯
 સાધારણ/સિદ્ધસેનસૂરિ, ૪૨
 સિદ્ધ, ૬૩
 સિદ્ધસેનસૂરિ જુઓ સાધારણ
 સિંહ, ૬૩
 સિંહસેન, ૬૮
 સુપ્રભાચાર્ય, ૫૦
 સોમપ્રભાચાર્ય, ૫૮
 સોમસૂરિ, ૬૫
 સોલણુ, ૬૩
 સ્વયંભૂદેવ ૨૫, ૪૦, ૬૬
 હરિઈદુ, ૭૦
 હરિદેવ, ૭૫
 હરિભદ્રસૂરિ, ૫૫
 હરિષેણ, ૪૧
 હેમચન્દ્ર, ૨૮, ૪૫, ૭૮, ૮૦-૮૬
 હેમસાર, ૬૪
 હેમંહસસૂરિશિષ્ય, ૩૨

કૃતિઓ

(અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી)

(અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી કૃતિઓ ઉપરાંત સંસ્કૃતાદિ ભાષાની જે કૃતિઓ, એમાં મળતાં અપભ્રંશ કે જૂની ગુજરાતી ઉદાહરણોને કારણે ઉલ્લેખ પામી છે તેમનાં નામ પણ અહીં સમાવ્યાં છે.)

અજિતપુરાણ જુઓ મહાપુરાણ
 અણાહિ-મહરિસિ-સંધિ, ૬૪
 અણાહિસંધિ, ૬૨
 અણુવચરયણપઠવ (અણુવ્રતરત્નપ્રદીપ), ૬૩
 અનંતાવ્રત-કથાનક, ૭૧
 અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી, ૪૭
 અબ્ધિમન્યન, ૮૪
 અમરસેનચરિત, ૭૫
 અરિષ્ટનેમિચરિત જુઓ રિટ્ઠણેમિચરિઉ

અવંતિસુકુમાર-સંધિ, ૬૩-૬૪
 અંતરંગ રાસ, ૬૩-૬૪
 અંતરંગવિવાહ-ધવલ, ૬૨
 અંતરંગ-સંધિ, ૫૬-૫૭
 અંબડકથાનક, ૧૭૫-૭૭, ૧૮૪-૮૫
 આણંદસાવય-સંધિ, ૬૪
 આત્મસંબોધકાવ્ય, ૬૯
 આદિજિનકલશ, ૭૨
 આદિપુરાણ જુઓ મેહેસરચરિઅ

આદિપુરાણ, ૩૪
 આનંદાનંદ-સ્તોત્ર, ૭૫
 આરાત્રિકન્ડવણાદિ, ૬૫
 આરાધના, ૪૦
 આરાધનાસાર, ૫૩
 ઉત્તરપુરાણ, ૩૪
 ઉદ્ધરણકથા, ૭૧
 ઉપદેશતરંગિણિ, ૬૫
 ઉપદેશ(ધર્મ)રસાયન રાસ, ૪૭
 ઉપદેશમાલા-દોષટ્ટીવૃત્તિ, ૫૫-૫૬
 ઉપદેશસંધિ, ૬૪
 ઉવહાણ-સંધિ, ૬૪
 ઋષભચરિત્ર, ૪૩
 ઋષભધવલ, ૬૫
 ઋષભપંચકલ્યાણક, ૬૫
 કથાકોશ, ૩૭
 કરકંડુચરિત, ૪૦, ૬૯
 કલ્યાણરાસ, ૭૫
 કલ્યાણસ્તોત્ર, ૬૫
 કારણગુણાષોડશી, ૬૯
 કાલસ્વરૂપ-કુલક, ૪૭
 કુમારપાલચરિત (દ્વયાશ્રયપ્રાકૃતકાવ્ય)અંતર્ગત
 અપભ્રંશ પદ્યો, ૪૫, ૮૫-૮૭
 કુમારપાલપ્રતિબોધ-અંતર્ગત અપભ્રંશ પદ્યો,
 ૧૩૫-૫૦
 કેસી-ગોયમ-સંધિ, ૬૪-૬૫
 ગયસુકુમાલ-સંધિ, ૬૩
 ગુરુજયમાલા, ૭૧
 ગુરુસ્તુતિ-ચાચરિ, ૬૩
 ગોયમચરિયં, ૬૩
 ગૌતમસ્વામિચરિત્ર, ૬૩
 ચઉરંગભાવનાસંધિ, ૬૦
 ચઉરંગસંધિ, ૬૦
 ચચ્ચરિઉ, ૬૩
 ચતુર્વિધ-ભાવનાકુલક, ૬૧
 ચતુર્વિંશતિજિણ-કલ્યાણ, ૬૪
 ચતુર્વિંશતિજિનકલ્યાણક, ૬૫

ચતુર્વિંશતિજિન-પ્રતિમા-કોશ, ૬૫
 ચર્ચરી, ૪૬
 ચંદ્રખંડચરિય, ૬૬
 ચાચરી-સ્તુતિ, ૬૩
 ચૂનડી, ૭૫
 ચૈત્યપરિપાટી, ૬૨
 છકમ્મુવએસો (ષટ્કર્મોપદેશ), ૫૯-૬૦
 છપ્પન-દિશાકુમારિ-જન્માભિષેક, ૬૨
 જન્માભિષેક-સ્તુતિ, ૬૪
 જયતિહુયણ-સ્તોત્ર, ૪૧-૪૨
 જસહરચરિઉ(યશોધરચરિત), ૩૪, ૩૫-
 ૩૭, ૫૯, ૭૧
 જંબુચરિત્ર, ૬૨
 જંબુ રાસ (જૂ.ગુ.), ૨૧૦
 જંબુસ્વામિચરિત્ર, ૩૯, ૪૧
 જિણદત્તચરિઉ (જિનદત્તચરિત), ૬૩
 જિનકલ્યાણ, ૬૨
 જિનચૈત્યસ્તવન, ૬૫
 જિનદત્તચરિત્ર જુઓ જિણદત્તચરિઉ
 જિનપુરંદર-કથા, ૭૧
 જિનપ્રભુ-મોહરાજ-વિજયોક્તિ, ૬૨
 જિનરાત્રિવિધાનકથાનક, ૭૧
 જિનસ્તુતિ, ૬૨-૬૩, ૬૫
 જીવાનુશાસ્તિ/જીવાણુસંધિ સંધિ, ૬૧-૬૨
 જુગાઈજિણંદચરિયં જુઓ યુગાદિજિનેન્દ્ર-
 ચરિત
 જ્ઞાનપંચમી-સ્તવન, ૭૫
 જ્ઞાનપ્રકાશકુલક, ૬૧
 જ્ઞાયકુમારચરિઉ(નાગકુમારચરિત), ૩૪,
 ૩૬, ૩૭, ૭૫
 ણિર્ઝર-પંચમીવિહાણ-કહા, ૭૫
 ભોમિણાહચરિઉ(નેમિનાથચરિત), ૬૫
 તપઃસંધિ/તવસંધિ, ૬૪
 તિસક્કિ-મહાપુરિસ-ગુણાલંકાર, જુઓ મહા-
 પુરાણ
 દહલકમણુ-જયમાલ(દશલક્ષણ જયમાલા),
 ૬૮, ૭૦

દંગડઉ, ૬૫
 દાનાદિકુલક, ૬૫
 દુહામાતૃકા, ૬૩
 દેવજયમાલ, ૭૧
 દોહાકોશ, ૭૩-૭૪, ૧૮૮
 દોહાપાદુડ, ૪૧, ૭૫
 દોહાસાર, ૫૦-૫૧
 દ્વયાશ્રયપાકૃતકાવ્ય જુઓ કુમારપાલચરિત
 ધનકુમારચરિત્ર, ૬૮
 ધન્યકુમારચરિત્ર, ૬૮
 ધમ્મપરિક્ષા (ધર્મપરીક્ષા), ૪૧
 ધમ્માધમ્મવિચાર-કુલક, ૬૨
 ધર્મપરિક્ષા જુઓ ધમ્મપરિક્ષા
 ધર્મસૂરિગુણ, ૬૫
 ધર્મસૂરિ-બારમાસ/ધમ્મસૂરિ-બારહનાવઉ/
 ધર્મસૂરિદ્વાદશનામકમ્, ૬૫
 નર્મદાસુંદરી સંધિ, ૬૩
 નવકારક્લ, ૬૫
 નાગકુમારચરિત્ર/નાગકુમારચરિત્ર જુઓ
 શાયકુમારચરિઉ
 નિર્દોષસમ્મી-કથાનક, ૭૧
 નિશિભોજન સંબંધે એક કાવ્ય, ૭૨
 નેમિનાથચરિત જુઓ શોમિણાહચરિઉ
 નેમિનાથ-જન્માભિષેક, ૬૨
 નેમિનાથ-રાસ, ૬૧
 નેમિનાહચરિય, ૫૫
 પઉમચરિય, ૨૫-૨૮
 પઉમસિરિચરિઉ, ૪૫-૪૬
 પજ્જુણચરિઉ (પ્રદ્યુમ્નચરિત), ૬૩
 પદ્મપુરાણ/બલભદ્રપુરાણ, ૬૮
 પદ્મશ્રીચરિત, ૪૬
 પરમપ્પયાસુ (પરમાત્મપ્રકાશ), ૫૧, ૫૨, ૫૩
 પંચપરમેષ્ઠિ-જયમાલ, ૭૧
 પંચમી-કહા, ૨૨
 પંચમીચરિઉપંચમીચરિત), ૨૮
 પાશપઠકહા, ૭૧
 પાર્શ્વનાથચરિત જુઓ પાસણાહચરિઉ
 પાર્શ્વપુરાણ, ૩૮

પાસણાહ-ચરિઉ (પાર્શ્વનાથચરિત), ૪૦, ૫૦
 પાહુડદોહા, ૪૧
 પાંડવપુરાણ, ૬૭
 પૃથ્વીરાજ રાસા (જૂ.હિં.), ૧૨, ૭૮, ૧૪૮,
 ૧૬૫
 પ્રદ્યુમ્નચરિત, ૬૮; જુઓ પજ્જુણચરિઉ
 પ્રબંધચિંતામણિ-અંતર્ગત અપ./જૂ.ગુ. પદ્યો,
 ૬૦, ૧૫૭-૭૪
 પ્રિયંકરનૃપની કથા અંતર્ગત જૂ.ગુ. પદ્યો,
 ૧૮૧, ૧૮૫
 બલભદ્રપુરાણ જુઓ પદ્મપુરાણ
 બાહુબલિચરિઉ (બાહુબલિચરિત), ૬૫
 બુદ્ધિસૂરિસ્તુતિ, ૬૫
 ભવ્યચરિત્ર, ૬૧
 ભવિયકુટુંબ-ચરિત્ર (ચરિયં), ૬૧-૬૨
 ભવિષ્યદત્તચરિત, ૫૦, ૬૮
 ભવિસયત્ત-કહા, ૨૫, ૨૮, ૭૬
 ભવિસયત્તચરિઉ, ૫૦
 ભાવનાસંધિ, ૬૦
 ભીમકાવ્ય, ૮૫
 મદનપરાજયચરિત, ૭૫
 મનઃસ્થિરીકરણ-સ્વાધ્યાય-અંતર્ગત જૂ.ગુ.
 પદ્યો, ૧૭૫, ૧૮૦
 મયણરેહા-સંધિ, ૬૧
 મહિચરિત્ર, ૬૧
 મહાપુરાણ/અજિતપુરાણ/તિસદ્ધિઠ-
 મહાપુરિસ-ગુણાલંકાર, ૩૪-૩૫
 મહાવીરચરિત, ૬૨-૬૩, ૬૫
 મહાવીર-જન્માભિષેક, ૫૭
 માણિક્ય-પ્રસ્તારિકા-પ્રતિબદ્ધરાસ, ૪૩
 મુક્તાવલિવિધાનકથા, ૭૧
 મુગ્ધાવબોધ-ઐકિતક (જૂ.ગુ.), ૨૧૦
 મુનિચંદ્રસૂરિ-સ્તવન, ૪૭
 મુનિસુવતસ્વામિસ્તોત્ર, ૬૨
 મુગાપુત્રકુલક, ૬૫
 મુગાંકલેખાચરિત, ૭૫
 મેહેસરચરિઅ (મેઘેશ્વરચરિત)/આદિપુરાણ,
 ૬૮

યશોધરચરિત/યશોધરચરિત્ર, જુઓ જસહર-
 ચરિઉ
 યુગાદિ-જિનચરિત-કુલક, ૬૧
 યુગાદિજિનેન્દ્રચરિતમ્ (જુગઇજિણંદચરિયં),
 ૪૩
 યોગસાર, ૫૦, ૫૩
 રઈધૂ ગ્રંથાવલી, ૭૦
 રત્નકરંડશાસ્ત્ર, ૩૯
 રત્નત્રયી, ૬૯
 રત્નમાલા, ૬૯
 રત્નાવતારિકા, ૫૫
 રિટ્ઠણોમિચરિઉ (અરિષ્ટનેમિચરિત), ૨૮
 રિસહપારણ્ય-સંધિ, ૬૩
 રૂપચંદકથા-અંતર્ગત જૂ.ગુ. પદો, ૧૭૮,
 ૧૮૨-૮૩
 રેવંતગિરિ-રાસ (જૂ.ગુ.), ૨૧૦
 રોહિણીવિધાનકથા, ૭૧-૭૨
 લઘુઅજિતશાંતિ, ૬૫
 લીલાવતી સુમતિવિલાસ રાસ (જૂ.ગુ.), ૨૦૧
 વઇરસામિચરિય, ૫૬
 વદ્ધમાણચરિઉ (વર્ધમાન-ચરિત), ૬૫
 વયરસ્વામિચરિત્ર, ૬૨
 વર્ધમાનચરિત જુઓ વદ્ધમાણચરિઉ
 વિલાસવર્ષકલા, ૪૨
 વીરજિણપારણ્ય-સંધિ, ૬૩
 વીરજિણેસરચરિઉ, ૪૨
 વીરજિનકલશ, ૭૨
 વીરજિન-પારણાઉ, ૬૫
 વીરવિજ્ઞાપિકા, ૬૫
 વૈરાગ્યસાર, ૫૦
 વ્રતસાર, ૬૯
 શાકુન, ૬૫
 શાલિભદ્ર-કાક, ૬૩
 શાસ્ત્રજયમાલ, ૭૧
 શાંતિનાથચરિત્ર, ૪૩, ૭૫
 શીલસંધિ, ૬૪
 શ્રાવકધર્મ-દોહા (સાવયધમ્મદોહા), ૫૫

શ્રાવકવિધિ-પ્રકરણ, ૬૨
 શ્રાવકાચાર, ૫૩
 શ્રીપાલચરિત્ર, ૬૯; જુઓ સિરિવાલચરિઉ
 શ્રેણિકચરિત્ર (સેણિયચરિય), ૭૦
 ષટ્કર્મોપદેશ જુઓ છકમ્મમુવએસો
 ષટ્પંચાશદ્-દિક્કુમારિકાસ્તવન, ૬૨
 ષટ્કર્મોપદેશ, ૬૯
 સકલવિધિનિધાનકાવ્ય, ૪૦
 સત્યપુરમંડન-મહાવીરોત્સાહ, ૩૩
 સદચરિઉ (સદયચરિત), ૨૮
 સનેહઇ-રાસ જુઓ સંદેશકરાસ
 સમ્મતગુણનિહાણ, ૬૯
 સન્મતિજિનચરિત્ર, ૬૯
 સર્વચૈત્ય-પરિપાટી-સ્વાધ્યાય, ૬૨
 સંજમમંજરી, ૩૨
 સંજમમંજરી-ટીકા, ૩૨
 સંદેશકરાસ (સનેહઇ-રાસ), ૪૬
 સંધિકાવ્યસમુચ્ચય, ૫૦, ૬૦, ૬૨-૬૪
 સંભવનાથજિનચરિત, ૭૫
 સાલિભદ્રસંધિ, ૬૩
 સાવયધમ્મદોહા જુઓ શ્રાવકધર્મદોહા
 સિદ્ધચક્રમહિસસૂક્ત-અંતર્ગત જૂ.ગુ. પદો,
 ૧૭૫, ૧૮૦-૮૨
 સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસન, જુઓ હેમચંદ્રજીનું
 વ્યાકરણ
 સિરિવાલચરિઉ (શ્રીપાલચરિત), ૬૫
 સીતાસતી, ૬૫
 સુઅંધ (સુગંધ)દસમી કલા, ૭૧-૭૨
 સુકુમારચરિત, ૫૦, ૭૫
 સુકુમાલચરિઉ, ૫૦
 સુકોશલચરિત્ર, ૬૩, ૬૯
 સુગંધદસમીકલા, જુઓ સુઅંધદસમીકલા
 સુદર્શનચરિત (સુદંસણચરિઉ), ૪૦
 સુપાસનાહચરિઅં, ૪૮, ૫૦
 સુભાષિતકુલક, ૬૨
 સુયપંચમીકલા, ૨૮
 સુલસાખ્યાન, ૪૫

સુલોચનાચરિત (સુલોચણાચરિત), ૫૦
 સૂક્તાલી-અંતર્ગત જૂ.ગુ. પદો, ૧૭૫, ૧૭૬,
 ૧૭૮-૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૪
 સૂક્તાવલી-અંતર્ગત જૂ.ગુ. પદો, ૧૭૫
 સેણિયચરિત્ર જુઓ શ્રેણિકચરિત
 સોલહકારણ-જયમાલ, ૭૧
 સ્થૂલિભદ્રચરિત્ર, ૬૪
 સ્વયંભૂઈંદ, ૨૮

હરિવંશપુરાણ, ૨૫-૩૧, ૬૬-૬૭, ૭૪
 હેમચંદ્રજનું વ્યાકરણ (સિદ્ધહેમ-
 શબ્દાનુશાસન), ૪૫
 હેમચંદ્રીય વ્યાકરણગત અપભ્રંશ પદો,
 ૯૭-૧૨૩
 હેમતિલયસૂરિ-સંધિ, ૬૪

અન્ય વ્યક્તિઓ

અકબર, ૧૬૪
 અકલંક (દેવ), ૩૭, ૪૦
 અજયદેવ, ૧૨૫
 અજયપાલ, ૮૮, ૧૭૨
 અજિતદેવ, ૧૨૫-૨૬
 અભયકુમાર (શેઠ), ૧૨૫-૨૬
 અભયતિલકગણિ, ૮૧
 અમરુ, ૧૦૮
 અમિતગતિ, ૫૮, ૧૬૪, ૧૭૪
 અહ્યાઉદ્દીન, ૨૦૮
 અશોક, ૪
 અંધસેન, ૩૧
 અંબસેન, ૩૧
 અંબાપ્રસાદ, ૫૮
 આલ્સટોર્ફ, ૧૫૦
 આસંગ, ૩૧
 આહવમહા, ૧૯૯
 આંબડ, ૧૭૨
 ઈશ્વરસેન, ૨૦૦
 ઉદયન (મંત્રી), ૧૭૦
 એન્થોવન, આર. ઈ., ૨૦૦, ૨૦૧
 ઓઝા, ગૌરીશંકર હીરાચંદ, ૧૫૯, ૧૬૪,
 ૨૦૬
 કણધર, ૩૭
 કણાદ, ૩૭
 કન્હ, ૭૪
 કનિંગહામ (સર), ૧૮, ૨૦૫
 કપદી (મંત્રી), ૧૭૦, ૧૭૩

કપિલ, ૩૭
 કર્ણ (ચેદિ રાજા), ૨૩
 કર્ણદેવ (કાન્હ) (સોલંકી), ૫૮, ૧૨૬,
 ૧૯૯, ૨૦૬
 કલ્યાણવિજયજી, ૧૭
 કાત્યાયન, ૮૮
 કાન્હ જુઓ કર્ણ
 કાર્તિકેય, ૧૭
 કાલિદાસ, ૧૬, ૨૫, ૩૭
 કીર્તિસિંહ, ૬૮
 કુડાલકર, ૧૮૪
 કુન્દકુન્દાચાર્ય, ૧૭
 કુમારપાલ, ૫૭, ૮૧-૮૨, ૮૬, ૮૮-૯૯,
 ૧૨૫-૨૭, ૧૩૦, ૧૪૬, ૧૫૨, ૧૬૫,
 ૧૭૦-૭૨, ૧૭૪
 કુમુદચંદ્ર આચાર્ય, ૫૮
 કુલચંદ્ર, ૧૬૬-૬૭
 કુખ્માંડ, ૩૭
 કૃષ્ણ, ૩૮
 કૃષ્ણમિશ્ર, ૨૦
 કેશવ ભટ્ટ, ૩૭
 કેમ્બેલ, ૨૦૫, ૨૦૭
 ક્ષિતિપાલદેવ (મહીપાલ), ૨૦૫
 ક્ષેમરાજ, ૧૨૬
 ક્ષેમેન્દ્ર, ૮, ૧૬૪
 ખાનખાના, ૧૬૫
 ખેમરાજ/ખેમસિંહ, ૭૦
 ખેંગાર, ૧૬૯-૭૦

ગાગર્ય, ૭
 ગાલવ, ૭
 ગાંધી, લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ, ૪૭, ૬૦
 ગુણકીર્તિ, ૬૬, ૬૮
 ગુણચંદ્રસૂરિ, ૧૨૬
 ગુણપાલ, ૫૮
 ગુણભદ્ર, ૩૪
 ગુણસેનસૂરિ, ૧૨૬
 ગુણાકર, ૬૮
 ગુણાકરકીર્તિ, ૩૮
 ગુણાદ્ય, ૮
 ગુણે, ૧૮; ૨૮, ૭૬
 ગુલેરી, ચન્દ્રધર શર્મા, ૧૬, ૫૩, ૭૮, ૮૦,
 ૧૨૭, ૧૩૧, ૧૫૧
 ગોપાલ, ૧૫૨
 ગોવિંદ, ૩૧
 ગ્રહરિપુ, ૨૦૧
 ગ્રિઅર્સન, ૨૦, ૧૨૭
 ઘોષ, ચન્દ્રમોહન, ૧૮૮
 ચઉમુહ/ચૌમુહ (ચતુર્મુખ), ૨૬, ૩૧, ૬૮
 ચચિચ્છિ, ૫૮
 ચતુર્મુખ જુઓ ચઉમુહ
 ચંગદેવ, ૮૮, ૧૨૬
 ચંડ, ૧૮, ૧૮૭
 ચંદ્રકીર્તિ, ૫૮
 ચંદ્રપ્રભ મહત્તર, ૫૮
 ચંદ્રસેન, ૩૮
 ચાચ, ૧૨૬
 ચામુંડરાજ, ૧૨૬
 ચાહિની, ૧૨૬
 ચાંપાદે, ૧૬૧
 ચૌમુહ જુઓ ચઉમુહ
 જગચ્ચન્દ્રસૂરિ, ૧૨૪
 જડિલ મુનિ, ૩૧
 જયચંદ, ૧૫૮
 જયભટ, ૨૦૬
 જયમંગલસૂરિ, ૫૮, ૧૫૫

જયશેખરસૂરિશિષ્ય, ૬૪
 જયસિંહ (સિદ્ધરાજ), ૫૫, ૫૮, ૭૮, ૮૧,
 ૮૬, ૮૮-૮૯, ૧૨૨, ૧૨૫-૨૭,
 ૧૩૦, ૧૫૨, ૧૫૫, ૧૬૮-૭૦, ૧૭૪
 જસકિતિ (યશ:કીર્તિ), ૨૬
 જાની, અંબાલાલ બુલાખીરામ, ૨૧૨
 જિનચંદ્રસૂરિ, ૫૫
 જિનદેવ, ૧૨૫
 જિનપતિસૂરિશિષ્ય, ૪૭
 જિનપાલ ઉપાધ્યાય, ૪૭
 જિનમંડન, ૮૮-૯૦, ૧૨૭, ૧૩૦, ૧૭૩
 જિનવલ્લભસૂરિ, ૪૬
 જિનવરસેન, ૬૮
 જિનવિજય(મુનિ), ૪૬, ૧૨૪, ૧૫૦, ૧૫૨,
 ૧૫૮, ૧૬૦-૬૧
 જિનસેન, ૩૧, ૩૪, ૩૯, ૬૮
 જિનેશ્વરસૂરિ, ૮૪
 જેકોબી, હર્મન, ૧૫, ૨૫, ૨૮
 જેંદુક, ૧૮૭
 જૈન, રાજારામ, ૭૦
 જૈન, વિમલ પ્રકાશ, ૪૧-૪૨
 જૈન, હીરાલાલ, ૧૫, ૨૫, ૩૭, ૩૯-૪૧,
 ૫૫, ૭૨
 ટેસિટોરી, એલ.પી., ૬૬, ૧૭૪
 ટોની, ૧૫૧-૫૨, ૧૫૪, ૧૫૯, ૧૬૧,
 ૧૬૭-૬૮
 તુલસીદાસજી, ૧૨, ૧૨૮, ૧૩૬, ૧૪૦,
 ૧૪૨, ૧૬૫
 તેજપાલ, ૧૫૨
 તેલપ, ૧૬૦-૬૧, ૧૬૪
 તોમર, રામસિંહ, ૨૮
 ત્રિભુવનપાલ, ૧૨૬
 ત્રિવિક્રમ, ૧૮૭
 દત્તસૂરિ, ૧૨૬
 દલપતરામ, ૨૧૨
 દલાલ, ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ, ૧૮, ૨૫,
 ૨૮, ૪૦, ૪૩, ૫૬, ૧૭૪-૭૫, ૧૮૪

દંડી, ૧૮, ૨૬, ૧૮૬, ૧૮૦-૮૨, ૧૮૮
 દાક્ષિણ્યચિહ્નસૂરિ/દાક્ષિણ્યાંકસૂરિ, ૧૭, ૪૩
 દિનકરસેન, ૩૧, ૬૮
 દુર્લભરાજ, ૧૨૬
 દેવચંદ્રસૂરિ, ૪૩, ૧૨૬
 દેવનંદિ, ૩૧, ૬૮
 દેવપ્રસાદ, ૧૨૬
 દેવર્ષિગણિ ક્ષમાશ્રમણ, ૧૭
 દેવસેન આચાર્ય, ૫૩
 દેવસેનસૂરિ, ૫૫
 દેવસૂરિ, ૧૨૫-૨૬; જુઓ વાદિ દેવસૂરિ
 દેદુક, ૧૮૭
 દોશી, બેચરદાસ (પંડિત), ૧૭, ૮૩, ૮૬,
 ૮૫, ૧૦૮
 દ્રોણ, ૩૧, ૩૭
 ધનપાલ, ૨૫, ૮૪, ૧૬૪
 ધનદત્ત, ૩૧
 ધનશ્રી, ૨૮
 ધનંજય, ૨૬, ૩૬, ૧૬૪
 ધરસેન, ૧૮૦
 ધર્મઘોષસૂરિ, ૬૫
 ધર્મપ્રભાચાર્ય, ૫૬
 ધર્મમંદિરગણિ, ૫૨
 ધર્મસૂરિ, ૫૬
 ધર્મસેન, ૪૩
 ધવલઠેય, ૨૫
 ધીરસેન, ૬૮
 ધ્રુવ, કેશવલાલ હર્ષદરાય, ૫૮
 નત્રા, ૩૪-૩૫
 નમિસાધુ, ૨૧-૨૨, ૧૮૬-૮૮
 નરેન્દ્રકીર્તિ, ૨૦
 નવઘણ/નવધન, ૧૫૨, ૧૬૯-૭૦
 નાથુરામજી પ્રેમી, ૩૪, ૬૮
 નારાયણ, ૧૮૭
 નેમિ, ૧૨૬
 નેમિનાગ, ૧૨૫
 પગારિયા, રૂપેન્દ્રકુમાર, ૪૩
 પતંજલિ, ૩૭, ૮૧, ૮૫, ૮૨, ૧૮૬

પદ્મગુપ્ત, ૧૬૪
 પદ્મનંદિ, ૪૦
 પદ્મસેન, ૩૧
 પંડ્યા, દીપચંદ, ૭૫
 પાણિનિ, ૭, ૧૫, ૭૭, ૮૧, ૮૦-૮૧
 પાદલિખાચાર્ય, ૮૩
 પિટર્સન, ૧૫૧
 મિશલ, ૨૫, ૧૮૭
 પિંગલ, ૨૫-૨૬, ૩૭
 પુલકેશી, ૨૦૪, ૨૦૮
 પુષ્પદંત, ૨૬, ૩૭
 પૂર્ણકલશગણિ, ૮૧
 પોમરાજ, ૨૦
 પૃથ્વીધર, ૧૮૭, ૧૮૭
 પૃથ્વીરાજ, ૭૮, ૮૬, ૧૫૧, ૧૬૧, ૧૬૪,
 ૧૭૪
 પ્રચેતા, ૭
 પ્રતાપ, ૧૬૪
 પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, ૧૨૬
 પ્રવરસેન, ૫, ૩૭
 પ્રભાકર (ભટ્ટ), ૫૨
 ફરિસ્તા, ૨૦૧
 સાર્બસ, ૧૬૮
 બપ્પભટ્ટિસૂરિ, ૪૨
 બલિરાજ, ૧૦૮
 બંદઠેય, ૨૬
 બાડક, ૧૦
 બાણ, ૨૬, ૩૭, ૧૬૦
 બાર્નેટ, ૮૨
 બાહડ (મંત્રી) જુઓ વાગભટ
 બિલ્હણ, ૮૮
 બ્રહ્મ, ૧૩, ૮૧, ૧૧૦
 બ્રહ્મગુપ્ત, ૨૦૪
 બ્રહ્મચારી દેવ, ૫૨
 ભગવાનદાસ હર્ષચંદ (પંડિત), ૮૭
 ભટ્ટિ, ૮૧
 ભટ્ટોજી દીક્ષિત, ૮૧
 ભદ્રબાહુ, ૪૩

ભરત (નાટ્યશાસ્ત્રના કર્તા), ૩૭, ૧૮૬-૮૭,
૧૮૮-૯૨, ૧૯૭
ભરત (મંત્રી), ૩૪, ૩૭
ભર્તૃહરિ, ૧૦૦
ભવભૂતિ, ૧૬
ભામહ, ૨૬, ૮૬, ૧૮૬, ૧૯૦, ૧૯૨,
૧૯૮
ભાયાણી, હરિવલ્લભ, ૪૬, ૫૫, ૯૭, ૧૦૩,
૧૦૫, ૧૦૯, ૧૧૨-૧૩, ૧૧૭-૧૮
ભારવિ, ૩૭
ભાસ, ૫, ૧૬, ૩૭, ૮૯, ૧૩૮
ભાંડારકર, દેવદત્ત (ડી.આર.), ૨૩, ૧૯૮,
૨૦૦-૦૧, ૨૦૫-૦૬
ભીમદેવ (શોલંકી), ૧૬૭, ૧૯૯, ૨૦૯
ભીમરાજ, ૧૨૬
ભોજ, ૩૩-૩૪, ૪૦, ૧૫૧-૫૨, ૧૫૮,
૧૬૮, ૧૭૪, ૧૮૭
ભૌમક (ભટ્ટ), ૮૧
મથનદેવ, ૨૦૫
મલ્લિકાર્જુન, ૮૨, ૮૬, ૧૭૨
મહમદ ગિઝનવી, ૩૪, ૨૦૮-૧૦
મહમદ ઘોરી, ૨૦૯
મહમદ બિન કાસમ, ૧૯
મહસેન, ૩૧
મહીપાલ જુઓ ક્ષિતિપાલદેવ
મહેન્દ્ર મુનિરાજ, ૧૨૬
મહેશ્વર, ૨૮
મહેશ્વરસૂરિ, ૯૪
મંખ, ૭૮-૭૯
માઇલ ધવલ, ૫૩
માર્કણ્ડેય, ૮, ૧૦, ૨૦, ૧૩૩, ૧૯૭
માણિક્યનંદિ, ૪૦
માધવસેન, ૩૯
માનદેવ, ૧૨૬
માનસિંહ, ૧૬૪
મીષણ ચારણ, ૭૯
મુઘાદેવી, ૩૭

મુનિચંદ્રસૂરિ, ૪૭, ૧૨૬
મુંજ, ૧૩, ૨૨, ૩૩, ૫૮, ૮૧, ૧૧૮,
૧૫૧-૫૨, ૧૬૦-૬૫
મુંજાલ, ૨૨
મૂલરાજ, ૩૭-૩૮, ૧૨૫-૨૬, ૧૫૯,
૧૭૪, ૨૦૧
મોકડોનલ, ૭૭
મેરુતુંગ, ૧૨૪, ૧૫૧-૫૨
મોદી, કેશવલાલ પ્રેમચંદ, ૨૫
મોદી, પ્રફુલ્લકુમાર, ૪૦
મોદી, મધુસૂદન, ૪૬, ૫૫, ૬૦
મૃણાલવતી, ૨૨, ૧૧૮, ૧૬૧, ૧૬૩, ૧૬૫
યશ:પાલ, ૮૮
યશોદેવ ઉપાધ્યાય, ૪૩
યશોભદ્ર, ૪૨, ૧૨૬
યોગચંદ્ર મુનિ, ૫૨
રત્નપ્રભાચાર્ય, ૯૪
રત્નમંદિરગણિ, ૬૬
રવિપેણ, ૨૬, ૩૧, ૬૮
રાજશેખર, ૬, ૮-૧૦, ૧૬, ૨૧, ૮૯-૯૦,
૧૦૬, ૧૧૦, ૧૭૪, ૧૯૩-૯૪, ૧૯૬
રાણકદેવી, ૧૬૯
રામચંદ્ર (મહાકવિ) ૧૨૬, ૧૭૨
રામચંદ્ર મુનિ (વાદિદેવસૂરિનું દીક્ષાનામ),
૫૮
રામચંદ્રસૂરિ (વાદિદેવસૂરિશિષ્ય), ૫૮
રામનંદિ, ૩૧, ૪૦
રુદ્રટ, ૨૧, ૩૭, ૧૯૨, ૧૯૬
રુદ્રભૂતિ, ૨૦૦
રુદ્રસિંહ, ૨૦૦
રુદ્રાદિત્ય, ૧૬૦-૬૧, ૧૬૩-૬૪
લક્ષ્મી, ૧૮૭
લક્ષ્મીધર, ૧૯૭
લાકોટે, ૮
લાખા/લાખાક/લાખા કુલાણી, ૧૫૯, ૧૭૪
લોષ્ટદેવ, ૭૮
વજ્રસૂરિ, ૩૧

वट्टकेर, १७
 वनराज, २०६
 वररुचि, १८, ७८, १८७
 वर्धमान, १५७
 वल्लभ, १७४
 वल्लभराय जुओ शुमंतुंगदेव
 वस्तुपाल, १५२, १५५
 वाङ्मति, ५, ८०, १३३
 वाग्लट (भाडड, मंत्री), १८-२०, १२१-
 २२, १२६, १२७
 वाट्टि देवसूरि ५५, ५७-५८, १२५
 वाट्टिराज, २०
 वात्मिक ऋषि, ७
 विक्रम, २३
 विक्रमादित्य, १६-१७, १५१, १५८
 विजयसिंह, १२५-२६
 विद्याभूषण, सतीशचंद्र, १६
 विमल (कीर्ति), ६६
 विशाभनंदि, ४०
 विशालराजसूरि, १८१, १८३
 विंध्यसेन, ३१
 वीरचंद्र, ३८
 वेवणकर, ड. ध., ५०
 वैद्य, पी.ओ.व., ३५-३६
 वृद्धवाट्टि, १६, १७२
 व्याघ्रमुण, २०४
 व्यास, ३७, ८८
 शतार्थी (=सोमप्रभाचार्य), १२४
 शंकर, १८७
 शंकर पांडुरंग पंडित, ८७
 शाकल्य, ७
 शामण लट्टे, ७८
 शालिभद्र, ३१
 शालिभद्रसूरि, ४३
 शास्त्री, दीनानाथ रामचंद्र, १५१, १५२,
 १५५, १५८, १६०, १६४, १६७,
 १६८
 शास्त्री, हरप्रसाद, ७३, ७७

शाह, रमणीक, ४१, ४२, ५७, ६०, ६२,
 ६३, ६४, ६५, ७५
 शिलुक, १०
 शिवदत्त, २००
 शिवदेवसूरि, ६०
 शुभंकर, ५३
 शुमंतुंगदेव (वल्लभराय), ३७
 शूद्रक, १६
 शैक, हरगोविंददास (पंडित), ५०
 श्रीचंद्र मुनि, ३८
 श्रीचंद्रसूरि, ५५
 श्रीदेवी, १२६
 श्रीधर स्वामी, ८०, ८२
 श्रीपाल, १२५, १५५
 श्रीषेण, ५८
 श्रुतकीर्ति, ३८
 सज्जन, ३८
 समतज्जुत, ३१
 सर्वदेव, १२५
 संघदास, ४३
 सातवाहन जुओ डाल
 साविवाहन, १५१
 सावट, २०५
 सांकृत्यायन, राहुल, ७४
 सिद्धपाल (कवि), १२५, १२८, १३५,
 १४४, १४६
 सिद्धर्षिगणेश, ६
 सिद्धसूरि, ४३
 सिद्धसेन दिवाकर, १६-१७, ३१, ४०,
 १७२
 सिन्धुराज, १६४
 सियाण, १५८
 सिंहदेवगणेश, १२१
 सिंहनंदि, ३१
 सिंहराज, १८७
 सुधाभूषण, १८१
 सुमन्तभद्र, ४०
 सुरप्रभ (उपाध्याय), ४७

સુરસેન, ૬૮
 સુરેખાશ્રી, ૪૨
 સૂરજમલ, ૭૮
 સેવેલ, ૧૫૨
 સોડૂઢલ કાયસ્થ, ૧૫૬
 સોમચંદ્ર મુનિ (હેમચન્દ્રાચાર્યનું દીક્ષાનામ),
 ૮૮, ૧૨૬
 સોમદેવ, ૮, ૩૫
 સોમપ્રભઆચાર્ય/સૂરિ, ૧૦૧, ૧૦૫, ૧૨૪-
 ૨૬, ૧૩૨, ૧૪૧, ૧૪૪, ૧૪૯; જુઓ
 શતાર્થી
 સોમસુંદર, ૬૪
 સોમેશ્વર, ૭૮, ૮૬
 સ્મિથ, વિન્સેન્ટ, ૨૦૦, ૨૦૫
 સ્વયંભૂદેવ, ૨૫-૨૬, ૩૭, ૬૮
 હમ્મીર (ચૌહાણ), ૧૯૯
 હરસિંહ સિંધઈ, ૬૮
 હરિભદ્રસૂરિ, ૧૭, ૪૨-૪૩

અજિતશાંતિસ્તવન, ૬
 અનુપ્રેક્ષા, ૩૧
 અનંગચરિત, ૩૧
 અભિધાનચિંતામણિકોશ જુઓ હેમકોશ
 અમિત્રરાહમા, ૩૧
 આદિપુરાણ, ૩૧
 આભાણકશતક, ૮૫
 ઉદયસુંદરીકથા, ૧૫૬
 ઉપદેશમાલા, ૯૪
 ઉપમિતિભવપ્રપંચ-કથા, ૬, ૪૩
 ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર, ૧૮૧
 કર્ણપરાક્રમ, ૯૫
 કથાકોશ, ૩૯
 કથાસરિત્સાગર, ૮, ૧૩૮
 કર્પૂરમંજરી, ૬, ૧૩૪, ૨૧૨
 કારણગુણષોડશી, ૬૯
 કાલકાચાર્યકથાનક, ૩૨
 કાલકાચાર્યકહા, ૨૫

હરિષેણ, ૨૬
 હર્ષ, ૩૭, ૯૦
 હલાયુદ, ૧૬૪
 હાર્તન-અલ-રશીદ, ૨૦૮
 હાલ (સાતવાહન), ૫, ૧૩, ૧૩૩, ૧૭૪
 હેમચંદ્ર, ૩-૪, ૧૦, ૧૩, ૨૨, ૨૫,
 ૮૭-૯૫, ૧૧૨-૧૩, ૧૧૬, ૧૧૯,
 ૧૨૧, ૧૨૫-૨૭, ૧૩૦, ૧૩૪-૩૫,
 ૧૩૯-૪૦, ૧૪૭, ૧૫૨, ૧૬૦, ૧૬૫,
 ૧૬૭, ૧૭૦-૭૧, ૧૭૩, ૧૯૯, ૨૦૬,
 ૨૧૨; જુઓ હેમાચાર્ય
 હેમસાગરસૂરિ, ૫૬
 હેમાચાર્ય/હેમચંદ્રાચાર્ય/હેમચંદ્રસૂરિ ૨૦,
 ૨૫, ૩૭, ૪૩, ૭૮-૮૫, ૯૭-૯૮,
 ૧૩૨, ૧૪૧-૪૨; જુઓ હેમચંદ્ર
 હોર્નેલ, આર., ૧૮, ૧૯૭
 હોલિવર્મ્મા/હોલુ, ૭૦
 હ્યુએનસંગ, ૧૮૭, ૨૦૪

અન્ય કૃતિઓ

કાવ્યમીમાંસા, ૮, ૯, ૧૦, ૨૧, ૧૯૩
 કાવ્યાદર્શ, ૧૮, ૧૯૦
 કાવ્યાનુશાસન, ૨૦, ૮૯, ૯૪
 કાવ્યાલંકાર, ૧૯૨, ૧૯૬
 કાવ્યાલંકાર-ટીકા, ૧૯૬
 કુવલયમાલા, ૧૭, ૪૩, ૨૧૧
 કુમારપાલચરિત/દ્વયાશ્રયપ્રાકૃતકાવ્ય, ૨૫,
 ૮૧-૮૩, ૮૬, ૮૯
 કુમારપાલ-પરિશિષ્ટ, ૧૦૪
 કુમારપાલ-પ્રતિબોધ, ૮૮, ૧૦૫-૦૬, ૧૪૪,
 ૧૫૦
 કુમારપાલપ્રબંધ, ૮૯-૯૦, ૧૨૭, ૧૩૦,
 ૧૭૩-૭૪
 કુમારવિહારપ્રશસ્તિ, ૧૨૬
 કુમારસંભવ, ૧૩૭
 કૂર્મશતક, ૧૩૩
 ગણરત્નમહોદધિ, ૧૨૬
 ગન્ધીતમાનિર્ણય, ૯૦

ગાથાસપ્તશતી જુઓ સતસર્થ
 ગીતગોવિંદ, ૧૯૭
 ગૌડવધ/ગૌડવહો, ૫, ૮૦, ૧૩૩, ૨૧૨
 ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ, ૮૦, ૧૦૬, ૧૧૦
 ચંદ્રપ્રભચરિત (ચંદ્રખલચરિય), ૩૧, ૬૬
 ચૂડામણિ, ૫૮
 છંદોનુશાસન, ૮૮, ૮૫
 જગસુંદરી-પ્રયોગમાલા, ૬૬
 જિનધર્મપ્રતિબોધ, ૧૨૪
 જીવઉદ્યોત, ૩૧
 જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ૨૧૨
 જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ, ૩૧
 જ્ઞાનેશ્વરી, ૨૧૦
 તત્ત્વસાર, ૫૩
 તિલકમંજરી, ૧૬૪
 ત્રિષષ્ટિ-શલાકાપુરુષચરિત્ર, ૮૮-૮૯
 દર્શનસાર, ૫૩
 દશરથ-જાતક, ૧૨૮
 દશરૂપ, ૨૫, ૧૬૪
 દેશીનામમાલા, ૪, ૩૭, ૮૩-૮૬, ૮૮, ૮૨,
 ૧૦૦, ૧૬૦
 દેશી શબ્દસંગ્રહ, ૮૬, ૮૫
 દોષકવૃત્તિ, ૮૭, ૮૪, ૮૮, ૧૦૧,
 ૧૦૪-૦૫, ૧૦૮-૧૨૧
 દ્વાયાશ્રયપ્રાકૃતકાવ્ય જુઓ કુમારપાલચરિત
 દ્વાયાશ્રય-ટીકા, ૮૧
 દ્વારાવતીના નાશની કહા, ૨૫
 ધર્મચરિતટિપ્પન, ૫૮
 ધાતુપારાયણ, ૮૮
 ધ્યાનોપદેશ, ૫૮
 ધ્વન્યાલોક, ૨૫
 નયચક્ર, ૫૩, ૫૫
 નવતત્ત્વભાષ્ય-વિવરણ, ૪૩
 નવસાહસાંકચરિત, ૧૬૪
 નાટ્યશાસ્ત્ર, ૩૭, ૧૮૬
 નાભેયનેમિદ્વિસંધાનકાવ્ય, ૧૨૫
 નામમાલા, ૩૬
 નેમનાથચરિત્ર, ૫૮

નેષધચરિત્ર, ૮૦
 પઉમચરિત્ર(પદ્મચરિત), ૩૧, ૩૭
 પરિશિષ્ટપર્વ, ૮૮
 પંચતંત્ર, ૧૨૭
 પાઇયલચ્છી-નામમાલા, ૩૩
 પિંગલાર્થ-પ્રદીપ, ૧૮૮
 પૃથ્વીરાજવિજય, ૭૮
 પ્રતિજ્ઞાચૌગંધરાયણ, ૧૩૮
 પ્રબંધચિંતામણિ, ૧૩, ૨૫, ૧૧૬, ૧૨૪-
 ૨૫, ૧૩૦, ૧૪૩-૪૪, ૧૫૧-૫૨,
 ૧૫૫-૫૭, ૧૬૪, ૧૬૬-૬૭, ૧૭૨-
 ૭૪
 પ્રબંધશત, ૧૨૬
 પ્રબોધચન્દ્રોદય, ૮૮
 પ્રભાવકચરિત, ૩૪
 પ્રાકૃતચંદ્રિકા, ૨૦
 પ્રાકૃતપિંગલ, ૧૮, ૨૩, ૨૫
 પ્રાકૃતપિંગલ-ટીકા, ૨૩
 પ્રાકૃતપ્રકાશ, ૧૮, ૮૮, ૧૮૭
 પ્રાકૃતલક્ષણ, ૧૮૭
 પ્રાકૃત વ્યાકરણ, ૮૩, ૧૮૮
 પ્રાકૃતસર્વસ્વ, ૧૮૮
 બકકથા, ૮
 બાલ-રામાયણ, ૮
 બૃહલ્કથા, ૮, ૧૩૮, ૨૧૨
 બૃહલ્કથામંજરી, ૮
 બૃહત્ ટિપ્પનિકા, ૩૮
 બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાંત, ૨૦૪
 ભવિયવિનોદ, ૩૧
 ભાવસંગ્રહ, ૫૩
 ભોજપ્રબંધ, ૬૬, ૧૫૧
 મહાપુરાણ, ૨૬, ૩૭
 મહાભારત, ૮૧, ૧૨૭, ૧૩૨
 મહાભાષ્ય, ૮૧, ૧૮૬
 મહાવીરચરિત્ર, ૫૮
 માઘકાવ્ય, ૮૦
 મિડિવલ સ્કૂલ ઓફ ઇન્ડિઅન લોજિક, ૧૭
 મૃચ્છકટિક, ૮૧, ૧૮૭

મોહપરાજય, ૮૮
 યજુર્વેદ, ૧૨૭
 યશસ્તિલક-ચંપુ, ૩૫
 યોગશાસ્ત્ર, ૮૮
 યોનિપ્રાભૂત, ૬૬
 રસિકસર્વસ્વ, ૧૮૭
 રામચરિત્ર, ૭
 રામાયણ, ૮૧, ૧૨૭-૨૮
 રાવણવહો, ૨૧૨
 રાસમાલા, ૧૬૮
 રુદ્રટાલંકાર, ૨૧
 લલિતવિસ્તર, ૪
 વજ્રજાલગ્ગ, ૬
 વરાંગચરિત, ૩૧
 વસુદેવકથા, ૪૩
 વસુદેવહિંડી, ૪૩
 વંશભાસ્કર, ૭૮
 વાગ્ભટાલંકાર, ૧૮, ૧૨૧
 વિક્રમોર્વશીય, ૨૫, ૧૮૮
 વિજયચંદકેવલિચરિય, ૫૮
 વિષ્ણુપુરાણ, ૧૩૨
 વીરચરિત્ર, ૩૧
 વેતાલ-પંચવિંશતિકા, ૨૫
 શકુંતલા, ૧૮૭
 શતપથ, ૧૩૧
 શતાર્થ(ર્થી)કાવ્ય, ૧૨૫
 શંભુરહસ્ય, ૬
 શાકુંતલ, ૮૧
 શાર્દૂર્ગધરપદ્ધતિ, ૧૭૪
 શ્રાવકાચાર, ૫૧, ૫૫
 શ્રીકંઠચરિત, ૭૮, ૭૮
 ષડ્ભાષાયન્દ્રિકા, ૭૮
 સતસર્ઈ (ગાથાસમશતી), ૫, ૧૩, ૧૩૩,
 ૧૭૪, ૨૧૨
 સદ્ધુક્તિકર્ણામૃત, ૧૭૪

સનતકુમાચ્યરિત, ૩૧
 સમરાઈચ્યકહા, ૧૭, ૪૨-૪૩
 સરસ્વતીકંઠાભરણ, ૨૫, ૧૧૭
 સાહિત્યદર્પણ, ૮૫
 સિદ્ધરાજવર્ણન, ૧૨૬
 સિદ્ધહેમગત અપભ્રંશ વ્યાકરણ, ૮૭
 સિદ્ધહેમચંદ્ર-શબ્દાનુશાસન, ૭૮, ૮૧, ૮૮
 સિદ્ધહેમ-બૃહદ્ભૂતિ, ૭૮
 સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ/સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન
 જુઓ હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ
 સિરિવડ્ડમાણકવ્ય, ૭૦
 સિંદુરપ્રકર જુઓ સોમશતક
 સિંહાસન-દ્વાત્રિંશિકા, ૨૫
 સુભાષિત-રત્નનિધિ, ૫૮
 સુભાષિતરત્નસંદોહ, ૧૬૪
 સુભાષિતસંદોહ, ૧૭૪
 સુભાષિતાવલી, ૧૭૪
 સુમતિનાથચરિત્ર, ૧૨૪-૨૫
 સુલોચનાચરિત, ૩૧
 સૂક્ત-મુક્તાવલી જુઓ સોમશતક
 સૂક્તિતમુક્તાવલિ, ૮૮
 સેતુબંધ, ૫, ૩૭
 સોમશતક/સિંદુરપ્રકર/સૂક્તમુક્તાવલી,
 ૧૨૪, ૧૨૫
 સોલંકિયોકા ઇતિહાસ, ૧૬૪
 સ્થાનકપ્રકરણ, ૧૨૬
 સ્વપ્નવાસવદત્ત, ૮૮
 હર્ષચરિત, ૧૦૮, ૧૬૦
 હર્ષચરિત પર સંકેત ટીકા, ૧૫૪, ૧૬૦
 હેમકોશ(=અભિધાનચિંતામણિકોશ), ૮૮,
 ૧૬૬
 હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ (સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસન),
 ૭૩-૮૩, ૮૮-૯૦, ૯૨, ૧૨૭, ૧૩૦,
 ૧૮૭

સાતસો વર્ષના સાહિત્યનો
વિશાળ, વીગતપ્રચુર ને આંખ ઉઘાડનારો
દસ્તાવેજ રજૂ કરતો
મહામૂલો મહાભારત સંદર્ભગ્રંથ
જૈન ગૂર્જર કવિઓ

સંગ્રાહક અને સંપ્રયોજક
મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈ

સંશોધિત-સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિના
સંપાદક
જયંત કોઠારી

પ્રકાશક
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
મુંબઈ

પ્રથમ આવૃત્તિ

પ્રથમ ભાગ

વિક્રમના તેરમા શતકથી તે સત્તરમા શતક સુધીના
ગુજરાતી ભાષાના જૈન કવિઓની તેમની કૃતિઓ સહિત વિસ્તૃત સૂચી
'જૂની ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ' એ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સમેત
પૃ.૨૪+૩૨૦+૬૫૬, ૧૯૨૬, કિં.રૂ.૫

બીજો ભાગ

વિક્રમના અઠારમા શતકના ગુજરાતી ભાષાના જૈન કવિઓની
તેમની કૃતિઓ સહિત વિસ્તૃત સૂચી
'જૈન કથાનામકોશ' 'જૈન ગચ્છોની ગુરુપટ્ટાવલીઓ'
તથા 'રાજાવલી' સમેત
પૃ.૨૪+૮૨૨, ૧૯૩૧, કિં.રૂ.૩

ત્રીજો ભાગ (ખંડ ૧)

વિક્રમ ઓગણીસમા અને વીસમા શતકના અને પૂર્વે નહીં પ્રકટેલા
ગુજરાતી ભાષાના જૈન કવિઓની તેમની કૃતિઓ સહિત વિસ્તૃત સૂચી
પૃ.૪+૧૦૯૨, ૧૯૪૪, કિં.રૂ.૫

ત્રીજો ભાગ (ખંડ ૨)

વિક્રમના ઓગણીસમા તથા વીસમા શતકના તથા પૂર્વે નહીં
પ્રકટેલા ગુજરાતી ભાષાના જૈન કવિઓની સૂચી (ખંડ ૧થી ચાલુ)
'દેશીઓની અનુક્રમણિકા' 'જૈનેતર કવિઓ' અને
'જૈન ગચ્છોની ગુરુપટ્ટાવલીઓ (વધુ)' સમેત
પૃ.૪+૧૨૪૮, ૧૯૪૪, કિં.રૂ.૫

બીજી આવૃત્તિ

ભાગ ૧

વિક્રમ બારમા શતકથી સોળમા શતક સુધીના
ગુજરાતી ભાષાના જૈન કવિઓની તેમની કૃતિઓ સહિત વિસ્તૃત સૂચી
પૃ.૬૪+૫૦૮, ૧૯૮૬, કિં.રૂ.૧૦૦

ભાગ ૨ તથા ૩

વિક્રમ સત્તરમા શતકના ગુજરાતી ભાષાના
જૈન કવિઓની તેમની કૃતિઓ સહિત વિસ્તૃત સૂચી
પૃ.૧૨+૪૦૪ તથા ૧૪+૩૯૫, ૧૯૮૭, કિં.રૂ.૭૫ તથા ૭૫

ભાગ ૪ તથા ૫

વિક્રમ અઠારમા શતકના ગુજરાતી ભાષાના
જૈન કવિઓની તેમની કૃતિઓ સહિત વિસ્તૃત સૂચી
પૃ.૧૨+૪૬૪ તથા ૧૨+૪૩૭, ૧૯૮૮, કિં.રૂ.૯૦ તથા ૯૦

ભાગ ૬ .

વિક્રમ ઓગણીસમા તથા વીસમા શતકના ગુજરાતી ભાષાના
જૈન કવિઓની તેમની કૃતિઓ સહિત વિસ્તૃત સૂચી તથા
જૈન ભંડારોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી જૈનેતર કૃતિઓની સૂચી
પૃ.૧૬+૫૭૯, ૧૯૮૯, કિં.રૂ.૧૦૦

ભાગ ૭

ભા.૧થી ૬માં રજૂ થયેલી સામગ્રીમાં આવેલા કર્તાઓ,
કૃતિઓ, વ્યક્તિઓ, વંશગોત્રો, સ્થળો વગેરેનાં નામોની
વર્ણાનુક્રમણીઓ તથા કૃતિઓની સંવતવાર અનુક્રમણિકા
પૃ.૧૬+૮૫૪, ૧૯૯૧, કિં.રૂ.૨૨૦

ભાગ ૮

પૂરક સામગ્રી ખંડ ૧ : દેશીઓની અનુક્રમણિકા તથા જૈન કથાનામકોશ
પૃ.૮+૩૫૬, ૧૯૯૭, કિં.રૂ.૧૬૦

ભાગ ૯

પૂરક સામગ્રી ખંડ ૨ : જૈન ગચ્છોની ગુરુપટ્ટાવલીઓ તથા રાજાવલી
પૃ.૧૦+૩૭૪, ૧૯૯૭, કિં.રૂ.૧૬૦

ભાગ ૧૦

પૂરક સામગ્રી ખંડ ૩ : જૂની ગુજરાતી ભાષાની
પૂર્વપરંપરા અને અપભ્રંશનો ઇતિહાસ
પૃ.૧૪+૨૪૨, ૧૯૯૭, કિં.રૂ.૧૨૦

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’નો બાદશાહી ખજાનો

એટલે

૧૪૦૦ ઉપરાંત જૈન કવિઓ અને એમની ૫૦૦૦ ઉપરાંત કૃતિઓની
આવશ્યક માહિતી સાથે નોંધ

૮૦ ઉપરાંત જૈનેતર કવિઓ ને તેમની ૧૦૦ જેટલી કૃતિઓની નોંધ
કૃતિઓના આરંભ-અંતના વિસ્તૃત ઉતારા ને એમાંથી પ્રાપ્ત થતી
ઐતિહાસિક માહિતી

કૃતિઓની અસંખ્ય હસ્તપ્રતોનો એમનાં પ્રાપ્તિસ્થાનોની માહિતી સાથે નિર્દેશ
અને પુષ્પિકાઓની નોંધ

આ નોંધો માટે ૪૦૦ જેટલા હસ્તપ્રતસંગ્રહો અને અન્ય સાધનોનો ઉપયોગ
કવિઓની કલાનુક્રમિક રજૂઆતથી ઊપસતું ઐતિહાસિક સાહિત્યવિકાસનું ચિત્ર

✽

વર્ણાનુક્રમણીમાં કર્તા-કૃતિનામો ઉપરાંત ૮૦૦૦થી વધુ વ્યક્તિનામો,
૨૦૦થી વધુ વંશગોત્રાદિનાં નામો,

૧૭૦૦થી વધુ સ્થળનામો, ૨૫૦થી વધુ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કૃતિઓનાં નામો,
લહિયાઓનાં નામો વગેરેનો સમાવેશ

કૃતિનામોની સળંગ વર્ણાનુક્રમણી ઉપરાંત વર્ગીકૃત વર્ણાનુક્રમણી તથા
પ્રકારનામોની યાદી વગેરે

સાધુનામો ગચ્છ અને ગુરુનામના નિર્દેશ સાથે

આ બધાં દ્વારા ઊઘડતું મધ્યકાલીન સાહિત્યસંસાર અને જનસમાજનું
એક અજબ ચિત્ર

✽

૩૦૦૦ જેટલી દેશીઓની એનાં પ્રયોગસ્થાનોના નિર્દેશપૂર્વક વર્ણાનુક્રમિક સૂચિ
૫૦૦ ઉપરાંત કથાનામોનો એના આધારગ્રંથોના નિર્દેશ સાથે વર્ણાનુક્રમિક કોશ

✽

૨૦ જેટલા જૈન ગચ્છો ને એની ૭૦ જેટલી શાખાઓની પાટપરંપરા

– આચાર્યોની પ્રાપ્ય જીવનવિષયક માહિતી સાથે

મહાવીરનિર્વાણથી ગુજરાતના સુલતાનો સુધીની રાજવંશાવલી

આ બન્નેમાં મળતાં વ્યક્તિનામો, ગચ્છનામો, વંશગોત્રાદિનાં નામો, સ્થળનામો
તથા કૃતિનામોની વિસ્તૃત વર્ણાનુક્રમણી

✽

ગુજરાતીની પૂર્વપરંપરા લેખે અપભ્રંશ સાહિત્યનો ઇતિહાસ

– કર્તાઓ અને કૃતિઓના સદૃષ્ટાંત પરિચય સાથે

એમાંનાં કર્તા-કૃતિઓ અને અન્ય વ્યક્તિનામોની વર્ણાનુક્રમણીઓ

નવી આવૃત્તિ હવે અનિવાર્ય

કેમકે

જૂની સામગ્રીમાંથી અનેક અશુદ્ધિઓ દૂર કરવામાં આવી છે તેથી કર્તાનામ, કૃતિના રચ્યા સંવત આદિ ઘણી માહિતીમાં ફેરફાર થયો છે કૃતિઓ પરત્વે મુદ્રિત હસ્તપ્રતસૂચીઓના તથા પ્રકાશનના સંદર્ભો ઉમેરવામાં આવ્યા છે

દરેક કવિની કૃતિઓની નોંધ એક સ્થાને સંકલિત કરી લેવામાં આવી છે પૂર્તિઓમાં વહેંચાયેલી સામગ્રીને એકસાથે લાવી દઈને અખંડ કાલાનુક્રમિક વ્યવસ્થા નિષ્પજાવવામાં આવી છે.

‘જૈન મરુગુર્જર કવિ ઔર ઉનકી રચનાએ’, ‘કેટલોગ ઓફ ધ ગુજરાતી એન્ડ રાજસ્થાની મેન્યૂસ્ક્રિપ્ટ્સ ઈન ધ ઈન્ડિયા ઓફિસ લાયબ્રેરી’ તથા ‘જૈન હાન્ડશિપ્ટેન પ્રોઈસિશેન સ્ટાટ્સબિબ્લિઓથેક’ (મુશિયન સ્ટેટ લાયબ્રેરીની હસ્તપ્રતસૂચી) – એ વર્ણનાત્મક સૂચીઓમાંથી નવા કર્તાઓ અને કૃતિની માહિતી આમેજ કરવામાં આવી છે

આખીયે સામગ્રીની કૃતિઓની વર્ણાનુક્રમણી સળંગ તેમજ વર્ગીકૃત આપવામાં આવી છે (પહેલી આવૃત્તિના જુદાજુદા ભાગોમાં જુદાજુદા પ્રકારની સૂચી હતી)

આખીયે સામગ્રીની સ્થળનામસૂચી આપવામાં આવી છે (પહેલી આવૃત્તિમાં ત્રીજા ભાગમાં જ આવી સૂચી હતી)

વ્યક્તિનામસૂચી, સંસ્કૃત-પ્રાકૃતાદિ કૃતિનામોની સૂચી અને લલિયાઓનાં નામોની સૂચી નવી જ કરવામાં આવી છે

સંવતવાર અનુક્રમણિકા આખીયે સામગ્રીની આપવામાં આવી છે (પહેલી આવૃત્તિમાં એ પહેલા બે ભાગમાં જ હતી)

શુદ્ધિવૃત્તિનો પ્રયાસ સતત ને સઘનતાથી ચાલ્યો છે ને બીજી આવૃત્તિને અંતે પણ ૫૦ ઉપરાંત પાનાંની સંકલિત શુદ્ધિવૃદ્ધિ આપી છે

ગુરુપટ્ટાવલીઓ, રાજાવલી અને અપભ્રંશ સાહિત્યની માહિતી ઘણા ઉમેરા સાથે અઘતન કરી લેવામાં આવી છે

દેશીસૂચી અને કથાનામકોશમાં પણ ઘણી સામગ્રી ઉમેરવામાં આવી છે

પ્રથમ આવૃત્તિ વિશેના અભિપ્રાયો

મોહનભાઈ જો ન જન્મ્યા હોત

આ ગૌરવભરેલા ગ્રંથના 'સંપ્રયોજક' શ્રીયુત મોહનલાલ દ. દેશાઈ આ વિષયમાં અમારા સમવ્યસની અને સમસ્વભાવી ચિરમિત્ર છે. જૈન સાહિત્ય અને જૈન ઇતિહાસના પરિશીલનનો તેમને ઘણો જૂનો રોગ છે. જે વખતે અમને કલમેય ઝાલતાં નહોતી આવડતી તે વખતના એ જૈન ઇતિહાસ અને જૈન સાહિત્યના વિચારવેલા અને અનન્ય આશક બનેલા છે. આ યુગના જૈન વ્યવસાયી ગૃહસ્થોમાં મોહનભાઈ જૂના જૈન સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે સર્વાંગ છે એમ જો કહીએ તો તેમાં જરાયે અમને અતિશયોક્તિ નથી લાગતી. ક્યાં તો વકીલાતનો વહેતો ધંધો અને ક્યાં આ અખંડ સાહિત્યસેવા ! કેવળ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એ જ જેમના જીવનનિર્વાહ ખાસ ઉપાય હોય અને એ જ જાતનું જીવન-જીવવા માટે જેઓ સરજાયા હોય તેવા પુરુષો પણ, જે કાર્ય મોહનભાઈએ કરી બતાવ્યું છે તે કરી બતાવવા ભાગ્યે જ ભાગ્યશાળી નીવડે છે. મોહનભાઈ જો ન જન્મ્યા હોત તો કદાચ જૈન ગૂર્જર કવિઓની ઝાંખી કરવા જગતને ૨૧મી સદીની વાટ જરૂર જોવી પડત.

જૈન સાહિત્ય સંશોધક
ફાલ્ગુન સં. ૧૯૮૩

જિનવિજય
આચાર્ય, ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર

આવી સેવા બજાવનાર કોઈ નથી

કોન્ફરન્સે એ પુસ્તક બહાર પાડી પરમ ઉત્સાહી સંશોધક મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈએ અંતરના ઉમંગથી લીધેલા પરિશ્રમની કદર કરી છે અને ગુજરાતી જૈન સાહિત્ય વિશે માહિતી સર્વસુલભ કરી ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસને અપૂર્વ અનુકૂળતા પૂરી પાડી છે. મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણના આધારનું ગુજરાતી સાહિત્ય યૌટેયકલે ગવાતું હતું. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગીય, સત્સંગી અને જૈન સાહિત્ય મંદિર અને ઉપાશ્રયમાં જ તેની પવિત્રતાની સુવાસ ફેલાવતું હતું. આ કારણથી ઈતર પંથ અને ધર્મની જાણ બહાર તે અત્યાર સુધી રહ્યું છે. આ સૂચિથી તે સંબંધી અજ્ઞાન ઘણે દરજે દૂર થશે.

તમે જૈન ગુજરાતી સાહિત્યની જેવી સેવા બંજાવી છે તેવી જૈનેતર ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવનાર કોઈ નથી.

તા. ૨૫-૧૧-૧૯૨૬

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

મારા સામર્થ્યની બહાર

આવા આકરગ્રંથનું અવલોકન લખવું એ મારા જેવાના સામર્થ્યની બહાર છે.

તા. ૯-૮-૧૯૩૧

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા

સંગ્રહગ્રંથની કિંમત મોટી

આ ગ્રંથ તેમની અથાગ મહેનતના ફળરૂપ છે. ગ્રંથના પ્રારંભમાં ૩૨૦ પૃષ્ઠનો જૂની ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ આપેલો છે જે આપણી ભાષાના ઇતિહાસમાં મૂલ્યવાન ઉમેરો

ગણાવો જોઈએ. આ ગ્રંથ સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે પણ બહાર પાડ્યો હોત તો સારું એમ લાગે છે.

સંગ્રહની ગણના મૌલિક ગ્રંથથી ઊતરતી કરાય છે પણ આવા શાસ્ત્રીય સંપાદનની કિંમત સાહિત્યમાં ઘણી મોટી છે અને તેની મહેનત તો તે પ્રકારનું કામ કર્યું હોય તે જ સમજે છે.

પ્રસ્થાન, દીપોત્સવી અંક ૧૯૮૩

રામનારાયણ વિ. પાઠક

Treasure House of Old Poems

This is a treasure house of old poems written by Jain poets in Gujarati. The collection is the result of Mr. Desai's persistence and assiduity as he had left hardly a Jain bhandar unexplored. We congratulate him for his *magnum opus*.

Modern Review, Jan. 27, 1927

K. M. Jhaveri

Liguists Owe a Debt of Gratitude

As regards the Introduction I have formed a very high opinion of the scholarship of Mr. M. D. Desai and can say that the world of liguists owe him a debt of gratitude for his effort in presenting in a systematic form the part played by the Jain poets in making of modern and ancient Gujarati.

Dt.15-7-1931

Dr. P. L. Vaidya

A Wonder to Stare at

The publication is the most monumental bibliographical work... He says that so many collections of Mss. in private possessions of priests remain to be examined. If all this booty be gathered, what a vast literature will be revealed! It would be really a wonder to stare at.

'Origin and Nature of the

Madhusudan Chimalal Modi

Dialect called Apabhramsha'

A book for the Book-makers

Your book is really a book for the book-makers.

Dt.17-2-1927

Nanlal Chimanlal Mehta

એક જ પુસ્તક પૂરતું

'પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની શ્રીવૃદ્ધિ મોટે ભાગે જૈનોને જ આભારી છે' એ સત્યને બહાર લાવવામાં રા. દેશાઈનું આ એક જ પુસ્તક પૂરતું છે.

તા.૫-૮-૧૯૨૭

પં. હરગોવિંદદાસ ત્રિકમચંદ શેઠ

‘રેફરન્સ’ – તત્ત્વદર્શી સૂચક આકરગ્રંથ

રા.રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈએ પ્રાચીન જૈન સાહિત્યરૂપી અત્યાર સુધી અપ્રકાશિત રહેલી રત્નખાણમાંથી મહાન અનેક મૂલ્યવંતાં કવિરત્નોનો પરિચય કરાવ્યો છે. વળી તેમણે આ ગ્રંથ સાથે જૂની ગુજરાતી ભાષાનો વિશાળ અને સર્વગ્રાહી ઇતિહાસ આલેખ્યો છે. અને તે માટે જરૂરી સામગ્રી અને સાધનો એકઠાં કરવામાં વિશેષ બુદ્ધિપરિશ્રમ પણ કર્યો છે. તેમ તેમણે સાથેસાથે આ ગ્રંથ ‘રેફરન્સ’ તત્ત્વદર્શી સૂચક આકરગ્રંથ તરીકે અભ્યાસકો તેમજ પર્યેષકોને પણ ઉપયોગી થઈ શકે તે સારુ તેના અંતભાગમાં વિવિધ સૂચિઓ અને અનુક્રમણિકાઓ અને આરંભમાં પણ વિસ્તૃત વિષયાનુક્રમણી સંયુક્ત કરી છે. ગુજરાતી, તા.૫-૮-૧૯૨૭

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની

સંયોજન અને સંવિધાનપૂર્વકનો ગ્રંથ

જુઓ સાક્ષરશ્રી મોહનલાલ દલીચંદે સંયોજન તેમજ સંવિધાનપુરઃસર રચી પ્રકટ કરેલો મહાભારત સૂચિગ્રંથ ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’.

‘હરિલીલા ખોડશકલા’, ઉપોદ્ગ્રહાત

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની

અનંત ધૈર્ય

મોટું દળદાર વોલ્યૂમ નિહાળી હું તો દંગ જ થઈ ગયો. આપની ધીરજને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે. સાહિત્ય એક સાધના છે. તેમાં અનંત ધૈર્ય કેટલું આવશ્યક છે તે તમારા આ પ્રકાશન પરથી સમજાય છે.

તા.૧૮-૧૨-૧૯૩૧

‘સુશીલ’

અંધારી ગુફામાં મશાલ લઈ જનાર

જૈન સાહિત્યકારોએ ગૂર્જરી વાણીની શી-શી સેવા કરી તેની આજ પ્રતીતિ પડે છે. નરસિંહ મહેતાની પૂર્વ પણ પાંચછ સદીઓ સુધી ગૂર્જર સાહિત્યનું ગૌરવ, મધપૂકામાં મધ પૂરતી મધમાખીઓની માફક પુષ્કળ જૈન કવિઓ સંઘરી રહ્યા હતા – અને તે કેવળ એક જ દિશામાં નહીં, ઇતિહાસ, વાર્તા, કાવ્યો, સુભાષિતો, અલંકારશાસ્ત્રો અને કઠોર વ્યાકરણ : એવી સર્વદેશીય સાહિત્યઆરાધનામાં સાધુઓ સુધ્ધાં શામિલ હતા. પાંચ સદીઓની આ અંધારી ગુફામાં મશાલ લઈ જવાનો યશ રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈને મળે છે.

સૌરાષ્ટ્ર, તા.૫-૨-૧૯૨૭

કેતુ

હકીકતની ખાણ

તમારી વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના જૂની ગુજરાતીના સંબંધમાં હકીકતની ખાણરૂપ છે. હું ધારું છું, તેમાં આવી છે તેવી અને તેટલી હકીકત એક ઠેકાણે તો માત્ર તમારા જ પુસ્તકમાં કેન્દ્રસ્થ કરવામાં આવેલી છે.

વડોદરા, તા.૩૧-૧૨-૧૯૨૬

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

ગુજરાતી સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીને જૈન સાહિત્ય અવગણવું પરવડે એમ નથી;

અને જેટલો એના અભ્યાસ પ્રતિ પ્રમાદ સેવાય એટલો તે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિમાં અંતરાયરૂપ થાય છે.

શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈએ તૈયાર કરેલી જૈન કવિઓની સૂચી ભા.૧ અને ૨ હમણાં બહાર પડ્યાં છે તે જોતાં જૈન સાહિત્ય કેટલું બધું ખેડાયેલું અને વિસ્તૃત છે એનો સહજ ખ્યાલ આવે છે; અને સુપ્રસિદ્ધ ઓફેટના કેટલાંગની પેઠે જૈન સાહિત્યના અભ્યાસ માટે આ સૂચીઓ ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રેમીને કાયમ ઉપયોગી થઈ પડશે એ નિઃસંદેહ છે. આણું ભગીરથ અને મુશ્કેલ કાર્ય અનેક પ્રકારનો શ્રમ સેવીને પૂરું કરવા બદલ અમે શ્રીયુત ભાઈ મોહનલાલને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ. એ યાદીઓ તૈયાર કરીને એકલા જૈન સમાજની નહીં પણ વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની અર્પૂર્વ સેવા એમણે કરી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસેમ્બર ૧૯૩૨

સુદીર્ઘ સાહિત્યયજ્ઞ

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ એ મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈનું ગુજરાતી સાહિત્યને એક અનેરું અને યશકલગીરૂપ પ્રદાન છે. એક માણસ એકલે હાથે આટલી ગંજાવર સામગ્રી એકઠી કરી શકે અને આવી ચુસ્ત વૈજ્ઞાનિક વ્યવસ્થાથી ને વિષયની પોતાની સર્વ જાણકારીને કામે લગાડીને રજૂ કરી શકે એ ઘટનાનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં તો જોટો જડવો મુશ્કેલ છે. શ્રી દેશાઈનો આ જ્ઞાનયજ્ઞ ૩૩ વર્ષ ચાલ્યો. એમણે હસ્તપ્રતભંડારો, વ્યક્તિગત હસ્તપ્રતસંચયો, સૂચિઓ, મુદ્રિત ગ્રંથો આદિ જે સાધનોના ઉપયોગ કર્યો છે એની સંખ્યા ૪૦૦ કે વધારે થવા જાય છે. આ હકીકત શ્રી દેશાઈના અસાધારણ પરિશ્રમની ગવાહી પૂરે છે. આજથી ૫૦-૭૫ વર્ષ પહેલાં આ બધાં સાધનો સુધી પહોંચવામાં કેટલી અગવડ હશે એનો વિચાર કરીએ ત્યારે શ્રી દેશાઈની સાહિત્યપ્રીતિ ને સંશોધનનિષ્ઠા વિશે પરમ આદર થયા વિના રહેતો નથી.

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’, બીજી આવૃત્તિ
નિવેદન, તા.૧-૮-૧૯૮૬

જયંત કોઠારી

સો સંશોધનનિબંધોની સામગ્રી

આટલી પ્રચુર દસ્તાવેજી સામગ્રી ધરાવતો અન્ય કોઈ ગ્રંથ ગુજરાતીમાં તો નજરે જ નથી ચડતો, પરંતુ અન્ય ભારતીય ભાષામાં હશે કે કેમ એ વિશે શંકા રહે છે. પાનાંનાં પાનાં સુધી વિસ્તરતી સૂચિઓ જ ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ના અસાધારણ માહિતીભંડારનો આપણને અંદાજ આપે છે. આ તો બહુરત્ના વસુંધરા છે ! ખોદકામ કરનારા ને રત્નોને પરખનારા-પરખાવનારાની જ વાટ જુએ છે. એકલા ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ને આધારે પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી માટેની સો થિસીસો તૈયાર થઈ શકે. થિસીસો નહીં તો સંશોધનનિબંધો તો જરૂર થઈ શકે.

જૈન ગૂર્જર કવિઓ, બીજી આવૃત્તિ
ભા.૭, નિવેદન તા.૮-૫-૧૯૯૧

જયંત કોઠારી

બીજી આવૃત્તિ વિશેના અભિપ્રાયો

દેવાલયના સમુદ્ધારનું પુણ્યકર્મ

સંશોધક અને પંડિત મો. દ. દેશાઈ એટલે યાળીશેક વરસનો અણથક કઠોર પુરુષાર્થ - બૌદ્ધિક તેમજ શારીરિક, અને તેના પરિણામસ્વરૂપ ૪૦૦૦ પાનાં 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નાં, ૧૨૫૦ પાનાં 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'નાં અને ૨૦૦૦/૩૦૦૦ પાનાં બીજા સંશોધનલેખો, સંપાદનો વગેરેનાં.

દેશાઈના બંનેય આકરગ્રંથના બાદશાહી ખજાનાનો હું પોતે મારા કામ માટે વરસોથી લાભ ઉઠાવતો આવ્યો છું. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' સ્વરૂપે તો એક વર્ણનાત્મક હસ્તપ્રતસૂચિ છે. પણ તે સાથે તેમાં એવી વિપુલ માહિતી સંચિત કરેલી છે, જેને લીધે તે મધ્યકાલનાં સાતસો વરસનો સાહિત્ય ને સંસ્કૃતિનો વૃત્તાંત તૈયાર કરવા માટેનો એક સામગ્રીભંડાર બની ગયો છે.

આ આવૃત્તિ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નો નવો અવતાર છે. કોઠારીએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી તૈયાર થઈ રહેલા સાહિત્યકોશના મધ્યકાલીન ખંડના સંપાદનકાર્ય સંદર્ભે જે બહુવિધ, બહુમૂલ્ય જાણકારી અને અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યા છે તેથી 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ની આ બીજી આવૃત્તિ સમૃદ્ધ બનતી રહેવાની એ એક અસાધારણ સુયોગ છે. અનેક બાબતમાં સંપાદનને કોઠારીની શાસ્ત્રીય ચોકસાઈ અને ઝીણી દૃષ્ટિનો લાભ મળ્યો હોવાનું વાચક જોઈ શકશે.

નવું દેવાલય બનાવવા કરતાં જૂનાને સમારવા-ઉદ્ધારવામાં જૈન પારંપરા વધુ પુણ્ય હોવાનું માને છે. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નો સમુદ્ધાર હાથ ધરીને કોઠારીએ મોટું પુણ્યાર્જન કર્યું છે.

ભાષાવિમર્શ, એપ્રિલ-જૂન ૧૯૮૭

હરિવલ્લભ ભાયાણી

બે સંશોધન-તપનો સુંદર સમન્વય

સ્વ. શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ કૃત 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નું પ્રો. જયંત કોઠારી - સંશોધિત સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન જૈન સાહિત્યના બે સંશોધક અભ્યાસીઓના તપનો સુંદર સમન્વય છે. પૂર્વસૂરિઓની સર્જક-કૃતિને સમયસમયે અવનવી પ્રતિભાઓના સંસ્પર્શથી અભિનવ રૂપ મળતું રહે છે. આવા નવાવતારો સર્જન જેટલા સંશોધનક્ષેત્રે પણ જરૂરી અને ઉપયોગી છે આ બાબત કદાચ આપણને ઓછી સમજાઈ છે. એથી તો કોઈ વિષય અને ક્ષેત્રનું સંશોધન 'હોય' એ સ્થાને જ રહી જાય છે.

જ્યારે કોઈ સંશોધકે જીવનસમગ્રના અભ્યાસતપનો નિચોડ કોઈ એક ગ્રંથમાં આપ્યો હોય ત્યારે તેની પૂરેપૂરી અભ્યાસનિષ્ઠા છતાં ઉપલબ્ધ સામગ્રીની અને કાલગત મર્યાદાઓને કારણે તેમાં કંઈક અપૂર્ણતા કે ક્ષતિ રહેતી હોય છે. આથી તો આ પ્રકારના સંશોધનમાં પણ અનુગામીનાં નિષ્ઠા, સૂઝ અને અભ્યાસભર્યા તપનું ઉમેરણ થવું જરૂરી છે. તે કાર્યને કાળની એક અનિવાર્યતા સમજીને સર્વસુલભ કરી આપવાની પરંપરા નથી તે નવી દિશાનો ઉઘાડ પ્રો. જયંત કોઠારી-સંપાદિત 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'થી થાય છે.

શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૧૯૮૭

હસુ યાજ્ઞિક

કપૂરનું વૈતરું

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ એક અદ્ભુત આકરગ્રંથ છે, આ ગૌરવગ્રંથનું સંશોધન-સંવર્ધન અતિઆવશ્યક હતું અને તે જ્યંત કોઠારી જેવા આપણા ચીવટવાળા, ખંતીલા અને તેજસ્વી સંશોધક વિદ્વાનને હાથે થયું એ આનંદની વાત છે. મોહનભાઈના ભારે કામને, સંસ્કૃત વાક્યમયનો શબ્દ પ્રયોજીએ તો, ‘કૃતપરિશ્રમ’ જ્યંતભાઈએ પરિમાર્જન અને શોધન દ્વારા દિપાવ્યું છે.

જૈન ગૂર્જર સાહિત્યના આ આકરગ્રંથોના સંપાદન અને પરિશોધનનું ‘કપૂરનું વૈતરું’ કરીને જ્યંતભાઈ કોઠારીએ ભારતીય ભાષાઓના અને વિશેષતઃ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઉપકૃત કર્યા છે. આ માતબર પ્રકાશનનો આર્થિક ભાર ઉપાડવાની દૂરદર્શિતા માટે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના સંચાલકોને પણ ધન્યવાદ ઘટે છે.

બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ઓગસ્ટ
અને સપ્ટે. ૧૯૮૭માંથી સંકલિત

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

ગુજરાત હંમેશનું ઋણી

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસીને વિપુલ સામગ્રી પૂરી પાડતા દળદાર ગ્રંથો આપી સ્વ. મોહનલાલ દેશાઈએ એક ગંજાવર કાર્ય હાથ ધરી જે ઉત્તમ રીતે પૂરું કર્યું હતું તે માટે ગુજરાત એમનું હંમેશનું ઋણી છે. જે જમાનામાં સંશોધન માટે આવશ્યક દંષ્ટિ, ઝીણવટ અને સમુચિત યોજનાનો આપણે ત્યાં ખાસ ખ્યાલ નહોતો તે જમાનામાં એકલધરે ગજબની સંશોધનવૃત્તિ ને શક્તિ મોહનભાઈએ દાખવી એ જીવિતેવી વાત નથી.

આવા એક અસામાન્ય ગ્રંથનું નવસંસ્કરણ કરવું એ જેવિતેવી વાત નથી. જ્યંતભાઈ પોતાની આગવી ઝીણવટ, શાસ્ત્રીય ચોક્કસાઈ અને નિષ્ઠાપૂર્વકના ઊંડા અભ્યાસ માટે એટલા જાણીતા છે કે ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ના નવસંસ્કરણ માટે એમની થયેલ વરણી સર્વથા સમુચિત અને પ્રશસ્ય છે.

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક
ઓક્ટો.-ડિસે. ૧૯૮૭

ભૂચેન્દ્ર બા. ત્રિવેદી

સોનાની લગડીમાંથી ફેન્સી દાગીના

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ એ ગુજરાતી સંશોધનનો આકરગ્રંથ છે. ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્યના સંશોધનનું આ પાયાનું કામ છે અને આ કામ સદ્ગત મોહનલાલ દેશાઈએ એકલે હાથે ઉપાડ્યું અને લગાતાર એની પાછળ ભારે પરિશ્રમ કરી યશસ્વી રીતે પાર પાડ્યું એ આપણા સાહિત્યિક સંશોધનની એક ઘટના છે. એમના જેવી સજજતાવાળા અને હઠીલી જહેમતપૂર્વક કેવળ વિદ્યાપ્રેમથી પ્રેરાઈને આવો ભવ્ય પુરુષાર્થ કરનારા વિદ્યાવ્યાસંગી ભારતીય ભાષાઓમાં પણ ગણતર જ હશે.

સ્વ. મોહનલાલ દેશાઈને વર્ષો પછી જ્યંત કોઠારી જેવા અનુગામી સાંપડ્યા એ પણ એટલી જ આનંદપ્રદ ઘટના છે. જ્યંત કોઠારી માત્ર પ્રાસ્તાવિકો લખી ‘સંપાદક’ થનાર કુળના સંપાદક નથી ! તેમણે ‘સંપાદક’ શબ્દની અર્થછાયા જ બદલી નાખી. સાચા સંપાદકે કેટલી મહેનત કરવી જોઈએ એનું એક ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું. સ્વ. મોહનલાલ દેશાઈના અક્ષરદેહને એમણે અજવાળીને રજૂ કર્યો. મૂળ સંપાદકના કર્તૃત્વને બિલકુલ આંચ ન આવે એ રીતે મૂળ ગ્રંથની સામગ્રીને અકબંધ જાળવીને વધુ વ્યવસ્થિત રૂપે એને પ્રસ્તુત કરી,

સંખ્યાબંધ સ્થળોએ ઉપલબ્ધ સંશોધનવીગતોને આધારે સંમાર્જન કર્યું અને મૂળ વિષયને ઉપકારક એવી સામગ્રી ઉમેરી આપીને ગ્રંથની સમૃદ્ધિમાં મૂલ્યવાન વધારો કરી આપ્યો છે. સંપાદકને આવશ્યક એવી સત્યનિષ્ઠાનો પરિચય તો સંવર્ધિત આવૃત્તિના પાનેપાને થશે. તેમણે કરેલી શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ (ગુજરાતી સંશોધનમાં આ 'શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ' શબ્દ પ્રચલિત કરવાનું માન પણ તેમના ફાળે નોંધાશે !) વગર સ્વ. મોહનલાલ દેશાઈનું કામ આટલું કદાચ ઊપસી આવ્યું ન હોત. મૂળ સોનાની લગડીમાંથી કોઠારીએ ફેન્સી દાગીનો કરી આપ્યો. સંશોધનક્ષેત્રે તેમણે કરેલી આ સેવા સ્મરણીય રહેશે.

જન્મભૂમિ-પ્રવાસી, તા.૨૫-૫-૧૯૮૮

રમણલાલ જોશી

જંગી કાર્ય ને એનો પડકાર ઝીલનારા

'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નાં બધાં મળીને ૪૦૬૧ પૃષ્ઠ અને આટલાંબધાં પૃષ્ઠ પર મુદ્રિત સામગ્રી એકઠી કરી તેને વ્યવસ્થિત કરનાર વ્યક્તિ એક જ. ફક્ત એક. નામે મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈ, જેમણે પોતાની જિંદગીનાં ૬૦ વર્ષમાંથી અર્ધાં ઉપરનાં વર્ષ ગ્રંથની સામગ્રી એકઠી કરી તેને વ્યવસ્થિત કરવામાં ગાળ્યાં. આટલાં વર્ષે તેનું પુનર્મુદ્રણ અને તેય સંશોધિત અને સંવર્ધિત આવૃત્તિ રૂપે થયું. અગાધ પરિશ્રમ અને અનહદ ખર્ચ બન્ને દૃષ્ટિએ જંગી ગણાય એવું આ કાર્ય હાથ ધરીને પાર પાડવા માટે નવી આવૃત્તિના સંપાદક જયંતભાઈ કોઠારી તથા પ્રકાશક મહાવીર જૈન વિદ્યાલય અભિનંદનના અધિકારી બને છે.

○

ફક્ત સાડા ચાર વર્ષના ગાળામાં આ સંદર્ભગ્રંથનો સાતમો ભાગ પ્રકાશિત થાય છે. મૂળ આવૃત્તિનાં ૪૦૬૧ પૃષ્ઠોમાં પ્રકાશિત સામગ્રીની એકેએક નોંધની ચકાસણી કરવી, જરૂર હોય ત્યાં સુધારાવધારા કરવા - એ કામ હાથ ધરવાનો વિચાર જટ લઈને ન જ આવે, અને કદાચ આવે તો એ કામનો પડકાર ઝીલવા માટે આવશ્યક ધૃતિ, ચીવટ અને અભ્યાસવૃત્તિ - આ સર્વનો સુમેળ સધાયો હોય એવી વ્યક્તિમળી આવવી એ પણ મુશ્કેલ તો ખરું જ, પરંતુ શ્રી જયંતભાઈ કોઠારી અને તેઓ જે સહકાર્યકરોને પૂરેપૂરો જશ આપે છે એ સહકાર્યકરોએ યોજના સાથે અનુસ્યૂત પડકાર ઝીલ્યો છે અને યોજના સફળ કરી બતાવી છે.

જન્મભૂમિ, તા.૩-૧૦-૧૯૮૮ તથા ૨૦-૪-૯૨માંથી સંકલિત

ભારતી વેદ

ગુજરાતીઓને મારવામાં આવતું મહેણું ભાંગશે

માત્ર સંશોધનપ્રીતિની ભાવના કેન્દ્રમાં હોય તો જ આવું કાર્ય કરી શકાય. એ માટે બીજું ઘણું જતું કરવું પડે. જયંતભાઈએ એ રીતે ઘણું જતું કરીને આપણને આ પ્રાપ્તિ કરવી છે. આ દ્વારા ભૂતકાળના સંશોધકો પ્રત્યેનું ઋણ અદા થયું છે અને ભાવી સંશોધકો માટે એક મહત્વપૂર્ણ નમૂનો રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકાશનને ભલે જૈન મંડળ તરફથી આર્થિક સહાય પ્રાપ્ત થઈ હોય પરંતુ એ દ્વારા સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા થાય છે એમ માનવું.

○

હવે માત્ર 'સૂચિ'ને આવરી લેતો આ સાતમો ખંડ પ્રગટ થાય છે. એના પરથી મૂળ યોજના કેવી વિરાટ હશે એનો ખ્યાલ મળશે. આવાં કામ ફરીફરીને નથી થતાં એટલે લોભી અને ચીકણા બનીને જયંત કોઠારીએ સૂચિગ્રંથને ફાલવા દીધો. ચીકણા એટલા માટે કે

એકેએક વીગતને તેમણે ચકાસીચકાસીને આપણી સામે ધરી છે. પાંચ-સાત મિત્રોની સહાયથી આ શુભ કાર્ય એ આનંદપૂર્વક કરી શક્યા છે.

આ સૂચિગ્રંથ હવે ગુજરાતીઓને મારવામાં આવતું મહેણું ભાંગશે. મરાઠી-બંગાળી વિદ્વતા જેવી વિદ્વતા ગુજરાતીમાં જોવા ન મળે એવી ગુજરાતીની અને અગુજરાતીની માન્યતા. આવો ગ્રંથ હવે ભારતીય ભાષાઓ સમક્ષ જ નહીં પણ અંગ્રેજી-જર્મન જેવી ભાષાઓ સામે આપણે ગૌરવભેર ધરી શકીએ એમ છીએ.

ગુજરાતમિત્ર, તા.૮-૧૦-૧૯૯૦ તથા ૧૭-૨-૧૯૯૨માંથી સંકલિત

શિરીષ પંચાલ

પ્રથમ પંક્તિનું ઐતિહાસિક સાધન

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈએ સાહિત્ય અને ઇતિહાસના ક્ષેત્રે જે પુરુષાર્થ કર્યો તેને ભગીરથ કહ્યા વિના ચાલે તેવું નથી. આપણો વિદ્યાસંસાર જો ગુણજ હોય તો આપણી કોઈ યુનિવર્સિટીમાં એમના નામની શિક્ષાપીઠ સ્થાપવી જોઈએ.

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’માં સંગ્રહાયેલી સામગ્રીમાં કેટકેટલું વૈવિધ્ય છે ! અહીં દર્શન છે, સંસ્કૃતિ છે, ઇતિહાસ છે, સમાજદર્શન છે અને ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની તો બહુરતના ખાણ છે. ‘મિરાતે અહમદી’ની પ્રસ્તાવનામાં પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર પ્રા. જદુનાથ સરકારે કહ્યું છે કે ભારતના સર્વ પ્રદેશોમાં ઐતિહાસિક સાધનોની સંખ્યા અને વૈવિધ્યની બાબતમાં ગુજરાત સૌથી વધુ સમૃદ્ધ છે. આવી ઐતિહાસિક સામગ્રીમાં ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’નું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં લેખાય.

વર્ષોથી આ મહત્વનો મહાગ્રંથ અપ્રાપ્ય હતો. પ્રા. જયંતભાઈ કોઠારીએ મહાપરિશ્રમ લઈને તેની નવી સંશોધિત અને સંવર્ધિત આવૃત્તિ તૈયાર કરીને ગુજરાતનાં વિવિધ ક્ષેત્રોના અભ્યાસીઓ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. દાયકાઓ પહેલાં જેમ મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈએ ભગીરથ સંશોધનપ્રવૃત્તિ કરીને તેનાં મિષ્ટ ફળ ગૂર્જરી સરસ્વતીના મંદિરે ધર્યાં હતાં તેમ એવો જ ભગીરથ સંશોધનયજ્ઞ કરીને જયંતભાઈએ મૂળથીયે વધુ મિષ્ટ એવાં સુફળ ગુર્જરી સરસ્વતીના મંદિરે ધર્યાં છે. મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે આ જ્ઞાનયજ્ઞ કરીને અસામાન્ય ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

ગુજરાત, દીપોત્સવી અંક, વિ.સં.૨૦૪૪માંથી સંકલિત

ધનવંત ઓઝા

ગુજરાતનું ભારતને પ્રદાન

આ સંદર્ભગ્રંથ ભારતીય ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીઓને પણ ખૂબ ઉપયોગી છે. આ ગ્રંથપ્રકાશનને હું ગુજરાત તરફથી ભારતને એક આદર્શ સંદર્ભગ્રંથના પ્રદાનરૂપ ઘટના ગણું છું.

પરબ, ઓગસ્ટ ૧૯૮૮

બુલવંત જાની

ગ્રંથાલયોની સમૃદ્ધિ વધારનાર આકરગ્રંથ

આપણી શિક્ષણસાહિત્યસંશોધનની સંસ્થાઓનાં ગ્રંથાલયોની સમૃદ્ધિ ન કેવળ પુસ્તકોની સંખ્યાને આધારે, પરંતુ ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ જેવા આકરગ્રંથો એમણે સાચવ્યા છે કે કેમ તેને લઈને જ મૂલવી શકાય.

પ્રબુદ્ધ જીવન, તા.૧-૨-૧૯૮૭

કાંતિભાઈ બી. શાહ

An Invaluable Monumental Encyclopaedic Work

'Jaina Gurjara Kavio' is an invaluable monumental encyclopaedic work documenting and enlisting Jaina literary writers and their works.. With great perseverance, sincerity and labour Mohanbhai collected huge data and scientifically arranged them, harmonizing all strings of facts. The work is the result of his 33 Years' continuous service to learning and literature.

This second edition is corrected and enlarged. It is a manner of great pleasure that the work has found in Prof. Jayant Kothari a sincere, well-equipped, truth-devoted and learning-lover editor. He has performed the duty of an editor honestly and sincerely. Without damaging the structure of the original compiler, he has done his editing work in such a way as the important salient features of the work would stand out in great relief. His corrections and additions have made the work more authentic and thus enhanced its value as a reference book. Therefore, the language and linguistics departments of all the Universities should have the work in their libraries.

Sambodhi Vol. 14, Feb. 1990

Nagin J. Shah

The Good Fortune of Indologists

The Mahavira Jaina Vidyalaya, to the good fortune of indologists, has decided to reissue this standard work which has long been out of print. Jayant Kothari has thoroughly revised and enlarged this second edition of the descriptive catalogue of works in Gujarati by Jain poets. Reseachers engaged in comparative work in the Indo-Aryan languages and literatures, especially in Jain studies will be pleased to learn their access facilitated.

Journal of the American Oriental Society 109.1 (1989)

Ernest Bender

ભાવી શોધખોળની વિપુલ શક્યતાઓ

સાતમો ગ્રંથ કેવળ સૂચિઓનો રાખ્યો એ સારું કર્યું કેમકે સૂચિઓના સાધન વિના આવા ગ્રંથનો ઉપયોગ ન થઈ શકે. વળી સાતમા ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં, આ વિષયમાં ભાવી શોધખોળની વિપુલ શક્યતાઓ માટે તમે કીમતી સૂચનો કર્યા છે એ પ્રસ્તુત કાર્ય પાછળનું તમારું ઉંડું ચિંતન બતાવે છે પણ... કામ કરનારા ક્યાં છે ?

તા. ૨૭-૧૧-૧૯૯૧નો પત્ર

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

અખંડ દીવાનો વિસ્તરતો ઉજાશ

શ્રી મોહનભાઈએ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના સંપાદન દ્વારા એક વિદ્યાકાર્યનો અખંડ

મહાપદ્મ જ માંડવો. જીવનને તે સત્કાર્યથી ઉજાળ્યું અને અમર બનાવ્યું. તેઓને જાણે પોતાનું જીવનકાર્ય જડી ગયું, અને તેને સંપૂર્ણ સમર્પિત થઈને તેઓએ મધ્યકાલીન જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસનો અખંડ દીવો પ્રગટાવ્યો. થોડા કાળમાં તેની શગ સંકેરવાની અને તેમાં ઘી પૂરવાની જરૂર પડી. તો શ્રી જયંતભાઈએ એ પુણ્ય કાર્ય એમની આગવી કુશળતાથી એવી રીતે કર્યું કે દીવાની જ્યોત વધુ પ્રકાશમાન થઈ અને અજવાળું દૂર સુધી ફેલાયું. ઉજાશ એવો તો પથરાયો કે તેમાં રહેલી ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુ-વીગતો હસ્તામલકવત્ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. જયંતભાઈને પણ પોતાના ઉત્તર જીવનને શણગારવાનું એક વિશેષ કાર્ય મળી ગયું.

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ના જૂના ત્રણ ભાગ (ને ચાર ગ્રંથ) જોયા પછી નવા દશ ભાગને જોઈએ ત્યારે લાગે કે જયંતભાઈ મોહનભાઈના માનસપુત્ર છે. મોહનભાઈએ અહીં આવું શા માટે લખ્યું છે/હશે, આ વાત આ રીતે કેમ મૂકી છે તે બધું જાણે કે જયંતભાઈએ પરકાયપ્રવેશની વિદ્યા સાધીને જાણ્યું હોય.

આવાં કામોને શકવર્તી કામ કહેવાય. તેને કાળનો કાટ લાગતો નથી. તેમાં હજુ ઉમેરવાનું અન્ય કોઈના હાથે બનશે પરંતુ તેને કોરાણે મૂકવાનું નહીં બને. જેને મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં કશુંય જોવું હશે, નોંધવું હશે, કામ કરવું હશે તેને આના વિના નહીં જ ચાલે તેવું આ કામ બન્યું છે.

આવાં ઘણાં કામો આદર્યા અધૂરાં રહે છે. પણ આ તો આદરીને તેને પરિપૂર્ણ કર્યું છે; કહો કે એક તપ પૂર્ણ થયું. આનો ઓચ્છવ કરીએ.

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’, બીજી આવૃત્તિ, ભા.૧૦

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

પુરોવચન, દીપોત્સવ, સં.૨૦૫૨

સર્જક તથા સર્જનની પુનઃપ્રતિષ્ઠા

મો. દ. દેશાઈ એ one man university છે. જે કાર્ય આજની સાધનસામગ્રીથી સભર પરિસ્થિતિમાં પણ એક આખી સંસ્થા કે વિશ્વવિદ્યાલય જ કરી શકે તેવું કાર્ય ટાંચાં – લગભગ નગણ્ય – સાધનો દ્વારા આ વ્યક્તિએ એકલા હાથે કરી બતાવ્યું છે.

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ના નવા સંપાદનના દશ ગ્રંથોનું જરા નિરાંતે અવલોકન કરીએ તો જયંતભાઈની શોધકદૃષ્ટિ, ચીવટ અને હાથમાં લીધેલ કાર્યના એકાદ અક્ષરને પણ અન્યાય ન થઈ જાય તે માટેની સક્ષમ જાગૃતિ, તેમાં અક્ષરેઅક્ષરે જોવા મળશે.

મો. દ. દેશાઈ જેવા પોતાના મૂર્ધન્ય અને બહુશ્રુત જૈન વિદ્વાનને તથા તેના શકવર્તી સર્જન-સંશોધનકાર્યને જૈન સમાજ લગભગ ભૂલી ગયો હતો તેવે ટાણે જયંતભાઈએ આ ગ્રંથશ્રેણીના પુનરુદ્ધાર દ્વારા સર્જક તથા સર્જનની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરી છે અને દાયકાઓ સુધી આપણે આ સર્જનને તથા સર્જકને ભૂલીએ નહીં તેવી યોજના કરી આપી છે તે બદલ સમગ્ર જૈન સમાજે જયંતભાઈને વધાવવા જોઈએ.

આ બૃહત્ કાર્ય સાઘંત પાર પાડવાનું બીડું ઝડપીને મો. દ. દેશાઈનું સુયોગ્ય તર્પણ કરનાર સંસ્થા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને પણ પૂરા આદર સાથે શતશઃ ધન્યવાદ આપવા ઘટે.

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’, બીજી આવૃત્તિ, ભા.૧૦,

શીલચંદ્રસૂરિ

પુરોવચન, તા.૬-૧૨-૧૯૯૬

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’નાં પ્રાપ્તિસ્થાન

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
ઓગસ્ટ કાન્તિ માર્ગ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૩૬

*

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
પાલડી ચાર રસ્તા,
અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૭

*

* આર. આર. શેઠની કંપની

- ૧૧૦-૧૨ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૨
- ગાંધીમાર્ગ, કુવારા પાસે, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

* નવભારત સાહિત્ય મંદિર

- ૫૩૧ કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૨
- ગાંધીમાર્ગ, પતાસાપોળ પાસે, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

* ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

ગાંધીમાર્ગ, રતનપોળનાકા સામે, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

* શ્રંથાગાર

પોસ્ટ ઓફિસ પાછળ, નવરંગપુરા,
અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૯

* સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર

રતનપોળ, હાથીખાના, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

મહત્વાકાંક્ષી યોજનાનો પડકાર ઝીલનારા

'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નાં બધાં મળીને ૪૦૬૧ પૃષ્ઠ ને આટલાંબધાં પૃષ્ઠ પર મુદ્રિત સામગ્રી એકત્રિત કરી, તેને વ્યવસ્થિત રીતે મૂકનાર વ્યક્તિ એક જ. ફક્ત એક. નામે મોહનલાલ દલવીચંદ દેશાઈ, જેમણે પોતાની જિંદગીનાં ૬૦ વર્ષમાંથી અર્ધાં ઉપરનાં વર્ષ ગ્રંથની સામગ્રી એકઠી કરી તેને વ્યવસ્થિત ગોઠવવામાં ગાળ્યાં !

૧૯૮૬ના નવેમ્બર માસમાં 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ની સંશોધિત અને સંવર્ધિત આવૃત્તિનો પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત થયો અને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે હાથ ધરેલી એક મહત્વાકાંક્ષી યોજનાનાં અમલ વિશે શ્રદ્ધા બંધાઈ. એ પછીના ફક્ત સાડા ચાર વર્ષના ગાળામાં આ સંદર્ભગ્રંથનો સાતમો ભાગ પ્રકાશિત થાય છે. એ તો આનંદની વાત છે જ. તે યોજના સાથે સંકળાયેલા વિદ્વાનો, પ્રકાશક અને મુદ્રક પણ અભિનંદનને પાત્ર ઠરે છે. મૂળ આવૃત્તિનાં ૪૦૬૧ પૃષ્ઠોમાં પ્રકાશિત સામગ્રીની એકેએક નોંધની ચકાસણી કરવી, જરૂર હોય ત્યાં સુધારાવધારા કરવા - એ કામ હાથ ધરવાનો વિચાર ઝટ લઈને ન જ આવે અને કદાચ આવે તો એ કામનો પડકાર ઝીલવા માટે આવશ્યક ધૃતિ, ચીવટ અને અભ્યાસવૃત્તિ - આ સર્વનો સુમેળ સધાયો હોય એવી વ્યક્તિ મળી આવવી એ પણ મુશ્કેલ ખરું જ. પરંતુ શ્રી જયંતભાઈ કોઠારી અને તેઓ જે સહકાર્યકરોને પૂરેપૂરો જશ આપે છે એ સહકાર્યકરોએ યોજના સાથે અનુસ્યૂત પડકાર ઝીલ્યો છે અને યોજનાને સફળ કરી બતાવી છે.

ભારતી વૈદ્ય

(જન્મભૂમિ, તા.૨૦-૪-૧૯૯૨)

